

T.C.

Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı

Türk-İslam Edebiyatı Bilim Dalı

Doktora Tezi

UŞŞÂKÎ ŞİİRİNDE DİN VE TASAVVUF

Cengiz AYDIN
14936303-AF

Danışman
Prof.Dr. Halil ÇEÇEN

Diyarbakır 2020

T.C.
Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Türk-İslam Edebiyatı Bilim Dalı

Doktora Tezi

UŞŞÂKÎ ŞİİRİNDE DİN VE TASAVVUF

Cengiz AYDIN
14936303-AF

Danışman
Prof.Dr. Halil ÇEÇEN

Diyarbakır 2020

TAAHHÜTNAME

SOSYAL BİLİMLERİ ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dicle Üniversitesi Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliğine göre hazırlamış olduğum “Uşşâkî Şiirinde Din Ve Tasavvuf” adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve tez yazım kılavuzuna uygun olarak hazırladığımı taahhüt eder, tezimin kâğıt ve elektronik kopyalarının Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü arşivlerinde saklanmasına izin verdiğimi onaylarım. Lisansüstü Eğitim-Öğretim yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca gereğinin yapılmasını arz ederim.

23/07/2020

Cengiz AYDIN

ÖN SÖZ

Zâhidlik şeklinde ortaya çıkıp biçimsel ve hiyerarşik kurumsallaşması neticesinde tarîkat olarak isimlendirilen ve zaman içinde oldukça karışık doktrinler dizisine dönüşen tasavvufun, tekâmül süreçleri içinde kendine mahsus bir terminolojisi oluşmuştur. Bu terminoloji, İslâm medeniyeti içerisinde belli bir sürecin ardından ortaya çıkmış ve çeşitli dönemlerde farklı özellikler göstermiştir. Başlangıçta zühd ağırlıklı olan tasavvufî kavram ve terimlere, ilerleyen dönemlerde seyr u sülûk neticesinde meydana gelen hâl ve makamlarla ilgili terimler eklenmiştir. Tasavvufu ve onun ıstılahlarını târif eden ilk dönemden günümüze kadar pek çok eser kaleme alınmıştır. Tasavvuf terimlerini bilmeden bu meslek erbabınca yazılmış metinleri hakkıyla değerlendirmek mümkün değildir.

Tekkeler etrafında tasavvufî ıstılahlar ile birlikte gerek geldiği ekolün seyr u sülûk tarzı, gerekse içinde bulundukları neşve, kaleme alınan eserlere yansımıştır. Tasavvufî deneyim, sûfî ve onun bağlı olduğu tarîkatin sembolleri ile birleşmiş bu vesileyle de yaşanan rûhi tecrübe ortaya konan eserlerle rasyonelleşmiştir.

Halvetiliğin XVI. yüzyılın son çeyreğinde kurulup intişar etmeye başlayan kollarından biri de Pîr Hüsâmeddîn Hasan-ı Uşşâkî tarafından tesis edilen “Uşşâkîlik” şûbesidir. Batı Anadolu, İstanbul, Trakya ve Balkanlarda daha çok intişar eden Uşşâkîyye, “Osmanlı’nın İbnü’l-Arabî’si” olarak tarif edilen ve en velûd şârihler arasında sayılan Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî, Fransızca, Arapça, Farsça bilen bir âlim, tekkesinde bir ârif olarak vassfedilen Şeyh Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî, “Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr” başta olmak üzere birçok eseri ile tasavvuf tarihçiliğinin mühim şahsiyetlerinden Hüseyin Vassâf, Fatih medresesi son dersiâmlarından, mesnevîhan, fusûshan Hazmî Tûra, gazelhan

Hüseyin Sebilci olmak üzere pek çok mütefekkir, şâir, bestekâr mutasavvıf yetiştirmiş tarîkatlardan biridir. Bu çalışmada tasavvuf şiirinde Uşşâkî geleneği çerçevesinde temel kaynaklarda geçen tasavvuf ıstılahları kapsamında şâir Uşşâkî şeyhlerine ait divan, divânçe ve nutuklar akademik bir disiplin içinde analiz edildi.

Araştırma, giriş ve sonuç kısımlarının dışında iki ana bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında çalışmanın takdimi, metodolojisi ile birlikte kaynak tanıtımı yapıldı. Bu kısımda araştırmaya konu olan divan ve divançelerin tanıtımının yanında kullanılan diğer temel kaynaklar hakkında bilgi verildi.

Birinci bölümde Uşşâkîliğin tasavvuf tarihindeki yeri, silsileleri, kolları ile birlikte araştırmada yer alan şâir Uşşâkî şeyhlerinin biyografileri temel kaynaklar ve güncel çalışmalardan faydalanılarak incelendi. Bu bölümde ayrıca şâir Uşşâkî şeyhlerinin Türk şiirine katkıları değerlendirildi.

İkinci bölümde Uşşâkîliğin pîrleri Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin divanları başta olmak üzere Uşşâkî şeyhleri Câhidî Ahmed Efendi'nin, Muhyiddîn-i Bursevî'nin, İsmâil Hikmetî'nin, Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi'nin, Ömer Hulûsî Efendi'nin, Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın, Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin, Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî'nin, Hüsn-i Gülzârî'nin divanları, Memîcân-ı Saruhânî'nin ve Ömer Karîbî'nin divançesi ile birlikte Bekir Sıdkı Visâlî'nin, Hazmi Tura'nın, Mehmet Nusret Tura'nın, Hacı İbrahim İpek Efendi'nin, Pîr Ganiyy-i Muhtefî'nin, Sıddık Naci Eren'nin ve Necdet Ardic'ın şiirleri dinî-tasavvufî terminoloji çerçevesinde incelendi. Söz konusu olan dîvan ve divançeler, giriş kısmında açıklanan kriterlere göre tespit edildi. Sonuç kısmında ise tüm bu çalışmalar neticesinde elde edilen bilgilerin değerlendirilmesi yapıldı.

Çalışmanın her aşamasında büyük bir sabır ve özveriyle bana yol gösteren tez danışman hocam Prof. Dr. Halil Çeçen'e ne kadar teşekkür etsem azdır. Her türlü problemimde yanımda olan kıymetli hocama en içten duygularımla minnettarım. Başta tez konusu hususunda tavsiyeleri olmak üzere tezin her aşamasında eserlerinden istifade ettiğim Prof.Dr. Mahmut Erol Kılıç ve Prof.Dr. Mehmet Akkuş hocalarıma, ayrıca teşvik ve desteklerini gördüğüm, görüşlerinden faydalandığım, ilimlerinden istifade ettiğim hocalarım Prof. Dr. Ahmet Tanyıldız'a, Doç. Dr. Oktay

Bozan’a, Doç. Dr. Ramazan Sarıçiçek’e, Doç.Dr. Mahfuz Zariç’e ve Dr.Öğr. Üyesi Zehra Öztürk’e şükranlarımı sunarım.

Dualarını her zaman hissettiğim başta validem olmak üzere büyüklerime ve çalışmanın her aşamasında destek olan sevgili eşim Fatma Hanım’a, sabırla bu sürecin bitmesini bekleyen çocuklarım Esmâ ve Erdem’e teşekkür ederim.

Cengiz AYDIN

Diyarbakır 2020

ÖZET

İnsanın ruhî duyuş ve eğilimlerine cevap veren doktrinlerin bir toplamı olan tasavvuf, İslâm medeniyet ve kültür havzasında zühde dayalı bir yaşam biçimi şeklinde ortaya çıkmış, zamanla uygulamaya yönelik esasları da içeren ilmi bir mahiyet alarak kendine göre sistemi ve kâideleri olan ekoller halinde yaygınlaşmıştır. Tasavvufun ilk sûfilerden günümüze kadar gelen zaman içinde çeşitlenen terminolojisi oluşmuştur. Allah-âlem-insan ilişkisini hem teorik hem pratik hem de felsefi bir üslupla ele alan bu ilmin terminolojisinin yansımalarını gördüğümüz alanlardan biri de tasavvuf ehline kaleme alınmış divanlardır.

Pîr Hüsameddîn Hasan-ı Uşşâkî tarafından XVI. yüzyılın son çeyreğinde kurulan ve günümüze kadar faaliyetlerine aralıksız devam eden Uşşâkî tarîkatı, geldiği Halvetilik ekolü gibi şiire en fazla önem veren tarîkatlardan biridir. Bu anlamda, Uşşâkîliğin doktrin yapısı ve etki alanının genişlemesindeki rolünden dolayı pîr sayılan, Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî ile günümüzdeki bütün Uşşâkî kollarının kendisine dayandığı Ömer Hulûsî Efendi'nin divanları başta olmak üzere Uşşâkî şeyhleri Câhidî Ahmed Efendi'nin, Muhyiddîn-i Bursevî'nin, İsmâil Hikmetî'nin, Semiz-zâde Süleyman Rüşdî'nin, Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin, Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî'nin, Hüsn-i Gülzârî'nin, Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın divânları, Memîcân-ı Saruhânî'nin ve Ömer Karîbî'nin divançesi ile birlikte Bekir Sıdkı Visâlî'nin, Hazmi Tura'nın, Mehmet Nusret Tura'nın, İbrahim İpek Efendi'nin, Ganiyy-i Muhtefî'nin, Sıddık Naci Eren'nin ve Necdet Ardıç'ın şiirleri dinî-tasavvufî ıstılahlar çerçevesinde incelendi.

Çalışmada, tasavvuf şiirinde Uşşâkî geleneği çerçevesinde dinî-tasavvufî ıstılah ve mefhumların, şâir Uşşâkî şeyhlerinin divanlarında nasıl ifade edildiği araştırıldı. Buradan hareketle tespit edilen kavramlar, çeşitli kaynak eserlerden ve

şâir Uşşâkî şeyhlerinin diğer manzum ve mensur eserlerinden yola çıkılarak şiirlerinden örnekler ile birlikte açıklandı.

Anahtar Szckler

Tasavvuf, Uşşâkîlik, Tekke Edebiyatı, Dîvân, Sûfi Terminoloji

ABSTRACT

Sûfism, which is the sum of doctrines that respond to the spîritual and conscientious feelings and tendencies of the people, has emerged as a lifestyle based on “zûhd” ideology in the Islamic civilization and culture basin, and has been treated as a school with its own system and rules. Sûfism has a terminology that has diversified since the first classes of Sûfism were formed. One of the areas where we see the reflections of the terminology of this religious science, which deals with the God-world-human relationship in both a theoretical, practical and philosophical style, is the divans drafted by Sûfî sheikhs.

The Ushshaki sect, which was established by Hasan Hüsâmeddîn Ushshaki in the last quarter of the 16th century and has continued its activities until today, is one of the sects which has given the highest importance to the poetry, like the Khalwatiyya, where it originated from. In this sense, in addition to the divans of Cemâleddîn-i Ushshaki and Abdullah Salâhaddîn-i Ushshaki who are regarded as “Pîr” because of their role in the establishment of the doctrines of Ushshaki branch and expansion of the sect, and Ömer Hulusî Efendi upon whom all the Ushshaki branches are based on, the divans of the Ushshaki sheikhs Câhidî Ahmed Efendi, Muhyiddîn-i Bursevî, İsmâil Hikmetî, Semiz-zâde Süleyman Rüşdî, Ahmed Tâlib-i İrşâdî, Abdurrahman Sâmî-i Ushshaki, Hüsn-i Gülzârî, Osmanzâde Hüseyin Vassâf, along with the divanches of Memîcân-ı Saruhânî and Ömer Karîbî, the poems of Bekir Sıdkı Visâlî, Hazmi Tura, Mehmet Nusret Tura, İbrahim İpek Efendi, Ganiyy-i Muhtefî, Sıddık Naci Eren and Necdet Ardiç were analyzed within the framework of religious-mystical revelations.

In this study, it was investigated how religious-mystical revolutions and concepts were expressed in the divans of the Ushshaki sheikhs within the framework

of Ushshaki tradition. Concepts determined from this point of view were explained together with examples of poems based on various source works and other verse and prose works of the poetry of Ushshaki sheikhs.

Keywords

Sûfism, Ushshaki Dervish Order, Tekke Literature, Divan, Sûfi Terminology

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

ÖN SÖZ.....	I
ÖZET.....	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER.....	VIII
ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ	XVI
KISALTMALAR.....	XVIII
GİRİŞ.....	1
I-KONUNUN TAKDİMİ VE METODOLOJİK BİLGİLER.....	1
II. KAYNAK TANITIMI	3

BİRİNCİ BÖLÜM

UŞŞÂKİLİK VE TASAVVUF TARİHİNDEKİ YERİ

1.1 UŞŞÂKİYYE TARİKATI	12
1.2.1 Uşşâkî Silsilesi	15
1.2.2 Uşşâkîlikte Zikir Usûlü	17
1.2.3 Uşşâkîye'nin Kolları	21
1.2.3.1 Câhidîyye.....	22
1.2.3.2 Muslihîyye.....	23
1.2.3.3 Cemâlîyye.....	23
1.2.3.4 Salâhîyye	24
1.2.3.5 İrşâdîyye	24
1.2.3.6 Ruhzârîyye.....	25
1.2.3.7 Melâmî- Uşşâkîler	25
1.2.4 Uşşâkî Tekkeleri.....	26
1.2.4.1 Hüsameddîn-i Uşşâkî Tekkesi.....	27

1.2.4.2 Cemâleddîn-i Uşşâkî (Cemâleddîn Efendi) Tekkesi.....	27
1.2.4.3 Hulvi Efendi Tekkesi.....	28
1.2.4.4 Mahmud Bedreddîn Tekkesi	28
1.2.4.5 Tahir Ağa Tekkesi.....	28
1.2.4.6 Halid Efendi Tekkesi.....	29
1.2.4.7 Hocaşâde Tekkesi.....	29
1.2.4.8 Mustafa Efendi Tekkesi.....	30
1.2.4.9 Deniz Abdal Tekkesi	30
1.2.4.10 Mehmed Emin Efendi Tekkesi	30
1.2.4.11 Balçık Tekkesi	30
1.2.4.12 Abdülmü'min Tekkesi.....	31
1.2.4.13 Zuhûrî el- Uşşâkî Tekkesi.....	31
1.2.4.14 Çarşamba Tekkesi.....	31
1.2.4.15 Üçkozlar Tekkesi.....	31
1.2.4.16 Tâlib-i İrşâdî Dergâhı	32
1.2.5 Şâir Uşşâkî Şeyhleri ve Eserleri.....	32
1.2.5.1 Memîcân- ı Saruhânî	34
1.2.5.1.1 Hayatı.....	34
1.2.5.1.2 Eserleri.....	34
1.2.5.2 Ömer Karîbî.....	35
1.2.5.2.1 Hayatı.....	35
1.2.5.2.2 Eserleri.....	35
1.2.5.3 Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas.....	36
1.2.5.3.1 Hayatı.....	36
1.2.5.3.2 Eserleri.....	36
1.2.5.4 Câhidî Ahmed Efendi.....	37
1.2.5.4.1 Hayatı.....	37
1.2.5.4.2 Eserleri.....	39
1.2.5.5 Muhyiddîn-i Bursevî	40
1.2.5.5.1 Hayatı.....	40
1.2.5.5.2 Eserleri.....	40
1.2.5.6 İsmail Hikmetî.....	41
1.2.5.6.1 Hayatı.....	41

1.2.5.6.2 Eserleri.....	42
1.2.5.7 Cemâleddîn-i Uşşâkî	42
1.2.5.7.1 Hayatı.....	42
1.2.5.7.2 Eserleri.....	43
1.2.5.8 Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî.....	44
1.2.5.8.1 Hayatı.....	44
1.2.5.8.2 Eserleri.....	45
1.2.5.9 Semiz-zâde Süleyman Rüşdî	50
1.2.5.9.1 Hayatı.....	50
1.2.5.9.2 Eserleri.....	51
1.2.5.10 Ömer Hulûsî	51
1.2.5.10.1 Hayatı	51
1.2.5.10.2 Eserleri	53
1.2.5.11 Ahmed Tâlib-i İrşadî	53
1.2.5.11.1 Hayatı	53
1.2.5.11.2 Eserleri	55
1.2.5.12 Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî	55
1.2.5.12.1 Hayatı	55
1.2.5.12.2 Eserleri	58
1.2.5.13 Osmanzâde Hüseyin Vassâf	61
1.2.5.13.1 Hayatı	61
1.2.5.13.2 Eserleri	62
1.2.5.14 Hazmi Tura.....	65
1.2.5.14.1 Hayatı.....	65
1.2.5.14.2 Eserleri	66
1.2.5.15 Bekir Sıdkı Visâlî	67
1.2.5.15.1 Hayatı	67
1.2.5.15.2 Eserleri	68
1.2.5.16 Hüsn-i Gülzârî	68
1.2.5.16.1 Hayatı	68
1.2.5.16.2 Eserleri	69
1.2.5.17 Mehmet Nusret Tura.....	69
1.2.5.17.1 Hayatı	69

1.2.5.17.2 Eserleri	70
1.2.5.18 Hacı İbrahim Rüştî İpek	71
1.2.5.18.1 Hayatı	71
1.2.5.18.2 Eserleri	72
1.2.5.19 Pîr Ganiyy-i Muhtefî	72
1.2.5.19.1 Hayatı	72
1.2.5.19.2 Eserleri	73
1.2.5.20 Sıddık Nâci Eren.....	74
1.2.5.20.1 Hayatı	74
1.2.5.20.2 Eserleri	75
1.2.5.21 Necdet Ardıç.....	77
1.2.5.21.1 Hayatı	77
1.2.5.21.2 Eserleri	77
1.2.6 Şâir Uşşâkî Şeyhlerinin Eserlerinde Dinî -Tasavvufî ve Edebî	
Muhteva	79
1.2.6.1 Dil ve Uslûb.....	79
1.2.6.2 Şâir Uşşâkî Şeyhlerinin Şiire Bakışı ve Türk Şiirine Katkıları.	81

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂİR UŞŞÂKÎ ŞEYHLERİNİN ESERLERİNDE DİNÎ VE TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

2.1 DİNÎ KAVRAMLAR.....	89
1.1.1 Allâh.....	90
2.1.1.1 Esmâ-i Hüsnâ	93
1.1.2 Peygamberler.....	96
2.1.2.1 Hz. Muhammed	96
2.1.2.2 Hz. Âdem.....	100
2.1.2.3 Hz. İdrîs.....	102
2.1.2.4 Hz. Nûh	103
2.1.2.5 Hz. Süleyman	103
2.1.2.6 Hz.İbrahim.....	104
2.1.2.7 Hz. Yakub.....	105
2.1.2.8 Hz. Yusuf.....	106
2.1.2.9 Hz. Eyyûb.....	108

2.1.2.10 Hz. Mûsâ.....	110
2.1.2.11 Hz. Yahya	111
2.1.2.12 Hz. Îsâ.....	112
2.1.2.12.1 Hz.Meryem.....	114
1.1.3 Melekler	114
2.1.3.1 Cebrâîl	115
2.1.3.2 Azrâîl	116
2.1.3.3 Mikâîl	117
2.1.3.4 İsrâîl	118
1.1.4 Dört Halife ve Ehl-i Beyt	119
1.1.5 Dinî Kitaplar	128
1.1.6 Âyetler ve Hadisler	129
2.1.6.1 Âyetler	129
2.1.6.2 Hadisler	141
1.1.7 Âhiret ve İlgili Kavramlar.....	150
2.1.7.1 Kıyâmet, Mahşer	152
2.1.7.2 Sırât	154
2.1.7.3 Cehennem ve İlgili Kavramlar	156
2.1.7.3.1 Zebânî	159
2.1.7.4 Cennet ve İlgili Kavramlar	159
2.1.7.4.1 Hûri-Gılmân.....	162
2.1.7.4.2 Kevser	163
1.1.8 İbâdet ve İlgili Kavramlar	165
2.1.8.1 Namaz.....	166
2.1.8.2 Zekât.....	169
2.1.8.3 Oruç	171
2.1.8.4 Hac.....	173
2.1.8.1 Du'â	178
1.1.9 Şeytan.....	181
2.2 TASAVVUFÎ KAVRAMLAR	184
1.2.1 Varlıkla İlgili Problemler	185
2.2.1.1 Tevhid.....	185
2.2.1.2 Ahadiyyet ve Vâhidiyyet.....	189

2.2.1.3	Vahdet-i Vücûd	191
2.2.1.4	Nûr-ı Muhammedî	200
2.2.1.5	İnsân-ı Kâmil	201
2.2.1.6	Vahdet-Kesret	204
2.2.1.7	Mâsiva	207
2.2.1.8	Arş ve Kürsî	210
2.2.1.9	Levh-i Mahfûz ve Kalem	212
2.2.1.10	Bezm-i Ezel	214
1.2.2	Seyr ü Sülûk ve İlgili Kavramlar	216
2.2.2.1	Nefis ve Mertebeleri	221
2.2.2.1.1	Nefs-i Emmâre	224
2.2.2.1.2	Nefs-i Levvâme	226
2.2.2.1.3	Nefs-i Mülhime	227
2.2.2.1.4	Nefs-i Mutmainne	228
2.2.2.1.5	Nefs-i Râziye	229
2.2.2.1.6	Nefs-i Marziyye	229
2.2.2.1.7	Nefs-i Sâfiye/Nefs-i Kâmile	229
2.2.2.2	Rûhun Mertebeleri	230
2.2.2.2.1	Kalb	232
2.2.2.2.2	Rûh	233
2.2.2.2.3	Sır	234
2.2.2.2.4	Hafî	234
2.2.2.2.5	Ahfâ	235
2.2.2.2.6	Nefs	235
2.2.2.2.7	Letâif-i Küll	236
2.2.2.3	Zikir	236
2.2.2.3.1	Tevhid Zikri	241
2.2.2.3.2	Devrân	243
2.2.2.4	Mücâhede ve Riyâzât	245
2.2.2.5	Sohbet ve Musahabe	247
2.2.2.6	Himmet	248
2.2.2.7	Tevbe –İnabe-Evbe	249
1.2.3	Ma’rifet ve Bilgi Kavramları	251

2.2.3.1	İlim	252
2.2.3.2	Yakîn	255
2.2.3.3	İlm-i Ledün.....	258
2.2.3.4	Ma'rifet.....	259
2.2.3.5	Tecellî- Levâih-Tavâli'-Levâmi'	261
2.2.3.6	Keşf ve Mükâşefe.....	263
2.2.3.7	Vâkıât	264
2.2.3.8	Hikmet	264
2.2.3.9	Basîret.....	268
1.2.4	Tahakkuka Dair Kavramlar.....	269
2.2.4.1	Aşk ve Muhabbet.....	269
2.2.4.2	Vecd-Vücûd-Tevâcüd	273
2.2.4.3	Cezbe	275
2.2.4.4	Hayret- Hayrân.....	276
2.2.4.5	Heybet-Üns.....	277
2.2.4.6	Cem-Fark.....	278
1.2.5	İbadet ve Ahlâka Dâir Kavramlar	279
2.2.5.1	Edep.....	279
2.2.5.2	Sabır.....	280
2.2.5.3	Tevekkül.....	281
2.2.5.4	Rızâ.....	283
2.2.5.5	Zühd.....	284
2.2.5.6	İstikâmet	285
1.2.6	Tarîkat ile İlgili Kavramlar	288
2.2.6.1	Ricâlû'l-Gayb	290
2.2.1.1	Gavs-Kutub	291
2.2.6.2	Mürşid / Şeyh	293
2.2.6.3	Mürîd.....	298
2.2.6.4	Sâlik.....	299
2.2.6.5	Dede ve Baba.....	300
2.2.6.6	Rind ve Zahid	300
2.2.6.7	Ârif	301
2.2.6.8	Dervîş	303

2.2.6.9 Post	303
2.2.6.10 Tâc	304
2.2.6.11 Tekke	306
1.2.7 Mutasavvıflar	306
2.2.7.1 Hallâc-ı Mansur	307
2.2.7.2 İbrahim Bin Edhem	308
2.2.7.3 Abdülkâdir-i Geylânî	308
2.2.7.4 İbnü'l-Arabî	310
2.2.7.5 Ahmed Bedevî	313
2.2.7.6 Bahâeddîn Nakşibend	314
2.2.7.7 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî	315
2.2.7.8 Nesîmî	318
2.2.7.9 Niyâzî-i Mısrî	319
2.2.7.10 Eşrefoğlu Rûmî	320
2.2.7.11 Sezâî-yi Gülşenî	321
SONUÇ	323
KAYNAKÇA	324

ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

آ, ء	ˆ
ا, آ,	Ā, ā, A, a, E, e, Â, â
او	Ū, ū, u, ü, o, ö
ای	Ī, ī, i, i
ب	B, b
پ	P, p
ت	T, t
ث	Ṣ ṣ
ج	C, c
چ	Ç, ç
ح	H, h
خ	H, h
د	D, d
ذ	Z, z
ر	R, r
ز	Z, z
ژ	J, j
س	S, s
ش	Ş, ş
ص	Ş, ş
ض	Ḍ, ḍ, Ž, ž
ط	Ṭ, ṭ

ظ	Z, z
ع	‘
غ	Ğ, ğ
ف	F, f
ق	Q, q
ك	G, g, K, k, ñ
ل	L, l
م	M, m
ن	N, n
و	V, v, U, u, O, o, Ö, ö, Ü, ü,
ه	H, h, a, e
ی	Y, y,

KISALTMALAR

AKM	Atatürk Kültür Merkezi
AÜİFD	Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
bkz.	Bakınız.
C.	Cilt
çev.	Çeviren
d.	Doğum tarihi
DBİA	Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi
der.	Derleyen
DİA:	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
G.	Gazel
haz.	Hazırlayan
Hz.	Hazreti
İSAM	İslâm Araştırmaları Merkezi
K.	Kaside
Ktp.	Kütüphane
MEB	Milli Eğitim Bakanlığı
Mrb.	Murabba
Msm.	Müsemmen
neşr.	Neşreden
No.	Numara
S.	Sayı
s.	Sayfa
sad.	Sadeleştiren
ss.	Sayfalar
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
şrh.	Şerh eden
TDEA	Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi
TDK	Türk Dil Kurumu
TTK	Türk Tarih Kurumu
ö.	Vefat tarihi
vr.	Varak
Yay.	Yayınevi veya yayınları

GİRİŞ

I-KONUNUN TAKDİMİ VE METODOLOJİK BİLGİLER

Tasavvuf düşüncesi, ortaya çıkışından bu güne kadar hiçbir zaman güncelliğini ve etkisini kaybetmediği gibi aksine sürekli ilgi odağı olmuştur. Tasavvufî hayatın etrafında bir mihver haline gelip onu kuşatan sûfî tecrübe, tasavvuf ekolleriyle bireysel ve toplumsal boyutta etkisini günümüze kadar devam ettirmiştir.

Bu ekollerden biri de Uşşâkîyye tarîkatıdır. Uşşâkîyye tarîkatı, Pîr Hüsâmeddîn Hasan-ı Uşşâkî tarafından XVI. yüzyılın son çeyreğinde tesis edilmiş ve günümüze kadar faaliyetine aralıksız devam etmiştir. Elli küsur şûbesiyle İslâm dünyasının en yaygın tasavvuf ekollerinden olan Halvetîyye'nin Uşşâkîye şûbesi de geldiği ekol gibi şiire en fazla önem veren tarîkatlardan biridir. Şâir Uşşâkî şeyhlerinin ortaya koyduğu divanlar birer tasavvuf antolojisi mahiyetindedir. Araştırmada şâir Uşşâkî şeyhlerine ait şiirleri dinî-tasavvufî kavramlar üzerinden analiz etmenin yanında Uşşâkî tarîkatının tasavvuf tarihindeki yeri de tespit edilmeye gayret edildi.

Bilimsel çalışmalarda konunun sınırlandırılması verimlilik açısından zorunluluk olduğundan çalışmada bir takım sınırlandırmalara gidildi. Öncelikle çalışma kapsamında divanları incecelenecek şahısların Uşşâkî şeyhi olması tercih edildi. Onun için araştırmamıza, Uşşâkîlik ekolü içindeki etki alanlarından dolayı pîr sayılan, Cemâleddîn-i Uşşâkî ile Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî ve günümüzdeki bütün Uşşâkî kollarının kendisine dayandığı Ömer Hulûsî Efendi'nin divanları başta olmak üzere Uşşâkî şeyhleri Câhidî Ahmed Efendi'nin, Muhyiddîn-i Bursevî'nin, İsmâil Hikmetî'nin, Semiz-zâde Süleyman Rüşdî'nin, Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin, Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'nin, Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın, Hüsn-i Gülzârî'nin

divanları, Memîcân-ı Saruhânî'nin ve Ömer Karîbi'nin divançesi ile birlikte Bekir Sıdkı Visâlî'nin, Hazmi Tura'nın, Mehmet Nusret Tura'nın, Hacı İbrahim İpek Efendi'nin, Ganiyy-i Muhtefî'nin, Sıddık Nâci Eren'nin ve Necdet Ardıç'ın şiirleri kaynaklık etti. Çalışmada ele alınan eserlerin, Uşşâkî tarikatının karakteristik özelliklerini yansıtacak şekilde olmasına gayret edildi.

Çalışma kapsamında tespit edilen eserler tedkik edilerek, tasavvufî ve dinî kavramların geçtiği beyitler ya da bentler fişlendi. Bir bütünlük içinde fişlenen bu beyitler ve bentler incelenen kavram üzerinden tekrar okundu. Yazı aşamasında ise öncelikle kavramın lügat karşılığı verildikten sonra tasavvufî ve dînî anlamı temel kaynaklardan yola çıkılarak ortaya konuldu. Daha sonra da kavram ile ilgili en dikkat çekici şiirler örnek olarak verildi. Araştırmada örnek olarak verilen bu şiirler için divan sahibinin adı ya da mahlası, beyit veya bent numarası dipnotlarda gösterildi. Bu beyit veya bentler konu bütünlüğü içinde sıralandı. Birden fazla tasavvufî ve dinî unsuru bünyesinde barındıran şiirler ise konuyla ilgilerinden dolayı gerekli yerlerde tekrar verildi. Çalışmada verilen örnek şiirler çeviri yazı işaretlerine uygun ve italik olarak yazıldı. Tez için gerekli olan örnekler sıralanırken öncelik üzerinde bilimsel çalışma yapılan metinler oldu. Beyit veya bent numaralandırılmaları bu kaynaklar üzerinden oluşturuldu. Örnek verilen metinlerin yazım hususlarında tenkitli metni oluşturulan bu çalışmalara ve eserlere sâdık kalındı. Gerekli görüldüğü yerlerde yazma nüshalar üzerinden de okumalar yapıldı. Çalışmada “Klasik Metin Altı Atıf/Dipnot Gösterme Sistemi” tercih edildi.

II. KAYNAK TANITIMI

“Uşşâkî Şiirinde Din ve Tasavvuf” adını verdiğimiz bu çalışmamızı ortaya koymadan önce araştırmamızda istifade ettiğimiz kaynakların bir değerlendirmesini yapmakta fayda mülâhaza ediyoruz.

Öncelikle çalışmanın temelini şâir Uşşâkî şeyhlerinin divanları ve kaleme aldıkları diğer eserler oluşturdu. Daha sonra ise onların hayatlarını ele alan menâkıbnâmelere, tabakât ve terâcim-i ahvâl kitaplarına, diğer mutasavvıfların eserlerine, tasavvuf kitapları ile birlikte son dönemde yapılmış çalışmalara müracaat edildi.

Uşşâkî meşâyihından Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Efendi’nin, Bünyamin Taş’ın hazırladığı “*Bâğ-ı Behişt*”¹, Ramadan Doğan’ın hazırladığı Bursevî Muhittin Halîfe’nin “*Kitâb-ı İbretnâme*”si², Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin, Muhammed Mekki Arvas’ın hazırladığı “*Risâle-i Kudsiyye Tercümesi*”³, Melek Gerek’in hazırladığı “*Manzûme-i Mevlid ve Mirâc-ı Nebî*”si⁴, Fatih Sona’nın hazırladığı “*Hilye-i Hasaneyn*”i⁵ ve Resul Arıcı’nın hazırladığı Salâhî’nin şiir şerhleri⁶, Yusuf Yıldırım’ın hazırladığı “*Manzum Kasîde-i Münferice Tercümesi*”⁷, Muhammed Tevfik Uşşâkî’nin, Fatma Şengül’ün hazırladığı “*Etvâr-ı Sûfiyye*”si⁸, Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî’nin, Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’den tercüme edip muhtevasına

¹ Bünyamin Taş, “Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas “Bâğ-ı Behişt” (İnceleme-Tenkitli Metin) Doktora Tezi”, Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014.

² Ramadan Doğan, “Bursevî Muhyiddîn Halîfe’nin İbretnâmesi (Metin-İnceleme)-Yayımlanmamış Doktora Tezi”, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

³ Muhammed Mekki Arvas, “Salâhî Abdullah Uşşâkî’nin Risâle-i Kudsiyye Tercümesi’nin transkripsiyonu ve tahlîli- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

⁴ Melek Gerek, “Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî’nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi” Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2017.

⁵ Fatih Sona, “Abdullah Salâhî’nin Hazreti Hasan Ve Hüseyin’i Övgüsü: Hilye-i Hasaneyn”, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 66, ss.77-104.

⁶ Resul Arıcı, “Salâhî’nin Tasavvufi Şiir Şerhleri- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006; Hafize Keleş , “Selahaddin-i Uşşâkî ve Türkçe Tasavvufi Şiir Şerhleri- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

⁷ Yusuf Yıldırım, “Salâhî-i Uşşâkî’nin Manzum Kasîde-i Münferice Tercümesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19/1, ss.87-108.

⁸ Fatma Şengül, “Uşşâkîlerde Etvar-ı Seb’a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

ilavelerde bulunduğu “*Tuhfetü'l-Uşşâkîyye*”si, ayrıca Sâmî Efendi’nin “*Hedîyyetü'l-Âşîkîn*”i⁹, “*Mî'yârü'l-Evliyâ*”sı¹⁰, M.Halil Erzen’in, hazırladığı “*Kenzü'l-Âşîkîn*”i¹¹, Aslınur Özcan’ın hazırladığı “*Kenzü'l-Ârifîn*”i¹², Hüseyin Vassâf’ın “*Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*”i¹³, Abdullah Taha Orhan’ın hazırladığı “*Vâkıât*”i¹⁴, bunların yanında Nev’izâde Atâî’nin “*Hadâîku'l-hakâik fî Tekmiletî's-Şakâik*”i,¹⁵ Uşşâkîzâde Hasîb’in “*Zeyl-i Şakâ'ik*”i¹⁶, Mehmed Şeyhî Efendi’nin “*Vekâyi'u'l-Fuzalâ*”sı¹⁷, Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi’nin “*Silsilenâme-i Sûfiyyesi*”¹⁸ ve “*Mecmû'a-i Tekâyâ*”sı¹⁹, Hüseyin Ayvansarayî’nin “*Vefeyât-ı Ayvânsarayî*”si²⁰, “*Tercemetü'l-Meşâyih*”i²¹, Bursalı Mehmed Tahir’in “*Osmanlı Müellifleri*”²², İsmail Belig’in “*Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefeyât-ı Dânişverân-ı Nâdiredân*”i²³, Mehmet Süreyya’nın “*Sicill-i Osmanî*”si²⁴,

⁹ Abdurrahman Sâmî, **Hedîyyetü'l-Âşîkîn**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1330.

¹⁰ Abdurrahman Sâmî, **Mî'yârü'l-Evliyâ**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1339.

¹¹ M. Halil Erzen, “**Abdurrahmân Sâmî’nin Kenzü'l-Âşîkîn-i Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005.

¹² Aslınur Özcan, “**Abdurrahman Sâmî Efendi’nin Kenzü'l-Ârifîn Adlı Eseri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

¹³ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, Hz. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2015.

¹⁴ Abdullah Taha Orhan, “**Hüseyin Vassâf’ın Vâkıât isimli eseri: Metin ve inceleme-Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

¹⁵ Nev’izâde Atâî, **Hadâîku'l-hakâik fî Tekmiletî's-Şakâik**, (Haz.) Suat Donuk, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, c.1-2, İstanbul 2017; Suat Donuk, “**Nev’izâde Atâyî, Hadâîku'l-Hakâ'ik fi-Tekmiletî's-Şakâ'ik- Doktora Tezi**”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2015; Özlem Ağır, “**Nev’izâde Atâ’î, Hadâ’iku’l-Hakâ’ik Fî Tekmiletî’s-Şakâ’ik (46-190 Sayfalar Arası), (İnceleme-Çeviri Yazı ve Anlatım Teknikleri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Nevşehir 2017.

¹⁶ Uşşâkîzâde İbrahim Hasîb, **Zeyl-i Şakâ'ik**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017; Ramazan Ekinci, “**Uşşâkîzâde Hasîb’in Zeyl-i Şakâ'ik’i (İnceleme-Metin-Dizin)**”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.

¹⁷ Mehmed Şeyhî Efendi, **Vekâyi'u'l-Fuzalâ**, (Haz.), Ramazan Ekinci c.1-c.2-c.3-c.4, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2018.

¹⁸ Muhiddin Usta, “**Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi ve Silsilenâme-i Sûfiyye İsimli Eseri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

¹⁹ Tabibzâde Mehmet Şükrü Efendi, **İstanbul Hânkâhları Meşayih**, (Haz.) Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin, Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995

²⁰ Hâfız Hüseyin Ayvânsarayî, (Haz.) Ramazan Ekinci, **Vefeyât-ı Ayvânsarayî** (İnceleme-Tenkitli Metin), Buhara Yayınları, İstanbul 2013.

²¹ Hâfız Hüseyin Ayvânsarayî, **Tercemetü'l-Meşâyih**, Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Bl., No: 1375.

²² Mehmed Tâhir Bursalı, **Osmanlı Müellifleri 1-2-3**, (Haz.) Ali Fikri Yavuz, İsmail Özen, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.

²³ İsmail Belig, **Güldeste-i Riyâz-ı İrfân ve Vefayât-ı Danişverânı Nâdiredân**, Hüdâvendigâr Vilayet Matbaası, Bursa 1302, (Haz.) Abdülkerîm Abdülkadiroğlu, Tıbbıbasım, Ankara 1998.

Bandırmalızâde Ahmed Münib'in *"Mir'atu't-Turûk'u"*²⁵, Hocazâde Ahmed Hilmi'nin, *"Ziyaret-i Evliyâ'sı"*²⁶ Hulvîzâde Mahmud Celâleddin'in *"Lemazât-ı Hulviyye ez-Lemeât-ı Ulviyye"*²⁷, Sâdık Mustafa Vîcdânî'nin hazırlamış olduğu *"Tomâr-ı Turuk-ı Âliyye"*²⁸ çalışmamızda kullandığımız temel kaynaklarımızdır. Bununla birlikte Lokman Taşkesenlioğlu'nun hazırladığı *"Ahmed Câhidî Efendi'nin Divanı"*²⁹, Meraj Niknam'ın hazırladığı *"Muhyiddîn-i Bursevî'nin Divânı"*³⁰, Fatih Sona'nın hazırladığı *"İsmail Hikmetî'nin Divânı"*³¹, Mehmet Ergin'nin hazırladığı *"Cemâleddin-i Uşşâkî'nin Divânı"*³², Bedriye Gülay Açar'n hazırladığı *"Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Türkçe Divanı"*³³ Kenan Semiz'in hazırladığı *"Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi'nin Divânı"*³⁴ Mehmet Şamil Baş'ın hazırladığı *"Ömer Hulûsî'nin Divanı"*³⁵, Neslihan Dönmez Alpdoğan'ın hazırladığı *"Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin Divanı"*³⁶, Naciye Kaya'nın hazırladığı *"Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'nin Divanı"*³⁷, İsmail Kasap'ın hazırladığı *"Osmanzâde Hüseyin Vassâf'ın Divânı"*³⁸,

²⁴ Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmânî yahut Tezkire-i Meşâhîr-i Osmâniyye*, Matba-i Âmire, İstanbul 1313 ; Mehmet Süreyya, *Sicill-i Osmanî*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996.

²⁵ Bandırmalızâde Ahmed Münib, *Mir'atu't-Turuk*, Cemal Efendi Matbaası, İstanbul 1306.

²⁶ Hocazâde Ahmed Hilmi, *Ziyaret-i Evliyâ, Dâru'l- Hilâfetü'l-Âliyye*, İstanbul 1325.

²⁷ Mahmud Cemaleddin el-Hulvî, *Lemazât-ı Hulviyye Ez-Lemeât-ı Ulviyye*, (Haz.) Mehmet Serhan Tayşi, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013.

²⁸ Sadık Vîcdânî, *Tarîkatler Ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-u Aliyye: Melâmiyye, Kâdiriyye, Halvetiyye*, (Haz.), İrfan Gündüz, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.

²⁹ Lokman Taşkesenlioğlu, *"Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı (İnceleme – Tenkitli Metin)- Doktora Tezi"*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013

³⁰ Meraj Niknam, *"Bursevî Muhyiddîn Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve İlahileri'nin Tahlili-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

³¹ Fatih Sona, *"İsmail Hikmetî ve Divânı-Yayımlanmamış Doktora Tezi "*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

³² Mehmet Ergin, *"Cemâleddîn-i Uşşâkî'nin Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Edisyon Kritiği. - Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi"*, Ankara Üniversitesi, Ankara 1995.

³³ Bedriye Gülay Açar , *"Salâhaddîn-i Uşşâkî" nin Türkçe Divânı ve İncelemesi -Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi"*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

³⁴ Kenan Semiz, *"Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi ve Divânı-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi"*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010.

³⁵ Mehmet Şamil Baş, *"Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)-Doktora Tezi"*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013.

³⁶ Neslihan Dönmez Alpdoğan, *"Ahmed Tâlib İrşâdî'nin Divânı'nın İncelenmesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi"*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2001.

³⁷ Naciye Kaya, *"Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)-Doktora Tezi"*, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas 2015.

³⁸ İsmail Kasap, *"Hüseyin Vassâf ve Divânı-Yüksek Lisans Tezi"*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.

Eyyüp Kayacı'nın hazırladığı “*Hüsn-i Gülzârî'nin Dîvânı*”³⁹, Ramazan Ekici'nin hazırladığı “*Memîcân-ı Saruhânî'nin Divânçesi*”⁴⁰, Süleyman Nuri Yağcı'nın hazırladığı “*Ömer Karîbî'nin Divânçesi*”⁴¹, Fatma Sena Yönlüer'in hazırladığı Mehmet Hazmi Tura'nın şiirleri⁴² ile son dönem Uşşâkî meşâyihından Bekir Sıdkı Visâlî⁴³, Mehmet Nusret Tura⁴⁴, İbrahim İpek, Pîr Ganiyy-i Muhtefî, Sıddık Nâci Eren ve Necdet Ardıç'ın şiirleri çalışmaya kaynaklık etti.

³⁹ Eyyüp Kayacı, “**Hüsn-i Gülzârî'nin Hayatı, Dîvân'ı Ve Tasavvufî Görüşleri- Yüksek Lisans Tezi**”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015.

⁴⁰ Ramazan Ekici , “Memî Cân-ı Saruhanî Ve Dîvânçesi”, **Sûfî Araştırmaları-Sûfî Studies**, S.15, ss 65-118.

⁴¹ Süleyman Nuri Yağcı, “**Ömer Karîbî Ve Dîvânçe'si (İnceleme-Metin) –Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017.

⁴² Fatma Sena Yönlüer, “ **Mehmet Hazmi Tura- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

⁴³ <http://visaliDivani.com/TR/sohbetler/Hakikat-ve-marifet-sirlari.html> 09/01/2020

⁴⁴ M.Nusret Tura, **Erler Demine**, h yayınları, İstanbul 2017.

BİRİNCİ BÖLÜM

UŞŞÂKİLİK VE TASAVVUF TARİHİNDEKİ YERİ

İslâm tefekkür tarihinde ortaya çıkan, sahip olduğu dinamik yapısıyla kurumsal bir çerçeveye dönüşen, dînin bâtinî tarafını temsil eden akımın, nazarî tarafı "tasavvuf" kurumsallaşmış biçimi de "tarikat" diye adlandırılmıştır.⁴⁵

Tasavvufun sûfinin içinde bulunduğu hâl ve makama, muhatabının içinde bulunduğu duruma ve zamana göre çeşitlenen tanımları yapılmıştır. Hatta her sûfiye göre bir tasavvuf tanımı vardır.⁴⁶ Ebu Hafs-ı Haddâd (ö. 270/883), "*edeb*" olarak tasavvufu târif etmiştir.⁴⁷ Tasavvuf kelimesini ilk defa kullanan olduğu ileri sürülen Mâ'rûf-i Kerhî (ö.200/815) ise tasavvufu "*insanların ellerinde bulunan şeylerden ümit kesmek*" şeklinde tanımlamıştır.⁴⁸ Nicholson, temel kaynaklarda geçen târifleri bir araya getirip "*Tasavvufun Menşei Problemi*" adlı eserinde yayımlamıştır.⁴⁹

Tasavvufun çıkışı ve tekâmülü ile ilgili farklı görüşler vardır. Chittick'e göre tasavvuf, her ne kadar zühd ve korkuya dayalı olarak başlamışsa da özellikle milâdî

⁴⁵ William Chittick, **Kosmos'taki Tek Hakikât**, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2010, s.51; Annemarie Schimmel, **Tasavvuf Notları**, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2018., ss. 11-16. ; Mustafa Kara, **Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zâviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013,s.26-31; Mehmet Necmeddin Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015,ss.43-45; Mehmed Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi**, Kütabhâne-i Sûdî, İstanbul 1341.ss.161-162; Süleyman Uludağ, **İslâm Düşüncesinin Yapısı (Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe)**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015,ss.109-111.

⁴⁶ Mahmut Erol Kılıç, **Mevlâna Üzerine Konuşmalar**, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2014,s.153

⁴⁷ Mahir İz, **Tasavvuf**, Kitabevi Yay. İstanbul 1990., s.54; Ahmed Cahid Haksever, "**Tasavvufun Tanımları**", Tasavvuf, ed. Kadir Özköse, Grafiker Yay., Ankara 2015, s.13.

⁴⁸ Mustafa Kara, **Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı Hal Tercümeleri Tarikatlar İstilahlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul,2012, s.13; Hasan Kâmil Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010, ss.28-53.; Schimmel, **Tasavvuf Notları**, s.17.

⁴⁹ R.A. Nicholson, **Tasavvufun Menşei Problemi**, İz Yayınları, İstanbul 2018, ss.64-73.

XIII. yüzyıldan sonra bu öğreti içinde ilâhî aşk ve takva önemli bir vurguya dönüşmüştür. Daha sonraki zamanlarda ise tasavvuf, hikmet ve mârifeti önceleyen bir akım hâlini almıştır. Bazı araştırmacılar ise tasavvufun karma yoga, bakti yoga ve jnana yoga ile örtüştüğünü iddia etmişlerdir.⁵⁰ Sûfîler ise en başından beri başta “mustasfî” denilen tasavvuftan geçinenlerden ve İslâm dininin ruhuna aykırı bâtinî yorumlardan şikâyet etmişlerdir. Bunun içinde hicri ikinci asırdan itibaren Muhâsibî (ö.243/857), Ebu Nasr es-Serrâc (ö.378/988), Ebu Tâlib Mekkî (ö.386/996), Kuşeyrî (ö.465/1072) daha sonraları da Hucvirî (ö.465/1072 ve Gazalî (ö.505/1111) gibi şahsiyetler tasavvuf ile şer‘i ilimleri bağdaştırmaya gayret sarf etmişlerdir.⁵¹

Tasavvuf’un kurumsallaşmış biçimi olan tarîkatlar rûhun tasfiyesi ve nefsin tezkiyesi⁵² ile ahlâkın güzelleştirilmesini amaçlamışlardır.⁵³ Bunu gerçekleştirmek içinde tarîkatlar seyr u sülûk usûllerine göre farklı yöntemler tercih etmişlerdir. Bu yöntemlere göre tasniflerin farklı sıralamaları ve isimlendirmeleri olsa da en yaygın sınıflandırmalardan biri de tarîkatların “rûhanî” ve “nefsânî” tarîkatlar olarak ikiye ayrılmasıdır. Rûhanî tarîkatlarda çile usûlü yoktur. Bu ekolde kalp tasfiyesi ile meşgul olunur. Zikir ‘hafî’dir. Mürşid teveccühü ile müridlerini terbiye eder. Sâlik, rûhun mertebelerinden⁵⁴ geçerek insan-ı kâmil olma yolunda seyr etmektedir. Nefsânî tarîkatlarda ise nefsi dine râm, dinî nefis için vicdan kılmak⁵⁵ için nefisle mücâhede ve mücâdele esas alınmıştır. Bu üsûlde nefis yedi mertebeye ayrılmıştır. Bu yedi mertebedeki nefsin her biri “*esmâ-i hüсна*”dan birinin zikri ile terbiye edilir.⁵⁶ Uşşâkîlik geldiği Halvetî ekolü gibi nefsin terbiyesini öncelemiştir.

Burada kısaca Uşşâkîlik tarîkatının temelini oluşturduğu için “*Halvetîlik*” ve “*halvet*” kavramları üzerinde durmada fayda mülâhaza ediyoruz.

⁵⁰ William Chittick, **Tasavvuf-Kısa Bir Giriş**, (Haz.) Turan Koç, İz Yayıncılık, İstanbul 2019, s.141.

⁵¹ Süleyman Uludağ, **Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risalesi**, Dergah Yay., İstanbul 2014., ss.19-20; Annemarie Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, Alfa Yay.İstanbul 2018, s.56.

⁵² “*Nefse ve onu düzgün bir biçimde şekillendirip ona kötülük duygusunu ve takvasını (kötülükten sakınma yeteneğini) ilham edene andolsun ki, nefsinin tezkiye eden kurtuluşa ermiştir.*” (Kur’ân-ı Kerîm, Şems Süresi 91/7-9.)

⁵³ Serrâc, **el-Lüma**, (Haz.) H.Kamil Yılmaz, Erkam Yayınları, İstanbul 2012, ss.7-8.

⁵⁴ İsa Çelik, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Ruhaniyye” **Marife Dini Araştırmalar Dergisi**, S. 2, ss. 83-116.

⁵⁵ İz, **Tasavvuf**, s.35.

⁵⁶ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, ss.234-236.

Tasavvuf terimi olarak “*halvet*” kavramı, mutasavvıflar tarafından farklı şekillerde tanımlanmıştır. Seyyid Şerif Cürcânî (ö. 812/1409) halveti; “*tenha bir yerde rûhun Allâh ile nûrânî latifelerden sır ile söyleşmesi*”⁵⁷ şeklinde tarif ederken, Kâşânî (ö. 730/1330) ise, “*kişinin ağıyardan uzaklaşıp, mâsivâdan ilgisini kesip, tamamıyla Rabbine yönelmesi ve kendini kulluğa vermesidir.*” şeklinde tarif etmiştir.⁵⁸ Ankaravî’ye göre halvetten murad ise “*kalp evini ağıyardan tahliye kılmak ve yâr ile gönlün evinde musahib olmaktır.*”⁵⁹ Yine halvet, Yaratıcı ile dâimi huzuru sağlamak için kalbin O’ndan başka her şeyden (mâsiva) yüz çevirmesi olarak da târif edilmiştir.⁶⁰ Seyr u sülûkta sâlikin ilk hâli uzlet nihâi hâli ise istikâmet içinde halvetir.⁶¹

Halvet, hikmete açılmanın ilk kapısıdır.⁶² Sûfilere göre halvet, peygamberâne bir tavır olup hikmete hâzıroluşu gerçekleştirmek içindir.⁶³ Peygamberler de zaman zaman halvet dönemleri yaşamışlardır. Hz. Âdem, Hz. İdrîs, Hz. Mûsâ⁶⁴ve Hz. Peygamber’in hayatlarında müşahade edilen itikâf, halvet ve uzlet dönemleri, İslâm tarihinin başlangıcından itibaren sûfilere bu hususta ilham kaynağı olmuştur.⁶⁵ Schimmel’e göre de Allah, Hz. Âdem’i sâfi eyleyinceye kadar o, yeryüzünde çile doldurmuştur. Onun için mutasavvıflara göre ilk sûfi Hz. Âdem’dir.⁶⁶

Halvetiyye tarikatını tesis edenin Ömer Halvetî (ö.800/1397) olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁶⁷ Ömer Halvetî, rivayete göre tasavvuf terbiyesinde çok

⁵⁷ Seyyid Şerif Cürcânî, **Ta’rifât**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014, s.62; “*Sır letâiflerden biri olup, ruhun makamlarında tekâmül etmesiyle kalp sırrın makamı olur.*” Vassâf, **Feyzü’l-Kemâl ve Mir’âtü’l-Kemâl**, s.79.

⁵⁸ Abdürrezzâk Kâşânî, **İstılâhâtü’s-Sûfiyye**, Bursa Akademi Yayınları, Bursa 2014, s.96.

⁵⁹ Ankaravî, İsmâil Rusûhî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, (Haz.), Safi Arpaguş, Vefâ Yayınları, İstanbul 2008, s.277.

⁶⁰ Semih Ceyhan (ed.), **Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür**, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, s.695.

⁶¹ İz, **Tasavvuf**, s.168.

⁶² Bu konu ile ilgili hadis şudur: “*Kırk günü Allah için ihlâs ve samimiyetle geçiren kimsenin dili hikmet pınarlarıyla beslenir*” Selçuk Eraydın, “Çile”, **DİA**, c.8, İstanbul 1993, s.315.

⁶³ Mahmut Erol Kılıç, **Tasavvufa Giriş**, Sûfi Kitap, İstanbul 2017, s.72.

⁶⁴ “*Musa ile otuz gece (bana ibadet etmesi için sözleştik) ve bu otuz geceye on gece daha kattık*” **Kur’ân-ı Kerîm**, Âraf Sûresi, 7/142.

⁶⁵ Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür**, s.695; Süleyman Uludağ, “Halvetiyye”, **DİA**, c.15. İstanbul 1997, ss.392-395.

⁶⁶ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.51.

⁶⁷ Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.247; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.3, s.91; Mehmet Serhan Tayşi, “Ömer el-Halveti”, **DİA**, İstanbul 2007, c.34, s. 65.

fazla “çile”⁶⁸ çıkarmış ve bu usûl ile tarîkatın temelini atmıştır. Bugünkü Azerbaycan sınırları içinde kurulan Halvetîyye tarîkatı önce Anadolu’ya, Anadolu üzerinden de Balkanlar başta olmak üzere dünyanın değişik yerlerine yayılmıştır.⁶⁹ Halvetîyye tarîkatının geniş kitlelere yayan ise Yahya Şîrvânî Baküvî (ö.868-869/1463-1464)dir.⁷⁰ Yahya Şîrvânî, Halvetîyye dervişlerinin erkânını belirlemesinin yanında seyr u sülûkta yedi isme beş isim daha eklemiştir. Bunun yanında Halvetîliğin müstakil bir şekil almasında en önemli eserlerden biri sayılan ve Halvetîyye tarîkatının kollarının çoğunda el kitabı kabul edilen “Virdü’s-settar” adlı eseri tertip etmiştir. Kaynaklarda Seyyid Yahya Şîrvânî’nin ismi, tarîkatı yeniden yapılandığı için Halvetîyye silsilelerinin hepsinin başında bulunur. Bu yönüyle de Yahya Şîrvânî tarîkatın pîr-i sânisî kabul edilir.⁷¹

Halvetîyye, Anadolu’ya Amasyalı Pîr İlyas, İstanbul’a Pîr Mehmed Cemâleddîn-i Halvetî (Çelebi Halife) tarafından, Rumeli’ye ise Pîr Ramazaneddin-i Mahfî’nin halifeleri vesilesiyle gitmiştir.⁷²

Halvetî tarîkatının başka bir özelliği de cehri yani açık zikir yapmalarıdır.⁷³ Hz. Ali⁷⁴ kanalıyla gelen cehr-i zikir, silsileyle Cüneyd-i Bağdadî’ye ulaşmıştır. Cüneyd-i Bağdadî seyr u sülûkta vird olarak “*Lâ ilâhe illallâh, Allâh, Hû*” esmâlarını vird olarak kabul etmiştir. İbrahim Geylânî ise esmâ zikrine dört esmâ daha ekleyerek zikirdeki esmâ sayısını yediye çıkarmıştır.⁷⁵ Halvetîlikte silsile Hz.

⁶⁸ “Nefsânî arzulardan kurtulmak gayesiyle kırk gün süren riyâzete çile denir.”Selçuk Eraydın, “Çile”, *DİA*, c.8, İstanbul 1993, ss.315-316.

⁶⁹ Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.322.

⁷⁰ Hocaşâde, *Ziyaret-i Evliya*, ss.19-41.

⁷¹ Mehmet Rıhtım, *Seyyid Yahya Şîrvani ve Şîfa’ül Esrar*, Sûfî Kitap, İstanbul 2011, s. 28.

⁷² Mehmet Cemal Öztürk, *Cerrahilik*, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004, s.27; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.1,s.224-225; Ceyhan, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, s.700; Ali Öztürk, “*XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf-Yayınlanmamış Doktora Tezi*”, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2003; Fatih Demircioğlu, “Seyyid Yahya Şîrvani ve 16. Yüzyılda Halvetî Tarikati’nda Silsile”, *Bakü’den Balkanlar’a Halvetilik*, ed. Sühendan Erdin, Tibyay Yay. İzmir, ss.63-64.

⁷³ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.164.

⁷⁴ Hz. Peygamber, Hz. Ali’yi karşısına oturup gözleri kapalı bir halde iken başını önce sağa, ardından da sol tarafa çevirerek açık ve güçlü bir sesle de üç kere “*lâ ilâhe illallah*” diyerek yapmasını söylemiştir. Bu zikre “*zikr-i cehri*” denmiştir. Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye*, s. 52; Hamdi Kızıler, *Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Felsefesi*, Tutku Yayınları, Ankara 2006, s.107.; Türer, *Osmanlılarda Tasavvufî Hayat -Halvetîlik Örneği- Mustafa Nazmî Efendi’nin Hediyyetü’l-İhvân’ı*, s.84.

⁷⁵ Ceyhan, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, s.703.

Ali'den devam ettiğinden dolayı zikirde, açık zikir şekli olan “zıkr-i cehrî” tercih edilmiş, tarikat esası olarak da gizli ve açık olarak "Esmâ-ı Seb'a" (*Lâ ilâhe illallâh, Allâh, Hû, Hak, Hay, Kayyum, Kahhar*) ile zikir yapılmıştır.⁷⁶

Halvetilik erkânında rüyâlara ayrı bir önem verilmiştir. Zaten tarikatın esası, “zıkr-i tevhid, esmâ-i hüsnâ dersleri, rüya ilmine vukufiyet, kalbi sâfileştirmek ve tabirle tevil üzerinedir”.⁷⁷

Halvetîlikte zikrin esası ve seyr u sülûkun temeli kabul edilen "Esmâ-i Seb'a'ya (yedi isim) karşılık, aşılması gereken nefsin yedi mertebesi vardır. Zulmet perdeleri ile örtülü bulunan nefs-i emmâre, “Lâ İlâhe İllallâh” zikri ile açılır. İnce ve hafif zulmet perdeleri ile örtülü bulunnn nefs-i levvâme, “Allâh” zikri ile açılır. “Hû” zikri ise nûr ve zulmet arasında kederli perdeler içinde bulunan nefs-i mülhimede çekilir. “Hak” zikri ise nefs-i mutmainne makamında, “Hay” zikri ise nefs-i râziyye makamında çekilir. Nefs-i kâmile “Kayyum” zikri ile geçilir. “Kahhâr” zikrine nefs-i sâfiye mertebesinde devam edilir.⁷⁸ Mürşidin görevi mürîdin bu perdeleri aşabilmesi için ona yardım etmektir.⁷⁹

Halvetilikte kollar yedi isme eklenen isimlerle yeniden şekillenmiştir. İlk olarak yedi esmâ, Yahya Şîrvânî tarafından on ikiye çıkarılmıştır. Ruşenîyye'nin pîri Ömer Ruşenî yedi esmâyâ “*Vehhab, Fettâh, Vâhid, Ahad, Samed*” isimlerini ilave etmiştir. Yiğitbaşı Ahmed Şemseddîn Marmaravî de bu yedi isme beş isim daha eklemiştir. Böylece Ahmedîyye kolu oluşmuştur. Ahmet Şemseddin Sivasî ise yedi esmâyâ, “*Kadir, Kavi, Cebbar, Mâlik, Vedûd*” isimlerini ilave etmiştir.⁸⁰

Yedi esmâyâ yeni isimler eklemek başta olmak üzere birçok mürşid, mensubu bulunduğu Halvetîyyenin içerisinde değişik düzenlemelerle yeni kollar oluşturmuştur.⁸¹ Vîcdânî, Halvetîyye'nin kırk şubesini tesbit etmiştir.⁸² Kaynaklara

⁷⁶ Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.324.

⁷⁷ Vîcdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye**, s. 180.

⁷⁸ Enver Behnan Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, Milenyum Yayınları, İstanbul 2013, s.201.

⁷⁹ Vîcdânî, **Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)**, s.182; Serin, **İslâm tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler**, s.60.

⁸⁰ Ahmet Ögke, **Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 168.

⁸¹ Serin, **İslâm tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler**, s. 85.

⁸² Vîcdânî, **Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)**, s.188.

göre ise bugün Halvetiyye'den elli sekiz şubesi mevcuttur.⁸³ Halvetiyye'nin dört ana kolu şunlardır: Rûşeniyye, Cemâliyye, Ahmediyye, Şemsiyye.⁸⁴

1.1 UŞŞÂKİYYE TARİKATI

Tesirleri günümüze kadar ulaşan Uşşâkiyye Tarikatı, Halvetiyye'nin Ahmediyye şubesinin⁸⁵ dört ana kolundan biridir. XVI. yüzyılda yaşamış Pîr Hüsâmeddîn Uşşâkî (d. 880/1475)⁸⁶ tarafından asrın son çeyreğinde tesis edilmiştir.⁸⁷ Tarikatın silsilesi Emir Ahmed Semerkandî vasıtasıyla Ahmed Şemseddin Marmaravî'ye ulaşır. Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin hem Şeyh Emîr Ahmed Semerkandî vesilesiyle Kübreviyye'nin Seyyid Muhammed Nurbahş'a (ö.869/1464) nisbet edilen kolu Nurbahşiyye'ye intisap etmesi hem de Halvetiyye-Ahmediyye'nin Sinâniyye şubesini tesis eden İbrâhim Ümmî Sinan'a (ö.976/1568) intisab etmesinden dolayı Uşşâkiyye, Kübreviyye-Nurbahşiyye ile Halvetiyye-Sinâniyye'nin bir sentezi olarak kabul edilmektedir.⁸⁸ Abdurrahman Sâmi Efendi de Hüsâmeddîn

⁸³ Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, s.707.

⁸⁴ Tarikat şeması için bkz: Usta , “Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi ve Silsilenâme-i Sûfiyye”; Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yayınları, Bursa 2008, s.102-103; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.304 Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, s.695-780; Yılmaz, *Osmanlılarda Tasavvuf*, s.53-250; Muslu *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.61-222.

⁸⁵ Halvetiyye'nin ana şubelerinden biri olan Ahmediyye, Şemseddin Marmaravî (ö. 910/1504-05) tarafından tesis edilmiştir. Halvetîler'in “orta kol” da dediği bu kol Osmanlı'da en fazla şubeye ayrılarak Devlet-i Âliyye'yi kuşatan koldur. Ahmediyye ana kolu Şemseddin Marmaravî'den sonra Sinâniyye, Uşşâkiyye, Ramazâniyye, Buhûriyye, Cihangîriyye, Mısriyye, Cerrâhiyye, Zühriyye, Raûfiyye, Hayâtiyye, şubeleriyle faaliyetlerine devam etmiştir. Bandırmalızâde, *Mir'atü't-Turuk*, s.31; Hocaâde, *Ziyaret-i Evliyâ*, s.54; Nev'îzâde Atâ'î, *Hadâ'iku'l-Hakâ'ik fî Tekmileti's-Şakâ'ik*, s.264; Mehmed Nazmî, *Hediyetü'l-İhvân*, ss.203-205; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, ss.155-157; Vîcdânî, *Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turuk-ı Aliyye)*, ss.232-249; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar*, ss.456-458.

⁸⁶ Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II*, s.23

⁸⁷ Hocaâde, *Ziyaret-i Evliyâ*, s. 46; Reşat Öngören, *Osmanlılarda Tasavvuf Anadolud'da Sûfiler, Devlet ve Ulemâ (16. Yüzyıl)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s.93; M. Baha Tanman, “Uşşâkîlik”, *DBİA*, İstanbul 1994, c. 7, ss. 329-331; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.393; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.278; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17. Yüzyıl)*, s.136; İkinci, Ramazan Memî Cân Saruhanî ve Dîvânçesi, *Sûfî Araştırmaları*, c.15, s. 65. Mustafa Kara, *Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar*, Sır Yay., İstanbul 2008, s. 149.

⁸⁸ Meydan Larousse, “Uşşâkiyye”, İstanbul 1969, c. 12, s. 445; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XVII. Yüzyıl)*, s.151. Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, s.737.

Uşşâkî'nin Seyyid Ahmed Semerkandî'ye intisap etmesinin yanı sıra İstanbul ziyaretinde İbrâhim Ümmî Sinan'dan da icazet aldığını belirtmektedir.⁸⁹

Halvetîlik âdâb ve erkânını geliştirip yenileştirerek yeni bir çığır meydana getirdiği için Pîr Hüsâmeddîn-i Uşşâkî, Halvetîyye-i Uşşâkîyye kolunun pîri sayılmıştır.⁹⁰Pîr Hüsâmeddîn Efendi irşâda Uşak'ta başladığı için⁹¹ kendisine “Uşaklı” mânâsında “Uşşâkî” denilmiş, pîri bulunduğu kola da “Uşşâkîyye” adı verilmiştir.⁹²

Nev'i-zâde'nin sitayişle bahsettiği Şeyh Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin soyu Hz. Peygamber'in torunu Hz. Hasan'a çıktığı için “şerif” sayılmaktadır.⁹³ Pîr Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin, Mustafa (ö.1037/1628), Abdülaziz (ö.1045/1635) ve Abdurrahim (ö.1087) isminde üç oğlu vardır. Evlatlarından Abdülaziz Efendi, bir dönem İstanbul kadılığı yapmış son olarak da Halep kadılığından azl edilmiştir. Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin nesli ise Abdurrahim Efendi'den devam etmiştir. Uşşâkîzâdeler üçü şeyhülislam olmak üzere birçok şâir, âlim, kadı çıkarmış bir ailedir.⁹⁴

Hüsâmeddîn-i Uşşâkî, hac vazifesini tamamlayıp dönerken Konya'da vefat etmiştir.(ö. 1001/1593) Naaşı İstanbul'a getirilmiş ve Üsküdar da Aziz Mahmud

⁸⁹ Sâmi, *Mi'yârü'l-Evliyâ*, s.52.

⁹⁰ Sıddık Naci Eren, *Pîr Seyyid Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî*, Bayrak Yayıncılık, Balıkesir 1990, s.16; Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler: Kaynaklar, Doktrin ve Ayin, Erkân, Tarikatlar, Edebiyat, Mimarî, İkonografi, Modernizm*, Türk Tarih Kurumu Yay. Ankara 2014.s.271.

⁹¹ Hüseyin Vassâf, Sâdık Vîcdânî ve Sıddık Naci Eren, Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin Ahmed Semerkandî'ye Erzincan'da rastladığını, onun nezdinde seyr u sülûkunu tamamladıktan sonra şeyhinin emriyle Uşak vilayetine irşâd için gittiğini belirtmişlerdir. Emir Ahmed Semerkandî'nin tarîkatı ve kimliği noktasında aydınlanmamış yerler olsa da Semerkandî'den Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'ye geçen silsile “Uşşâkîyye” olarak kayıtlara geçmiştir. Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.16; Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf (16. Yüzyıl)*, İz Yayıncılık, İstanbul 2012, s.223; Vassâf, *Sefine-i Evliya*, c. 4, s. 285; Vîcdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliye*, s.241; Eren, *Pîr Seyyid Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî*, s. 17.

⁹² Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.16.

⁹³ Nev'izâde Atâyî, (Haz.) Suat Donuk, *Hadâiku'l-Hakâ'ik fi-Tekmiletî's-Şakâ'ik*, s.1681;Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.119.

⁹⁴ Uşşâkîzâde Hasîb, (Haz.), Ramazan Ekici, *Zeyl-i Şakâ'ik*, s.101; Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c. 4, s. 193; Nev'izâde Atâyî, (Haz.) Suat Donuk, *Hadâiku'l-Hakâ'ik fi-Tekmiletî's-Şakâ'ik*, s. 1682.Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.32; Uşşâkîzâde Zeyl-i Şakâ'ik, ss.96-99.

Hüdâî (ö.1038/1628) tarafından karşılanmıştır. Hüsameddîn-i Uşşâkî, Kasımpaşa'daki evinin içine defnedilmiştir.⁹⁵

Salâhaddîn-i Uşşâkî divanında, Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin makamını, feyzin dört nehrinin aktığı anka kuşunun yuvasına benzetmektedir. Salâhî bu makâmı, dertlerine çare arayanların acz ile halini arz edebileceği bir yer olarak tarif etmektedir.⁹⁶

Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin Halvetîlerin viridi olan Virdü's- Settâr üzerine ilaveleri olduğu gibi; müstakil olarak “Evrâd-ı Kebîr” ve “Ahzab-ı Usbûiye” adında eserleri de bulunmaktadır. Gümüşhaneli Ahmed Ziyaüddîn, Mecmatü'l-Ahzab adı altında Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin bu üç eserini bir araya getirmiştir.⁹⁷

Şeyh Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin bir divanı⁹⁸ olup olmadığı hususunda ise farklı görüşler vardır. Mustafa Özdamar, “*Hüsameddîn Uşşâkî ve Uşşâkîler*” adlı eserinde⁹⁹ Hüsameddîn-i Uşşâkî'ye ait dört şiire yer verdiği gibi, Lokman Taşkesenlioğlu da Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşâkî Tekkesi, 253 no'lu mecmuada Pîr Hüsâm ve Şeyh Hüsâm şeklinde kayıtlı şiirlere rastladığını, bu şiirlerin söyleyiş özellikleri olarak diğer Uşşâkîlik silsilesi içerisinde şâir olanların söyleyişlerine benzediğini, şiirlerin bir kısmının başlığında Pîr Hüsâm veya Şeyh Hüsâm ifadelerinin mevcut olması gibi hususiyetleri belirttikten sonra Şeyh Hüsameddîn-i Uşşâkî'ye ait olması muhtemel atmış üç şiiri yayımlamıştır.¹⁰⁰ Yine Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin bir divânı olduğu hakkında Şeyh Hüsâmî Ahmed Efendi'nin beyânı da mevcuttur:

“Yazdı bir Divân-ı âlî misli yok bahr-ı amîk

Pür-hakâyıkdır anı hep okusun ehl-i tarîk

⁹⁵Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye**, s.242; Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, s.167; Eren, **Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî**, s.24

⁹⁶ Salâhî, Divân, K.14/1-7.

⁹⁷ Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye**, s. 242; Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II-**, s.31

⁹⁸ Lokman Taşkesenlioğlu, Hasan Hüsameddîn Uşşâkî ve Ona Ait Olması Muhtemel Şiirler, **Gazi Türkiyat**, Bahar 2019/24,ss.93-126.

⁹⁹ Mustafa Özdamar, **Hüsameddîn Uşşâkî ve Uşşâkîler**, Kırkkandil Yayınları, İstanbul 2001.

¹⁰⁰ Taşkesenlioğlu, “Hasan Hüsameddîn Uşşâkî ve Ona Ait Olması Muhtemel Şiirler”; ss.93-126.

Okumuş olsa bir âsî rahmete olur garîk

Hamdülillah Pîr Hüsâm'ın fazlı gör oldu iyân”¹⁰¹

Vassâf, Bursalı Mehmet Tahir'in Hazine-i Hümayunda böyle bir divan gördüğünü belirtmiş fakat bu divan nüshasını bulmak ümidiyle saray kütüphanelerini aramasına rağmen bir sonuca ulaşamadığını ifade etmiştir.¹⁰² Diğer taraftan “Hüsâm” mahlaslı başka şâirlerin, Hüsâmeddîn-i Uşşâkî ile karıştırılma ihtimâli de söz konusudur.¹⁰³

1.2.1 Uşşâkî Silsilesi

“Neseb, soy küntüğü, dizi, derecelenme, şecere, sıra ” gibi anlamlara gelen silsile kelimesi¹⁰⁴, tasavvuf geleneğinde şeyhten şeyhe ulaşıp ondan tarîkat pîrine, ondan da Hz. Peygamber'e ulaştığı kabul edilen mânevî zincire denilmektedir.¹⁰⁵ Ayrıca tarîkatın hiyerarşisinde icâzet veren şeyhlerin isimlerinin yazılı olduğu belgeye de silsilenâme veya tomâr denilmiştir.¹⁰⁶ Tarîkat geleneğinde silsilesi sahih olmayan bir şeyh, gayr-ı meşru kabul edilmiştir.¹⁰⁷ Ayrıca sûfilere göre, intisâb silsilesi olmadan telkin olunan zikrin fâidesi olmayacağı, sâlikin böyle bir silsile içinde mânen yetişmesinin mümkün olmadığı görüşü vardır.¹⁰⁸ Uşşâkî silsilesi hem meşâyih'in kendi eserlerinde manzum/mensur olarak belirtilmiş¹⁰⁹ hem de silsilenâme kitaplarında ayrıntılarıyla geçmiştir.¹¹⁰

Pîr Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin silsilesi şöyledir¹¹¹:

¹⁰¹ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c. 4, s.308.

¹⁰² Lokman Taşkesenlioğlu, “Halveti Şeyhlerden Dört Kuşak Uşşâkî Şair”, **Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi**, s.1(1), 1-10; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c. 4, s.308.

¹⁰³ Kılıç, **Anadolu ve Tasavvuf Tarihine Notlar II**, s.31; ss.70-87.

¹⁰⁴ Necdet Tosun, “Silsile”, **DİA**, İstanbul 2009, c.37,s.206

¹⁰⁵ Mustafa Aşkar, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006, s.269;Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 574.

¹⁰⁶ Tosun, “Silsile”, **DİA**, İstanbul 2009, c.37,s.206.

¹⁰⁷ Vicedânî, **Tomâr-ı Turûk-u Aliyye**, s.173.

¹⁰⁸ Aşkar, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, s.270.

¹⁰⁹ İsmail Hikmeti, **Divân**, ss.907-908; Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi, **Divân**, s.22.

¹¹⁰ Bandırmalızâde, **Mir'âtü't-Turuk**, ss.36-37; Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-1;24-2;24-3;Mehmet Sâmî, **Esmâr-ı Esrâr**, ss.37-38;Vicedânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye**, ss.241-247.

¹¹¹ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, ss.236-237, 252; Vicedânî, **Tarîkatler ve Silsileleri**, s.244; Sıddık Naci Eren, **Pir Hasan Hüsameddin Uşşâkî**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1990, ss.102-103.

Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) (ö. 632)

Hz. Ali İbn-i Ebi Tâlib (ö. 29/661)

Ebu Said Hasan el-Basrî (ö. 110/728)

Habîb-i A'cemî (ö. 733)

Ebu Süleyman Dâvud b. Nâsir-i Taî (ö. 165/782)

Ebu'l-Mahfûz Ma'rûf Aliyy-i Kerhî (ö. 200/815)

Ebu'l-Hasan Seriiyyü's-Sakatî (ö. 253/867)

Şeyh Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/910)

Şeyh Mimşad-ı Dineverî (ö. 299/912)

Şeyh Muhammed-ı Dineverî (ö. 340/951)

Şeyh Muhammed el-Bekrî (ö. 380/990)

Şeyh Vecîhuddin (ö. 442/1050)

Şeyh Ömer el-Bekrî (ö. 487/1094)

Şeyh Ebu Necib-i Sühreverdî (ö. 598/1201)

Şeyh Kutbuddin el-Ebherî (ö. 622/1225)

Şeyh Muhammed-i Sincanî (ö. ?)

Şeyh Şehabeddin-i Tebrizî (ö. 702/1302)

Şeyh İbrahim Zâhid-i Geylanî (ö. 705/1305)

Kerîmuddîn Ahi Muhammed b. Nûru'l-Halvetî (ö 780/1378)

Ebu Abdullah Siracuddîn Pîr Ömer el-Halvetî (ö. 800/1397)

Ahi Emre Muhammed el-Halvetî (ö. 812/1409)

Şeyh Hacı İzzeddin-i Halvetî (ö. 828/1424)

Şeyh Sadreddin Pîr Ömer-i Halvetî (ö. 860/1455)

Şeyh Seyyid Celaleddin Yahya eş-Şirvânî Bâküvî (ö. 870/1466) ”¹¹²

Şeyh Muhammed-i Erzincanî (ö. 869/1464)

Şeyh Taceddin-i Kayserî (ö. 860/1455-56)

Şeyh Alaeddin-i Uşşâkî (ö. 890/1485)

Şeyh Yiğitbaşı Ahmed Şemsedin-i Marmaravî (ö. 910/1504)

Şeyh Hacı İzzeddin-i Karamanî (ö. 933/1527)

Şeyh İbrâhim Ümmi Sinân (ö. 958/1551)

Şeyh Seyyid Ahmed-i Semerkandî (ö. ?)

Hazret-i Pîr Seyyid Şeyh Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî (ö. 1001/1592)¹¹³

Günümüze kadar ulaşan Uşşâkî tarîkatı kollarının hepsi Ömer Hulûsî’den devam etmiştir.¹¹⁴ Eserlerini incelediğimiz şâir Uşşâkî şeyhlerinin silsileleri “Şâir Uşşâkî Şeyhleri ve Eserleri” bölümünde ele alındı.¹¹⁵

1.2.2 Uşşâkîlikte Zikir Usûlü

Sözlükte “*unutmama, anma, nasihat, namaz, duâ, meth, bahsetmek, unutulana bir şeyi dil ve kalp ile yâd etmek, ezberlemek*” anlamlarına gelen zikir¹¹⁶ tasavvufa

¹¹² Tabibzâde, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, vr.12a; Knysh, **Tasavuf Tarihi**, s.248; Mehmet Akkuş, “Yahya Şirvani”, **Sahabeden Günümüze Allah Dostları**, Şule Yayınları, İstanbul 1996, c. 7, s. 402.

¹¹³ Tabibzâde, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, belge 24-1;24-2;24-3.

¹¹⁴ Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Divânı**, ss.62-63.

¹¹⁵ Bu silsilelerin tesbitinde şu kaynaklardan yararlanılmıştır: Sıddık Nâci Eren Balıkesirî, **Pîr Seyyîd Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî**, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul 1996,ss.101-104, Vassâf, **Sefine-i Evliya** c.4 ss. 299-499; Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**,ss.146-160; Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Divân’ı**, ss. 57-63; Ceyhan, “Halvetiyye”, **Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, s. 762; Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-1;24-2;24-3;30a.

göre gafletten kurtulan kalbin gıdası ve huzur vesilesidir.¹¹⁷ Tasavvuf ehlinin birbirinden farklı zikir uygulamaları olsa da gizliden ya da açıktan, bireysel veya toplu zikir yapmanın önemi noktasında hepsi görüş birliği içindedirler.¹¹⁸

Uşşâkîler ilk dönem oturarak/kuudi zikir yapmışlardır. Daha sonra zikir erkânı “devrânî” olmuştur.¹¹⁹ Uşşâkîler’in İstanbul’da bulunan tekkelerinde zikir esnasında tekke musikisi icra edilirken; Anadoludaki tekkelerinde ise mahalli usüllerle zikir icrâ edilmektedir. Melâmi-Uşşâkîlerde ise devrân yoktur.¹²⁰

Târikat-ı Aliyye-yi Uşşâkîyye’de esmâ sayısı on iki olup ilk yedi esmâya karşılık gelen ve etvâr-ı seb’a denilen nefsin yedi mertebesine, furuat-ı hamse denilen beş isim daha eklenmektedir.¹²¹ Ayrıca her tarîkat dersinin akabinde “es-Selâm” isminin çekilmesini son dönem Uşşâkî şeyhlerinden Necdî Ardiç Efendi sâliklere tavsiye etmektedir.¹²²

Zikir için sâlik, temiz bir mekânda kibleye doğru karanlık bir yerde, gözlerini kapatıp, dizler üzere veya bağdaş kurup oturmak suretiyle, kalbini mürşid vasıtasıyla Hakk’a rabteder. Ardından sâlik sâfi bir gönülle, zikrin mânâsını tefekkür ederek, ilâhi nazarda olduğunu idrak ederek zikreder.¹²³

Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî, Uşşâkîyye evrâd ve zikir usulünü tarif için Arapça olarak “*Risâle-i Usûl ü Evrâd-ı Uşşâkîyye*”¹²⁴ isimli eserini kaleme almıştır.

¹¹⁶ Mertol Tulum, **Osmanlı Türkçesi Büyük El Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s.297; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.183; Kahveci, “Kur’ân’da Zikir Kavramı ve Boyutları, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü-Yüksek Lisans Tezi”, İstanbul 1995, s.23.

¹¹⁷ “*Dikkat edin; kalbler, ancak Allah’ı anmakla huzura kavuşur*”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Ra’d Sûresi, 13/28

¹¹⁸ Ali Ayten-Sevde Düzgüner, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak**, Sûfî Kitap, İstanbul 2017, s.103.

¹¹⁹ Sıddık Naci Eren, **Tarik-i Uşşâkî’de Usul ve Adab**, ss.149-183; Talha Günaydın, “Uşşâkîlikte Mûsikî ve Mûsikîşinaslar”, ss.23-38; Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, ss.423-427; Sâmî, **Tuhfetü’l-Uşşâkîyye “Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı”**, ss.19-29.

¹²⁰ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II**, s.36; Tuğrul İnançer, “Uşşâkîlikte Zikir Usûlü ve Mûsikî”, DBİA, Tarih Vakfı, Ankara, 1994, c. 2, s.416.

¹²¹ Eren, **Tarik-i Uşşâkî’de Usul ve Adab**, s. 162-185. Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, ss. 404-406.

¹²² Serkan Denekçi, “Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması “Necdî Ardiç” Örneği-Yüksek Lisans Tezi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri, Bursa 2018, s.44.

¹²³ Sâmî, **Tuhfetü’l-Uşşâkîyye**, s. 19.

¹²⁴ Abdurrahman Sâmî, **Tuhfetü’l-Uşşâkîyye “Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı”**. (Haz.) Mahmut Erol Kılıç, Sûfî Kitap, İstanbul 2016; Ali İhsân Kılıç, “Abdullah Salâhî Uşşâkî’nin Risale-i Usulü Evrad-ı Uşşâkîyye’ si”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.30, ss.187-200.

Bu eser Uşşâkî meşâyihından Abdurrahmân Sâmî tarafından hem tercüme edilmiş hem de ilâvelerle zenginleştirilmiştir. Eser, Mahmut Erol Kılıç'ın düzenlemesiyle yayımlanmıştır.¹²⁵

Uşşâkî erkânına göre sâlik, "*Lâ ilâhe illallâh, Yâ Allâh, Yâ Hû, Yâ Hak, Yâ Hay, Yâ Kayyûm, Yâ Kahhâr, Yâ Fettâh, Yâ Vâhid, Yâ Ehâd, Yâ Samed*" esmâlarını vird etmeye devam eder. Bu dersler bitirilince sâlike "icâzetnâme" veya "hilâfetnâme" verilir. Tarîkat bu şekilde kollar halinde devam eder.¹²⁶ Vusûl yolunda şeyhi mürîde tarîkat emâneti teklif ederse, bunlar itiraz edilmeden kabul edilmelidir. Sülûkunu tamamlayıp irşâd makamına oturan kişi ise hırka ve tâc-ı şerîf giyer. Şunu da belirtmek gerekir ki giyilen hırkanın rengi sâlikler için sınırlı iken mürşid her renkte hırka giyebilir. Uşşâkî tarîkatının sikkesi de altı bölümdür. Sâlik nefs-i mutmainne makamına geldiğinde ancak arakiyye giydirilir. Uşşâkîler saçlarını kesmişlerdir.¹²⁷ Fakat Ömer Hulûsî ve Tâlib-i İrşâdî, Uşşâkî erkânı üzerine seyri sülûka yeni ilâvelerde bulunmuş ve saç, sakal, bıyığa makas deydirmemeyi tercih etmişlerdir.¹²⁸

Seyr ü sülûk süresinde sâlik her esmânın müsemmaları zuhûr ettikçe mürşidi tarafından bir sonraki zikre geçirilir. Bu anlamda "*te'vîl-i rû'yâya mâlik olmayan şeyh tarîk-i Hakk'a sâlik değildir.*"¹²⁹ Böyle bir kişi ne kendisini ne de bir başkasını irşâd edemez. Çünkü sâlik, esmânın müsemması tecellî ettiğinde gördüğü rüyayı¹³⁰ mürşidine anlatır.¹³¹ O da mürîdin kabiliyetine ve teslimiyetine göre tekâmül ettirir.¹³² Hüseyin Vassâf, Vâkıât'ında yaşadığı manevi hâl, rüyâ ve vâkıâları

¹²⁵ Sâmî, **Tuhfetü'l-Uşşâkîyye "Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı"** , ss.20-21; Eren, **Tarîk-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, ss. 149-150.

¹²⁶ Ahmed Yüksel Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, (haz.) Necmettin Şahinler, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2019,s.73.

¹²⁷ Sâmî, **Tuhfetü'l-Uşşâkîyye**, ss. 25- 26.

¹²⁸ Baş, **Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı**, s.94.

¹²⁹ Muhammed Tevfik Efendi, **Etvâr-ı Sûfiyye**, s.96.

¹³⁰ Tasavvuf geleneğinde rüya için bkz: Hasan Avni Yüksel, **Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya**, MEB Yay., İstanbul 1996.

¹³¹ Uşşâkîlik'te rüya ve nefis mertebelerine göre rüya tabirleri için bkz: Fatma Şengül, "Uşşâkîlerde Etvar-ı Seb'a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009,ss.71-85.

¹³² Sâmî, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 41; Eren, **Tarîk-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, ss.150-185.

şeyhinin emriyle kayda geçirmiştir.¹³³ Bu eserde şeyhin yaşanan vâkıâya göre mürîdi tekâmül ettirdiğini izleyebilmekteyiz. Uşşâkî meşâyihından Muhammed Tevfik Efendi, “*Etvâr-ı Sûfiyye*”¹³⁴ isimli eserinde nefsin makamlarına göre çekilen esmâ ve görülen rüyaların izâhını yapmıştır.¹³⁵

Uşşâkîlerin çekmiş oldukları esmâlar şunlardır:

1. “*Lâilâhe İllallâh*”.¹³⁶

2. “*Allâh, Allâh, Yâ Allâh*”

3. “*Hû, Hû, Yâ Hû*”

4. “*Hak, Hak, Yâ Hak*”

5. “*Hayy, Hayy, Yâ Hayy*”

6. “*Kayyûm, Kayyûm, Yâ Kayyûm*”

7. “*Kahhâr, Kahhâr, Yâ Kahhâr*”

8. “*Fettâh, Fettâh, Yâ Fettâh*”

9. “*Vâhid, Vâhid, Yâ Vâhid*”

10. “*Ehâd, Ehâd, Yâ Ehâd*”

¹³³ Vassâf, **Vâkıât**, (haz.) Abdullah Taha Orhan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

¹³⁴ Fatma Şengül, “ Uşşâkîlerde Etvar-ı Seb’a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

¹³⁵ Muhammed Tevfik Efendi’nin *Etvâr-ı Sûfiyye*’sinde daire-i nefis-i levvâmede görülen rüyalara ilişkin tespiti şöyledir: “*Emmâre ve levvâme dâiresinde âlem-i hâlde râînin ba’zı gördükleri mülhime ve mutmainnede terakkîdir ammâ emmâre ve levvâmede tenezzüldür. Onu ehli bilir ve bu levvâmede sâlik râî kâh hamrâ libaslanır ve hamrâ renk eşya görürse celâldir ve bu dâirenin nurunun rengidir. Ve kâh ateş galebe eder harâret câridir. Ve kâh ateş görür ziyâde ism-i şerîfe istigâlden alev erişir çarşıları harîk fi’n-nâr görür ateş çıka haber verir ümrânâtı harab görüp hem de zamanın ta’mîrini öyle müşâhede eder. Cevâmî’ ve mesâcid kendi vücûdunun ma’mûruna işârettir. Râî kendini musallî görmesi rızâ-ı Hakk’a teveccühü hissîdir. Evvelâ sıfat-ı ilm ibhâ-ı tevhîddir ve satrevân ta’bîr olunur... Âlet-i harb mülhime ve mutmainnedir. Terakkî ile ta’bîr olunur. Eğer levvâme dâiresi sıfat-ı celâldir. Bu dâirede âlet-i harb ziyâde müşâhede olunur ve gök gürlemesi ve sâikalar ve sâir top ve tûfeng sadâları zâhir olur. Sıfat-ı celâlî alâmetleri bunlardır.*” (Muhammed Tevfik Efendi, *Etvâr-ı Sûfiyye*, s.100)

¹³⁶ Muhammed Tevfik, *Etvâr-ı Sûfiyye* /48a, s.96.

11. “Samed, Samed, Yâ Samed”¹³⁷

Uşşâkî tekkelerinde yemeğin ardından yatsı namazı öncesi Pîr-i sâni Cemâleddîn Uşşâkî’nin şeyhi Edirneli Hamdî-i Bağdâdî tarafından yazılmış hamd ilâhisi (Hamdiye)¹³⁸ okunur. ¹³⁹ Hamdiyeden sonra vakti geldiğinde yatsı namazı cemaatle kılınır. Ardından mülk sûresi okunur. Sonrasında da zikir icra edilir. Zikre oturarak (kuudî) olarak başlanır. Ardından el ele tutulup sola doğru sol ayakla devrana¹⁴⁰ başlanır. Uşşâkîlikte zikir usulü olarak Halvetiliğin diğer kolları gibi devranî olup hiçbir farklılık göstermez.¹⁴¹ Ağırlıklı olarak tekkelerde zikir perşembeyi cumaya bağlayan gece ile pazarı pazartesiye bağlayan gece yapılmış olsa da diğer günlerde de yapılabilir.¹⁴²

1.2.3 Uşşâkîye’nin Kolları

XVI. yüzyılda Hüsameddîn-i Uşşâkî (ö. 1001/1593) tarafından tesis edilen Uşşâkîye silsilesi, Pîr’in yüz kûsûr halifesinden Şeyh Muhyiddîn Mehmet b.İlyas Memîcân-ı Saruhânî (ö.1008/1600) ile ilerlemiştir.¹⁴³ Memicân Efendi’den sonra Ömer Karîbî ile ilerleyen silsile, ondan sonra iki ana koldan devam etmiştir. Bu kollardan biri Âlim Sinan Efendi’den (ö.1640) devam eden şubedir. Bu şubeden

¹³⁷ Eren, **Tarık-i Uşşâkî’de Usul ve Adab**, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul 1995, ss.150-185.

¹³⁸ Hamd İlâhisi (Hamdiye)

“Allâh bize lütfetti, şükür elhamdülillâh.

Nîmetine garketti, şükür elhamdülillâh

Allâh, Lâ ilâhe illallâh ..” Sâmi, **Tuhfetü’l-Uşşâkîye**, s. 29; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c. 4, s. 391.

¹³⁹“Hamdiye İlâhisi okunduktan sonra “Fatiha” okunur ve dua edilir. Eren, **Tarık-i Uşşâkî’de Usul ve Adab**, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, s.60.

¹⁴⁰ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II-**, ss.117-143; Süleyman Uludağ, Devrân, **DİA**, c. 9, ss.248-249; Nuri Özcan, Devrân, **DİA**, c.9, ss. 249-250

¹⁴¹ Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, s.42.

¹⁴² Mahmud Erol Kılıç, “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri” Tarihî, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II Tebliğler, İstanbul1998, ss.187-189.; Vassâf Sefine-i Evliyâ, s. 310.; Tanman “Deniz Abdal Mescidi ve Tekkesi”, **DBİA**, Tarih Vakfı, Ankara, c. 3, s. 22; Sâmi, **Tuhfetü’l-Uşşâkîye** “Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı”, ss.142-147.

¹⁴³ Uşşâkîye’nin kolları için bkz. Atayî, **Hadâiku’l- Hakâik**, s.713; Uşşâkîzâde Seyyid İbrahim, **Zeyl-i Şakâik**, ss.31-36; Sâmi, **Esmâr-ı Esrâr**, ss.37-38; Vîcdânî, **Tarîkatler ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-u Aliyye: Melâmîyye, Kâdiriyye, Halvetiyye, Sûfî ve Tasavvuf)**, ss.241-249; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, ss.179-184; Serin, **İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler**, ss.131-135; Akkuş, “Hüsameddin Uşşâkî”, **DİA**, c.18, s.515; Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûs ve Divânı**, s.54; Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, s.741; Tanman, “Uşşâkîlik”, **DBİA**, c.7, ss.329-331; Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17. Yüzyıl)**, ss.151- 156; Eren, **Allâh’a ve Resûlü’ne en Yakın Yol**, s. 86; Tabîbzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-1;24-2;24-3.

Cemâlîyye, Salâhiyye şubeleri ile günümüze kadar devam eden Uşşâkî silsilesi gelmektedir. İkincisi ise Ahmed Cahîdî Efendi (ö. 1070/1659) tarafından tesis edilen ve “Cahîdîyye” diye adlandırılan koldur.¹⁴⁴ Câhidî Ahmed Efendi’nin halifelerinden Muslihuddîn Efendi tarafından tesis edilen ve Şeyh Ali Efendi tarafından devam ettirilen Muslihîyye kolu ve Câhidîlik zaman içinde Uşşâkîyye’den ayrılmıştır. Vassâf’a göre Uşşâkîliğin kolları; Cemâlîyye, Salâhiyye, Muslihîyye, Câhidîyye ve Sezâiyye-i Uşşâkîye olup ismi geçen şubelerden sadece Salâhiyye günümüze kadar gelmiş diğer kollar ise munkarız olmuştur. Uşşâkî-Melâmî ya da Hamzavî-Uşşâkî ile Nazenîn-i Uşşâkî denilen neşve de Uşşâkîliğin kolları üzerinde etkili olmuştur.

Kolların oluşmasında ise erkân içindeki “esmâ” sayısı, bunların ifâsındaki usûl farklılığı ve duyulan neşveler belirleyici olmuştur.¹⁴⁵ Tespitlerimiz çerçevesinde Uşşâkiyye kolları şunlardır: Câhidîyye, Muslihîyye, Cemâlîyye, Salâhiyye, İrşâdîyye, Ruhzârîyye ve Melâmî- Uşşâkîler.¹⁴⁶

1.2.3.1 Câhidîyye

Uşşâkîyye tarîkatının “Câhidîyye” kolu Câhidî Ahmed Efendi’ye nisbet edilir.¹⁴⁷ Câhidî, şeyhi Ömer Karîbî Efendi’den¹⁴⁸ hilafetini aldıktan sonra Çanakkale’nin Kilitbahir¹⁴⁹ diye bilinen mevkinde kurduğu tekkesi ile irşâd faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁵⁰ Câhidîlik, Ahmet Efendi’den sonra oğlu Abdülatif

¹⁴⁴ Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.153; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.107.

¹⁴⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.384; Baş, *Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulusî ve Divânı*, s. 55; Ceyhan, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, s.742; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, ss.151-156.

¹⁴⁶ Uşşâkîzâde Seyyid İbrahim, *Zeyl-i Şakâik*, ss.31-36; Bandırmalızâde, *Mir’atu’t-Turuk*, ss.340-442; Sâmî, *Esmâr-ı Esrâr*, ss.37-38; Vicedânî, *Tarikatler ve Silsileleri (Tomâr-ı Turûk-u Aliyye: Melâmiyye, Kâdiriyye, Halvetiyye, Sûfî ve Tasavvuf)*, ss.241-249; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, ss.179-184; Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, ss.131-135; Tanman, “Uşşâkîlik”, *DBİA*, c.7, ss.329-331; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XVII. Yüzyıl)*, ss.151- 156; Eren, *Allâh’a ve Resûlü’ne en Yakın Yol*, s. 86; Tabîbzâde Mehmed Şükrî Efendi, *Silsilenâme-i Sûfiyye*, Belge 24-1;24-2;24-3; Ceyhan, *Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür*, s.738; Kayacı, “*Hüsn-i Gülzârî’nin Hayatı, Divân’ı Ve Tasavvufî Görüşleri*”, Çorum Beldiyesi Yay., Çorum 2015, ss.14-15; Mehmet Hakan Alşan, *Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası*, Kurtuba Yayınları, İstanbul 2012, ss.384-390.

¹⁴⁷ Nuran Altuner, “Câhidî Ahmed Efendi”, *Tasavvuf Dergisi*, S.6, s.159; Nihat Azamat, “Câhidî Ahmed Efendi”, *DİA*, İstanbul 2003, c.7, s.16.

¹⁴⁸ Câhidî, *Kitâbu’n Nâsiha*, Süleymaniye Kütüphanesi Uşşâkî Tekkesi, no 119, s.1b; Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c.4, s.388; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.154.

¹⁴⁹ Ramazan Eren, *Çanakkale ve Kilit-ül Bahir Köyümüzün Sultanı Ahmed Câhidî Efendi*, İstanbul 1984; Ahmed Tuna, *Gelibolu’nun Gönül Erenleri*, İstanbul 2005, s.173.

¹⁵⁰ Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, ss.153-154.

Efendi tarafından devam ettirilmiştir. Ahmed Cahidî Efendi'nin halifelerinden Muslihüddîn-i Karamanî "Muslihîyye" kolunu tesis etmiştir.¹⁵¹ Câhidîyye 18. yüzyılda İstanbul'a ulaşmamışsa da Çanakkale, Bursa ve Edirne'de faaliyetlerine devam etmiştir.¹⁵² İlerleyen dönemlerde Câhidîyye, Bektâşî neşvenin etkisiyle kendi erkânından uzaklaşmış ve XX. yüzyılın başlarında ise şubeleriyle beraber yok olmuştur.¹⁵³

1.2.3.2 Muslihîyye

Uşşâkîyye'nin Muslihîyye şûbesinin kurucusu ise Câhidî Ahmed Efendi'nin halifelerinden Muslihüddîn Karamânî'dir.¹⁵⁴ Muslihîyye ve kolları Rumeli ve Güney Marmara boyunca yaygınlaşmıştır. Câhidîyye ve Bektâşî etkilerinin görüldüğü Muslihîyye, ilerleyen dönemlerde Uşşâkîyye'den ayrılmıştır.¹⁵⁵

1.2.3.3 Cemâlîyye

Cemâlîyye, tarîkatın ikinci pîri kabul edilen¹⁵⁶ Cemâleddîn-i Uşşâkî'ye nispet edilen koldur. Cemâleddin Uşşâkî rüyasında Hz. Ali'nin tâlimiyle Halvetî-Uşşâkî zikir erkânındaki yedi esmâya, beş esmâ daha eklemiştir.¹⁵⁷ Cemâleddîn-i Uşşâkî, Uşşâkîlik ile birlikte Halvetîyye'nin Gülşenîyye, Şâbaniyye şubeleri ile birlikte Nakşibendiyye tarîkatını da kendinde birleştirmiştir.¹⁵⁸

Uşşâkîliği yeniden canlandırdığı için ikinci pîr de denilen Cemâleddin-i Uşşâkîye nispet edilen Cemâlîyye kolu, XVIII. asrın son dönemlerinden XIX. asrın ortalarına kadar Uşşâkîyye'nin en güçlü temsilcisi olmuştur.¹⁵⁹ Bazı kaynaklarda ise

¹⁵¹ Nihat Azamat, "Câhidî Ahmed Efendi", **DİA**, İstanbul 2003, c.7, s. 16.

¹⁵² Ceyhan, "Halvetiyye", **Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, s. 741.

¹⁵³ Vicdânî, **Tomâr-ı Turûk-u Aliyye**, s.247; Azamat, "Câhidî Ahmed Efendi", s. 16.

¹⁵⁴ Ceyhan, "Halvetiyye", Türkiye'de Tarikatlar, Tarih ve Kültür, s. 741.

¹⁵⁵ Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, s. 210; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, s.294

¹⁵⁶ Kılıç, "Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed ve Cemâleddin Uşşâkî ve Şiirlerinden Örnekler", ss.186-189.

¹⁵⁷ Kılıç, "Cemâleddin Uşşâkî", **DİA**, İstanbul 1993, **DİA**, c.7, ss.314-315.

¹⁵⁸ Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, c.1, s.83; Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyye**, s.244; Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II-**, s.93.

¹⁵⁹ İhsan Soysaldı, "Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Tasavvuf Felsefesi-Yayımlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002, s.30.

Cemâlî, müstakil bir kolun müessisi değil de Uşşâkîyye'nin bir pîri olarak da görülmüştür.¹⁶⁰

1.2.3.4 Salâhîyye

Uşşâkîliğin üçüncü pîri sayılan Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî (ö. 1197/1783) Cemâleddin Uşşâkî'nin damadı ve halifesidir. Salâhî, Uşşâkîliğin âdap ve erkânını Tuhfetü'l-Uşşâkîyye'de kayda geçirmiş ve üçüncü pîr kabul edilmiştir.¹⁶¹ Salâhî'nin en bilinen halifesi Nazilli müftüsü Mehmed Zühdü Efendi'dir. Diğer bir halifesi ise Mehmed Sâdık Efendi'dir.¹⁶² Muhammed Zühdü Nazillivî (ö. 1221/1807) ile Uşşâkîyye tarîkatı XIX. Yüzyılda Nazilli merkez olmak üzere Ege Bölgesi'ne yayılmaya başlamıştır. Uşşâkîyye, Cemâlîyye ve Salâhîyye şubeleri ile İstanbul 'da yaygınlaşmış, Salâhî'nin halîfeleri ile de Rumeli'ye geçmiştir.¹⁶³

1.2.3.5 İrşâdîyye

Kemaleddin Haririzâde ve Sâdık Vicedânî, Uşşâkîyye'nin bu şubesinden bahsetmezler. Hüseyin Vassâf ve İbnü'lemin ise bu kolu Uşşâkîyye'nin bir kolu olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶⁴ Hatta Hüseyin Vassâf, onların Bektâşîlikle ilişkileri olmadığını ifâde etmekle birlikte kol içerisinde çıkan Bektaşî meşrep kişilerin şubeyi inkıraza uğratacağı kanaâtindedir.¹⁶⁵ Uşşâkîlik tarîkatı, Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî'den itibaren yayıldığı bölgelerde Gülşenî, Mevlevî ve Bektâşî ekolleri ile birlikte Melâmî neşveyle de yakınlaşmıştır. Bu durum tarîkat içinde rindmeşrep bir

¹⁶⁰ Kılıç, “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri”, ss.186-189.

¹⁶¹ Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, s.740: Uludağ, “Halvetiyye”, **DİA**, c.15, İstanbul, 1997, ss.392-395.

¹⁶² Serin, **İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler**, ss.83-169; Ceyhan “Salâhî Efendi”, **DİA**, İstanbul 2009, c.39, s. 18; Muslu, **Anadolu’da Tasavvuf Yolları**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, ss.121-144.

¹⁶³ Tanman, “Halvetilik”, **DBİA**, İstanbul 1993, c.3, ss.533-535; Kılıç, “Uşşâkiyye”, **DİA**, İstanbul 2012, c.42, ss.232-233.

¹⁶⁴ Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, s.158; Selami Şimşek, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.22, s.265.

¹⁶⁵ Hür Mahmut Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2003, s.158; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.292.

tasavvuf anlayışını ortaya çıkarmıştır. “Nazenîn-i Uşşâkî”¹⁶⁶ adı verilen bu neşve Nazillili Ömer Hulûsî ve Ahmed Tâlib-i İrşâdî ile devam etmiştir.¹⁶⁷ Bu neşvenin Bektaşîlik kaynaklı olduğu iddia edilse de Uşşâkîler Bektaşîlik erkânını benimsememişlerdir.¹⁶⁸ Fakat Uşşâkîlikte “dede” tabiri varken bu neşvenin takipçileri tarafından “baba” kavramı tercih edilmiştir.¹⁶⁹ Kolun diğer özelliği de Hüseyin Vassâf’ın da ifade ettiği gibi İrşâdî’nin çile dönemlerinde saç ve sakalını kesmeyip şeyhinin yanına da bu halde çıktığı için müridleri de sakallarını uzatıp saçlarını sarıklarının üzerinden arakiye arasına sıkıştırmalarıdır.¹⁷⁰ İrşâdîlik, Şeyh Şücâuddîn Uşşâkî ile Çanakkale ve civarında, Mustafa Kanber Baba ile Edirne’de, Kudsi Baba ile Balıkesir’de, Hüseyin Hüsnü Efendi ile de Kilitbahir’de devam etmiştir.¹⁷¹

1.2.3.6 Ruhzârîyye

Hüsnî-Gülzârî tarafından tesis edilen bu Uşşâkî şubesi daha çok İç Anadolu’da yayılmıştır. Ruhzârîyye’de Uşşâkîlik erkânındaki on iki esmânın son dördü cem edilip sâlike birlikte vird olarak verilmektedir.¹⁷²

1.2.3.7 Melâmî- Uşşâkîler

Ahmed Tâlib-i İrşâdî’den Hamzavî-Melâmî kutbu Pîr Ganiyy-i Muhtefî’ye ulaşan Uşşâkî-Melâmî ya da Hamzavî-Uşşâkî denilen bir neşve vardır. Ganiyy-i

¹⁶⁶ Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Divânı** s. 55; Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, s.742; Mehmet Hakan Alşan, **Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası**, Kurtuba Yayınları, İstanbul 2012, ss.384-390.

¹⁶⁷ Ceyhan, “Halvetiyye”, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, ss. 741-742.

¹⁶⁸ Alşan, **Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası**, s.386.

¹⁶⁹ “*Keşret içre vahdeti kim buldı deñ şultân baba
‘Aşıka ister nişân da ‘vâsına burhân baba
Âdem oğlu çiy süd emdi dilde meşel söylenür
Kimi ikrâr kimisi inkâr ider insân baba
Gerçi millet birdir ammâ fırkada yetmiş iki
Tışı mü ‘min içi kâfir çok çoğı hayvân baba
Yürü bir dergâh işigin yüzleriñ sür dâra tur
Mürşid-i kâmil yüzinden geldi hep ‘irfân baba*” (Hulûsî, **Divân** 5/1-4)

¹⁷⁰ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4,ss.295-298; Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**,s.158.

¹⁷¹ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, ss.492-497; Şimşek, “Avrupa İle Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, s.265.

¹⁷² Kayacı, “**Hüsn-i Gülzârî’nin Hayatı, Divân’ı Ve Tasavvufî Görüşleri**”, ss.14-15.

Muhtefî, Nâzenîn-i Uşşâkîler yoluyla gelen neşve ile Hamzavî neşveyi buluşturmuştur. Önceliği melâmet olan bu ekolde merâtib-i tevhîd üzere bir seyr u sülûk yolu izlenmektedir.¹⁷³ “Hayırları izhar, şerleri izmar etmemek” olarak tarif edilen melâmet¹⁷⁴ felsefesinin yansımaları Melâmî-Uşşâkîlerde¹⁷⁵ görülmektedir.¹⁷⁶

Melâmî neşvenin bir başka yansıması da son dönem Uşşâkî meşâyihından Hazmi Tura’dır. İmzalarında “Uşşâkî” mahlasını hiç kullanmamış¹⁷⁷ olan Hazmi Tura Efendi bir nutkunda melâmî meşrepliğini şöyle tarif etmektedir:

“İçince câm-ı aşkı gözlerinden zühdü terkettik

*Melâmî meşreb olduk tavrımız rindânedir şimdi”*¹⁷⁸

1.2.4 Uşşâkî Tekkeleri

Tekke, Farsça bir kelime olup dayanılacak ve sığınılacak yer ve makam gibi anlamlara gelmektedir. Tasavvufî bir ıstılah olarak; müridlerin, bir mürşid gözetiminde eğitim görüp terbiye edildiklere yere verilen isimdir. Buralar zikir ve sohbet meclisleridir.¹⁷⁹ Küçük tekkelere “zâviye”, daha müstemilatlı olanlarına “dergâh” veya “hânkâh” denilmektedir. Bütün tekkelerin bağlı bulunduğu ve merkez tekke konumunda olan tekkeye de “âsitâne” denilmektedir.¹⁸⁰ Uşşâkîlerin Âsitanesi ‘Hüsameddîn-i Uşşâkî Tekkesi’dir.

Uşşâkîliğin Macaristan’ın Kaniye Kalesi’nden Afrika’nın güney kesimlerine kadar yayıldığı her yerde tekkesi bulunmaktadır.¹⁸¹ Sadece 19. yy da İstanbul’da on dokuz Uşşâkî tekkesi mevcuttur. Yine aynı yüzyılda Nazilli ve köylerinde yedi

¹⁷³Bkz.Mehmet Hakan Alşan, **Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası**, Kurtuba Yayınları, İstanbul 2012.

¹⁷⁴ Ali Bolat, **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011,s.391.

¹⁷⁵ Mahmut Erol Kılıç, **Şafak Yazıları(-İşrâk ve Melâmet-)**, Sûfî Kitap, İstanbul 2017, ss.111-116.

¹⁷⁶ Alşan, **II. Kuşak Horasan Erenleri: Bayramî-Hamzavî Melâmiler**, s.313.

¹⁷⁷ Yönlüer, “Mehmet Hazmi Tura-Yüksek Lisans Tezi”, s.137.

¹⁷⁸ Hazmi, **Şiirler**, 20/4

¹⁷⁹Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s.707; Süleyman Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Marifet Yayınları, İstanbul 1999, s.521.

¹⁸⁰ Türer, **Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi**, s.161. Mustafa Kara, **Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.s.38-39.

¹⁸¹ Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar, Tarih ve Kültür**, s.738; Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, s.168.; Mahmut Erol Kılıç, “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri” Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu II Tebliğler, İstanbul, 1998, s.187-189.

Uşşâkî tekkesi vardır.¹⁸² Edine’de Çoban Ali Tekkesi, Salı Tekkesi¹⁸³, Tabakhane Tekkesi ve Çizmece Tekkesi olmak üzere dört tane Uşşâkî tekkesinin varlığı bilinse de post-nişinleri hakkında elimizde yeterli bir kayıt bulunmamaktadır.¹⁸⁴ Bu tekkelerin çoğu günümüze ulaşabilmiş de değildir. Bu bölümde Uşşâkîliğin güçlü olduğu İstanbul, Bursa ve Çanakkale vilâyetlerinde olan meşhur Uşşâkî tekkeleri hakkında bilgi verildi.

1.2.4.1 Hüsameddîn-i Uşşâkî Tekkesi

İstanbul’un Beyoğlu ilçesindedir. Uşşâkîliğin merkezî âsitânesi ve pîr makamı olan tekke, Kasımpaşa Hacı Ahmed Efendi mahallesindedir. Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî, Kasımpaşa’daki evini tekkeye dönüştürmüş ve vakıf kurmuştur. Kurduğu vakıf, oğlu Şeyh Mustafa Efendi (ö.1628) tarafından genişletilmiştir. Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî tekkenin ilk şeyhidir.¹⁸⁵ Tekke, 1884 depreminde hasar görmüş, 1896 yılında Sultan II. Abdülhamid’in emriyle tekkenin tamiri için İrade-i Evkaf üyesi Rıfat Bey görevlendirilmiştir.¹⁸⁶ *Şimşirli Tekke, Perşembe Tekkesi, Pîşvâ-yı Tarikat-ı Aliyye-i Uşşâkıyye* olarak da adlandırılan tekkenin zikir günü perşembedir.¹⁸⁷ 1925 yılında tekkelerin kapatılmasından altı ay önce *Hüseyin Vassâf* (ö.1348/1929)âsitânenin post-nişinlik makamına oturmuştur.¹⁸⁸

1.2.4.2 Cemâleddîn-i Uşşâkî (Cemâleddîn Efendi) Tekkesi

Cemâlîzâde Tekkesi¹⁸⁹ olarak da anılan tekke, İstanbul’un Eyüp ilçesindedir. “*Cemâleddîn-i Uşşâkî Tekkesi, Seyyid Cemâl Efendi Tekkesi, Cemâleddîn-i Halvetî*

¹⁸² Baş, **Ömer Hulûsî ve Dîvân’ı (İnceleme-Metin)**, s.13.

¹⁸³ Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, *Silsilenâme-i Sûfiyye*’sinde bu tekkenin post-nişini olarak, Muhammed Safveti, Hüseyin Hamdi, Muhammed Sıdkî, Seyid Ahmed Efendi olmak üzere dört şeyhin ismini vermektedir.(Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, vr.39b)

¹⁸⁴ Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.145.

¹⁸⁵ Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, s.106.

¹⁸⁶ Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, s.168.

¹⁸⁷ Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf Sûfiler, Devlet ve Ulemâ: XVII. yüzyıl**, s.151-152.

¹⁸⁸ Vassâf, **Divân**, s.18; Tabibzâde Mehmet Şükrî Efendi. **İstanbul Hânkâhları Meşayihî**. (Haz.) Şinasi Tekin ve Gönül Alpay Tekin. Harvard: Harvard Üniversitesi Yakınoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, 1995.s.28a.

¹⁸⁹ Kılıç, **Cemâlîzade Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri**”, **Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu**, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, c.2, ss.

Tekkesi, Savaklar Tekkesi” gibi isimlerle de tanınan tekke,¹⁹⁰ Vezir Hıramî Ahmed Paşa (ö.1599) tarafından yaptırılmıştır.¹⁹¹ Tekke, Cemâleddîn-i Uşşâkî’nin türbesinin burda olması nedeniyle, Cemâlîyye’nin âsîtanesi olarak da bilinir.¹⁹² Tekkenin zikir günü pazardır.¹⁹³

1.2.4.3 Hulvi Efendi Tekkesi

Tekkenin bânisi Mahmut Cemâleddin Hulvi Efendi’dir (ö.1064/1653).Tekkede Şeyh Halil Uşşâkî (ö.1196/1781) tarafından Uşşâkîlik temsil edilmiştir.¹⁹⁴

1.2.4.4 Mahmud Bedreddîn Tekkesi

Fatih ilçesi Mimar Sinan Mahallesi Keçeciler caddesinde yer alan tekke 1765 yılında, Mehmet Cemâleddîn-i Uşşâkî’nin şeyhi olan Mahmud Bedreddîn Efendi tarafından yaptırılmıştır.¹⁹⁵Tekkenin zikir günü perşembedir. Tekkenin son şeyhi Hazmi Efendi (ö.1960) olduğu için bu tekkeye “Hazmi Efendi Tekkesi” de denilmektedir.¹⁹⁶

1.2.4.5 Tahir Ağa Tekkesi

Tekke, İstanbul’un Fatih ilçesindedir. Kapıcıbaşı Seyyid Mehmed Tahir Ağa (ö.1781)1174/1760-61 yılında tarafından inşa edilmiştir. Haydar caddesi, İrfan

186-189, İstanbul 1998; Nuran Çetin, “Şeyh Mehmed Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Cemâlîzâde Tekkesi”, **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.9, ss.225-248.

¹⁹⁰ Ayvansarâyî, **Hadîkakatü’l-cevâmi’**, c.1,s.234; Tanman, “Cemâleddîn Uşşâkî Tekkesi”, DBİA, İstanbul 1998, c.2, ss.399-400.

¹⁹¹ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, ss.243-250; Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (XVIII. Yüzyıl)**,s.105.

¹⁹² Ayvansarâyî, **Hadîkakatü’l-cevâmi’**, 1: 234; Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.83; M. Baha Tanman, “İstanbul Tekkeleri’nin Mimârî ve Süseleme Özellikleri Tipoloji Denemeleri - Doktora Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1990; Esin Demirel İşli, “İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu- Doktora Tezi”, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul 1998, s. 46.

¹⁹³ Kılıç, “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri” ss.187-189.

¹⁹⁴ Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.Yüzyıl)**,s.106; Tabibzâde, **İstanbul Hânkâhları Meşayih**, s.9a, s.19.

¹⁹⁵ Ahmed Muhyiddîn Efendi, **Tomâr-ı Tekâyâ**, s. 65; Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.151.

¹⁹⁶ Albayrak, c. 5, s.19; Köse, **İstanbul Halveti Tekkeleri**, ss.250-251.

Ahmed ve Esrar Dede sokakları üzerinde yer almaktadır. Tekke, ilk şeyhi olan Mehmed Sâbir Efendi'nin, 1764 yılında vefat etmesinin ardından, Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî ile birlikte Uşşâkîyye'nin Salâhî şûbesine bağlanmıştır. Daha sonraları Nakşibendi dergâhı olarak da hizmete verecek tekkenin müdavimleri arasında Hüseyin Vassâf Efendi, Ali Emirî, Saadeddîn Kaynak, İbnü'l-emin Mahmud Kemal İnal da bulunmaktadır.¹⁹⁷Vassâf, özellikle tekkede Cuma geceleri olan zikre katıldığını ve pek çok manevi keşfe bu esnada mazhar olduğunu “Vâkıât”ında bahsetmektedir. Hatta bu müşahadelere Salâhaddîn-i Uşşâkî’de pek çok kere teşrif etmiştir.¹⁹⁸ Uşşâkî şeyhi Hüseyin Vassâf tekkenin şeyhi kırk senelik dostu Ali Behçet Efendi için şiirler kaleme almıştır.¹⁹⁹

1.2.4.6 Halid Efendi Tekkesi

Halid Efendi tekkesi, Fatih ilçesinde, Hacı Evhaddîn mahallesi İmrahor İlyas Bey caddesi üzerindedir. Tekke, mekteb, sebil ve muvakkithanesi ile birlikte 1267 yılında inşa edilmiştir.²⁰⁰Tekkenin kurucusu *Seyyid Hacı Halil Efendi*'nin oğlu *Maliye Nazırı Mehmet Halit Efendi*'dir. Zikir günleri cumadır.²⁰¹

1.2.4.7 Hocasâde Tekkesi

Hocazade Tekkesi, Fatih Molla Zeyrek yakınlarında bulunan Kasap Timur Han mahallesinde Bıçakçeşme Sokağı'ındadır.²⁰²Tekkenin zikir günü salı olmakla beraber son dönemlerde pazartesi günü de zikir icrâ edilmiştir.²⁰³

¹⁹⁷ Tanman, “Tahir Ağa Tekkesi”, DBİA, c.7, ss.189-190.

¹⁹⁸ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Vâkıât**, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016. (9. Vâkıa “*Abdullah Salâhaddîn Uşşâkî kuddise sırruhu'l-bâkî Hazretleri'nin medfûn oldukları Tâhir Ağa Dergâhı'nda Cuma geceleri ale'l-ekser teşrif-i saâdet vukû' bulageldiği meşhudumdur*”. s.85)

¹⁹⁹ Hüseyin Vassâf, **Divân** (Haz.) Mustafa Tatçı, Mehmet Akkuş ve İsmail Kasap, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2012, s.76; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.2,ss.216-226.

²⁰⁰ İşli, “İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu”, s. 67.

²⁰¹ Köse, **İstanbul Halvetî Tekkeleri**, ss.228-229.

²⁰² Tanman, “Uşşâkîlik”, DBİA, c. 7, s.331.

²⁰³ Köse, **İstanbul Halvetî Tekkeleri**, s.228.

1.2.4.8 Mustafa Efendi Tekkesi

Fatih ilçesi Hırka-i Şerif semtindedir. *Şeyh Hacı Mustafa Efendi* tarafından yaptırılmıştır. Zikir günleri pazar geceleridir. Tekkenin tek post-nişini tekkenin bânisi olan *Şeyh Hacı Mustafa Efendi*'dir.²⁰⁴

1.2.4.9 Deniz Abdal Tekkesi

Fatih İlçesi Şehremini semti Deniz Abdal mahallesindedir. Tekke Fatih Sultan Mehmet zamanında inşa edilmiştir. Pazartesi ve cuma geceleri zikir günüdür. Tekkenin post-nişini Fransızca ve Rumca da bilen *Hasan Şerafeddin Efendi*'dir. Ayrıca tek halifesi de Rüştüye Muallimlerinden *Ahmed Fazıl Efendi*'dir.²⁰⁵ Tekkenin Post-nişini, *Hasan Şerefüddin Efendi*'dir. (ö.1337/1819)

1.2.4.10 Mehmed Emin Efendi Tekkesi

Fatih İlçesi'sinde Aksaray Semtinde Gureba Hüseyin Ağa mahallesinde Şekerci Sokağı üzerindedir. Tekke "*Şekerci Sokağı Tekkesi*" olarak da bilinir. İlk bânileri Nakşî -Kâdirî olmasına rağmen ikinci bânisi Şeyh Fahreddin Efendi'nin Uşşâkî olması sebebiyle Uşşâkî tekkesi olarak bilinmektedir.²⁰⁶ Tekkenin zikir günü pazardır.²⁰⁷

1.2.4.11 Balçık Tekkesi

İstanbul'un Eyüp ilçesinde Nişanca mahallesinde yer almaktadır. 863/1458 yılında "Dâru'l-hadis" olarak inşa edilen yapı 999/1591 yılında Gazi Tiryâki Hasan Paşa (ö.1020/1611) tarafından mescid ve tekkeye çevrilmiştir.²⁰⁸ XIX. yüzyılın başında *Mehmet Sadık Efendi*'nin (ö.1827) meşihatı süresince Uşşâkîliğe bağlı kalmıştır.²⁰⁹

²⁰⁴ Tanman, "Uşşâkîlik", DBİA, c.5, s. 310.

²⁰⁵ Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, s.384

²⁰⁶ İşli, "Mehmed Emin Efendi Tekkesi", DBİA, c. 5, s.361.

²⁰⁷ Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, s.380

²⁰⁸ Tanman, "Balçık Tekesi", DBİA, c. 2, s.14-15.

²⁰⁹ Köse, *İstanbul Halveti Tekkeleri*, s.318.

1.2.4.12 Abdülmü'min Tekkesi

Şeyh Abdülmü'min Efendi tarafından Gökdere semtinde, Maksem mevkiinde bina edilmiştir.²¹⁰ Üçkozlar Dergâhı şeyhi Muhyiddîn-i Bursevî Efendi, dört oğlundan en küçük olanı Şeyh Ali Efendi (ö.1137/1724)'yi Abdülmü'min Tekkesi'ne şeyh olarak tayin etmesiyle Uşşâkî zikir ve usûlü icra edilmiştir.²¹¹ Tekkenin post-nişinleri, *Şeyh Ali Efendi (ö.1124/1712) ve Şeyh Râşid Efendi'dir.(ö.1197/1782)*²¹²

1.2.4.13 Zuhûrî el- Uşşâkî Tekkesi

Zuhûrî el- Uşşâkî Efendi'nin post-nişinlik yaptığı tekke'dir. Bursa vilayetinde Mahkeme Camii yakınındaki muhittedir. Tekkenin zikir günü cumartesidir.²¹³

1.2.4.14 Çarşamba Tekkesi

Tekke, Bursa'nın Ali Paşa mahallesinde bulunan Ali Paşa Cami'nin bitişiğindedir. Uşşâkîliğin Câhidîye koluna mensup Muhyiddîn Bursevî Efendi'nin oğlu Şeyh Mustafa Efendi tekkenin arazisini satın almış ve sonra vakfederek buraya tekke inşa etmiştir.²¹⁴ Zikir günü çarşamba günleridir.²¹⁵

1.2.4.15 Üçkozlar Tekkesi

Bursa Üçkozlar semtinde kuruludur. "*Üçkozlar Dergâhı*", "*Abdurrahman Efendi Zâviyesi*" ve "*Mehmed Safiyüddin Zâviyesi*" olarak isimlendirilen tekke, Uludağ eteklerinde bir yamaç üzerinde kurulmuştur. 1925 yılında çıkan "*Tekkelerin*,

²¹⁰ Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, ss.441-446.

²¹¹ Öcalan, *XVII. Yüzyılda Bursa'daki Tasavvuf Kültürü*, ss.103-104; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.. Yüzyıl)*, s.108.

²¹² Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.. Yüzyıl)*, s.109; Kara, *Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar-I, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.3, ss.109.

²¹³ Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.. Yüzyıl)*, s.123 Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsî*, ss. 437-438.

²¹⁴ Kara, "Bursa Tekkeleri ve Tasavvufî Hayat Üzerine Genel Bir Değerlendirme", ss.77-88; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.156; Öcalan, *XVII. Yüzyılda Bursa'daki Tasavvuf Kültürü*, ss.103-104.

²¹⁵ Mehmed Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsî*, s.441; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.156; Öcalan, *XVII. Yüzyılda Bursa'daki Tasavvuf Kültürü*, ss.103-104; Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, s.109; Kara, *Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar-I*, c.3, s.113.

Zâviyelerin ve Türbelerin Kapatılması Hakkında Kanun" gereğince sırlanınca da zamanla harap olmaya yüz tutmuştur. 1958 yılında, tekkenin yerine aynı isim ile anılan cami inşa edilmiştir.²¹⁶

1.2.4.16 Tâlib-i İrşâdî Dergâhı

İnşa tarihi bilinmeyen tekke Çanakkale'nin Ecebat ilçesinin Kilitbahir Köyü'nde "*Havuzlar Yolu*" üzerindedir.²¹⁷ Tekke, Tâlib-i İrşâdî'in serhalifesi Hüseyin Hüsnü Baba tarafından mevlîhâne tarzında yeniden yapılmıştır.²¹⁸ Tekkenin zikir günleri cuma ve pazartesidir.²¹⁹ Tekkenin post-nişinleri, *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö.1298/1881) ve *Hüseyin Hüsnü Baba* 'dır. (ö.1924)

1.2.5 Şâir Uşşâkî Şeyhleri ve Eserleri

Uşşakîyye, geleneğinden geldiği Halvetîyye ekolü ile birlikte kültür tarihimizde şiire en fazla önem veren tarîkatlardan biridir.²²⁰ Uşşâkî tarîkatında yetişmiş pek çok meşâyîh divan sahibidir. Bu meşâyîhın eserlerinde tasavvufî/dinî pek çok konunun manzûm olarak işlendiğini görülmektedir. Bu bölümde çalışmaya mevzu olan şâir Uşşâkî şeyhlerinin biyografileri ve eserleri konusunda bilgi verildi.

Eserleri incelenen şâir Uşşâkî şeyhlerinin kronolojik listesi şöyledir:

Şâirin Adı	Vefat Târihi
Memîcân-ı Saruhânî	(ö.1008/ 1600)
Ömer Karîbî-i Geliboluvî	(ö.?)
Kuloğlu Hacı İlyas	(ö.1657/1658)

²¹⁶ Şemseddin, *Yadigâr-ı Şemsi I-II*, ss.147-160; Mustafa Kara, *Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler*, c.2, Uludağ Yay., Bursa 1993, s.276. Kara, *Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar-I*, c.3, ss.107-118, Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, s.110.

²¹⁷ Semiha Altier, "Çanakkale'de Osmanlı Dönemi Tasavvuf Ortamının İzleri: Tarikat Yapıları" *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, S. 24, ss. 79-132.

²¹⁸ Kayacı, "*Hüsn-i Gülzârî'nin Hayatı, Dîvân'ı Ve Tasavvufî Görüşleri*", ss.15-16.

²¹⁹ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4, s.496.

²²⁰ Öztürk, XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf. s.39

Câhidî Ahmed Efendi	(ö.1070 /1659)
Muhyiddîn Bursevî	(ö.1091/ 1680)
İsmâil Hikmetî	(ö.1187 /1773)
Pîr-i Sâni Cemâleddin Uşşâkî	(ö.1164 /1750)
Pîr-i Sâlis Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî	(ö.1197 /1782)
Semiz-zâde Süleyman Rüşdî	(ö.1272 /1855)
Ömer Hulûsî Güzelhisârî	(ö.1285 /1868)
Ahmed Tâlib-i İrşâdî	(ö.1298/1881)
Osmanzâde Hüseyin Vassâf	(ö.1348 /1929)
Abdurrahmân Sâmî-i Niyâzî-i Saruhânî	(ö.1353/1934)
Hazmi Tura	(ö.1961)
Bekir Sıdkı Visâlî	(ö.1962)
Hüsn-i Gülzârî-i Rûhzârî	(ö.1965)
Mehmet Nusret Tura	(ö.1979)
Hacı İbrahim Rüştî İpek	(ö.2000)
Pîr Ganiyy-i Muhtefî	(ö.2008)
Sıddık Nâci Eren	(ö.2018)
Necdet Ardıç	(d.1938)

1.2.5.1 Memîcân- ı Saruhânî

1.2.5.1.1 Hayatı

Kaynaklarda Memî Cân Efendi, Muhyi Cân Efendi, Mehmed Memi Cân Efendi²²¹ diye de geçen Şeyh Muhyiddîn Mehmet b.İlyas Memîcân- ı Saruhânî, Manisa'nın Sarûhan ilçesinde doğmuştur.²²² Memîcân- ı Saruhânî, bir rivâyete göre önce İbrahim Ümmi Sinan'dan (ö.1568) feyz almış olsa da hilafeti Uşşâkîlik kolunun kurucusu Hüsameddîn-i Uşşâkî'den almıştır. Hüsameddîn-i Uşşâkî'den günümüze kadar ulaşabilen yegâne kol Memîcân Efendi'den yayılan koldur.²²³ Kendisi de bir Uşşâkî şeyhi olan Vassâf, Uşşâkî silsilesini aktardığı manzumesinde sitayişle bahsettiği Memîcân Efendi 1008/1600 yılında vefat etmiştir.²²⁴ Onun en meşhur ve silsilesinin günümüze kadar devam ettiği halifesi ise Şeyh Ömer Karîbî Efendi'dir.²²⁵

1.2.5.1.2 Eserleri

Manisalı Şeyh Memîcân- ı Saruhânî'nin dört eseri bulunmaktadır.

1. *Lübbü'l-Usûl fî Mârifeti't-Tarîki'l-Vusûl*²²⁶
2. *Metâlibu's-Sülûk fî Beyâni't-Tarîki'l-Mesluk*²²⁷
3. *Uknûmü'l-Hikem fî-Ma'rîfeti's-Sirri'l-Kıdem*²²⁸

²²¹ Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî (İnceleme-Tenkitli Metin)**, s.140; Nev'izâde Atâyî, (Haz.), Suat Donuk, **Hadâiku'l-Hakâ'ik fî-Tekmiletî's-Şakâ'ik**, s.1205.

²²² Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1, s.151.

²²³ Nev'izâde Atâyî, (Haz.), Suat Donuk, **Hadâiku'l-Hakâ'ik fî-Tekmiletî's-Şakâ'ik**, s.1205-1206; Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî**, s. 140; Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-1; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.385; Kılıç, "Manisalı Şeyh Memîcân-ı Sarûhânî (v. 1008- 1600) ve Eserlerinde Mevlânâ'dan Tesirler", I. Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri, Manisa, 2002, ss. 205-220.

²²⁴ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, s.345., s.386.

²²⁵ Mehmed Şeyhî Efendi, **Vekâyiü'l-Fuzalâ**, c.1, s.301; Kılıç, "Kutub Ömer Dede (Karibi) Gelibolulu Bir Halvet-İ Uşşâki Şeyhi Ve Şiirleri", Avrupa'ya İlk Adım Sempozyumu, (Gelibolu 1999), İstanbul 2001, ss.145-149.

²²⁶ "Başta Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin eserlerinden olmak üzere, Seyyid Alizâde'nin Şir'atü'l-İslâm adlı kitabından nakiller gibi sûfilerden alınan beyitlerle zenginleştirilen eserde daha çok ibadetlerin faziletleri üzerinde durulmuştur. Vassâf'ın "*mütalaasıyla şeref-yâb olduğum*" dediği eser Türkçe bir risale olup Sultan Murat'a sunulmuştur." Kılıç, **Anadolu ve Tasavvuf Tarihine Notlar II**, s.44. Bursalı Mehmed Tâhir, **Osmanlı Müellifleri**, s. 151; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.386.

²²⁷ Bu eser ilkinde bir zeyl ve tetimme olarak yazılmış, tasavvufi hususların ele alındığı bir eserdir. Ramazan Ekici, "Memî Cân-ı Saruhanî Ve Dîvânçesi", **Sûfî Araştırmaları-Sûfî Studies**, c.15, s. 65-118, Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, s.151.

4. Divançe²²⁹

1.2.5.2 Ömer Karîbî

1.2.5.2.1 Hayatı

“Kutub Ömer Efendi” diye de bilinen Ömer Karîbî²³⁰ Memîcân-ı Sarûhânî’nin halifelerindendir. Ömer Karîbî yetiştirdiği yirmi halifesiyle²³¹ Uşşâkîlik silsilesini devam ettirmiştir.²³² Silsilesi şu şekildedir:

1. *Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî* (ö. 1001/1592)
2. *Memîcân-ı Saruhânî* (ö. 1008/1559)
3. *Ömer Karibî (Kutub Ömer)* (ö. ?)²³³

1.2.5.2.2 Eserleri

Müretteb olmayan bir dîvânçesi vardır. Eser üzerine Süleyman Nuri Yağcı tarafından Yüksek Lisans çalışması yapılmıştır.²³⁴

²²⁸ Eserde Memî Cân-ı Saruhanî kendi şiirini şerh etmektedir. Mahmut Erol Kılıç “Manisalı Şeyh Memîcân-ı Sarûhânî (ö. 1008-1600) ve Eserlerinde Mevlânâ’dan Tesirler”, I. Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri, Manisa 2002, ss. 205-220; Lokman Taşkesenlioğlu, 16.yy Halveti Şeyhlerinden Memîcan Saruhânî Ve Divânı, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu 26-28 Nisan 2017 Niğde; Ramazan Ekici, “Memî Cân-ı Saruhanî Ve Dîvânçesi”, *Sûfî Araştırmaları-Sûfî Studies*, c.15, ss. 65-118.

²²⁹ Toplam altmışaltı şiiri ihtiva eden bir eserdir. Ramazan Ekinci ve Lokman Taşkesenlioğlu eser üzerine akademik çalışma yapmıştır. Araştırmamızda Ramazan Ekinci’nin çalışmasını temel aldık. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.386; Ekinci, Ramazan Memî Cân Saruhanî ve Dîvânçesi, *Sûfî Araştırmaları*, c.15, ss. 65-118; Lokman Taşkesenlioğlu, “Halveti Şeyhlerden Dört Kuşak Uşşâkî Şair”, *Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi*, S.1(1), 1-10; Lokman Taşkesenlioğlu, “Divân Edebiyatında Elifnameler Ve Bilinmeyen İki Elifname Örneği: Memî Can Saruhânî ve Ömer Karîbî Elifnameleri”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.58, ss. 159-20.

²³⁰ Süleyman Nuri Yağcı, Ömer Karîbî Ve Dîvânçe’si (İnceleme-Metin) –Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017

²³¹ Bkz.Mahmut Erol Kılıç, “Kutub Ömer Dede (Karibi) Gelibolulu Bir Halvet-i Uşşâkî Şeyhi ve Şiirleri, Avrupa’ya ilk adım Sempozyumu, Gelibolu I Kasım 1999.

²³² Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4,s.386

²³³ Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, *Silsilenâme-i Sûfiyye*, Belge 24-1.

²³⁴ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.387; Süleyman Nuri Yağcı, Ömer Karîbî Ve Dîvânçe’si (İnceleme-Metin) –Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017; Mahmut Erol Kılıç, “Kutub Ömer Dede (Karibi) Gelibolulu Bir “Halvet-i Uşşâkî Şeyhi ve Şiirleri, Avrupa’ya ilk adım Sempozyumu, Gelibolu I Kasım 1999.

1.2.5.3 Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas

1.2.5.3.1 Hayatı

XVII. yüzyılın ilk yarısında yaşayan Kuloğlu şeyh Hacı İlyas Efendi²³⁵ (ö.1657/1658), Uşşâkî şeyhi Ömer Karîbî'nin halifelerinden olan Âlim Sinan²³⁶ Efendi'nin halifesidir.²³⁷ Silsilesi şu şekildedir:

1. *Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî* (ö.1001/1592)
2. *Memîcân-ı Saruhânî* (ö.1008/1599)
3. *Kutub Ömer-i Geliboluvi*(ö.?)
4. *Âlim Sinan Efendi* (ö.1050/1640)
5. *Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Efendi* (ö.1657/1658)

1.2.5.3.2 Eserleri

Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın tamamı kasidelerden oluşan Dîvân-ı Hümâyûn'u, şeyhi Âlim Sinan'dan nazma çevirdiği hadis kitabı Dîvân-ı Mesâbih'i, manzum tefsiri Bâğ-ı Behişt başta olmak üzere altı eseri vardır.²³⁸

1. *Bâğ-ı Behişt*²³⁹
2. *Dîvân-ı Hümâyûn*²⁴⁰

²³⁵ Bünyamin Taş, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas "Bâğ-ı Behişt" (İnceleme-Tenkitli Metin)-Yayımlanmamış Doktora Tezi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014.

²³⁶ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.184.

²³⁷ Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1, ss. 146-147; Vasfi Mahir Kocatürk, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İKÜ Yayınevi, İstanbul 2018, s. 440-441; Bünyamin Taş, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Ve Külliyyatı" **Akademik Bakış Dergisi**, S. 35, ss.1-18; Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, s.389.

²³⁸ Niyazi Adıgüzel, Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın Dîvân-ı Mesâbih Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi** -Özel Sayı-4, ss.244-253; Bünyamin Taş, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Ve Külliyyatı" **Akademik Bakış Dergisi**, S.35, Mart – Nisan 2013,ss.1-18.

²³⁹ Manzum tefsirdir. Eser üzerine Bünyamin Taş tarafından doktora çalışması yapılmış ve çalışma yayımlanmıştır. (Kocatürk, **Türk Edebiyatı Tarihi**, s.441; Bünyamin Taş, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas "Bâğ-ı Behişt" (İnceleme-Tenkitli Metin)-Yayımlanmamış Doktora Tezi", Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014; Şeyh Hacı İlyas Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt**, (haz.) Bünyamin Taş, Serüven Yayınevi, İstanbul 2015.

²⁴⁰ Tamamı kasideden oluşan bir eserdir. Bursalı, **Osmanlı Müellifleri**, c. I, ss.136; Beyazıt Devlet Kütüphanesi, No: 3596.

3. *Etvâr-ı Seb'a*²⁴¹

4. *Dîvân-ı Mesâbih*²⁴²

5. *Mevlid-i Nebî*²⁴³

6. *Silsile-nâme*²⁴⁴

1.2.5.4 Câhidî Ahmed Efendi

1.2.5.4.1 Hayatı

Câhidî Ahmed Efendi'nin ismi kaynakların çoğunda, "Şeyh Câhidî Ahmed Efendi" olarak zikredilmektedir.²⁴⁵ Ahmed Efendi, "Divan"ında²⁴⁶ ve "Kitabu'n-Nasîha"²⁴⁷ adlı eserlerinde kendisinden "Câhidî" olarak bahsetmektedir. Divânın ilk bölümünde²⁴⁸ "*Câhidî*" ikinci kısmında ise "*Lutf-ı Hak*" mahlasını kullanmıştır.²⁴⁹

Câhidî Ahmed Efendi'nin ailesi Rumelilidir. Babasının adı Muhammed'dir.²⁵⁰ Edirne'de doğmuştur.²⁵¹ İlmi bir muhit içinde yetişen Câhidî,

²⁴¹ Nefsin yedi mertebesini ele alan didaktik bir eserdir. Kuloğlu Şeyh İlyâs, *Etvâr-ı Seb'a*, (Haz.), Necdet Şengün, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015.

²⁴² Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas, Ferrâ el-Begavî (ö. 516/1122) tarafından yazılan Mesâbihü's-Sünne adlı hadis kitabının Âlim Sinan Efendi tarafından Türkçeye tercüme edilen metnini, 27'si mesnevi geri kalanı ise kaside formunda nazım haline getirmiştir. Kırk Hadis geleneği çerçevesinde değerlendirilen eser, dört yüz hadisle bu geleneğin hacimli bir örneğidir. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.1,s.184; Niyazi Adıgüzel, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın Dîvân-ı Mesâbih Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme",s.249.

²⁴³ İsmi kayıtlarda geçse de nüshası tespit edilememiştir. Bünyamin Taş, "Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas "Bâğ-ı Behişt" (İnceleme-Tenkitli Metin)-Yayınlanmamış Doktora Tezi", s.43; M. Fatih Köksal, *Mevlid-nâme*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011, s. 67; Bünyamin Taş, "*Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Ve Külliyyatı*", s.13.

²⁴⁴ Kuloğlu'nun kendisine kadar ulaşan silsilesi hakkındadır.

²⁴⁵ Ayvansarayî, Hüseyin, *Tercemetü'l-Meşâyih*, vr.20a, s.165; Ayvânsarayî, *Vefeyât-ı Ayvânsarayî*, s.104; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.I, s.53; Vicedânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye*, ss.110- 111.

²⁴⁶ Câhidî, *Divân*, Süleymaniye Ktp. Uşşâkî Tekkesi Bölümü, no:245; Süleymaniye Ktp. Hasan Hüsnü Paşa Bölümü, no:796; İstanbul Büyükşehir Belediye Ktp., Belediye Bölümü, no:350.

²⁴⁷ Câhidî Ahmed Efendi, *Kitabu'n-Nasîha*, Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar Bölümü, no:2141, vr.117a, 168b ve 233b.;Süleymaniye Ktp., İbrahim Efendi Bölümü, no:350, vr.75a, 124b ve 186a.

²⁴⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Aydın Kitabevi, Ankara 1998.

²⁴⁹ Abdullah Aydın, *Divân-ı İlâhiyât*, H Yayınları, 2016 İstanbul, ss.9-10 ; Câhidî, *Divân*, Süleymaniye Ktp., Uşşâkî Tekkesi Bölümü, no:245.

²⁵⁰ Hamdi Kızılar, "Câhidî Ahmed Efendi'nin Abdest, Namaz ve Hac İbadetlerine Dair Bazı Bâtini Yorumları", *Tasavvuf Dergisi*, S.17,s.152.

²⁵¹ Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, c.1,s.82; Nailî, *Tuhfe-î Nailî*, c.I, s.146; Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.419; Vicedânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye*, s.110; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar*, s.187; Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf*, s.153; Nuran

irşâd için bugün medfun olduğu Çanakkale'nin Kilitbahir köyüne gelmiştir.²⁵² "Câhidî Sultan", "Evliyâ Sultan" ve "Câhîde Sultan" gibi isimlerle de tanınmaktadır. O'nun "Sultan" unvanını alması ise bir menkıbe ile anlatılmaktadır. Bu menkıbeye göre padişah IV. Mehmed, rüyasında kendisine nasihat eden bir zât görür. Rüyasında gördüğü zâtın Câhidî Ahmed Efendi olduğunu öğrenen padişah, Çanakkale'nin Kilitbahir beldesinde Câhidî'yi ziyaret eder. Bu ziyaret sırasında padişah IV. Mehmet, Câhidî Ahmed Efendi'ye sevgi ve hürmetini göstermek için, kendisine ikramda bulunmak istese de Câhidî Ahmed Efendi padişaha teşekkür ederek, bu tür ikramları kabul edemeyeceğini beyan eder. Câhidî'nin bu tavrından oldukça etkilenen IV. Mehmet, bunun üzerine Câhidî'ye "*Sultanım*" diye hitap eder.²⁵³

Câhidî Ahmed Efendi, Uşşâkî şeyhi Ömer Karibî Efendi'nin²⁵⁴ yanında seyr u sülûkunu tamam eylemiştir.²⁵⁵ Ahmed Câhidî Efendi, Uşşâkîlik içerisinde Câhidîlik ismiyle bilinen bir alt kolun da kurucudur. Uşşâkîliğin Câhidîyye şûbesi özellikle XVIII. yüzyılda başta Çanakkale olmak üzere Bursa ve Edirne'de yaygındır. Bursa'da Câhidîliğe bağlı Abdülmümin Dergâhı, Üçkozlar Dergâhı, Bursalı Şeyh Muhyiddîn Efendi'nin oğlu Mustafa Efendi tarafından bina edilen Çarşamba Dergâhı olmak üzere üç tekkenin varlığı bilinmektedir.²⁵⁶ Câhidîlik, XX. yüzyılın başlarında tarîkatın usûlünün bozulmasından dolayı yozlaşıp kaybolmuştur.²⁵⁷

Câhidî Ahmed Efendi'nin "Kitâbu'n- Nasîha"sının hemen başında, kırmızı mürekkeple yazılmış ve Câhidî Ahmed Efendi'nin meşâyih silsilesini bildiren bir kayıt bulunmaktadır.²⁵⁸

Câhidî Ahmed Efendi'nin tarîkattaki silsilesi şöyledir²⁵⁹:

Altuner, "Câhidî Ahmed Efendi", *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S. 6, ss. 159-176; Azamat, "Câhidî Ahmed Efendi", ss. 16-17.

²⁵² Aydın, *Divân-ı İlâhiyât*, s.3

²⁵³ Eren, *Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî*, s.46

²⁵⁴ Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.1, ss.82-83.

²⁵⁵ Vicedânî, *Tomar*, ss.110-111; Ahmed Câhidî Uşşâkî, "*Nasihatnâme*", (Haz.) Prof.Dr. Hamit Er, h yayımları, İstanbul 2017,s.2; Şapolyo, *Mezhepler ve Tarikatlar*, s.187; Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetîlik*, ss.141-142; Azamat, "Câhidî Ahmed Efendi", *DİA*, s.16; Altuner, "Câhidî Ahmed Efendi", ss.159-176.

²⁵⁶ Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.Yüzyıl)*, ss.107-111.

²⁵⁷ Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*,s.210.

²⁵⁸ Câhidî, *Nasihatnâme*, s.9

1- *Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî* (ö. 1001/1592)

2- *Memîcân-ı Saruhânî* (ö. 1008/1559)

3- *Ömer Karîbî* (Kutub Ömer) (ö. ?)

4- *Câhidî Ahmed Efendi* (ö. 1070/1659)

Câhidî, Kilitbahir'de, 1070/1659-60 yılında vefat etmiş; tekkesinin yanına defnedilmiştir. Vefatı için de ebced hesabıyla "istirâhat" (hicri 1070) kelimesi tarih olarak düşürülmüştür²⁶⁰.

1.2.5.4.2 Eserleri

Câhidî Ahmed Efendi'nin biri nazım ve ikisi nesir türünde olmak üzere üç eseri bulunmaktadır.²⁶¹ Eserleri üzerine akademik çalışmalar yapılmıştır.²⁶²

1. *Divanı*²⁶³

2. *Kitâbu'n-Nasîha* ²⁶⁴

²⁵⁹Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-1;Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, s.154; Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-u Aliyye**, s.247

²⁶⁰. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.82; Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî**, s.104;Vicdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Aliyyeden Halvetiyye**, s.110; Şapolyo, **Mezhepler ve Tarikatlar**, s.187; Nailî, **Tuhfe-î Nailî**, c.I, s.146; Yılmaz, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, s.154; Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, s.107.

²⁶¹ Câhidî, (Haz.), Hamit Er, “**Nasihatnâme**”,ss.9-15.

²⁶² Gülgün Yazıcı, “Ahmed Câhidî'nin Mensur Eserlerinde Dil ve Üslûp Özellikleri”, **Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature]** Prof. Dr. AbdulKerîm Abdulkadiroğlu Özel Sayısı - Yıl 2, Sayı 3, 2016 s.137.; Orhan Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâlelerinin Tahlîli- Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006; Şerife Saygın Coşkun, “Ahmed Câhidî ve Kitâbü'n-Nasîha Adlı Eseri -Yüksek Lisans Tezi”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2005.

²⁶³ Câhidî Ahmed Efendi'nin manzum tek eseridir. Divanı sâde ve yalın bir Türkçe ile yazılmıştır. Câhidî Ahmed Efendi de pek çok tekke edebiyatı şâiri gibi şiirlerinin çoğunu hece vezni ile yazmıştır. Eser üzerine Lokman Taşkesenlioğlu tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Söz konusu divânın neşri hem Lokman Taşkesenlioğlu hem de Abdullah Aydın tarafından yapılmıştır. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.82; Abdullah Aydın, **Câhidî Dîvânı**, Sonçağ Yay., Ankara 2013; Lokman Taşkesenlioğlu, **Kilitbahir Erenlerinden Câhidî Ahmed Efendi ve Divânı**, Gece Kitaplığı, Aralık 2017 Ahmed Câhidî ve Dîvânı”. **Akademik Bakış Dergisi**, S 36, ss.1-21; Altuner, "Câhidî Ahmed Efendi", ss.161-162. Lokman Taşkesenlioğlu, “Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı (İnceleme – Tenkitli Metin) Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.

²⁶⁴ Mensur olan bu eserde güzel ahlak, münafıklığın alemeti, nefsin mertebeleri gibi tarikat adab ve erkânıyla birlikte kalbin ve ruhun terbiyesi ile nefis tezkiyesi ile ilgili bilgiler verilmiştir. Eser

3. Tevhid-i Zât

1.2.5.5 Muhyiddîn-i Bursevî

1.2.5.5.1 Hayatı

Muhyiddîn Efendi Bursa'da doğmuştur.²⁶⁵ Câhidî Ahmed Efendi'nin halifelerinden Ali Efendi'nin yanında seyr u sülûkunu tamalayan Bursevî, Uludağ'ın eteklerinde Üçkozlar denilen mevkide bir tekke inşa etmiş ve irşâd faaliyetlerine de bu tekkede devam etmiştir.²⁶⁶ Hac dönüşünde, nefes darlığı hastalığına yakalanarak 7 Zilhicce 1091/1680 tarihinde 133 yaşında vefat etmiştir.²⁶⁷

1.2.5.5.2 Eserleri

Şeyh Muhyiddîn-i Bursevî'nin, “Müşâhede”, “Tevhîdnâme” ve “İbretnümâ”²⁶⁸ isimli risalelerinin yanında bir de Divânı²⁶⁹ vardır.²⁷⁰ Bursevî Muhyiddîn'in Divanı'nda yer alan dinî-tasavvufî terminoloji, onun tasavvuf kültürüne vâkıf bir zât olduğunu göstermektedir.²⁷¹

üzerine hem Şerife Saygın Coşkun hem de Orhan Çamlıca tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.82; Ahmed Câhidî , **“Nasihatnâme”**,ss.9-11; Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.419; Şerife Saygın Coşkun, Ahmed Câhidî ve Kitâbü'n-Nasîha Adlı Eseri, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale 2005; Orhan Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risalelerinin Tahlili-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2006; **Tevhîd-i Zât**, Süleymaniye Kütüphanesi, Uşşâkî Tekkesi, no.119.

²⁶⁵ Bursalı İsmail Belig, **Güldeste-i Riyâz-i İrfan ve Vefâyât-ı Dânişverân-ı Nâdirân**, (Haz.), Abdülkadiroğlu, Ankara, 1988,s.184-185; Şeyhî, **Vakâyi'u'l-Fuzalâ**, c.2, s.1403; Mehmed Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî**, (Haz.), Mustafa Kara-Kadir Atlansoy, Bursa, Uludağ Yay., 1997, s.147.

²⁶⁶ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.1,s.154; Hasan Basri Öcalan, **Bursa'da Tasavvuf Kültürü (17. Yüzyıl)**, Gaye Yayınları, Bursa 2000, s. 120. ; Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî**, s.148

²⁶⁷ Şeyhî, **Vakâyi'u'l-Fuzalâ**, c.2, ss.1403; Mehmet Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, c.4.,Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 1996, s.1104.; Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkiler**, ss.129-130.

²⁶⁸ Şeyhî, **Vakâyi'u'l-Fuzalâ**, c.2, s.1404

²⁶⁹ Yeşilbağ, Muhyiddin-i Bursevî Divânı, s.14.

²⁷⁰ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.420. Yâdigâr-ı Şemsî 'de Şeyh Muhyiddin-i Bursevî'nin eserleri hakkında şu ifadelere yer verilmiştir: “*Sabî'at-ı şî'riyyeleri olup mükemmel bir divan vardır. Te'lîfât-ı 'aliyyelerinden ahvâl-i şüfîyyûna dâ'ir Müşahede ve tevhid-i Kelime, 'İbret-nümâ isimlerinde risaleleri olduğu gibi ...*” (Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî**, s.148.)

²⁷¹ Niknam, Meraj, “Bursevî Muhyiddîn Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve İlahileri'nin Tahlili, .s.9

1. *Dîvân*²⁷²
2. *İbretnâme*²⁷³
3. *Risâle-i Sâlikîn*²⁷⁴

1.2.5.6 İsmail Hikmetî

1.2.5.6.1 Hayatı

İsmail Hikmetî²⁷⁵ (ö.1187/1773) Ahmed Sâkî'nin halifelerindendir.²⁷⁶ Vassâf'ın “*saltanat-ı irfâniyye tahtına oturmuş, safâ sürmüş*” diye bahsettiği Hikmetî, kendisine kadar gelen Uşşâkî silsilesini, “Silsilenâme” isimli nutkunda aktarmaktadır.²⁷⁷

Buna göre Hikmetî'nin silsilesi şu şekildedir:

1. *Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî* (ö.1001/1592)
2. *Memîcân-ı Saruhânî* (ö.1008/1599)
3. *Kutub Ömer-i Geliboluvi*(ö.?)
4. *Âlim Sinan Efendi* (ö.1050/1640)
5. *Muhammed-i Keşânî* (ö.?)
6. *Halil-i Gümülcinevî* (ö.1081/1670)²⁷⁸
7. *Abdulkerîm-i Gümülcinevî* (ö.1100/1688)
8. *Sıddık Gümülcinevî* (ö.1114/1702)
9. *Muhammed Hamdî-i Bağdâdî* (ö.1136/1723)

²⁷² Eser üzerine Semih Yeşilbağ ve Niknam Meraj tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Semih Yeşilbağ, “Muhyiddin-i Bursevî Dîvânı İnceleme- Karşılaştırmalı Metin. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya 2004; Niknam Meraj, “Bursevî Muhyiddin Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve İlahileri'nin Tahlili- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

²⁷³ Eserde tasavvufî hikâyeler işlenmiştir. Eser üzerine Ramadan Doğan tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Ramadan Doğan, Bursevî Muhyiddin Halife'nin İbretnâmesi, (Metin-İnceleme), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

²⁷⁴ Muhyiddin Bursevî'nin verdiği bir icazetnamedir. Öcalan, <http://teis.yesevi.edu.tr/madde-detay/Bursevî-muhyiddin-efendi> 26/03/2020

²⁷⁵ Fatih Sona, “İsmail Hikmeti ve Divânı-Yayımlanmamış Doktora Tezi ”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

²⁷⁶ Vassâf, *Sefine-i Evliya*, c.4, s.401.

²⁷⁷ Hikmeti, *Divân*, ss.907-909.

²⁷⁸ Mahmut Erol Kılıç, Üç Gümilcineli Mutasavvıf, Batı Trakya'nın Sesi, S.6, ss.14-15.

10. *Ahmed Sâki* (ö. 1154 /1741)
11. *İsmail Hikmetî* (ö.1187/1773)²⁷⁹

1.2.5.6.2 Eserleri

Hikmetî'nin "Divan" ve "Tuhfe-i Nâ-dîde" olmak üzere iki eseri vardır.

1. *Tuhfe-i Nâ-dîde*²⁸⁰
2. *Divân*²⁸¹

1.2.5.7 Cemâleddîn-i Uşşâkî

1.2.5.7.1 Hayatı

Ebu Nizameddin es-Seyyid Muhammed Cemâleddîn-i Uşşâkî, Edirneli'dir.²⁸² Tasavvuf yolunda ilk önce Uşşâkî tarikatından Osman Sıdkî Efendi'ye (ö. 1114/1702) intisâb etmiştir. Daha sonra ise Osman Sıdkî'nin halifesi, "Hamdîyye" ilâhisini de kaleme alan Şeyh Hamdî Bağdâdî'ye (ö. 1146/1733) bağlanmıştır. Cemâlî, Bağdadî'den hilafet almış²⁸³ daha sonra da Şeyh Hasan Sezaî-yi Gülşenî'den (ö.1150/1737) de Sezâiyye hilâfeti almıştır.²⁸⁴

Cemâlî, Edirne'den sonra İstanbul'a geldiğinde²⁸⁵ önce Vezir Hirâmî Ahmed Paşa (ö. 1008/1599) eliyle inşa edilen tekkede daha sonrada Kasımpaşa'da bulunan Uşşâkî âsitanesinde hizmet etmiştir.²⁸⁶ Cemâleddîn-i Uşşâkî 1164/1750-1751 yılında vefat etmiştir.²⁸⁷

²⁷⁹ Tabibzâde, *Silsilenâme-i Sûfiyye*, Belge, 24-2

²⁸⁰ İbrahim Şâhidî'nin manzum sözlüğü Tuhfe' sinden etkilenecek yazılmıştır. Farsça kelimelerin anlamları verilmektedir. Atabey Kılıç. "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî" *Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları*, Sonbahar 2007, s. 516-548.

²⁸¹ Divan'ın dört nüshası vardır. Eser üzerine Fatih Sona tarafından doktora çalışması yapılmıştır. Fatih Sona, "İsmail Hikmeti ve Divânı-Yayımlanmamış Doktora Tezi ", Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

²⁸² Cemâlî, *Cemâlî Divânı*, (Haz.) Nihal Nomer Karaman, Kitabevi Yay, İstanbul 2000; Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye*, s.244; Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. 4, s. 403.

²⁸³ Râmiz, *Âdâb-ı Zurafâ*, s.62.

²⁸⁴ Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, c.2 s.83.

²⁸⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c. 4,s.243

²⁸⁶ Ayvânsarâyî, *Vefeyât-ı Ayvânsarâyî*, s.96; Bursalı, *Osmanlı Müellifleri*, c.1,s. 83.

²⁸⁷ Kılıç, "Cemâleddin Uşşâkî". *DİA*, s. 314.

Cemâlî, tasavvufî bir aşkla Uşşâkîye usul ve erkânı bakımından öğretici şiirler söylemiştir.²⁸⁸Cemâlî'nin şiirlerinde diğer Uşşâkî meşâyihinin nutukları gibi daha çok vahdet-i vücûd neş'esi hâkimdir.²⁸⁹

Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî divânında, Cemâleddîn-i Uşşâkî'nin feyzini nisan yağmurunun bereketine benzeterek, sevenlerinin bu nasipten feyizlendiğini ifade etmektedir. Ona göre nice gönül hastası Cemâleddîn-i Uşşâkî'nin Lokman gibi deva dağıtan sözleri, nasihatleri iyileştirmiştir ki onun feyizler bahşeden başta divânı olmak üzere vâridâtı hikmet denizlerinin bir araya toplanmış hâli gibidir. Her ne kadar bu geçici âleminden Cemâleddîn-i Uşşâkî çıkmış olsa da yolunu sevenlerine bırakmıştır.²⁹⁰

Hüseyin Vassâf, Vâkıât'ında manevi âlemde temessül eden Cemâeddin Uşşâkî'yi, “*sakalları kır ve uzunca, melîhü'l-vech bir zât-ı âlî-kadr*” olarak vasfetmektedir.²⁹¹

1.2.5.7.2 Eserleri

Cemâleddîn-i Uşşâkî'nin dîvânı bulunmaktadır.²⁹² Eser üzerine üç akademik çalışma yapılmıştır.²⁹³Nihal Nomer Karaman, söz konusu dîvânı neşretmiştir.²⁹⁴

²⁸⁸ Ömür Ceylan, **Böyle Buyurdu Sûfî**, Kapı Yayınları, İstanbul 2010, s. 85.

²⁸⁹ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II**, s.36

²⁹⁰ Salâhî, **Divân** K.15/ 1-4.

²⁹¹ Vassâf, **Vâkıât**, s.109.

²⁹² Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4 s.246; Nihal Nomer Karaman, **Cemâlî Dîvânı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002; “Cemâlî (Cemâleddîn-i Uşşâkî)”, Osman Horata, “Cemâlî”. Türk Dünyası Ortak Edebiyatı, Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi. AKM Yay. 2002 Ankara, c. 2, ss. 433-434.

²⁹³ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, s.98; Nihal Nomer Karaman, “Cemâlî ve Divân'ının tenkidli metni-Doktora Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988; Mehmet Ergin, Cemâleddîn-i Uşşâkî'nin Hayatı, Eserleri ve Dîvânı'nın Edisyon Kritiği-Yüksek Lisans Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1995; Kemal Üçüncü Cemâleddin Uşşâkî Divânı (Metin İnceleme)- Yüksek Lisans Tezi”. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi, Çanakkale 1998.

²⁹⁴ Nihal Nomer Karaman, **Cemâlî Dîvânı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2002.

1.2.5.8 Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî

1.2.5.8.1 Hayatı

Salâhaddîn-i Uşşâkî²⁹⁵ Kesriyye’de dünyaya gelmiştir.²⁹⁶Babası Kâtip Muhammed Abdülazîz Efendi’dir. Salâhaddîn-i Uşşâkî memleketindeki eğitiminden sonra pederinin arzusu üzerine İstanbul’a gelmiş ve bir süreliğine Tahvil Kalemi’ne görev almıştır. Daha sonraları Hekimoğlu Ali Paşa’nın hizmetine girmesiyle birlikte Salâhaddîn-i Uşşâkî, onunla birlikte seyahat etmiştir.²⁹⁷Salâhî, hem şeyhi hem de kayınpederi olan Cemâleddîn-i Uşşâkî ile de Rumeli’yi teftiş için görevlendirilen Hekimoğlu Ali Paşa ile birlikte geldiği Edirne’de tanışmıştır.²⁹⁸ Bu seyahatte Salâhaddîn-i Uşşâkî, Cemâleddîn-i Uşşâkî’nin seyr u sülûkuna girmiş ve memuriyeti bırakmıştır.²⁹⁹ Salâhaddîn-i Uşşâkî, Cemâleddîn-i Uşşâkî’nin damadı olmuştur. Cemâlî’nin vefatı üzerine onun yerine geçmiştir. Salâhî, Tahir Ağa tekkesinde otuz yıla yakın irşâd faaliyetlerinde bulunmuştur. Bir yangında Tahir Ağa Tekkesi tahrip olunca Salâhî de şeyhinin Eğrikapı’daki tekkesinde irşâd faaliyetlerine devam etmiştir. Salâhaddîn-i Uşşâkî, 1197/1783 bahsi geçen tekkede vefat etmiştir.³⁰⁰ Üsküdar Sa’dî Dergâhı şeyhlerinden Mehmed Elif Efendi’nin “*Osmanlı’nın İbnü’l-Arabî’si*”³⁰¹ olarak tarif ettiği Salâhî’nin vasiyetine binâen üzeri açık tutulan kabrinin üzerinde asılı levhada şu manzume yazılıdır:

²⁹⁵ Mehmet Akkuş, **Abdullah Selâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri**, MEB Yay., İstanbul 1998; Resul Arıcı, “Salâhî’nin Tasavvufî Şiir Şerhleri- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İstanbul 2006.; Muhammed Mekki Arvas, “Salâhî Abdullah Uşşâkî’nin Risâle-i Kudsiyye Tercümesi’nin transkripsiyonu ve tahlili- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014; Melek Gerek, “Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî’nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2017; Hafize Keleş, “Selâhaddin-i Uşşâkî ve Türkçe Tasavvufî Şiir Şerhleri - Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008.

²⁹⁶ Bugün Yununistan sınırları içindedir.

²⁹⁷ Vassâf, **Sefîne-i Evliya**, c.4, s.430; Şemseddin Sâmî, **Kâmûsu’l-Alâm**, İstanbul, Mihran Matbaası, 1311, c.4, s.2965; Akkuş, **Abdullah Selâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri**, ss.11-14, 17.

²⁹⁸ Muslu, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18.yy)**,ss.112-113.

²⁹⁹ Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî**, s.97.

³⁰⁰ Vîcdânî, **Tomar-ı Turuk-ı Âliyye**, s.246.

³⁰¹ Ceyhan, “Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, s.115; Kılıç, “**Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti-Uşşâkîler**”,s.111

“Girüp kasr-ı cinânda didiler Kerrûbiyyûn târih

Salâhî şevk-ı envâr-ı cemâle oldu pervâne”³⁰²

Salâhî (câmiu’t turuk) pek çok tarikatten icazetlidir.³⁰³ Kendisi Uşşâkîye yolunu seçmesine rağmen, Nakşibendi ve Sâ’dî erkânına göre de bazı müridlerini eğitmiştir.³⁰⁴

Silsilesi şu şekildedir:

1. Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî (ö.1001/1592)
2. Memîcân-ı Saruhânî (ö.1008/1599)
3. Kutub Ömer-i Geliboluvî (ö.?)
4. Âlim Sinan Efendi (ö.1050/1640)
5. Muhammed-i Keşanî(ö.?)
6. Halil-i Gümülcinevî (ö.1081/1670)³⁰⁵
7. Abdulkerîm-i Gümülcinevî (ö.1100/1688)
8. Osman Sıddık Gümülcinevî (ö.1114/1702)
9. Muhammed Hamdî-i Bağdâdî (ö.1136/1723)
10. Cemâleddîn-i Uşşâkî (ö.1164/1751)³⁰⁶
11. Abdullah Selâhaddîn-i Kesriyevî (ö.1197/1782-83)³⁰⁷

1.2.5.8.2 Eserleri

Arapça ve Farsça’ya vakıf olan Salâhaddîn-i Uşşâkî yüzlerce eser geriye bırakmıştır. Rivâyete göre Salâhaddîn-i Uşşâkî, Muhyiddîn İbnü’l-Arabî ile mânâ

³⁰²Akkuş, **Abdullah Selâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri**, s. 40.

³⁰³ Salâhî, **Divân G/ 78-6**

³⁰⁴ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II**,s.111.

³⁰⁵ Mahmut Erol Kılıç, Üç Gümilcineli Mutasavvıf, **Batı Trakya’nın Sesi**, S.6, Nisan 1993,ss.14-15

³⁰⁶Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, c.2,s.83; Kılıç, “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri”,ss.187-189

³⁰⁷Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, Belge 24-3; Akkuş, **Abdullah Selâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri**, ss.46-48.

âleminde görüşmüş ve bu görüşme neticesinde maddî-mânevî pekçok kalbî füyûzât ve vâridâta mazhar olarak keşfinin açıldığını belirtmiştir.³⁰⁸

Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin "*Risâle-i Regâibiyye*" isimli eseri ise edebiyatımızda tespiti yapılan ilk regâibiyye türündeki eserdir.³⁰⁹

Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin eserleri şunlardır.³¹⁰

1. *Gül-i Sad-Berg-i Evrâd Berâ-yı Tuhfe-i 'ubbâd*³¹¹
2. *Mir'atü'l-A'lâm ve Mişkâtü'l-Ahlâm*³¹²
3. *Mir'at-ı Esmâ*³¹³
4. *Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet*³¹⁴
5. *Usûl-i Evrâd-ı Uşşâkiyye*³¹⁵

³⁰⁸ Vassâf, *Sefine-i Evliya*, c.4, s. 430, Vicdanî, *Tomar-ı Turuk*, s. 109.

³⁰⁹ Mehmet Akkuş, "Edebiyatımızda Regâibiyye ve Salâhî'nin Matla'u'l-Fecr'i", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 32, ss. 129-153, Ankara 1992; Hakan Yekbaş "Klasik Türk Şiirinde Regâibiyye ve Mehmet Fevzi Efendi'nin Regâibiyyesi", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.42,s.71.

³¹⁰ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4,ss.440-443; Mehmet Akkuş, *Abdullah Selâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri*, MEB Yay., İstanbul 1998; Bedriye Gülay Açar , "Salâhaddin-i Uşşâkî" nin Türkçe Divânı ve İncelemesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012; Resul Arıcı, "Salâhî'nin Tasavvufi Şiir Şerhleri- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.; Muhammed Mekki Arvas, "Salahî Abdullah Uşşâkî'nin Risâle-i Kudsiyye Tercümesi'nin Transkripsiyonu ve Tahlîli- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.; Melek Gerek, "Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî'nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ", Kırşehir 2017; Hafize Keleş, "Selahaddin-i Uşşâkî ve Türkçe Tasavvufi Şiir Şerhleri -Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008; İhsan Sosyaldı, "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Tasavvuf Felsefesi", Yayımlanmamış Doktora Tezi", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.

³¹¹ Esmâ-i Hüsnâ ile Esmâ-i Nebi konularını işlemiştir. Arapça ve Türkçe, mensur ve manzum kaleme alınmıştır. Fatih Bakırcı eser üzerine akademik çalışma yapmıştır. Fatih Bakırcı, "Salâhî Gül ü Bülbül: Giriş-metin-Türkiye Türkçesi çevirisi-dizin-tıpkıbasım-Yayımlanmamış Doktora Tezi", Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

³¹² Türkçe olarak kaleme alınan Tasavvufi bazı terimler hakkında mensur bir eserdir. Ömer Dilmen eser üzerine akademik çalışma yapmıştır. Ömer Dilmen, "Mir'atü'l-A'lâm ve Mişkâtü'l-Ahlâm, Abdullah Salâhî Uşşâkî-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

³¹³ Türkçe olarak kaleme alınan zikir ve nefsin mertebeleri hakkında bir eserdir.

³¹⁴ Süleymaniye Kütüphanesi, Hacı Mahmud Efendi 3917 numarada kayıtlıdır. Semih Ceyhan söz konusu eseri akademik olarak incelemiş ve yayımlamıştır. Semih Ceyhan, "Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi". *İslâm Araştırmaları Dergisi*, S.25, ss.113-172.

³¹⁵ Uşşâkî tarikatı evrâd ve usûllerinin anlatıldığı bir eserdir. Ali. İ. Kılıç, "Abdullah Salâhî Uşşâkî nin Risâle i Usûl ü Evrâd ı Uşşâkiyye si," *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, c.13, ss.187-200.

6. *Mecma ‘-ı Fenn-i Zerâfet*³¹⁶
7. *İzhâr-ı Esrâr-ı Nihân Ez Envâr-ı Hatm-i Hâcegân*³¹⁷
8. *Tuhfetü’l-Uşşâkiye*³¹⁸
9. *Bazı Âyetlerin Tefsiri*³¹⁹
10. *Mektupları*³²⁰
11. *Risâle-i Regâibiyye*³²¹
12. *Hilye-i Haseneyni ‘l-Ahseneyn*³²²
13. *Divân-ı Nuût-ı Salâhî*³²³
14. *Divân*³²⁴
15. *Etvâr-ı Seb ‘a*³²⁵
16. *Esâmî-i Hulefâ*³²⁶

³¹⁶ Eser Farsça gramer kâidelerinin anlatıldığı bir telifdir.

³¹⁷ Nakşibendiyye târikâtında bulunan hatm-i hâcegân usullerinin anlatıldığı bir eserdir.

³¹⁸ Âdâb-ı Tarikat-ı Uşşâkiye hakkında Arapça yazılmış bir risâledir. Abdurrahman Sâmî eseri hem tercüme etmiş hem de esere yeni ilavelerde bulunmuştur. “Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı” adıyla Âsitâne-i Uşşâkî Neşriyatı tarafından İstanbul Mart 1998 yılında basılan eseri “Mahmud Erol Kılıç” yayıma hazırlamıştır. Şeyh Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî – Şeyh Abdurrahmân Sâmî-yi Uşşâkî, *Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı (Tuhfetü’l- uşşâkiyye)*, (Haz.), Mahmud Erol Kılıç, Âsitâne-i Uşşâkî Neşriyatı, İstanbul 1998

³¹⁹ Ahzab Sûresi 72. âyet, Rûm Sûresi 1-5. âyetleri, Kamer Sûresi 1, 2, 8, 45. âyetlerinin tefsirinin bulunduğu eserlerdir.

³²⁰ Salâhî’nin Nazilli ve İzmir’de bulunan iki halifesine yazdığı mektuplardan oluşmaktadır.

³²¹ Türkçe, Arapça ve Farsça yazdığı bu eser, Türk edebiyatında tespiti yapılan Regâibiyye türündeki ilk eserdir. Türkçe 213, Arapça 195, Farsça olarak ise 197 beyittir. Mehmet Akkuş eser üzerine akademik çalışma yapmıştır. Söz konusu eser Fatih Koca tarafından bestelenmiştir. Hakan Yekbaş, “Klasik Türk Şiirinde Regâibiyye ve Mehmet Fevzi Efendi’nin Regâibiyyesi”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S.42, ss.69-95; Mehmet Akkuş, “Edebiyatımızda Regâibiyye ve Salâhî’nin Matla’u’l-Fecr’i”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.32, ss. 129-153., Ankara 1992; Fatih Koca, “Salâhî Dede’nin Regâibiyyesi’nin Yeniden Bestelenmesi” *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 8/1, ss. 525-547.

³²² Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin’i konu olarak yazdığı hilyedir. Türkçe olup 415 beyittir. Fatih Sona tarafında akademik olarak incelenmiş ve yayımlanmıştır. Mehmet Özdemir, “Türk Edebiyatında Manzum Hilye Türü Ve Neccarzâde Rızâ’nın Hilye-i Hâce Bahâüddîn Şâh-ı Nakşibend’i”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, 7/3, ss. 1973-1992; Fatih Sona, “Abdullah Salâhî’nin Hazreti Hasan Ve Hüseyin’i Övgüsü: Hilye-i Hasaneyn”, *Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 66, ss.77-104.

³²³ Hz. Peygamber’e yazdığı naatları ihtiva etmektedir. Bu divânında Arapça, Farsça ve Türkçe naatlar bulunmaktadır. Eser Mehmet Akkuş tarafından yayımlanmıştır.

³²⁴ Gazel, kasîde ve müfredlerini ihtiva eden divânıdır. Bedriye Gülay Açar tarafından eser üzerine akademik çalışma yapılmıştır. Bedriye Gülay Açar , “Salâhaddîn-i Uşşâkî” nin Türkçe Divânı ve İncelemesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

³²⁵ Nefsin mertebeleri manzum olarak altmış üç beyit hâlinde anlatılmıştır.

17. *Mevlid Ve Mi'râciye*³²⁷
18. *Riyâzu'l-Kavâ'id Hıyâzu'l-Fevâid*³²⁸
19. *Tavâli'u Menâfi'u'l-'Ulûm Min Matâli'i Mevâkı'i'n-Nücûm*³²⁹
20. *Miftâhu'l-Vücûdi'l-Eşher fî Tevcihi'l-Kelâmi's-Şeyhi'l-Ekber*³³⁰
21. *Zeylû'l-Kitâb bi-Ahseni'l-Hitâb*³³¹
22. *Risâle-i Kudsiye Tercüme ve Şerhi*³³²
23. *Muhtasarı'l-Menâr Şerhi*³³³
24. *Elli Dört Farz Şerhi*³³⁴
25. *Şâfiye Şerhi*³³⁵
26. *Risâle-i Mes'ele-i 'Acz fî-Ma'rifetillâh*³³⁶
27. *Muzhır-ı Kavâ'id-i İ'râb Şerhi*³³⁷
28. *Şerh-i Nutk-ı Nasreddin Efendi*³³⁸
29. *Bazı Gazel ve Beyit Şerhleri*³³⁹

³²⁶ Hz. Peygamber'den itibaren kendi zamanına kadar gelen Halîfelerin isimlerini devir devir manzûm olarak anlatmıştır.

³²⁷ Mevlid aruzun “*fâilâtün fâilâtün fâilün*” kalıbıyla yazılmıştır. Melek Gerek tarafından söz konusu eser üzerine akademik çalışma yapılmıştır. Melek Gerek, “Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî'nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü”, Kırşehir 2017.

³²⁸ En hacimli eserlerinden biridir. “559/1163'de vefat eden İran ediplerinden Hamîdüddin Ebû Bekr b. Ömer b. Mahmud el-Belhî'nin edebiyata dair Farsça bir eserinin şerhidir.

³²⁹ Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin “Mevâkı'i'n-Nücûm” adlı eserinin Arapça olarak yapılmış şerhidir. Ali İhsan Kılıç, “Mevâkı'u'n-nücûm'un Tevfik Bahsi Üzerine Abdullâh Salâhî Uşşâkî'nin Yaptığı Nazmen Tercüme ve Hâşiyesi,” **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.38; ss.115-126.

³³⁰ İbnü'l-Arabî'nin sözlerinden birinin Arapça olarak şerhidir. Eser üzerine Semih Ceyhan akademik çalışma yapmıştır. Semih Ceyhan, “Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin Vücûd Risâleleri-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

³³¹ “Miftâhu'l-Vücûd” risâlesinin zeylidir. Dili Arapçadır. Üçüncü maddedeki tez konusuna dâhil edilmiştir.

³³² Nakşibendî tarikatının büyüklerinden 822/1419'da vefat eden Muhammed Parsa'nın eseridir. Salâhî bu eseri, hem tercüme hem de şerh etmiştir. Bu eser, “Risâle-i Kudsiye Tercümesi” adıyla Ahmed İhsan Matbaası, İstanbul 1323'de yayınlanmıştır. Muhammed Mekki Arvas eser üzerine akademik çalışma yapmıştır. Muhammed Mekki Arvas, “Salâhî Abdullah Uşşâkî'nin Risâle-i Kudsiye Tercümesi'nin transkripsiyonu ve tahlili- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

³³³ Nesefî (v. 710/1310)'nin Fıkıh Usûlüne dair yazmış olduğu “Menâru'l-Envâr” adlı meşhur eserinin muhtasarının Türkçe tercüme ve şerhidir.

³³⁴ Salâhî'nin matbu eserlerinden biridir. Hasan Basrî'ye izafe edilen eserin şerhidir.

³³⁵ Arap diliyle ilgili İbn Hâcib'in yazdığı Şâfiye adlı gramer kitabının şerhidir.

³³⁶ Ma'rifetullâh'ın nasıl elde edileceği anlatıldığı Gazzâlî'nin eserinin bir bölümünün şerhidir.

³³⁷ İbn Hişâm'ın, “Kavâ'idü'l-i'râb” adlı eserinin Türkçe tercüme ve şerhidir.

³³⁸ Gürol Pehlivan, “Mizaha Vahdet-i Vücûd Penceresinden Bakmak: Salâhî'nin Şerh-i Nutk-ı Nasreddin Efendi Adlı Risalesi”, **Millî Folklor Dergisi** S.92, ss.117-130.

30. *Havzu'l-Hayât Tercümesi*³⁴⁰
31. *Usûl-i Hadîs Şerhi Tercümesi*³⁴¹
32. *Risâle-i Gavsîyye Tercümesi*³⁴²
33. *Risâle-i Vücûd Tercümesi*³⁴³
34. *Tercüme-i Arûz-ı Tebrîzi*³⁴⁴
35. *Dîvân-ı Hz. Ali Tercümesi*³⁴⁵
36. *Risâle-i Ahadiye Tercümesi*³⁴⁶
37. *Bazı Arapça Gazellerin Tahmis Ve Tercümeleri*³⁴⁷
38. *Kasîde-i Münferice Tercümesi*³⁴⁸

Muhtelif kaynaklarda Salâhî'ye âit olarak gösterilen bu eserlerin nüshaları tesbit edilememiştir.

"Teshîlü'l-Mübtedî, Mesnevî Tercümesi, İmâm Gazzalî'nin "Faysalü't-Tefrika Beyne'l-İslâm ve'z-Zendeka" adlı eserinin tercümesi. Ulûmu'l-Maznûn, Teyfiku'l-Avni Fî Hakkı'l-Îman, Gülşen-i Tevhid Tercümesi, Mustalahât-ı Sûfiye Tercümesi, Mir'âtü'l- Muhakkikîn, Esrârü'l-Mülûk Tercümesi, Vâhibü'l-Mevâhib fi

³³⁹ Âşık Ömer, Eşreoğlu Rûmî, İsmail Hakkı Bursevî, Niyazî-i Mısırî, Mevlânâ, Nasûhî, Hz. Ali, Nasreddin Hoca gibi zâtlara ait şiirlerin şerhleri muhtelif mecmualarda kayıtlıdır. Bu şerhler üzerine çeşitli araştırmalar yapılmıştır. Yaşar Aydemir, "Salâhî'nin Üsküdarlı Nasûhî Efendinin Bir Gazelini Şerhi" Üsküdar Sempozyumu-I- Bildiriler, Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar Araştırmaları Merkezi Yayınları, 23-25 Mayıs 2003 c. 2, ss.392-404 Resul Arıcı, "Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.; Hafize Keleş, "Selahaddin-i Uşşakî ve Türkçe Tasavvufî Şiir Şerhleri -Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2008 ; Kezban Paksoy "Selahaddin-i Uşşakî'nin Bir Nutuk Şerhi", **Turkish Studies. Tunca Kortantamer Özel Sayısı S. 2/4;** Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, ss.34-37,68,88-89,92,94-96.

³⁴⁰ İbnü'l-Arabî tarafından Arapça'ya çevrilen bir eserin Türkçe tercümesidir.

³⁴¹ Celâleddin Abdurrahman b. Ebi Bekr es-Suyûtî (ö. 911/1505)'nin, "en-Nikâye" adlı eserinden Usûl-i Hadis kısmının Türkçe'ye tercümesidir.

³⁴² İbnü'l-Arabî'ye atfedilen "Gavsîyye" adlı eserin tercümesidir.

³⁴³ Nakşibendiyye Şeyhlerinden Muhammed Parsa'nın kelime-i tevhid'in mânâsını anlattığı "Risâle-i Vücûd" adlı Farsça eserinin tercümesidir.

³⁴⁴ İran ediplerinden Vâhid Tebrîzî'nin, "İlm-i 'Arûz ve Kâfiye" adlı risâlesinin tercümesidir.

³⁴⁵ Hz. Ali'nin şiirlerinin bir araya getirildiği Divân'ının Salâhî tarafından yapılmış nazmen tercümesidir.

³⁴⁶ İbnü'l-Arabî'nin, "Risâle-i Ahadiye" isimli kitabının tercümesidir.

³⁴⁷ Kasîde-i Bürde", Hassan b. Sâbit'in kasîdesi ve tercümeleridir.

³⁴⁸ İbnü'n-Nahvî'nin ism-i a'zamı da içerdiğine inanılan Kasîde-i Münferice adlı manzumesine Salâhaddin-i Uşşakî'nin yazdığı manzum tercümedir. Yusuf Yıldırım akademik olarak incelemiş ve yayımlanmıştır. Yusuf Yıldırım, "Salâhî-i Uşşakî'nin Manzum Kasîde-i Münferice Tercümesi", **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 19/I ,ss.87-108

Beyâni'l-Makâmât ve'l-Merâtib Tercümesi, Lafz-ı Tarikat Risâlesi, Nakşibendiyye Risâlesi, Muğnî Şerhi, Nakşî Akkarmânî'nin Nutku Şerhi, Mektûbât ve İnşâ Risâleleri, Şerh-i Hall-i Me'âkudî'r-Rumûz, Risâle-i Menâzil-i Kamer, Harîda-i Nasîhat." ³⁴⁹

1.2.5.9 Semiz-zâde Süleyman Rüşdî

1.2.5.9.1 Hayatı

Tuhfe-i Nâilî'de Yemez-zâde Süleyman Rüşdî³⁵⁰ olarak da geçen Semiz-zâde Süleyman Rüşdî, Aydın/Karacasu doğumludur. Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin halifesi Nazilli müftüsü Şeyh Muhammed Zühdü Efendi'den hilafet almıştır. Kayseriye neyf edilmiş olsa da Halil Paşa'nın vâsıtasıyla İstanbul'a davet edilmiş, Sultan 2. Mahmut ile görüşmesinden sonra affedilip Nazilli'ye dönmüştür. Silsilesi Şeyh Muhammed Zühdü Efendi'nin oğlu Ali Galip Vassî ile devam etmiştir.³⁵¹ 1272/1855 tarihinde vefat eden Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi, vefat tarihinden evvel kaleme aldıkları bir nutukları şöyledir:

"Fevtinin târihini geldi yediler didiler

*Rüşdî yâr-ı cân ile cânân ile eyle safâ"*³⁵²

Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi'nin silsilesi şöyledir:

1. *Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî (ö.1001/1592)*
2. *Memîcân-ı Saruhânî (ö.1008/1599)*
3. *Kutub Ömer-i Geliboluvî (ö.?)*
4. *Âlim Sinan Efendi (ö.1050/1640)*
5. *Muhammed-i Keşanî (ö.?)*

³⁴⁹Mehmet Akkuş, **Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri**, s.168; Muslu, Ramazan, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf** (18. Yüzyıl), s.115-121.

³⁵⁰ Mehmet Nail Tuman, **Tuhfe-i Nâilî**, Divân Şairlerinin Muhtasar Biyografileri I, Bizim Büro Yayınları, Hz: Cemal Kurnaz-Mustafa Tatçı, Ankara 2001, s. 342.

³⁵¹ Bursalı Mehmet Tahir, **Osmanlı Müellifleri**, c.2, s.430.

³⁵² Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, ss.450-452.

6. *Halil-i Gümülcinevî* (ö.1081/1670)
7. *Abdulkerîm-i Gümülcinevî* (ö.1100/1688)
8. *Osman Sıddık Gümülcinevî* (ö.1114/1702)
9. *Muhammed Hamdî-i Bağdâdî* (ö.1136/1723)
10. *Cemâleddîn-i Uşşâkî* (ö.1164/1751)
11. *Abdullah Selâhaddîn-i Kesriyevî* (ö.1197/1782-83)
12. *Muhammed Zühdi-i Nazillî* (ö. 1221/1807)³⁵³
13. *Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi*(ö.1272/185)

1.2.5.9.2 Eserleri

Rüşdi Efendi'nin ikisi manzum, biri de Nidaî Ankaravî'den istinsah edip sonuna dokuz beyitlik bir şiirini eklediği üç eseri vardır.

1. *Divan*³⁵⁴
2. *Silsile-i Uşşâkîyye*³⁵⁵
3. *Menâfi 'ün-Nâs*³⁵⁶

1.2.5.10 Ömer Hulûsî

1.2.5.10.1 Hayatı

XIX. yüzyılda yaşamış mutasavvıf bir şâir olan Ömer Hulûsî Efendi³⁵⁷, Aydın merkez'de doğmuştur. Çocukluğunda babasının yanında çalışmıştır. Daha

³⁵³ Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, vr.30a

³⁵⁴ Vassâf'ın "*mürettep divânları varmış ama göremedim*" dediği divânı, Milli Kütüphane(Ankara) Yz. FB.332'de kayıtlıdır. Eser üzerine Kenan Semiz tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4,s.448; Kenan Semiz, *Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi Ve Divânı-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010,s.22.

³⁵⁵ Uşşâkî Tarikatı pîrlerinin anlatıldığı eser 69 beyitten müteşekkildir. Semiz, *Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi ve Divânı*, s.22.

³⁵⁶ II. Selim zamanında yetişmiş Nidaî Ankaravî tarafından tıp alanında yazılan bu eseri Süleyman Rüşdî istinsah etmiş sonuna da tıpla ilgili olarak yazdığı dokuz beyitlik bir şiirini eklemiştir.

sonra Uşşâkî tarikatının şeyhi, Nazilli Müftüsü Ali Galip Efendi, Ömer Hulûsî'yi yetiştirilmesi için oğlu Tevfik Efendi'yi vazifelendirmiştir.³⁵⁸Bu seyr u sülûkun neticesinde Ömer Hulûsî, Muhammed Tevfik Efendi'nin iki halifesinden biri olmuştur. Ömer Hulûsî Efendi şeyhinin yönlendirmesiyle İstanbul'a gelmiş ve tarikatı tekrar canlandırmıştır. Ömer Hulûsî Efendi, Ahmed Tâlib-i İrşâdî Efendi ile de görüşmüştür. Vassâf'a göre Tâlib-i İrşâdî" telkinini Ahmed Efendi'ye Ömer Hulûsî bulunmuştur³⁵⁹

Ömer Hulûsî Efendi'ye kadar ulaşan Uşşâkî silsilesi şu şekildedir:

1. *"Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî (ö.1001/1592)*
2. *Memîcân-ı Saruhânî (ö.1008/1599)*
3. *Kutub Ömer-i Geliboluvi(ö.?)*
4. *Âlim Sinan Efendi (ö.1050/1640)*
5. *Muhammed-i Keşanî(ö.?)*
6. *Halil-i Gümülcinevî (ö.1081/1670)³⁶⁰*
7. *Abdulkerîm-i Gümülcinevî (ö.1100/1688)*
8. *Sıddık Gümülcinevî (ö.1114/1702)*
9. *Muhammed Hamdî-i Bağdâdî (ö.1136)*
10. *Cemâleddîn-i Uşşâkî (ö.1164/1751)³⁶¹*
11. *Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî (ö. 1197/1782-83)³⁶²*
12. *Muhammed Zühdi-i Nazillî (ö. 1221/1807)*
13. *Ali Galib el-Vasfî (ö. 1266/1850)*
14. *Muhammed Tevfik Efendî (ö. 1280/1864)*
15. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî (ö. 1285/1868)''³⁶³*

Hüseyin Vassâf vefat tarihi hakkında "1285 senesi Cemâziye'l-evvel'inin ikisi ve 1284 / (1868) senesi eylül'ünün sekizinci pazar günü âzim-i dâr-ı cemâl oldular"

³⁵⁷ Mehmet Şamil Baş, "Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)" (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013.

³⁵⁸ Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı**, s.36.

³⁵⁹ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, s.458, s.463, s.491

³⁶⁰ Mahmut Erol Kılıç, **Üç Gümilcineli Mutasavvıf**, ss.14-15

³⁶¹ Kılıç, "Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri", ss.187-189

³⁶² Akkuş, **Abdullah Selâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri**, ss.46-48.

³⁶³ Baş, **Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı (İnceleme – Metin)**, s.48.

demektedir.³⁶⁴ Silsilenâme-i Sûfiyye’ de Ömer Hulûsî “*müddet-i ömür 63 müddet-i meşihat 25 sene*” şeklinde geçmektedir.³⁶⁵ Hüseyin Vassâf, Ömer Hulûsî’nin vefat ettiğinde hırkasının cebinde bir nutku bulunduğunu ve bu nutkun son beytinin onun rihletine işaret olduğunu söylemektedir:

“Şeyh Hulûsî seyr iderken ‘arş u kürsiden öte

Gel denildi ferş içinde kaldı ol mihmân baba”³⁶⁶

Günümüze kadar gelen Uşşâkî silsilesinin Ömer Hulûsî’den devam etmesi de göstermektedir ki Uşşâkî tarîkatı içinde Ömer Hulûsî önemli bir şahsiyettir. Varlığını devam ettiren tüm Uşşâkî silsileleri Ömer Hulûsî’ye dayanmaktadır.³⁶⁷ Ömer Hulûsî’nin Uşşâkîlik üzerinde diğer bir etkisi de bazı Bektâşî neşveleri ile Uşşâkîyye arasında kabul edilebilecek olan Nâzenîn-i Uşşâkîyye’yi tesis etmesidir.³⁶⁸

1.2.5.10.2 Eserleri

Ömer Hulûsî’nin divanı bulunmaktadır.³⁶⁹ Eser üzerine iki akademik inceleme yapılmıştır. Söz konusu eser “Mehmet Şamil Baş” tarafından yayımlanmıştır.³⁷⁰

1.2.5.11 Ahmed Tâlib-i İrşadî

1.2.5.11.1 Hayatı

Ahmed Tâlib-i İrşadî Tire-Bayındır’da doğmuştur.³⁷¹ Ömer Hulûsî Efendi’in halifesi Hüseyin Hakkı Kasabavî’den hilafet etmiştir.³⁷² Ahmed Tâlib-i İrşadî

³⁶⁴ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, s.463.

³⁶⁵ Usta, Tabîbzâde Mehmed Şükrî Efendi ve Silsilenâme-i Sûfiyye İsimli Eseri, s.156.

³⁶⁶ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, s.466.

³⁶⁷ Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Dîvân’ı**, s.54.

³⁶⁸ Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, s.742.

³⁶⁹ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, c.4, s.466

³⁷⁰ Mehmet Şamil Baş, “Ömer Hulûsî ve Dîvân’ı (İnceleme-Metin)” (Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İzmir 2013; Emine Altıntaş, Hulûsî Ömer Aydınî Dîvânı Üzerine Bir İnceleme-Yüksek Lisans Tezi. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007. Mehmet Şamil Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulusi ve Divânı**, Okurakademi Yayınları, İstanbul 2014.

³⁷¹ Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.158.

Balıkesir ve Çanakkale’de irşâd faaliyetlerini sürdürmüştür.³⁷³ 1298/1881 yılında Kilitbahir’de vefat etmiştir. Vefatına şu mısralarla tarih düşürülmüştür.³⁷⁴

“Söyledi cevherle târihini Hüsn-i Kemteri

Göçtü çok şâh-ı Tâlib-i İrşâdî kıldı aşk-ı Hak visâl 1298/1879”³⁷⁵

Tâlib-i İrşâdî hakkında Bektaşî olup olmadığı hususunda tartışmalar olsa da onun “Nazenin-i Uşşâkîlik” çerçevesinde bir usûl izlediği belirtilmektedir.³⁷⁶

Tâlib-i İrşâdî’nin silsilesi şu şekildedir:

1. Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî (ö.1001/1592)
2. Memîcân-ı Saruhânî (ö.1008/1599)
3. Kutub Ömer-i Geliboluvî (ö.?)
4. Âlim Sinan Efendi (ö.1050/1640)
5. Muhammed-i Keşanî (ö.?)
6. Halil-i Gümülcinevî (ö.1081/1670)³⁷⁷
7. Abdulkerîm-i Gümülcinevî (ö.1100/1688)
8. Osman Sıddık Gümülcinevî (ö.1114/1702)
9. Muhammed Hamdî-i Bağdâdî (ö.1136)
10. Cemâleddîn-i Uşşâkî (ö.1164/1751)³⁷⁸
11. Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî (ö.1197/1782-83)³⁷⁹

³⁷² "Rivâyete göre Ömer Hulûsî Efendi ile Hüseyin Hakkı Efendi ziyaret maksadıyla medreseye geldiklerinde Derebeyzâde Helvacıoğlu Ahmed isminde bir genç tarafından karşılanırlar. Ömer Hulûsî Efendi, Hüseyin Hakkı Efendi'ye hitâben "Tâlib benim irşâd senin" der. Hüseyin Hakkı Efendi de "Efendim! Cân senin cânân senin" diyerek cevap vermiştir." Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.158; Ceyhan, **Türkiye’de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, s.742.

³⁷³ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, c.4, s.491.

³⁷⁴ Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.159.

³⁷⁵ Vassâf, **Sefine-i Evliya**, c.4, s.492.

³⁷⁶ Baş, **Ömer Hulûsî Ve Dîvân’ı**, ss.84-95; Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, s.159, Sadeddin Nüzhet Ergun, **Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri**, İstanbul Maarif Kitaphanesi, 1955, s. 277.

³⁷⁷ Mahmut Erol Kılıç, Üç Gümilcineli Mutasavvıf, **Batı Trakya’nın Sesi**, S.6, Nisan 1993, ss.14-15.

³⁷⁸ Süreyya, **Sicill-i Osmanî**, c.2, s.83; Kılıç, Mahmut Erol: “Cemâlîzâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemaleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri” ,ss.187-189.

³⁷⁹ Akkuş, **Abdullah Selâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri**, ss.46-48.

12. *Muhammed Zühdi-i Nazillîvî* (ö. 1221/1807)
13. *Ali Galib el-Vasfî* (ö. 1266/1850)
14. *Muhammed Tevfikî- Nâzilîvî* (ö. 1280/1864)
15. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
16. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)³⁸⁰
17. *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö. 1298/1881)³⁸¹

1.2.5.11.2 Eserleri

Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin dîvânı bulunmaktadır. Neslihan Dönmez Alpdoğan tarafından eser üzerine yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Hüseyin Vassâf, Sefine-i Evliya'sında Tâlib-i İrşâdî'nin nutuklarını methetmektedir.³⁸²

1.2.5.12 Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî

1.2.5.12.1 Hayatı

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî 1879³⁸³ yılında bugün Manisa sınırları içinde bulunan Sarûhan'da dünyaya gelmiştir.³⁸⁴ Dedesi meşâyıhtan Şeyh Ahmed Nûrî Efendi, pederi ise Mevâlî-i Harem'den Kadı Hâfız Muhammed Âsım'dır.³⁸⁵ Âsım Efendi aynı zamanda bir cerrâhi şeyhidir. Rivâyete göre doğduğunda babasını ziyarete gelen Çöplü Dede isimli bir zâtın “*Efendim dünyaya gelen oğlunuzun ismi Abdurrahman olsun*” demesi ve babasının da buna “Sâmi” ismini ilave etmesiyle

³⁸⁰ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4, ss.345-346.

³⁸¹ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4,ss.491-496.

³⁸² Neslihan Dönmez Alpdönmez, Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin Divânı'nın İncelenmesi (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001; Ali Talip, Çatalyürek, *Divân-ı Hazreti Ahmed Talip İrşadi ve Divân-ı Hazreti Hüseyin Hüsnü*, İzmir: Renk Matbaacılık, İzmir 1996; *Kuşadalı İbrahim Halvetî ve Kuşadası ve Civarında Tasavvufî Hayat*, Tibyan Yay, İzmir 2016. Raşit Çavuşoğlu, “Ahmed Tâlib-i İrşâdî'nin Dîvân'ı Üzerine”, *Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi* S.19, ss.1-18; Ahmed Tâlib-i İrşâdî, *Dîvân*, Süleymaniye Kütüphanesi Uşşâkî Tekkesi, nu:147; Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Özel Koleksiyonu, nu:925. Mümine Çakır, “Kilitbahir'de Medfun İki Şair: Tâlib-i İrşâdî ile Hüseyin Hüsnü Baba ve Şiirleri Üzerine Bazı Tespitler”, Çanakkale İli Değerleri Sempozyumları, Eceabat Değerleri Sempozyumu, 27 Ağustos 2008, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 2008, s. 207-213. Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.4,s.492.

³⁸³ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c. 4, s. 499.; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, (Haz.), İbrahim Baştuğ, AKM Yayınları, c.4, Ankara, 2002,s. 2120.

³⁸⁴ İhsan Işık, “Samî (Uşşâkî)”, *Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi*, Elvan Yayınları, Ankara 2007, c. 8, s. 3098.

³⁸⁵ Sıddık Nâci Eren, *Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari*, Şelale Yay., İstanbul 1991, s.536.

ismi Abdurrahman Sâmî olmuştur.³⁸⁶ Abdurrahman Sâmî Efendi medrese eğitimini tamamladıktan sonra Ahmed Şücâüddîn Efendi'nin yanında manevî eğitimine devam etmiştir.³⁸⁷ Sâmî Efendi, Şeyh Ahmed Şücâüddîn Efendi'nin himmetiyle sülûkunu tamamladıktan sonra, Şeyh Ahmed Şücâüddîn Efendi'nin de uygun görmesiyle diğer tarikatlardan da icâzet almıştır.³⁸⁸ Şeyh Şücâüddîn Uşşâkî, Sâmî Efendi'yi İstanbul'a vazifelendirmiştir. Sâmî Efendi, burda Uşşâkî dergâhı olan Kasımpaşa Yahyâ Kethüdâ Dergâhı post-nişinliğine ta'yîn edilmiştir. Sâmî Efendi tekkelerin kapatıldığı 1925 yılına kadar burada görevini sürdürmüş ve bu dergâhın son post-nişini olmuştur. Şeyh Abdurrahman Sâmî Efendi, şiirlerinde hem "Sâmî" hem de "Niyâzî" mahlaslarını kullanmıştır.³⁸⁹ Bu çalışmada Sâmî Efendi'ye ait şiirler "Sâmî" mahlasıyla gösterildi. Sâmî-i Uşşâkî pek çok tarikattan icâzet almakla birlikte asıl irşadını Halvetîyye'nin şûbesi olan Uşşâkî usûlüne göre yapmıştır.³⁹⁰ Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Uşşâkî silsilesi şu şekildedir: ³⁹¹

1. *Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî* (ö.1001/1592)
2. *Memîcân-ı Saruhânî* (ö.1008/1599)
3. *Kutub Ömer-i Geliboluvî* (ö.?)

³⁸⁶ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 4, s. 499.

³⁸⁷ "Abdurrahman Sâmî Efendi Ramazan ayının bir gecesinde mana âleminde Rasûlullah (S.A.V.) Efendimizi görür. Peygamber Efendimiz kendisine vapura binip Ege denizine doğru gitmesini ve vapur nerede durursa orada inmesini, mürşidinin orada olacağını söyler. Abdurrahman Sâmî Efendi de uykudan uyanıp sabah namazını eda ettikten sonra iskeleye gidip gemiye biner. Gemi Çanakkale'ye yaklaşınca kaptan gemide arızanın olduğunu, tamirinin birkaç gün süreceğini, arzu edenlerin inebileceğini söyler. Abdurrahman Sâmî Efendi gemiden inerek rıhtıma çıkar. Burada kendisini hoşamedî ile karşılayan Uşşâkî Şeyhi Ahmed Şücâeddîn Efendi'yi görünce şaşırır. Ahmed Şücâeddîn "Geçen gece rüyanda Rasûlullah Efendimiz sana ne emir buyurdular?" deyince Abdurrahman Sâmî, karşısındaki zâtın büyüklüğünü görüp, Ahmed Şücâeddîn Efendi'ye intisap eder." Eren, *Allah ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu*, s. 327- 328; Eren, *Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol*, s. 143-144.

³⁸⁸ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 4, s. 499-500

³⁸⁹ İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, c. 9, s. 1665.

³⁹⁰ Taner Yusra, "19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî (Yüksek Lisans Tezi)", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015, s.23.

³⁹¹ Naciye Kaya, "Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)- Doktora Tezi", Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas 2015.; Taner Yusra, "19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî -Yüksek Lisans Tezi", Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015; Mehmet Halil Erzen, "Abdurrahman Sâmî'nin Kenzü'l-Âşîkîn-i- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2005.; Süleyman Derin, "Abdurrahman Sâmî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîfe Risâlesi- Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, Aslınur Özcan, "Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Kenzü'l-Ârifîn Adlı Eseri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

4. *Âlim Sinan Efendi* (ö.1050/1640)
5. *Muhammed-i Keşanî* (ö.?)
6. *Halil-i Gümülcinevî* (ö.1081/1670)³⁹²
7. *Abdulkerîm-i Gümülcinevî* (ö.1100/1688)
8. *Sıddık Gümülcinevî* (ö.1114/1702)
9. *Muhammed Hamdî-i Bağdâdî* (ö.1136)
10. *Cemâleddîn-i Uşşâkî* (ö.1164/1751)³⁹³
11. *Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî* (ö. 1197/1782-83)³⁹⁴
12. *Muhammed Zühdi-i Nazillî* (ö. 1221/1807)
13. *Ali Galib el-Vasfî* (ö. 1266/1850)
14. *Muhammed Tevfikî* (ö. 1280/1864)
15. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
16. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
17. *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö. 1298/1881)
18. *Ahmed Şucâeddin-i Geliboluvi* (ö.1913)
19. *Abdurrahmân Sâmi Niyâzi-i Saruhanî* (ö. 1353/1934)³⁹⁵

Sâmi Efendinin halifeleri ise *Bekir Sıtkı Visâlî* (ö. 1381/1962), *Mustafa Nuri Somavî* ve *Muzaffer Ozak Efendidir.*(ö.1985)

Abdurrahmân Sâmi Efendi, Arapça, Farsça ve Fransızca bilmektedir. 1930 yılında gerçekleşen Menemen Olayı'nda halifesi Bekir Sıtkı Visâlî ile birlikte altı ay tutuklu kalmışlardır. Daha sonrasında beraat etmişler ama son günlerine kadar da takip altında tutulmuşlardır. Abdurrahman Sâmi Efendi 31 Temmuz 1934 yılında 58 yaşında yatsı namazını edâ ederken âlem-i bekâya irtihâl etmiştir.³⁹⁶

³⁹² Mahmut Erol Kılıç, Üç Gümilcineli Mutasavvıf, **Batı Trakya'nın Sesi**, S.6, ss.14-15.

³⁹³ Kılıç, Mahmut Erol: "Cemâlizâde Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri", ss.187-189

³⁹⁴ Akkuş, **Abdullah Selâhaddin-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri**, ss.46-48.

³⁹⁵ Naciye Kaya, "Uşşâkî'de Bul Aşkır", h Yayınları, İstanbul 2016 ss.17-20; İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, c. 4, s.2121.

³⁹⁶ Muzaffer Ozak, **Envâru'l-Kulûb**, c.3, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul 1979, s.324.; Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II: Halveti- Uşşâkîler**, s.190; Yusra, "19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî, s.11.

1.2.5.12.2 Eserleri

Sefîne-i Evliyâ'da³⁹⁷, Son Asır Türk Şâirleri'nde³⁹⁸ ve müellifin eserleri üzerine yapılan akademik çalışmalardan elde edilen bilgiler çerçevesinde Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî, gayr-ı matbû ve matbû olmak üzere seksen küsür eser kaleme almıştır.³⁹⁹

1. *Binâ-yı İslâm*⁴⁰⁰
2. *Mî'yâru'l-Evliyâ*⁴⁰¹
3. *Dîvân-ı Sâmî*⁴⁰²
4. *Evrâdü'l-mukarrebîn*⁴⁰³
5. *Hediyyetü'l-Âşıkîn*⁴⁰⁴
6. *El-Meslekü's-Sâmiyye fî Sülûki'n-Nakşîyyeti'l-Behâiyye ve'l Halvetîyyeti'l-Hüsâmiyye*⁴⁰⁵
7. *Hafta Evrâdı*⁴⁰⁶
8. *Müntehabât-ı Sâmiyye*⁴⁰⁷

³⁹⁷ Vassâf, **Sefîne-i Evliya**, c.4, ss.499-500.

³⁹⁸ İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, c.3, ss.1634-1635.

³⁹⁹ Kaya, "Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)", ss.35-50; Derin, "Abdurrahman Sâmî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerife Risâlesi"; Ayar, "Şeyh Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Nâme-i Muharrem'i", ss. 41-77; Erzen, "Abdurrahmân Sâmî'nin Kenzü'l-Âşıkîn'i", ss. 31-40; Yusra, "19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî, s. 13-23; Aslınur Özcan, "Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Kenzü'l-Ârifin Adlı Eseri-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016, ss.6-13.

⁴⁰⁰ Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılan eser, iman, İslâm ve bunlar arasındaki bağlantıyı işlemektedir. *Binâ-yı İslâm*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1924.

⁴⁰¹ İstanbul'da Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılan eser tarikatlar ve silsileleri, tevhidin mertebeleri, ibadetler gibi konuları içermektedir. *Mî'yâru'l-Evliyâ*, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1923.

⁴⁰² Çalışmamıza da kaynaklık eden eser, Abdurrahman Sâmî'nin şiirlerini ihtiva etmektedir. Naciye Kaya tarafından eser üzerine akademik çalışma yapılmış ve yayımlanmıştır. **Dîvan-ı Sâmî**, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1980, Şahinler Vakfı Neşriyat, İzmir, 1980; Naciye Kaya, Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)- Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas 2015

⁴⁰³ Eserin tam adı "Evrâdü'l-Mukarrebîn fî Salavati Seyyidi'l-Evveline Ve'l-ahirin"dir. Matbaa-ı Osmaniyye'de basılan eserde haftada okunacak dualar işlenmektedir. **Evrâdü'l-Mukarrebîn**, Matbaa-ı Osmaniye, İstanbul 1920.

⁴⁰⁴ Necm-i İstikbal Matbaası'nda 1919 yılında İstanbul'da basılan eserde namaz, oruç gibi konular manzum olarak anlatılmıştır. **Hediyyetü'l-Âşıkîn**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1330.

⁴⁰⁵ Eser de Nakşibendi ve Halvetîyye tarikatlarına göre seyr u sülûkta nefsin katettiği makamlar konusu işlenmiştir. *Evrâdü'l-Mukarrebîn* isimli eserin içinde) Matbaa-ı Osmaniyye, İstanbul 1920

⁴⁰⁶ İstanbul'da Necm-i İstikbal Matbaası'nda basılan eserde haftada okunacak dualar, virdler anlatılmaktadır. Abdurrahman Sâmî, **Hafta Evrâdı**, Necm-i İstiklal Matbaası, İstanbul (Basım tarihi yok.)

9. *Tuhfetü'l-Uşşâkîyye* ⁴⁰⁸
10. *Fâtîha Sûresi Tefsîri* ⁴⁰⁹
11. *Risâle-i Cem'iyet ü Hürriyyet* ⁴¹⁰
12. *Mevlûd-i Müctebâ ve Şemâ'il-i Celîle-i Muhammed Mustafâ* ⁴¹¹
13. *Mir'ât-ı Eyyâm* ⁴¹²
14. *Vesîletü'l-Kübra Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ* ⁴¹³
15. *Mihverü'l- 'ulûm* ⁴¹⁴
16. *Hâtimetü'l-Vesâyâ* ⁴¹⁵
17. *Nâme-i Muharrem* ⁴¹⁶

⁴⁰⁷ Serbestî Matbaası'nda basılan eser, ilm-i tabir-i rüya, hastalıklar ve bu durumlarda okunacak dualar gibi konuları işlemektedir. Abdurrahman Sâmî, **Müntehabât-ı Sâmîyye**, Serbesti Matbaası, İstanbul 1920.

⁴⁰⁸ Şeyh Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî tarafından Arapça olarak kaleme alınan eseri Abdurrahman Sâmî hem tercüme etmiş hem de esere yeni ilavelerde bulunmuştur. "Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı" adıyla Âsitâne-i Uşşâkî Neşriyatı tarafından İstanbul Mart 1998 yılında basılan eseri "Mahmud Erol Kılıç" yayıma hazırlamıştır. Abdurrahman Sâmî, **Tuhfetü'l-Uşşâkîyye**, İstanbul 1343.; Şeyh Abdullah Salâhaddîn Uşşâkî, **Uşşâkî Sâliklerinin Âdâbı (Tuhfetü'l-Uşşâkîyye)**, Şeyh Abdurrahman Sâmî-yi Uşşâkî (Çev), Mahmut Erol Kılıç (haz.), Âsitâne-i Uşşâkî Neşriyatı, İstanbul 1998.

⁴⁰⁹ Süleyman Derin tarafından 1993 yılında bir yüksek lisans tezi hazırlanan eser, Besmele ve Fatiha sûresinin tefsiridir. Süleyman Derin, "**Abdurrahman Sâmî'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîfe Risâlesi-Yüksek Lisans Tezi**", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

⁴¹⁰ Tarikat, Milliyet, Hürriyyet ve çeşitleri, gibi konuların işlendiği eser 1909 yılında basılmıştır. Abdurrahman Sâmî, **Risâle-i Cem'iyet ü Hürriyyet**, İzmir Matbaası, İzmir 1909.

⁴¹¹ Tam ismi "Mevlûd-i Müctebâ Ve Şemâ'il-i Celîle-i Muhammed Mustafâ sallallahu 'aleyhi ve sellem" olan eser, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Matbaası'nda 1331/1915'te yılında basılmıştır. Eser Naciye Kaya tarafından müellifin divanının yanında akademik olarak incelenmiş ve yayımlanmıştır. Abdurrahman Sâmî, **Mevlid-i Mücteba**, Müşterekü'l-Menfaa Osmanlı Matbaası, İstanbul 1915; Naciye Kaya, Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)- Doktora tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas 2015

⁴¹² Hafta günlerinin özellikleri ve bu günlerde çekilecek virdler ile ilgili manzum bir eserdir. İstanbul'da Necm-i İstikbal matbaasında basılmıştır. Eser Naciye Kaya tarafından akademik olarak çalışılmıştır. Abdurrahman Sâmî, Mirat-ı Eyyâm, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1925; Naciye Kaya, "Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)- Doktora tezi", Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas 2015.

⁴¹³ Eser Abdurrahman Sâmî Efendi'ye ait İstanbul Necm-i İstikbâl Matbaası'nda 1918 yılında basılmış ve Mustafa Şevket Erol tarafından latin harfleriyle "Şerhi Esrârı Esmâü'l Hüsnâ" adı ile yayınlanmıştır. Abdurrahman Sâmî, **Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1918; **Vesîletü'l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ** (Haz.), Mustafa Şevket Erol, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1971.

⁴¹⁴ Sekiz sayı yayımlanabilen, Sermuharririn Abdurrahman Sâmî'nin olduğu dergidir. İçeriğinde Abdurrahman Sâmî'nin telif etmiş olduğu eserlerden bazı bölümlerde bulunmaktadır. Beyazıt Devlet Kütüphanesi, Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, nr. 373.

⁴¹⁵ İstanbul'da Kader Matbaası'nda basılan eserde Hz. Peygamber'in (sav) son vasiyeti işlenmiştir. Abdurrahman Sâmî, **Hâtimetü'l-Vesâyâ**, Kader Matbaası, İstanbul 1919.

⁴¹⁶ Muharrem ayı ve kerbelâ hadisesini manzum olarak ele alan eser İstanbul'da Matbaa-yı Hukûkiyye'de 1912 yılında basılmıştır. Halit Ayar makalesinde eseri ele almış, Naciye Kaya

1. *Kenzü'l-Ârifîn*⁴¹⁷
2. *Hadîs-i Erbaîn*⁴¹⁸
3. *Kitâbü'd-Düsdûrû'l-Bedî*⁴¹⁹
4. *Kitâbü's-Sirri'l-Kadîr fî İlmi'l-İksîr*⁴²⁰
5. *Kitâb-ı Sirri't-Tevhîd*⁴²¹
6. *Şerhu'l-Emâlî Mevhibetü'l-Müte'âlî*⁴²²
7. *Şerhu'l-Kâfiye (El-Müsemma Bi) Hulâsati'r-Rızâ*⁴²³
8. *Tefsîru'l-Kur'ân Tenvîrû'l-Beyân*⁴²⁴
9. *Tevcîhü'l-Âyâtî'l-Muhtelefi'z-Zâhir*⁴²⁵
10. *Kenzü'l-Âşıkîn*⁴²⁶

Müellifin diğer eserleri de şunlardır:

“*Cevâmi'u'l-Kelim, el-Mecâlisü's-Sâmiyye, Esrâru't-Tâlibîn, el-Mecelletü's-Sâfiye Fi'l-'Ulûmi'l-İslâmiyye, Medâricü's-Sâlikîn Ve Me'âricü'l-Vâsilîn, Memleket-i Rabbâniyye, Sûre-i İhlâs Tefsîri, Şerhu'n-Nûniyye ed-Dürretü'l-meknûniyye, Vâridâtü's-Sâmiyye fî-Sirri'l-Elif, Mir'ât-ı Ma'rîfet, Usûl-i Tefsîr Risâlesi, Fıkh-ı Kübrâ, Zübdetü'l-'Ulûmi'l-'Arabiyye, Hazînetü'l-Evrâd, Şerhu Vedî'a, Şerhu*

tarafından müellifin divanında yanında bu eser de akademik olarak incelemiş ve yayımlanmıştır. Abdurrahman Sâmî, **Name-i Muharrem**, Hukuk Matbaası, İstanbul, 1912.

⁴¹⁷ Çalışmamıza da kaynaklık eden eserde “ilâhiyyat, nübüvvet, tarikat, vâcibü'l-vücûdun sübûtu, kıyamet, hakikat, velilik makamı, ma'rîfet, nefsin mertebeleri” gibi konular işlenmektedir. Eser üzerine Aslınur Özcan tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Aslınur Özcan, “**Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Kenzü'l-Ârifîn Adlı Eseri-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.

⁴¹⁸ Abdurrahman Sâmî'nin dört bölümden oluşan kırk hadis derlemesidir.

⁴¹⁹ Eser, Abdurrahman Sâmî'nin “Tevcîhü'l-Âyâtî'l- Muhtelefi'z-Zâhir” adlı eserinin genişletilmiş hâlidir. Arapça'dır.

⁴²⁰ Abdurrahman Sâmî'nin kimya ile ilgili bir eseridir.

⁴²¹ Marifetullah, tevhîdin mertebeleri gibi konuların işlendiği eserde tevhîdin mertebeleri, insan-ı kâmil gibi konular ele alınmıştır.

⁴²² Abdurrahman Sâmî'nin “Casiye” suresinin ilk yedi âyetinin tefsir ettiği bir eserdir.

⁴²³ Nahivle ilgili bu eser İbn Hacîb'in Kâfiye adlı eserinin şerhidir.

⁴²⁴ Müellif hattı, tefsir ve tevil üzerine bir eserdir.

⁴²⁵ Tefsir alanında yedi sayfalık bir eserdir.

⁴²⁶ Hz. Peygamber'in hadislerini manzum bir şekilde açıklandığı eser üzerine M.Halil Erzen tarafından akademik inceleme yapılmıştır. M.Halil Erzen, Abdurrahman Sâmî'nin Kenzü'l-Âşıkîn'i- Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi SBE, Van 2005.

*Rûhi's-Salât, Hadikâtü'l- Esrâr, Tefsîr-i Sûre-i Kâf, Tercemetü Istılâhâtî's-sûfiyye, Mecma'î'l-bahreyn, Tevcihâtü'l-Îmân, Şerh-i Futûr-ı İdrîs-i Muhteftî.”*⁴²⁷

1.2.5.13 Osmanzâde Hüseyin Vassâf

1.2.5.13.1 Hayatı

Hüseyin Vassâf, 1872’de dünyaya gelmiştir. Babası Ürgüplü Hacı Osman Efendi, validesi Fatma Hanım’dır. İsmi Muharrem ayında dünyaya geldiğinden dolayı Şeyh Ahmed Zarîfî tarafından, “*Hüseyin*” konulmuştur. Lakabının “*Vassâf*” olmasının nedeni de “*İnşallâh Vassâf-ı Muhammedi olur*” duasıdır. Künyesi babasına nispetle Osman-zâde’dır.⁴²⁸

Tasavvufî bir muhit içinde büyüyen Vassâf, Uşşâkî şeyhi olmakla birlikte Halvetîyye’ye bağlı tarikatler olan Gülşenîyye, Bekriyye ve Mısriyye’den icâzetli olduğu gibi Mevlevihan Es’ad Dede’den (ö.1328/1911) Farsça dersleri almış, onunla Mesnevî-i Şerîf, Kasîde-i Hâkânî, Tâiyye, Füsûsu’l-Hikem gibi tasavvufî bazı eserleri de mütalaa etmiştir.⁴²⁹

Vassâf, manevi yolculuğu ve arayışlarında Gülşeni şeyhi, Şeyh Şuayb Şerefeddin Efendi’nin ardından, Kasımpaşa Uşşâkî âsitânesi postnişini Şeyh Mustafa (Hilmî) Sâfî Efendi’nin (ö.1343/1925) hizmetine girmiştir. Vassâf’ın, divânında “Azîzime” başlığıyla Şeyhi Mustafa Sâfî Efendi için yazdığı şiirleri bulunmaktadır.⁴³⁰ Mustafa Hilmi Sâfî’nin irtihâlinden sonra, İnegöl müftüsü şeyh Muhammed İzzeddîn Safiyyullah Efendi, Vassâf’a seyrini ikmal ettirip, 30 Haziran 1926 târîhinde tac, hırka, kemer ile birilikte icâzetnâme vermiştir.⁴³¹ Mustafa Sâfî Efendi’ye müntesib olan mürîdler de Hüseyin Vassâf Efendi’ye bırakılmıştır.⁴³²

⁴²⁷ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**-c.4,s.500.

⁴²⁸ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.5, s.314-315; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Divân**, (Haz.) Mustafa Tatçı, Mehmet Akkuş, İsmail Kasap, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2012,ss.11-12.

⁴²⁹ İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, ss.1915-1918; Vassâf, **Vâkıât**, ss.22-24.

⁴³⁰ Kasap, “**Hüseyin Vassâf ve Divânı**”,s. 247.

⁴³¹ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s.361.

⁴³² Vassâf, **Divân**, ss.13-21; **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s. 323.

Tekke ve zâviyelerin resmen kapatıldığı 1925 yılında Kasımpaşa’da bulunan Uşşâkî âsitânesinde postnişin olarak bulunan Hüseyin Vassâf, hizmetlerine o târihten sonra da devam etmiştir. Hüseyin Vassâf’ın silsilesi şu şekildedir⁴³³:

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
3. *Muhammed Emîn-i Tevfikî* (ö. 1331/1913)
4. *Muhammed Fahreddin Himmetî* (ö. 1333/1915)
5. *Mustafa Hilmi-i Sâfî Efendi* (ö. 1344/1926)
6. *Osmanzâde Hüseyin Vassâf* (ö. 1348/ 1929)

Tahir Olgun’un: “*Ey âyine-i sinesi hurşid kadar sâf / Nûrî nazarı ehli safa hazreti Vassâf*” olarak vasfettiği Osmanzâde Hüseyin Vassâf, geride otuzu aşkın eser bırakarak 1929’da damar sertliğinden 57 yaşında vefat etmiştir. ⁴³⁴ “*Pötürgeli Hâcî Ali Rızâ Efendi, Sivashlı Muhammed Ömer Rüşdî Efendi, Göreleli Ali Osmân Sıdkı Efendi, Ankaralı Ahmed Hamdî Teyfikî Efendi*”, Vassâf’ın halifeleridir. ⁴³⁵

1.2.5.13.2 Eserleri

Osmanzâde Hüseyin Vassâf, elli yedi senelik ömründe otuzdan fazla eser kaleme almıştır. ⁴³⁶ Bunlardan Mehmet Sâmî’nin Esmâr-ı Esrâr adlı eserine zeyl ve şerh olarak başladığı beş ciltlik “*Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr*” adlı eseri tasavvuf tarihine kilometre taşı niteliğinde olup tasavvuf târihi araştırmacılarının temel başvuru kaynaklarındandır.

1. *Divan*⁴³⁷

⁴³³ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, ss.376-379; 381-384.

⁴³⁴ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c.4,s.1916.

⁴³⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliya*, c.5, ss.323-325; Ekrem Işın, “Hüseyin Vassâf”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt:4, İstanbul 1994,s.109; Vassâf, *Vâkıât*, (Haz.) Abdullah Taha Orhan, s.24.

⁴³⁶ Cemal Kurnaz, Mustafa Tatçı, İsmail Kasap (haz.) *Hüseyin Vassâf Hayatı-Eserleri-ve Şiirlerinden Seçmeler*, Akçağ Yayınları, Ankara 1999, ss.16-29; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Vâkıât*, (Haz.) Abdullah Taha Orhan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016, ss.32-43; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, (haz.) Muammer Cengiz, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015,ss.38-44.

⁴³⁷ Vassâf’ın şiirlerini içerir. Söz konusu eser çalışmamızın da kaynak eserlerindendir. Eser üzerine İsmail Kasap tarafından akademik çalışma yapılmıştır. Mustafa Tatçı, Mehmet Akkuş, İsmail

2. *Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâr-ı Esrâr'ı* ⁴³⁸
3. *Gülzâr-ı Aşk*. ⁴³⁹
4. *Vesîletü'n-Necât* ⁴⁴⁰
5. *Kitâb-ı Külliyyât* ⁴⁴¹
6. *Esrâr-ı Kur'âniyye'den Bir Nebze* ⁴⁴²
7. *Müntehabât-ı Ezhâr-ı İrfân*. ⁴⁴³
8. *Mürâselât* ⁴⁴⁴
9. *Es'adnâme* ⁴⁴⁵
10. *Risale-i Şevkiyye* ⁴⁴⁶
11. *Risâle-i Hayriyye* ⁴⁴⁷
12. *Risâle-i Müştâkiyye* ⁴⁴⁸
13. *Risâle-i Salâhiyye* ⁴⁴⁹
14. *Kemâlü'l-Kemâl* ⁴⁵⁰

Kasap tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır.(Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Divân**, (Haz.), Mustafa Tatçı, Mehmet Akkuş, İsmail Kasap, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2012.

⁴³⁸ Vassâf'ın müdakkik araştırma metodunun neticesi olarak sistematik bir şekilde iki bine yakın mutasavvıfın tercüme-i hallerini anlatıldığı eseridir. Vassâf'ın 23 yıllık emeğinin ürünü, tarikat silsilelerine göre hazırlanmış bu eser çalışmamızın da temel kaynaklarından. Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz tarafından hazırlanmış ve basılmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, (haz). Mehmet Akkuş ve Ali Yılmaz, Kitabevi, İstanbul 2015.

⁴³⁹ Süleyman Çelebi'nin mevlidinin şerhidir. Mustafa Tatçı, Musa Yıldız ve Kaplan Üstüner tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Hüseyin Vassâf, **Mevlid Şerhi Gülzâr-ı Aşk**, ((Haz.), Mustafa Tatçı, Musa Yıldız, Kaplan Üstüner, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006.

⁴⁴⁰ Süleyman Çelebi ve mevlidi üzerinedir. Yayımlanmıştır. Hüseyin Vassâf, **Mevlid Süleyman Çelebi ve Vesîletü'n Necat'ı**, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.

⁴⁴¹ Fütühâtı Kenzü'l-Kur'ân isimli eserden alınmış bazı bölümleri içeren bir eserdir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2318.

⁴⁴² İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhü'l-Beyân isimle tefsirinden Yasin süresinin tefsirinin tercümesidir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2312.

⁴⁴³ Hüseyin Vassâf'ın okuduğu kitaplardan yaptığı derlemeleri içerir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2314.

⁴⁴⁴ Gülşeni şeyhi Şeyh Şuayb Şerefeddin Efendi'nin mektuplarını ve biyografisini içerir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2310

⁴⁴⁵ Mevlevî Es'ad Dede üzerine yazılmış bir eserdir. Azime Merve Başkan tarafından eser üzerine akademik çalışma yapılmıştır. Azime Merve Başkan, Hüseyin Vassâf'ın Es'adnâme İsimli Eseri(Metin-İnceleme)-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi",Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2013.

⁴⁴⁶ Kâdiri şeyhi, Mustafa Şevki Efendi'nin biyografisidir.

⁴⁴⁷ Yahya Efendi post-nişini Hasan Hayri Efendi'nin byografisidir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2326.

⁴⁴⁸ Kâdiri Şeyhi Müştak Baba ve oğlu Edhem Baba'ya dairdir. Sinan Doğan tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Risâle-i Müştakiyye**, (Haz.) Sinan Doğan, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2012.

⁴⁴⁹ Uşşâkî pîri Salâhaddin-i Uşşâkî hakkındadır. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2320.

15. *Aynü'l-Hayât*.⁴⁵¹
16. *Ravza-i Sâdâttan Bir Şemme*⁴⁵²
17. *Mir'âtü'l-Kemâl*⁴⁵³
18. *Feyzü'l-Kemâl* ⁴⁵⁴
19. *Lücec-i Asrî Şerh-i Kelâm-ı Mısırî* ⁴⁵⁵
20. *Mir'ât-ı İncilâ-yı Hakikat*⁴⁵⁶
21. *Tertîb-i Cedîd Coğrafyâ-yı Umûmî*⁴⁵⁷
22. *Hulâsa-i Coğrafyâ-yı Umûmî (İstanbul 1309)*⁴⁵⁸
23. *Hâtıra-i Hicâziyye*⁴⁵⁹
24. *Suriye'de Bir Cevlân*⁴⁶⁰
25. *Bursa Hâtırası* ⁴⁶¹
26. *Vâkı'ât*⁴⁶²
27. *Tevfîknâme* ⁴⁶³
28. *Remzînâme* ⁴⁶⁴

⁴⁵⁰ İbnülemin Mahmut Kemal hakkında yazılmış bir eserdir. Fatih M.Şeker ve İsmail Kara tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Vassâf, **İbnülemin Mahmud Kemal Kemalü'l-Kemal Bir Eski Zaman Efendisi**, (Haz.) Fatih M. Şeker, İsmail Kara), Dergâh Yayınları, İstanbul 2009.

⁴⁵¹ Mehmet Ali Aynî'nin biyografisidir. Neşredilmemiştir.

⁴⁵² Seyyid Ahmed er-Rifâî'nin biyografisidir. Kayıptır. Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.5,s.328

⁴⁵³ İbnülemin Mahmut Kemal'in bir na'tının şerhidir. Muammer Cengiz tarafından "Tasavvufî Şiir Şerhleri" adıyla "Mir'atü'-Kemâl" ile birlikte yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, Muammer Cengiz (Haz.) Dergâh Yayınları, İstanbul 2015,ss.157-255

⁴⁵⁴ İbnülemin Mahmut Kemal'in bir na'tının şerhidir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, Muammer Cengiz (Haz.) Dergâh Yayınları, İstanbul 2015,ss.157-255

⁴⁵⁵ Niyâz-î Mısırî'nin bir nutkunun şerhidir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2319

⁴⁵⁶ Niyâz-î Mısırî'nin bir şiirinin şerhidir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, 2313.

⁴⁵⁷ Üç cilt olan eserin iki cildi yangında yanmış, son cildi basılmıştır. Sefîne-i Evliyâ, c.5,s.328.

⁴⁵⁸ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.5,s.328.

⁴⁵⁹ Vassâf'ın 1906 yılında yaptığı hac seyahatini anlattığı eserdir. Mehmet Akkuş tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Hicaz Hatırası**, (Haz.), Mehmet Akkuş, Kubbelaltı Yayınları, İstanbul 2011.

⁴⁶⁰ Vassâf'ın 1913 yılında yaptığı Suriye ve Filistin seyahat notlarını içerir. Mehmet Akkuş tarafından "Hicaz Hatırası" isimli kitap içinde yayımlanmıştır.

⁴⁶¹ Vassâf'ın 1896 ve 1901 yıllarında Bursa'ya yaptığı ziyaretleri içerir. Bilal Kemikli ve Mustafa Kara tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Bursa Hâtırası**, (Haz.) Bilal Kemikli, Mustafa Kara, Bursa Büyükşehir Belediyesi Yay. Bursa 2010.

⁴⁶² Hüseyin Vassaf, Şeyhi Mustafa Safi Efendi'nin emri üzerine vâkıalarını kaydetmiştir. Abdullah Taha Orhan tarafından eser üzerine akademik çalışma yapılmış ve yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Vâkıât**, (Haz.) Abdullah Taha Orhan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016; Abdullah Taha Orhan, "Hüseyin Vassâf'ın Vâkıât isimli eseri: Metin ve inceleme-Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

⁴⁶³ İbnülemin Mahmut Kemal'in kardeşi Ahmed Tevfik hakkında bir eserdir.

29. Mehmet Tahir Bey ⁴⁶⁵

30. Güldeste-i Hakikat ⁴⁶⁶Vassâ

31. Kemal-nâme-i Şeyh Hakkı ⁴⁶⁷

32. Gülzâr-ı Şâdî Der Beyân-ı Menâkıb-ı Emin-i Tokadî ⁴⁶⁸

Hüseyin Vassâf'ın ayrıca Cumhuriyet öncesi yayınlanan tasavvuf dergileri arasında en uzun soluklusu olan Cerîde-i Sûfiyye⁴⁶⁹ ile birlikte Sırât-ı Müstakîm, Mahfil gibi dergilerde şiir ve makaleleri yayımlanmıştır.⁴⁷⁰

1.2.5.14 Hazmi Tura

1.2.5.14.1 Hayatı

Hazmî Efendi⁴⁷¹, Malatya'nın Arapgir ilçesinin Yukarı Şeyhler mahallesinde 1298/1881 yılında dünyaya gelmiştir.⁴⁷² Hazmî Efendi ilk önce Kâdirî şeyhi Ali Rıza Efendi'ye intisâb etmiş daha sonra İstanbul'a geldiğinde ise Uşşâkî şeyhi Mustafa Sâfi Efendi'ye intisap etmiştir.⁴⁷³ Hüseyin Vassâf'ın da pîrdaşı Hazmî Efendi, müderrisliği ve diğer görevlerinin yanı sıra kütüphanecilikle de meşgul olmuş, Süleymaniye Kütüphanesi ile Murad Molla Kütüphanesi'nde görev

⁴⁶⁴Üsküdar Mevlevihânesi şeyhi Ahmed Remzi Dede hakkındadır. Yakup Şafak tarafından yayımlanmıştır. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Remzinâme**, (Haz.), Dr.Yakup Şafak, Tekin Kitabevi, Konya 2006.

⁴⁶⁵ Osmanlı Müellifleri yazarı Bursalı Mehmet Tahir Bey hakkındadır. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No:2324

⁴⁶⁶ İsmail Hakkı Bursevî'nin Ruhü'l-Beyân isimle tefsirinden iki cüz'ün tercümesidir. Herhangi bir nüshasına rastlanılmamıştır.

⁴⁶⁷ İsmail Hakkı Bursevî, üzerinedir. Ömer Özkan tarafından eser üzerine akademik çalışma yapılmıştır. Ömer Özkan, "Hüseyin Vassâf'ın Hayatı, Eserleri ve Kemâl-name-i Hakkı Adlı Eseri-Yüksek Lisan Tezi", Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1999.

⁴⁶⁸ Nakşibendi Şeyh Emin Tokadî'nin biyografisini içerir. Neşredilmemiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Süleymaniye Kütüphanesi, Yazma Bağışlar, No: 2315.

⁴⁶⁹ Mustafa Kara, "Cumhuriyet Öncesi Tasavvufî Yayın Organları ve Cemiyetler", **Hareket**, S. 8, İstanbul 1979, ss. 16-19.

⁴⁷⁰ Yavuz Balıkcı, "Osmanzâde Hüseyin Vassâf Efendi'nin Ceride-i Sûfiyye'de Yayımlanmış Olan Şiir ve Makaleleri- Yüksek Lisans Tezi", Gazi Üniversitesi SBE, Ankara 1996; Osmanzâde Hüseyin Vassâf, **Makaleler**, (Haz.), Sinan Doğan, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2012.

⁴⁷¹ Yönlüer, Fatma Sena Yönlüer, "Mehmet Hazmî Tura-Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010; Ebu'l-Ula Mardin, Huzur Dersleri, Yayınlayan: İsmet Sungurbey, İstanbul Akgün Matbaası, İstanbul 1966, c. II-III, ss.215-218.

⁴⁷² Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s.362.

⁴⁷³ Sadık Albayrak, **Son Devir Osmanlı Uleması**, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları c.3, İstanbul 1996, 183-184. Ebu'l-Ula Mardin, **Huzur Dersleri**, c. II-III, s.216;Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s.363.

yapmıştır.⁴⁷⁴Ömrünün son günlerine kadar Buhârihanlık vazifesine ve mesnevî derslerine devam eden Hazmi Efendi, Mahmut Bedreddin Tekke'sinin de son şeyhidir.⁴⁷⁵ 1960 yılında vefat eden Şeyh Hazmi Tûra Efendi'nin silsilesi şöyledir:

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
3. *Muhammed Emîn-i Tevfikî* (ö. 1331/1913)
4. *Muhammed Fahreddin Himmetî* (ö. 1333/1915)
5. *Mustafa Hilmi-i Sâfî Efendi* (ö. 1344/1926)
6. *Hazmi Tura* (ö.1960)⁴⁷⁶

1.2.5.14.2 Eserleri

1. *Hüsâmeddîn-i Uşşâkî ve Tarîkat-ı Aliyye-i Uşşâkîyye*⁴⁷⁷
2. *Divançe*⁴⁷⁸
3. *Tercümeleri*

Hazmi Tura'nın, Salâhî'ni Zeylû'l-Kitâb bi Ahsemi'l-Hitâb ve Miftâhü'l-Vücûd fî Tevcîhi Kelâmi's-Şeyhi'l-Ekber⁴⁷⁹ tercümesi başta olmak üzere, İbrahim Halebi'den⁴⁸⁰, İmam Şarâni'den⁴⁸¹, Necmeddin Kübrâ'dan⁴⁸², Fazlullâh Hindi'den⁴⁸³ ve İbn Sinâ'dan⁴⁸⁴ tercümeleri bulunmaktadır.⁴⁸⁵

⁴⁷⁴ Yönlüer, "Mehmet Hazmi Tura", s.12

⁴⁷⁵ Ebu'l-Ula Mardin, **Huzur Dersleri**, c. II-III, s.216; Denekçi, Serkan, "Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması "Necdet Ardıç" Örneği", s.24-26

⁴⁷⁶ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, s.363

⁴⁷⁷ Hüseyin Vassaf'ın " *meşâyih-ı Uşşâkîyye hakkında gâyet vâkıfâne yazılmış* " diye bahsettiği eserdir. Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, s.324, s.364.

⁴⁷⁸ Vassâf'ın " *gâyet zeki, muktedir, nazm u nesrde behre-ver, âşık, ârif, fâzıl bir zât* " olarak tarif ettiği Hazmî Efendinin, tasavvûfî remizleri sıkça kullandığı şiirleri bulunmaktadır. Değişik çeşitli kaynaklardan toplanarak Fatma Sena Yönlüer tarafından bir araya getirilmiş ve üzerine akademik bir çalışma yapılmıştır.(Yönlüer, Fatma Sena, "Mehmet Hazmi Tura-Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.

⁴⁷⁹ Osman Türer; Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi -İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2**, 2009,sy. 23, ss. 601-639.

⁴⁸⁰ İbrahim Halebi'nin Risâle-i İrfâniyye Tercümesi

⁴⁸¹ İmam Şarâni'nin Keşfü'l-Hicâb Tercümesi

⁴⁸² Necmeddin Kübrâ'nın Tarikat-nâme'si Tercümesi

⁴⁸³ Fazlullâh Hindi'nin Tuhfetü'l-Mürsele Tercümesi

⁴⁸⁴ İbn Sînâ'nın Hüzün Risâlesi Tercümesi, İbn Sînâ'nın Kan Alınacak Damarlar Risalesi Tercümesi, İbn Sînâ'nın Tedbîrü'l-Müsâfirin Risâlesi Tercümesi, İbn Sînâ'nın Ölüm Korkusundan Kurtuluş Risalesi Tercümesi, İbn Sînâ'nın Namaz Risalesi Tercümesi

1.2.5.15 Bekir Sıdkı Visâlî

1.2.5.15.1 Hayatı

1298/1881 yılında Manisa'nın Kula ilçesinde dünyaya gelen Bekir Sıdkı Visâlî, hem ilim hem de ticaret ile uğraşmıştır.⁴⁸⁶ Ahmed Ziyâeddîn Gümüşhânevî'nin halifelerinden Hacı Hafız Ahmed Efendi'den hadis ilmini okumuş ve icazet almıştır. İzmir Hisar Camii'nde vaaz eden Abdurrahman Sâmî Efendi'yle tanışınca ona intisap etmiş ve onun halifelerinden olmuştur. Fahrî olarak camilerde mü'minlere va'z ve nasihatlerde bulunan Bekir Sıdk-ı Visâlî şiirlerinde hem şeyhinin verdiği "Visâlî" hem de "Sıdkî" mahlaslarını kullanmıştır.⁴⁸⁷ Bekir Sıdkı Visâlî'nin silsilesi şu şekildedir:

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
3. *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö. 1298/1881)⁴⁸⁸
4. *Ahmed Sücâeddîn* (ö. 1331/1913)
5. *Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî* (ö. 1353/1934)⁴⁸⁹
6. *Bekir Sıtkı Visâlî* (ö. 1381/1962)⁴⁹⁰

1962 yılında vefat eden Bekir Sıdkı Visâlî yedi halife yetiştirmiştir. Bunlar, Hacı Mehmed Rûhî Akhan, Seyyid Hacı Kazım Kızılkant, Hacı Hüseyin Rıdvan Özaydın, Hacı Ali Kumru, Hacı Osman Şinasi Özdemir, Muharrem Kaya ve Sıddık Nâci Eren'dir.⁴⁹¹ Halifelerinden Sıddık Naci Eren, 1955 yılında kendisine icâzet verildiğini belirtmektedir.⁴⁹²

⁴⁸⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4 s.364; Yönlüer, "Mehmet Hazmi Tura", ss.53-144.

⁴⁸⁶ Komisyon, *Evliyâlar Ansiklopedisi*, Bekir Sıdkı Visâlî, Türkiye Gazetesi, İstanbul 1992, s.42-43.

⁴⁸⁷ Eren, *Yüce Veliler Ve Anadolu Evliyalari*, Şelale Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.554; Eren, *Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol*, s. 145-146; Eren, *Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari*, ss. 537-538; Eren, *Allah ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu*, s.329.

⁴⁸⁸ Neslihan Dönmez Alpdoğan, "Ahmed Tâlib İrşâdî'nin Divânı'nın İncelenmesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2001.

⁴⁸⁹ İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, c. 4, s.2121.

⁴⁹⁰ Eren, *Pir Hasan Hüsameddin Uşşâkî*, s.104; Raşit Çavuşoğlu, *Halvet î-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Şâir: Bekir Sıdk ı Visâlî, Bakü'den Balkanlara Halvetîlik III*, Aktif Düşünce Yayınları, Editörler: Prof. Dr. Levent Bayraktar - Yeliz Yayıntaş, Ankara 2019 s.163.

⁴⁹¹ Çavuşoğlu, *Halvet î-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Şâir: Bekir Sıdk ı Visâlî*, ss.161-163.

⁴⁹² Eren, *Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî*, s.70

1.2.5.15.2 Eserleri

Bekir Sıdkı Visâlî'nin biri manzum olmak üzere üç eseri bulunmaktadır. Eserlerinden “*Tavzîhu'l-ehâdîs*” “*Hadîs-i Şerîf Açıklamaları*” başlığıyla Hasan Halıcıoğlu tarafından, özel bir baskı ile yayınlamıştır. Visâlî'nin manzûmeleri ise halifesi Hacı Mehmed Rûhî Akhan'ın (ö. 1973) manzûmeleri ile aynı kitap içerisinde “*Hakikat ve Mârifet Sırları*”⁴⁹³ başlığıyla yayımlanmıştır. Visâlî'nin divânı 1995 yılında “*Kasideler*” adı ile basılmıştır.⁴⁹⁴

1.2.5.16 Hüsn-i Gülzârî

1.2.5.16.1 Hayatı

“*Kızıl toprakların yetiştirdiği kutub*” olarak vassfedilen Hüsn-i Gülzârî 1289/1872 Çorum doğumludur. Asıl ismi Hüseyin Tanrıkoğlu'dur. Kayseri'de medrese eğitimini tamamlamış ve ardından vaizlik yapmıştır. Bu göreve devam ederken ziyaret ettiği Seyyid Hasan Necâtî Efendi'ye intisap etmiş ve onun halifelerinden olmuştur. Hüsn-i Gülzârî'nin silsilesi şu şekildedir⁴⁹⁵;

1. Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî (ö. 1285/1868)
2. Hüseyin Hakkı Kasabavî (ö. 1297/1880)
3. Ahmed Tâlib-i İrşâdî (ö. 1298/1881)
4. Hüseyin Hüsnü Aziz (ö. 1923)
5. Mustafa Kamber (ö. 1924)
6. Seyyid Hasan Saydam (Necatî) (ö.1357/1938)⁴⁹⁶
7. Hüsn-i Gülzârî-i Rûhzârî (ö.1385/1965)

Şiirlerinde “Hüsnî” mahlasını kullanmıştır. Cumhuriyet dönemin çalkantılı dönemlerinde irşâd vazifesini yerine getiren Hüsn-i Gülzârî ardında dört halife

⁴⁹³ Bekir Sıdkı Visâlî Halıcıoğlu, **Hakikat ve Marifet Sırları**, Dilek Matbaası, İstanbul 1973.

⁴⁹⁴ <http://visaliDivani.com/TR/haci-bekir-sidki-visali-hz/eserleri.html>, 09/04/2020

⁴⁹⁵ Eyyüp Kayacı, “Hüsn-i Gülzârî'nin Hayatı, Dîvân'ı Ve Tasavvufî Görüşleri- Yüksek Lisans Tezi”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel, Çorum 2015,s.19 .

⁴⁹⁶ Oğuzhan Kantar, “Seyyit Hasan Necati Efendi”, **İpek-Yolu Fikir Kültür ve Aktüalite Dergisi**, ss. 18-19.

bırakmıştır. Gülzârî, *Mehmet Ali Bayık'ı (Fehmi Efendi),Molla İdris Güneş'i, Hayrullah Ulusoy'u ve İbrahim İpek Efendi'yi* halife olarak bırakmıştır.⁴⁹⁷

1.2.5.16.2 Eserleri

Hüsn-i Gülzârî'nin divânı bulunmaktadır. Eser üzerine Eyyüp Kayacı tarafından yüksek lisans çalışması yapılmıştır.⁴⁹⁸

1.2.5.17 Mehmet Nusret Tura

1.2.5.17.1 Hayatı

Validesinin Şeyh Mustafa Sâfi Efendi'ye “*Size bir Uşşâkî gülü getirdim*” demesiyle Uşşâkî tarikatına intisâbı başlayan M.Nusret Tura Efendi, 1926 yılında şeyhi Mustafa Sâfi Efendi vefât edince, seyr u sülûkuna Mehmed Hazmi Tura Efendi ile devam etmiştir. Hazmî Efendi'ye sevgisi nedeniyle kendisine “Tura” soyadını almıştır. Bu soy ismini almayı ifade ederken, bunun “*bel evlatlığı*” değil, “*yol evlatlığına*” olduğunu belirtmiştir. Devlet Deniz Yolları'nın İstanbul, Bebek iskelesinde gişe memurluğundan emekli olan Nusret Tura Efendi hem bu görevi esnasında hem de emekli olduktan sonra irşâd vazifesine devam etmiştir.⁴⁹⁹ Nusret Tura Uşşâkî'nin silsilesi şöyledir:

1. Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî (ö. 1285/1868)
2. Hüseyin Hakkı Kasabavî (ö. 1297/1880)
3. Muhammed Emîn-i Tevfîkî (ö. 1331/1913)
4. Muhammed Fahreddin Himmetî (ö. 1333/1915)
5. Mustafa Hilmi-i Sâfi Efendi (ö. 1344/1926)
6. Hazmi Tura (ö.1960)
7. Mehmet Nusret Tura Uşşâkî (ö. 1979)

⁴⁹⁷ Eyyub Kayacı, **Hüsn-i Gülzârî'nin Hayatı, Dîvân'ı Ve Tasavvufî Görüşleri**, Çorum Belediyesi Yay., Çorum 2015; <https://husnugulzari.blogspot.com/2019/03/husnu-gulzari-efendinin-hayat.html/17/07/2019>.

⁴⁹⁸ Eyyüp Kayacı, “Hüsn-i Gülzârî'nin Hayatı, Dîvân'ı Ve Tasavvufî Görüşleri- Yüksek Lisans Tezi”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015.

⁴⁹⁹ Kılıç, **Erler Demine-Takriz**, İnsan Yayınları, ss.v-viii, İstanbul 2007.

Nusret Tura, Necdet Ardic'ın ifadesiyle ilâhi aşkın cezbesiyle yanmış ve nasibi olanların çerağını da tutuşturmuştur.⁵⁰⁰1979 yılında 76 yaşında vefat eden Nusret Tura Efendi, *Bakırköylü Ahmed Öçal'ı*, *Arnavutköylü Hüseyin Angı'yı*, *Kadıköylü Sabri Nebioğlu'nu* ve “Terzi Baba” olarak da bilinen *Tekirdağlı Necdet Ardic'i* halife olarak bırakmıştır.⁵⁰¹

1.2.5.17.2 Eserleri

Nusret Tura'nın eserleri Prof.Dr. Mahmut Erol Kılıç ve Uşşâkî meşâyihından Necdet Ardic'in gayretleriyle basılmıştır.

1. *Karagün Dostuyum I-II-III*⁵⁰²
2. *Mektuplar*⁵⁰³
3. *Aşk yolu (Râh-ı Aşk)*⁵⁰⁴
4. *O'nun Güzel İsimleri*⁵⁰⁵
5. *Mektuplarda Yolculuk*⁵⁰⁶
6. *Gönül ve Aşk*⁵⁰⁷
7. *Erler Demine*⁵⁰⁸

⁵⁰⁰ Necdet Ardic, **Divân-3: Hazmi Tura, Nusret Tura, Necdet Ardic: Terzi Baba Divânı**, Tekirdağ: y.y., 2007,s.104.

⁵⁰¹ Denekçi, “Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması “Necdet Ardic” Örneği, ss.29-34.

⁵⁰² M. Nusret Tura, bu eserinde hikâyeler, vecizeler eşliğinde manevî seyrinin merhalelerini açıklayarak aşkın hallerinden bahsetmiştir. Mahmut Erol Kılıç tarafından “Tasavvuf'ta Gönül ve Aşk”, “Vecizeler” ve “Karagün Dostuyum ” kitapları bir araya getirilip, düzenlenerek “Gönül ve Aşk” olarak yayımlanmıştır. Nusret Tura *Karagün Dostuyum-I*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1963; **Karagün Dostuyum II -Tasavvufta Gönül ve Aşk**, Doğruluk Matbaası, İstanbul 1965; Nusret Tura, **Gönül ve Aşk**, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.

⁵⁰³ Bu eser M. Nusret Tura'nın, biri Necdet Ardic'a yazdığı olmak üzere müridlerinden gemi kaptanı Sabri Nebioğlu'na gönderdiği mektuplarından oluşmaktadır. Sabri Nebioğlu “*Uçsuz bucaksız denizlerde bile bu mektuplarla hep yanımdaydı*” demiştir. Nusret Tura, **Mektuplar**, İnsan Yayınları, İstanbul 201; Kılıç, **Takriz(Erler Demine)**, h Yayınları, İstanbul 2017.

⁵⁰⁴ Eser, Nusret Tura'nın Yeni İstanbul gazetesi ile Milliyet gazetesinde yazı ve notlarından oluşmaktadır. Nusret Tura, **Aşk Yolu**, (Haz.) Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2013

⁵⁰⁵ Nusret Tura eserinde ilâhi isimleri izâh etmektedir. Eser “The Path Of Love” ismiyle İngilizce'ye çevrilmiştir. Nusret Tura, **O'nun Güzel İsimleri**, (Haz.) Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2009; **The Path Of Love**, İnsan Publication.

⁵⁰⁶ Eser, Nusret Tura'nın halifesi Necdet Ardic'ın kişisel arşivinden mektup ve notlardan meydana gelmiştir. M. Nusret Tura, **Mektuplarda Yolculuk**, (Haz.) Necdet Ardic, Tekirdağ: y.y.,Tekirdağ 2013.

⁵⁰⁷ Eser, Mahmut Erol Kılıç tarafından Nusret Tura'nın “Karagün Dostuyum I-II-III” serisi, “Tasavvuf'ta Gönül ve Aşk” ile “Vecizeler” kitaplarının bir araya getirilip yeniden gözden geçirilmesiyle hazırlanmıştır. Nusret Tura, **Gönül ve Aşk**, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.

1.2.5.18 Hacı İbrahim Rüşti İpek

1.2.5.18.1 Hayatı

Hüsn-i Gülzârî'nin halifelerinden olan İbrahim İpek Efendi,⁵⁰⁹ 1934'te Çorum'da dünyaya gelmiştir. Yetişmesinde Hüsn-i Gülzârî ile birlikte serhalife Mehmet Ali Fehmi Dede'nin de etkisi olmuştur. İpek Efendi 5 Haziran 2000 tarihinde vefat etmiştir. Hacı İbrahim İpek Efendi'nin silsilesi şöyledir:

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
3. *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö. 1298/1881)
4. *Hüseyin Hüsnü Aziz* (ö. 1923)
5. *Mustafa Kamber* (ö. 1924)
6. *Seyyid Hasan Necatî* (ö.1357/1938)
7. *Hüsn-i Gülzârî-i Rûhzârî* (ö.1385/1965)
8. *Mehmed Ali Fehmi Dede* (ö. 1967)
9. *Hacı İbrahim Rüşti İpek Çorumî* (ö. 2000)⁵¹⁰

Hacı İbrahim İpek Efendi dört halife bırakmıştır. Bunların isimleri şöyledir:⁵¹¹

- 1-*Hüseyin Murat Efendi (Çankın Şahlıköyü) (ö.1992)*
- 2- *Hasan Mansur Efendi (Sungurlu Hallaçlı köyü) (ö. 1987)*
- 3- *Esat Celâli Efendi (İskilip Yerli köyü) (ö. 2003)*

⁵⁰⁸ Eser, Nusret Tura'nın Necdet Ardıç Efendi'nin arşivinde bulunan şiirleri ile "Kara Gün Dostuyum" kitabında geçen şiirlerinden oluşmaktadır. Önsözünde Nusret Tura'nın "Benim nasıl yandığımı göreceksiniz, okuyacaksınız." diyerek ilâhi aşkın cezbesinde kavrulan ruh hâlini resmettiği eser çalışmamıza da kaynaklık etmiştir. M.Nusret Tura, **Erlər Demine**, (Haz.) Necdet Ardıç, H Yayınları, İstanbul 2017.

⁵⁰⁹ Haksever, Ahmed Cahid; Kayacı, Eyyüb; Yıldız Mehmet, "Çorum'da Bir Uşşâkî Şeyhi: Hüsn-i Gülzari ve Sülûk Merkezli Kavramlara Yaklaşımı", **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S. 1, s. 25.

⁵¹⁰ Oğuzhan Kantar, 'Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri, Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu, Çorum Belediyesi Yay., Çorum 2008 ss. 394.

⁵¹¹ Oğuzhan Kantar, "Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri", ss. 391-394.; Kantar, "Hüsnü Gülzari Efendi", **İpek-Yolu Fikir Kültür ve Aktüalite Dergisi**, ss. 18-19.

1.2.5.18.2 Eserleri

“Mücâhit” mahlasıyla yazdığı şiirleri şeyhi Hüsn-i Gülzârî ve Ali Fehmi Efendi’nin şiirlerine de kapsayacak biçimde “Gönül İncileri” adıyla basılmıştır. Daha sonra bu çalışma Fatih Nurullah Şağban tarafından İbrahim İpek Efendi’nin menâkıbı da eklenerek “İpek Yolu”⁵¹² ve *Gülzâr-ı Hüsnîyâ*”⁵¹³ olarak tekrar yayımlanmıştır.⁵¹⁴

1.2.5.19 Pîr Ganiyy-i Muhtefî

1.2.5.19.1 Hayatı

Hamzavî- Melâmi kutbu İdris-i Muhtefî⁵¹⁵ gibi sırlı kalmayı tercih eden Uşşâkî-Melâmi ya da Hamzavî-Uşşâkî denilen bir neşvenin pîri, Ganiyy-i Muhtevî’nin⁵¹⁶ silsilesi, Ahmed Tâlib-i İrşâdî ve Hüseyin Hüsnî Aziz Baba’dan gelmektedir. Kendisi gibi eserleri de sırlı olan Pîr Ganiyy-i Muhtefî için, Ahmed Yüksel Özemre’nin sohbetlerine devam etmiş olan Abdullah Akın, *Ganiyy-i Muhtefî*’nin, *Ahmed Yüksel Özemre* olduğu kanaatinde olduğunu belirtmektedir.⁵¹⁷ Ganiyy-i Muhtefî’nin Merâtib-i Tevhid Risâlesi’ni de Ahmed Yüksel Özemre’nin yakın dostu, talebesi Necmettin Şahinler yayımlamıştır. Necmettin Şahinler, Ahmed Yüksel Özemre ile yaptığı bir söyleşide Muhtefî’den bahsetmekte ve onun bir eserini yorumladığını belirttiğinde, Ahmed Yüksel Özemre, “*bu kişiden haberdar olduğunu ama mahlasını kullandığı İdrîs-i Muhtefî gibi bu şahsında gizli kalmayı murad ettiğini*” ifade etmiştir.⁵¹⁸ Ahmed Yüksel Özemre, “*Kâmil Mürşidlerin Mirası*” olarak yayımlanan eserde de iki Uşşâkî meşâyihından istifâde ve istifâze ettiğini

⁵¹² Eyyüp Fatih Şağban, *İpek Yolu*, Göksu Ofset, İstanbul 2002.

⁵¹³ Eyyüp Fatih Şağban, *Gülzâr-ı Hüsnüya*, İpek Yolu Yay., İstanbul 2003

⁵¹⁴ Kantar, Çorumlu *İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri*, s.396

⁵¹⁵ Ahmet Yaşar Ocak, *Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, ss.364-367.

⁵¹⁶ Alşan, *Anadolu Erenleri Melamet Hırkası*, ss.313-331;384-390.

⁵¹⁷ <https://www.dunyabizim.com/soylesi/ozemre-zinde-olma-nin-uzerinde-israrla-dururdu-h21060.html/05.11.2019>

⁵¹⁸ <https://www.ozemre.com/sohbetler/melamilik-uzerine/05.11.2019>

belirtmektedir.⁵¹⁹ Ayrıca “*Üsküdar’ın Üç Sırlı’sı*” isimli eserde Ahmed Yüksel Özemre, şeyhinin izniyle Turgut Çulpan’ın kendisinin sohbet şeyhi olduğunu da belirtmektedir.⁵²⁰

Ganiyy-i Muhtefî, Hamzavî-Uşşâkî neşvenin kendisine ulaşmasını “Nefesler” isimli kitabında aktarmaktadır.⁵²¹ Pîr Ganiyy-i Muhtefî’nin⁵²² silsilesi ise şu şekildedir.

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)⁵²³
3. *Ahmed Tâlib-i İrşâdî* (ö. 1298/1881)
4. *Hüseyin Hüsnü Aziz* (ö. 1923)⁵²⁴
5. *Mustafa Nazmi Kazmî Dede* (ö. 1950)
6. *Ali Fuad Rûhî* (ö. 1959)
7. *Süleyman Fıstıkçıoğlu Çelebi* (ö. 1996)
8. *Pîr Ganiyy-i Muhtefî* (ö. 2008)⁵²⁵

1.2.5.19.2 Eserleri

“Nefesler” adlı eserinde Pîr Ganiyy-i Muhtefî, velâyet ve irşâd, Uşşâkîler, Uşşâkî-Melâmîlerin seyr u sülûku, nefis vehim gibi tasavvufî konuları işlemiştir. Eser hece vezniyle kaleme almıştır. Eserin sekizinci bölümünde “*Merâtib-i Tevhid Risâlesi*” bulunmaktadır. Necmettin Şahinler, metni izâh ve şerh ederek yayımlamıştır.

1. “Nefesler”⁵²⁶
2. “Merâtib-i Tevhid Risâlesi”⁵²⁷

⁵¹⁹ Ahmed Yüksel Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, (haz.) Necmettin Şahinler, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul 2019, ss.18-20.

⁵²⁰ Ahmed Yüksel Özemre, **Üsküdar’ın Üç Sırlı’sı**, Kubbealtı Yayınevi, İstanbul 2019, s.86.

⁵²¹ <https://www.ozemre.com/05.11.2019>

⁵²² Alşan, **Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası**, ss.313-318.

⁵²³ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, ss.345-346.

⁵²⁴ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.496

⁵²⁵ Alşan, **Anadolu Erenleri Melamet Hırkası**, ss.313-331;384-390; Baş, **Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Dîvân’ı**, s.61.

⁵²⁶ Ganiyy-i Muhtefî, **Nefesler**, Çağrışım Yayınları, İstanbul 1998.

1.2.5.20 Sıddık Nâci Eren

1.2.5.20.1 Hayatı

Sıddık Nâci Eren, 1925 yılında Balıkesir'in Aktarma köyünde dünyaya gelmiştir. Babası Hacı Hafız Ali Efendi, annesi Hanife Hanım'dır. 1946 yılında asker iken Uşşâkî şeyhi Hacı Bekir Visâlî'ye intisap etmiştir.⁵²⁸

Nâcî Efendi, 1950 yılında Balıkesir'e yerleşmiştir. Aynı yıl içinde Bekir Sıdkı Visâlî ve Hacı Mehmed Rûhî Balıkesir'e gittiklerinde Sıddık Naci Eren kendilerini ziyaret etmiştir.⁵²⁹ Kendisi, aralarındaki konuşmayı şu şekilde ifade eder: “*Üstadım Bekir Sıdkı Visâlî ve Hacı Mehmed Rûhî hazretleri Balıkesir'e teşrif buyurmuşlardı. Ziyarete gittiğimde üstadım Bekir Sıdkı Visâlî bana “Rüya görüyor musun?” dediğinde hatırımda olan rüyalarımı kendilerine naklettim. Hazret beni dinledikten sonra Hacı Mehmed Efendi'ye bakarak “Bu tekâmül etmiş” dedi. Sonra “Hangi esmâyı çekiyorsun?” diye sordu. “Kelime-i tevhid çekiyorum” cevabım üzerine nefsi emmâreden nefsi levvâmeye tekâmül ettirip bana “Allâh Allâh Yâ Allâh” esmâlarını telkin buyurdular.*”⁵³⁰ Sıddık Naci Eren şeyhinin himmeti kendinin gayreti ile icazetini alıp irşâda memur edilmiştir.⁵³¹ Sıddık Naci Eren Efendi'nin silsilesi şu şekildedir:⁵³²

1. Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî (ö. 1285/1868)
2. Hüseyin Hakkı Kasabavî (ö. 1297/1880)
3. Ahmed Tâlib-i İrşâdî (ö. 1298/1881)⁵³³
4. Ahmed Sücâeddîn (ö. 1331/1913)

⁵²⁷ Pîr Ganiyy-i Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, Necmettin Şahinler (Haz.) Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

⁵²⁸ Eren, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari**, s. 562; Eren, **Allah ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu**, s. 377; Eren, **Tarık-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, s.227.

⁵²⁹ Eren, **Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol**, s. 162.

⁵³⁰ Eren, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari**, s. 545; Eren, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari**, s. 545; Eren, **Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol**, s. 162.

⁵³¹ Eren, **Tarık-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, s. 229; Eren, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari**, s. 560; Eren, **Allah ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu**, s. 348; Eren, **Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol**, s. 165

⁵³² Eren, **Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî**, s.102-104

⁵³³ Neslihan Dönmez Alpdoğan, “Ahmed Tâlib İrşâdî'nin Divânı'nın İncelenmesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2001.

5. *Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî* (ö. 1353/1934)⁵³⁴
6. *Bekir Sıtkı Visâlî* (ö. 1381/1962)⁵³⁵
7. *Mehmed Rûhî Kulavî* (ö. 1977)
8. *Seyyid Kâzım Kızılkânat* (ö. 1976)
9. *Sıddık Nâci Eren Balıkesirî* (ö.2018)⁵³⁶

Sıddık Nâci Eren, 2018 yılında, 94 yaşında vefat etti. Mürşidi Seyyid Mûsâ Kâzım Efendi, bir gün Sıddık Nâci Eren Efendi'ye şöyle buyurur: “*Ben Pîr Seyyid Cemâleddin-i Uşşâkî isem sen de Pîr Salâhaddin-i Uşşâkî misâlisin. Salâhaddin-i Uşşâkî hazretleri iki yüz on adet kitap yazdı. Sen de inşââllah çok telif edeceksin.*”⁵³⁷ Nâci Eren Efendi, ümmi olmasına rağmen ardından birçok eser bırakmıştır. Şiirlerinde “*Nacî*” mahlasını kullanmıştır.

1.2.5.20.2 Eserleri

1-*Allâh ve Resûlüne En Yakın Yol* ⁵³⁸

2-*Nûr-u Muhammediyye*

3-*Gönül İncileri*

4-*Sıddık Nâci Eren Divânı*

5-*Cennet Yolu*

6-*Evrâd-ı Saadeti Ebediyye*

7-*Mübarek Geceler ve Üç Aylar*

⁵³⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Asır Türk Şairleri**, (Haz.), İbrahim Baştuğ, AKM Yayınları, c. 4, Ankara 2002, s.2121

⁵³⁵ Raşit Çavuşoğlu, “Halvet î-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Şâir: Bekir Sıdk ı Visâlî”, **Bakü'den Balkanlara Halvetîlik III**, Aktif Düşünce Yayınları, Editörler: Prof. Dr. Levent Bayraktar - Yeliz Yayıntaş, Ankara 2019 s.163.

⁵³⁶ Sıddık Nâci Eren Balıkesirî, **Pîr Seyyîd Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî**, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, s.104.

⁵³⁷ Eren, **Tarık-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, s.231

⁵³⁸ Sıddık Naci Eren, **Allah'a ve Resûlüne En Yakın Yol**, Demir Kitabevi, İstanbul, 1985.

8-Ölüm

9-Nurdan Damlalar

10-Çeşitli Dualar

11-İslâm Âlemi ve Anadolu Evliyâları

12-Pîr Seyyid Hasan Hüsameddîn-i Uşşâkî⁵³⁹

13-Kalpplerin Anahtarı

14-Sırlar Hazinesi

15-Tarikatların İç Yüzü ve Evliyaullâhın Seyr-u Sülûku

16-Özün Özü Dön Allâh'a ve Resûle

17-Sohbetlerim

18-Maneviyat Bahçesi

19-Evliyâlar ve Tarîkatlarda Usûl ve Âdâb

20-Kıyamet ve Ahiret

21-Yüce Veliler ve Anadolu Evliyaları⁵⁴⁰

22- Tarık-i Uşşâkî'de Usul ve Adab⁵⁴¹

23- Allâh ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu⁵⁴²

⁵³⁹ Sıddık Naci Eren, **Pîr Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1990.

⁵⁴⁰ Sıddık Nâci Eren, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyaları**, Şelale Yayınları, İstanbul 1991.

⁵⁴¹ Sıddık Naci Eren, **Tarık-i Uşşâkî'de Usul ve Adab**, Uşşâki Vakfı Yayınları, İstanbul 1995.

⁵⁴² Sıddık Naci Eren, **Allah ve Resûlullah'ı Sevenlerin Yolu**, Şelale Yayınları, İstanbul 2014.

1.2.5.21 Necdet Ardıç

1.2.5.21.1 Hayatı

1938 yılında Tekirdağ'da dünyaya gelen Necdet Ardıç⁵⁴³ ilk önce Hazmi Tura'nın derslerine devam etmiş, o vefat edince de M.Nusret Tura'nın riyâsetinde seyr ü sulûk eylemiştir. Sevenleri tarafından yaptığı mesleğe nispet edilerek “*Terzi Baba*” olarak da bilinen Necdet Ardıç, tasavvuf üzerine çalışmalarına devam etmektedir.⁵⁴⁴

Necdet Ardıç'ın silsilesi şöyledir:

1. *Ömer Hulûsî Güzelhisar-ı Aydınî* (ö. 1285/1868)
2. *Hüseyin Hakkı Kasabavî* (ö. 1297/1880)
3. *Muhammed Emîn-i Tevfîkî* (ö. 1331/1913)
4. *Muhammed Fahreddin Himmetî* (ö. 1333/1915)
5. *Mustafa Hilmi-i Sâfi Efendi* (ö. 1344/1926)⁵⁴⁵
6. *Mehmed Hazmi Tura Uşşâkî* (ö. 1960)
7. *Mehmet Nusret Tura Uşşâkî* (ö. 1979)
8. *Hacı Necdet Ardıç Uşşâkî* (d. 1938)⁵⁴⁶

1.2.5.21.2 Eserleri

Necdet Ardıç, başta Mesnevi ve Fusûs derslerinin yanında pek çok eser de kaleme almıştır. Eserlerinin bazıları şunlardır⁵⁴⁷:

1. *Gönülden Esintiler Necdet Divanı-1*
2. *Gönülden Esintiler-Necdet Divanı-2*
3. *Divan-3 (Hazmi Tura-Nusret Tura -Terzi Baba Divanı)*
4. *Hazret-i Âdem ve Safiyet*⁵⁴⁸

⁵⁴³ Serkan Denekçi, “Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması “Necdet Ardıç” Örneği-Yüksek Lisans Tezi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.

⁵⁴⁴ <http://www.terzibaba13.com/> 29.01.2020.

⁵⁴⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, ss.345-346.

⁵⁴⁶ Serkan Denekçi, “Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması (Necdet Ardıç Örneği) -Yüksek Lisans Tezi”, Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018,s.49.

⁵⁴⁷ Denekçi, “Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması “Necdet Ardıç” Örneği”,ss.60-102.

⁵⁴⁸ Necdet Ardıç, *Hazret-i Âdem ve Safiyet*, H Yayınları, İstanbul 2015.

5. *Terzi Baba İlahiler-Derleme*
6. *Mektuplarda Yolculuk*
7. *Gece ve Kandil*⁵⁴⁹
8. *Âşıklar Yolunun Âdâbı*
9. *Yehova Şahitleri ile Mülâkat*
10. *On Üç ve Hakikât-i İlahiyye*
11. *Kevkeb-Yıldız Kevakib- Yıldızlar-Kayan Yıldızlar*
12. *Hız. Peygamber Efendimizi Rüyada Görmek*
13. *Bir Hikâye Birçok Yorum: Bakara Dosyası- Bakara İnek Hikâyesi*
14. *Bir Hikâye Birçok Yorum: Bir Ressam Hikâyesi*
15. *Fatiha-Sûresi ve Besmele-i Şerif*
16. *Ya-Sin Suresi*
17. *Âli İmran Sûresi*
18. *Nisâ Sûresi*
19. *Mâide Sûresi*
20. *A'râf Sûresi*
21. *İbrahim Sûresi*
22. *İnsan Sûresi*
23. *Tekvir Sûresi*
24. *Fecr Sûresi*
25. *Namaz Sureleri*
26. *Ölüm Hakkında- Kıyam Et*
27. *A'yân-ı Sâbite-Kaza ve Kader*
28. *İnci Tezgâh*
29. *Cemo ve Farko*
30. *Kudüs Seyahati Dosyası*
31. *İz-Terzi Baba*
32. *Risâle-i Gavsiyye Şerhi*
33. *İrfan Mektebi*⁵⁵⁰

⁵⁴⁹ Necdet Ardiç, **Gece ve Kandil**, H Yayınları, İstanbul 2016.

⁵⁵⁰ Necdet Ardiç, **İrfan Mektebi**, H Yayınları, İstanbul 2016.

1.2.6 Şâir Uşşâkî Şeyhlerinin Eserlerinde Dinî -Tasavvufî ve Edebî Muhteva

Tasavvuf dili, dinî tecrübenin dili olması hasebiyle mutasavvıflar dinî-tasavvufî tecrübelerini başta şiir olmak üzere edebiyatın tüm imkânlarıyla anlatmaya gayret etmişlerdir.⁵⁵¹ Bunun içinde çoğunlukla sembolik ve mecâzi bir dil kullanmışlardır. Şâir Uşşâkî şeyhleri de başta klasik ve tekke edebiyatı nazım biçimleri ve şekilleri olmak üzere edebiyatın değişik alanlarında kalem oynatmışlardır. Aslında dine ritim katmak sûretiye onu şiirsel kılma eylemi olarak tasavvuf tek başına şiir olup⁵⁵² meşâyih'in divân, divânçe ve nutukları da bunun rasyonelleşmiş şekli olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu aşamada divân, divânçe ve nutuklarını incelediğimiz şâir Uşşâkî şeyhlerinin her birinin eserlerindeki muhtevayı, dil ve üslûp özelliklerini, eserler üzerinde yapılan çalışmalara bırakarak genel bir değerlendirme yapıldı.

1.2.6.1 Dil ve Uslûb

Şâir Uşşâkî şeyhleri yer yer Arapça ve Farsça kelimelerin ağırlıkta olduğu ağdalı şiirler yazsa da tasavvufî mülâhâzalarını manzûm bir biçimde çevrelerine aktarmak gâyesiyle çoğunlukla eserlerinde dönem insanın anlayabileceği bir dil kullanmışlardır. Bu şiirler içerdikleri tasavvufî remizler, atasözleri ve deyimler, özellikle de dinî ve tasavvufî dünyalarını yansıtan terminoloji ile bulundukları coğrafyanın, yaşadıkları zaman diliminin kendine mahsus dil özelliklerini yansıtmaktadır.

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin manzum eserlerinde, bazen lirizmin coşkusuyla sanatkârâne bir söyleyiş tercih edilse de çoğunlukla didaktik bir üslûp hâkimdir. Vezin şiirin âhenk vesilelerinden biridir. Şâir Uşşâkî şeyhleri tarafından hem aruz hem hece hem de serbest vezin kullanılmıştır.⁵⁵³

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin edebî anlamda etkilendiği şahıslar onların dilinin şekillenmesinde en önemli unsurlardandır. Bu şahısların başında İbnü'l-Arabî,

⁵⁵¹ Ali Günvar, **Doğru Yazılar**, Est&Non Yayınları, İstanbul 1999, ss.70-84.

⁵⁵² Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s.11.

⁵⁵³ Abdurrahman Güzel, Tekke Şiiri, **Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı III**, s.445-450, Ocak-Haziran 1989, s.281-282.

Mevlânâ gibi tasavvuf büyükleri olmakla birlikte; Yunus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Niyâzî-i Mısırî gibi Tekke Edebiyatı şâirler ile Fuzulî, Necâtî, Nâbî, Nef'î, Bağdatlı Rûhî gibi divan edebiyatı şâirleri gelmektedir. Nitekim Ömer Hulûsî bir beyitinde bu durumu şöyle izâh etmektedir:

“Nesîmî pîr Fuzûlî hoş Dedem Yûnuş Niyâzîmîdir

İşitdim anlarıñ nuṭṭın didim ehl-i dîvânız biz”⁵⁵⁴

Uşşâkî şeyhi Hikmetî de Yunus Emre’yi tasavvuf geleneği içinde dedesi olarak vasfetmekte ve onun gibi bir söz söyleme gayreti içinde olduğunu ifade etmektedir.

“Adım Hikmet iken n’oldum

Dedem sırr-ı Yunus oldum

Yunus’dan bir kelâm kıldım

O hâlim hâlidir şimdî”⁵⁵⁵

Her sözün az ve öz olanı makbul olup temiz kalplere tesir edecek olan söz de budur anlayışı, şâir Uşşâkî şeyhlerinin divanlarına da yansımış ve onlar da az sözle çok şey anlatmaya gayret etmişlerdir.

“Her kelâmıñ kılleti evlâ vü aḥrâdır velî

Ḳalb-i şâfiye mü ‘eṣṣir ola bu iḳṣârımız”⁵⁵⁶

Tasavvufî şiirler, kalıptan ziyâde mânâyâ önem verdiğinden, vezin ve kafiye gibi biçim hususiyetleri mânânın ardından gelmektedir.⁵⁵⁷ Şâir Uşşâkî şeyhleri de şiirde mânâyı öncelemişler ve mânâsız şiiri meyveden nasibi olmayan ağaca

⁵⁵⁴ Hulûsî, **Divân** 161/4

⁵⁵⁵ Hikmetî, **Divân**, Mrb.589/5

⁵⁵⁶ Salâhî, **Divân**, K.10/3

⁵⁵⁷ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**; Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası, s. 72,s.102

benzetmişlerdir. Şiir yaratılışın özünden gelmelidir. Câhidî'ye göre de irfân ehlinin sözlerini herkes anlayamaz.

“Şi ‘r-i bî-ma ‘nâ dıraht-ı bî-şemer mânendidir

Şi ‘r-i kâmil inkıbâz-ı tab ‘ınıñ ravendidir”⁵⁵⁸

“Ehl-i irfanuñ makalin añlamaz āma olan

Añlayan oldur hakikat ‘Arif-i billāh ola”⁵⁵⁹

Tasavvufî şiirin sembolik üslûbu, rumuz ve işaretlerle bezeli dünyası, seyr û sülûktaki hâli beşer lisanıyla ifade etme gayreti, yer yer melâmet neşvesinin âşıkâne coşkusu⁵⁶⁰ şâir Uşşâkî şeyhlerinin eserlerine yansımıştır.

1.2.6.2 Şâir Uşşâkî Şeyhlerinin Şiire Bakışı ve Türk Şiirine Katkıları

Tasavvuf ana temayı oluşturduğu için “*Tasavvuf Edebiyatı/ ya da Tasavvufî Edebiyat*”, içeriğinde tasavvufun yanında dinî bilgiler de verildiğinden “*Dinî - Tasavvufî Edebiyat*”, bu eserler tekke çevresinde oluştuğu için “*Tekke Edebiyatı*” çoğunlukla halkın anlayacağı dille yazıldığı için “*Tasavvufî Halk Edebiyatı*”⁵⁶¹ gibi isimlendirmelerle adlandırılan disiplin çerçevesinde şâir Uşşâkî şeyhleri de dinî-tasavvufî çok sayıda eser ortaya koymuştur.⁵⁶² Sahip oldukları yüksek irfânın yansımaları olan bu eserlerde, seyr u sülûkun menzilleri, insan-ı kâmil, halvet,

⁵⁵⁸ Hikmeti, *Divân*, G. 228/1

⁵⁵⁹ Câhidî, *Divân*, 56/3

⁵⁶⁰ Bkz. Nasrullah Pürcevâdi, *Can Esintisi (İslam’da Şiir Metafiziği)*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998; Mahmut Erol Kılıç, *Sûfî ve Şiir*, Sûfî Kitap, İstanbul 2017; E.J. Wilkinson Gibb, *Osmanlı Şiir Tarihi*, Akçağ Yayınları Ankara 1999.

⁵⁶¹ A. Azmi Bilgin, “Türk Tasavvuf Edebiyatı Literatürü”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Eski Türk Edebiyatı Tarihi II*, c.5, S.10, s.331-352.

⁵⁶² Dinî – Tasavvufî Halk Edebiyatı için Bkz: Abdurrahman Güzel, *Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı*, Akçağ Yayınları 2014; Erman Artun, *Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri*, Karahan Kitabevi, Adana 2013.

tecelli, Allâh'ın isim ve sıfatları, müsemmâya erme neş'esinin tezahürleri⁵⁶³ tasavvufî mazmunlar çerçevesinde yer almıştır.

Şâir Uşşâkî şeyhleri, eserlerini meydana getirirken pek çok mutasavvıf gibi edebî gayeden ziyâde irşâdı ön planda tutmuştur. Onların gâyesi inancını halka yaymak, bildiği ve erdiği hakikâti dile getirmektir.⁵⁶⁴ Şiir ve edebiyat ise bu açıdan onlar için birer vâsıta konumundadır. Aslında dinî metinlerin mevzu bahs edildiği divân, mesnevi ve diğer manzum metinlerin yazılış gâyesi insanlara dinî-ahlâkî değerlerin kazandırılmasıdır.⁵⁶⁵ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin de şiir yazmadaki amacı, hüner gösterisinden daha çok başta kendi nefisleri olmak üzere halka nasihattir.

“Nasîhatden muradım kendi nefsimdir hakîkatde

Görenler nazımımı 'arz-ı hünerle cer kıyas eyler’”⁵⁶⁶

Onlar, kendi nefsinden konuşmazlar. Hikmet çerçevesinde ilham edilene söylerler. Nusret Tura'ya göre “ilhâmat-ı Rabbâniye” ise inmek için arınmış nurlu bir dimağ ve gönül arayan kuş misâlidir.⁵⁶⁷

“Dil değil cismim değil kendim değildir söyleyen

Hikmetî hikmet dilinden söyledirler söylerim’”⁵⁶⁸

Tasavvufun gâyesi nefsi ıslah edip rûhun saltanatını kurmak olduğu için⁵⁶⁹ şiirin kıymeti, sözün değeri lafzından ziyâde mânasındadır.

⁵⁶³ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, s.190.

⁵⁶⁴ Abdurrahman Sâmî Efendi, *Kenzü'l-Ârifin* isimli eserinin telif sebebini şu şekilde açıklamaktadır:

“Şerî'at kenzine mahzen tarîkat sırrına ma'den

Hakîkat şadefinde dürre-i 'irfân doğub dilden

Münâsib oldı Kenzü'l-Ârifin ismiyle yâd itdim

Hudâya ittikâlen ba'de-zâ bed'-i müfâd itdim” Kenzü'l-Ârifin 8/35-36.

⁵⁶⁵ A.Azmi Bilgin, “ Osmanlı Şiir Geleneğinde Türk Tasavvuf Şiirinin Yeri”, **Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, c.31,ss.17-24; Zehra Öztürk, “On Beşinci Yüzyıl Şairlerinden Akşemseddinzade Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ve Zeliha Mesnevisinde İşlenen Değerler”, **Değerler Eğitimi Dergisi** c.3 S. 10, s.71.

⁵⁶⁶ Salâhî, **Divân**, G.57/7.

⁵⁶⁷ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.205.

⁵⁶⁸ Hikmetî, **Divân**, G.414/7.

⁵⁶⁹ Schimmel, **İslamın Mistik Boyutları**, s.27.

“Her kelâmiñ nağd-i kadr u kıymeti ma'nâdadır

*Naẓm terkibinde hoş dūr-dāne olsun olmasın”*⁵⁷⁰

Mutassavvıflara göre sūfiyî şiir söylemeye iten ilk muharrik aşktır.⁵⁷¹ Sûfiler varoluşun aşk neticesinde olduğuna inandıkları için , “*Men arefe nefsehû fekad arefe Rabbehû*”⁵⁷² “*Kendini bilen Rabbini bilir*” şeklinde dile getirilen tasavvufî hakikât ve bu hakikâtın da insan-ı kâmil ile bilineceği hususu şâir Uşşâkî şeyhlerinin eserlerinde de vurgulanmıştır. Uşşâkî meşâyihî da ‘men ‘aref’ dersini Niyâzî-i Mısırî, Yunus Emre gibi benimsemiş ve eserlerine yansıtmıştır.

“Men ‘aref dersinden aldı Mışri hem Yûnus Baba

*Min ledünnî gösteren mîzânı bulmaz mı ‘aceb”*⁵⁷³

Şâir Uşşâkî şeyhleri, tarikat geleneğini silsile boyunca devam ettirdikleri gibi şâirliği de bir geleneğe dönüştürdükleri ve bu gelenek çerçevesinde şeyhlerinin yolundan giderken şiire olan bakışlarını da aynı şekilde sürdürmüş oldukları söylenebilir.⁵⁷⁴

Üsküdar Küplüce Sa’dî Dergâhı şeyhlerinden Mehmed Elif Efendi’nin “*Osmanlı’nın İbnü’l-Arabî’si*”⁵⁷⁵ olarak tarif ettiği, en velûd şârihler arasında sayılan⁵⁷⁶ Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî, meşâyihın gönlünden çıkan sözleri mârifet meclislerinde ölümsüz sevginin tezahürleri olarak nitelemiş, bu sözleri erguvan renkli bir şaraba, gökyüzü renginde bir yakuta benzetmiştir. Ona göre fenâ makamına ermiş sūfinin kelâmı öyle tesirlidir ki, her nefeste cansızlara cân olur. Bu meydanda

⁵⁷⁰ Salâhî, **Divân** G.123/5.

⁵⁷¹ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, ss.95-96.

⁵⁷² Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ**, 2/2532, s. 309.

⁵⁷³ Hulûsî, **Divân** 52/6.

⁵⁷⁴ Taşkesenlioğlu, “Halveti Şeyhlerden Dört Kuşak Uşşâkî Şair” ,ss.1-10.

⁵⁷⁵ Ceyhan, “Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, s.115; Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti-Uşşâkîler**, s.111.

⁵⁷⁶ Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s. 35.

meşâyihın sözleri ya tevhidin gizlerinden bahseder ya da bu sözler, Hz. Peygamber'i metheden bir na't okuyucu olur.⁵⁷⁷

İsmail Hikmetî divanında "ilm-i şiir" babında şiiri "hikmet" olarak tarif etmiştir. Ona göre ister düz isterse kafiyeli olsun şiir, Hz. Peygamber'in ifadesiyle Yaratıcının hazinesidir. Hz. Cebrâil'in ilhamıyla şâirlerin piri de Hz. Âdemdir.⁵⁷⁸

"Şir-i hikmetdir daği kenz-i Hudā demiş Resûl

Hem sehî vü hem şeci' olur demiş şi'r erleri

İbtidā āgâz edip eş'ârı Âdem söyledi

Enbiyā vü evliyādan söylemiş şi'r erleri

Şu 'arānîñ pîri Âdemdir melekde Cebra'îl

Zübde-i 'ālî kerāmetden verilmiş haberi"⁵⁷⁹

Her ne kadar şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında sanat gâyesi güdülmese de son derece veciz beyitler de bulunmaktadır. Şâir Uşşâkî şeyhleri tasavvufî irfan ile belâgati eserlerinde mecz etmiştir.

"Cemâl-i vahdet-i zâtîñ seniñ bî-intihâ deryâ

O bahriñ katresinden geldi dü- 'âlem ü mâ-fî-hâ"⁵⁸⁰

⁵⁷⁷ "Ey gönül cām-ı şarāb-ı erguvānîdir sözüñ
Ma'rifet bezminde hubb-ı cāvidānîdir sözüñ
Pertevî bālāya 'aks eyler 'aceb elmāsdır
Yohsa hoş yâkūt-ı reng-i āsumānîdir sözüñ
Tāze-rû bir nev-civāndır 'ālemi teşhîr ider
Sālîki irşāda yohsa pîr-i fānîdir sözüñ
Her nefesde nice mürde dilleri ihyā ider
'Āşık-ı dil-ḥasteniñ dermān-ı cānıdır sözüñ
Varisa yā sırr-ı vahdetden haber virmekdedir
Yā ki maḥbûb-ı Hudānîñ na't-ı 'ānıdır sözüñ" Salāhî, **Divân**, G.106 / 1-6.

⁵⁷⁸ Kılıç, **Sufî ve Şiir**, s.103

⁵⁷⁹ Hikmetî, **Divân**, 631/330-331,333

Sâmi Efendi'ye ait yukarıdaki beyitte her iki âlemin ve içindekilerinin meydana gelme sebebi açıklanırken hüsn-i ta'lîl sanatı kullanılmıştır. Uşşâkî şeyhi Salâhî'nin Türkçe divânında ise vahdet, kesret ve zühd⁵⁸¹ gibi tasavvufî kavramlar somutlaştırılmış; kesret kiliseye, vahdet câmiye ve zühd ile takva da Mescid-i Aksâ'ya benzetilerek teşbih sanatı yapılmıştır.

“Deyr-i keşretde sefil olma dilin ta'îr it

Câmi'-i vahdete gel mahfil ü minber bulunur”⁵⁸²

“Maķâm-ı zühd ü takvâ Mescid-i Akşâ idiñ gūyâ

Şarâb-ı 'aşk ile memlû 'aceb mey-hâneye döndün”⁵⁸³

“Keşret-i dünyâ yolum urdı harâmîler gibi

Hücre-i ünsiyyetüñ içinde halvet ver bana”⁵⁸⁴

Kuloğlu'nun bu beytinde ise dünyanın çokluğu sūfinin önünü kesen eşkıyalara benzetilmiştir. Sâmi Efendi aşağıda yer alan beytinde ise ayrılık ateşinin yakıcılığının cehennem ateşini geçtiğini ifade ederken mübalağa yapmıştır.

“Ekber-i azâb fırkatiñ nâr-ı caḥîmi geçti yâr

Çeşmimden akar eşk-i hūndan dâimâ şelaleler”⁵⁸⁵

⁵⁸⁰ Sâmi, **Divân**, 6/1

⁵⁸¹ Semih Ceyhan, “Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd'ün Hakîkati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı”, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî, İstanbul 2011, ss. 457-471.

⁵⁸² Salâhî, **Divân**, G.70/4

⁵⁸³ Salâhî, **Divân**, G.109/ 4

⁵⁸⁴ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt**, 2/2

⁵⁸⁵ Sâmi, **Divân** 69/3.

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin meşhûr şâirlerin şiirlerine tahmîsleri ve nazîreleri bulunmaktadır.⁵⁸⁶Bir çeşit şiir meşki olan nazire⁵⁸⁷ geleneğinde şâir Uşşâkî şeyhleri de özgün örnekler vermişlerdir.⁵⁸⁸

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin ortaya koydukları manzumelerin bazıları ise bestelenmiştir. Abdullah Salahaddîn-i Uşşâkî'nin Regâibiyye'si Fatih Koca tarafından bestelenmiştir.⁵⁸⁹Ahmed Câhidî'nin “*Bir değirmendir bu dünya öğütür bir gün bizi*”⁵⁹⁰ mısrası ile başlayan şiiri de hem günümüz şâirlerine⁵⁹¹ ilham olmuş hem de evic ve acem makamlarında ilâhî olarak bestelenmiştir.⁵⁹²Zekâi Altun tarafından Hüseyinî makamında bestelenen Hazmi Tura'nın bir nutku ise şu şekilde başlamaktadır:

⁵⁸⁶ Son dönem Uşşâkî meşâyihından Hazmi Tura'nın Nâbî'nin bir gazelini tahmisi şu şekildedir:

*“Fuâdî kâinâtın belde-i mu ‘cîz nüvâdır bu
Semâ pâye harem-gâh-ı resûl-i müctebâdır bu
Harîmî arz-ı cennet ravza-i hayrû'l-verâdır bu
Sakın terk-i edebden küy-i mahbûb-i Hüda'dır bu
Nazar-gâh-ı ilâhîdir makâm-ı Mustâfâ'dır bu*

*Bu dergâh-ı muallâya tevessül eyleyen sâil
Bulur her derdine dermân olur maksûduna nâil
Esâtun-i hikem cümle bu hükme oldular kâil
Bu hâkin pertevinden oldu deycûr-i adem zâil
Amâdan içti mevcûdât çeşmin tûtiyâdır bu”* (Ebu'l-ulâ Mardin, **Huzur Dersleri**, c.II-III, 217-218;Yönlüer, “Mehmet Hazmi Tura”,s.96.)

⁵⁸⁷ Bkz: Ahmed Mermer, Neslihan Koç Keskin, **Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Akçağ Yay., Ankara 2005

⁵⁸⁸ Uşşâkî şeyhi İsmail Hikmeti'nin Nâbî'ye naziresi şu şekildedir.

*“Gülsitân-ı dehre geldük reng yok bû kalmamış
Sâye-endâz-ı kerem bir nakl-i dil-cû kalmamış
Hikmetî beyhûde eylesen hemân ‘arz-ı hüner
Ma‘rifet kadriñ bilir merd-i mu‘allim kalmamış”* (Hikmeti, **Divân** 290/ 1,8), Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Râsih'in gazeline naziresi ise şöyledir:
*“Bî-misâl Allah, eder ihsân ihsân üstüne,
Dertlinin her derdine dermân dermân üstüne
Cümleyle ihsân u lütfu bî-hisâb u bî-kıyâs
Cân u dilden farz olur şükrân şükrân üstüne”* Sâmî Divân 193/1-2.

⁵⁸⁹“Salâhî Dede'nin Regâibiyyesi'nin Yeniden Bestelenmesi” **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8/1, ss. 525-547.

⁵⁹⁰“*Bir teferrüc eyleyip baktım cihânın yüzüne*

*Her neye baktımsa ibret göründü gözüme
Âkil isen can gözün aç, tut kulak bu sözüme
Bir değirmendir bu dünyâ, öğütür bir gün bizi ”* Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâleler'inin Tahlîli”,ss.141-142; Taşkesenlioğlu, “Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı 219/1

⁵⁹¹ Cahit Zarifoğlu, “Bir Değirmendir Bu Dünya”,Beyan Yayınları, İstanbul 2010; Taşkesenlioğlu, Halveti Şeyhlerden Dört Kuşak Uşşâkî Şair, s.8

⁵⁹² Taşkesenlioğlu, “Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı”,s.15.

“Ey gonca-i bâğ-ı safâ, ey verd-i handânım yetiş

*Bûyun senin derde devâ ey derde dermânım yetiş”*⁵⁹³

Uşşâkî meşâyihından Hacı İlyas Kuloğlu, 1200’den fazla kasidesiyle klasik Türk edebiyatının en çok kaside yazar şâiridir. Bunun yanında 1638 yılında tamamladığı, Vasfi Mahir Kocatürk’ün “*bütün manzumeleri rûh bakımından tek konu taşıyan, bu itibarla bir bütün teşkil eden büyük bir destan haline gelmiş bir divan*”⁵⁹⁴ olarak takdim ettiği Bâğ-ı Behişt, 8049 beyitlik hacmiyle, klasik Türk edebiyatında kaleme alınan manzum tefsirlerin en hacimlilerindendir. Ayrıca Kuloğlu 8.500 beyitlik Dîvân-ı Mesâbîh’ında, yirmişer beyitlik şiirler halinde hadisleri tercüme etmiştir ki bunun başka bir örneği de edebiyatımızda bulunmamaktadır.⁵⁹⁵

Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin eserleri arasında bulunan “*Matla’u’l - Fecr adlı Regâibiyye*”si ise şimdiye kadar yapılan çalışmalarda tespit edilen manzum regâibiyye⁵⁹⁶ türündeki ilk eser olması bakımından önem arz etmektedir.⁵⁹⁷

Uşşâkî meşâyihî son dönemde de geleneğin temsilcisi olmaya devam etmişlerdir. Bu anlamda Hüseyin Vassâf, tasavvuf tarihçiliğinin eşine az rastlanır örneklerinden biri olarak, iki binden fazla mutasavvıfı incelediği “*Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr fî Şerh-i Esmâ-ı Esrâr*” isimli eseri başta olmak üzere, seyr ü sülûkta yaşanan manevî halleri ve kalbe doğan keşifleri ele alan eserlerden biri olan “*Vâkıât*” isimli eserini, yine şerh edebiyatın en güzel örneklerinden “*Feyzü’l-Kemâl*” ve “*Mirâtü’l-Kemâl*”i kaleme almıştır.

Sonuç olarak gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde şiirlerinde daha çok vahdet-i vücûd neş’esi ve hakikât-ı Muhammediyye cezbesi⁵⁹⁸ hâkim olan şâir

⁵⁹³ Yönlüer, “Mehmet Hazmi Tura”,s.103.

⁵⁹⁴ Kocatürk, **Büyük Türk Edebiyatı Tarihi**, s.440.

⁵⁹⁵ Bünyamin Taş, “Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas "Bâğ-ı Behişt",s.20; Niyazi Adıgüzel, Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın Dîvân-ı Mesâbîh Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi**, -Özel Sayı-4, ss.244-253.

⁵⁹⁶ Mustafa İzzet Uzun, “Regâibiyye”,**DİA**, c.34, İstanbul 2007,ss.536-537.

⁵⁹⁷ Mehmet Akkuş,“Edebiyatımızda Regâibiyye ve Salâhî’nin Matla’u’l-Fecri”, **AÜİFD**, c.32 s.129-153; Hakan Yekbaş, “ Klasik Türk Şiirinde Regâibiyye ve Mehmet Fevzi Efendi’nin Regâibiyyesi”,**Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.42, ss.69-95.

⁵⁹⁸ Kılıç, “Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler”,s.98.

Uşşâkî şeyhleri, hem klasik Türk edebiyatının hem de dinî-tasavvufî halk edebiyatının nazım şekilleri ve nazım türleriyle ilgili çok sayıda eser ortaya koymuşlardır. Neredeyse her Uşşâkî şeyhinin bir beyitlik bile olsa nutukları bulunmaktadır. Hüseyin Vassâf otuzdan fazla⁵⁹⁹, Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî seksen küsûr⁶⁰⁰, Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî ise bazısı Arapça ve Farsça iki yüzü aşkın eser kaleme almıştır.⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Vassâf, **Divân**, s.27

⁶⁰⁰ Kaya, “Abdurrahman Sâmi’nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir’ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem”,s.50.

⁶⁰¹ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, ss.102-103

İKİNCİ BÖLÜM

ŞÂİR UŞŞÂKÎ ŞEYHLERİNİN ESERLERİNDE DİNÎ VE TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Her ilim ve sanatın kendine mahsus terim ve kavramları vardır. Tasavvuf ilmi de ister zor konuların ehli tarafından anlaşılmasını kolaylaştırmak için isterse ehli olmayan kimselerden tasavvufî sırları gizlemek için olsun oldukça zengin bir terminolojiye sahiptir. Bu terminolojiye göre her sözün mânâsı, her mânânın tevili bulunmaktadır.⁶⁰² Tasavvuf terminolojisi⁶⁰³ İslâm tarihi içerisinde belli bir tekâmülden sonra ortaya çıkmış ve bu terminoloji/ıstılah sistematik olarak gelişmiştir.⁶⁰⁴ İlk dönemden bu yana ıstılahların açıklandığı birçok eser kaleme alınmıştır.⁶⁰⁵

Bu çalışmada şâir Uşşâkî şeyhlerine ait şiirler, dinî ve tasavvufî kavramlar üzerinden açıklanmaya çalışıldı. Uşşâkî meşâyihın divanlarında tasavvufî kavramların izi sürüldü. Bu bölümde kavramların sözlük anlamı verilip ardından Uşşâkî meşâyihının divânlarında nasıl yer aldığı belirtilerek konu ile ilgili örnek şiirlere yer verildi. Yer yer “akademik eleştiri bakış açısı”⁶⁰⁶ ile şiirlerden çıkarımlarda bulunulup metnin anlam katmanları yakalanmaya gayret edildi.

2.1 DİNÎ KAVRAMLAR

Dîn kelimesi sözlükte “İslâm, itaat, hüküm, tevhid, cezâ, hesap, yönetme-yönetilme, şeriat, hudûd, âdet, millet” gibi anlamlara⁶⁰⁷ gelmekle birlikte ıstılahta, insanların Yaratıcıya imânlarını ve bu imân çerçevesinde ibâdet ve muamelât

⁶⁰²Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.153

⁶⁰³Ahmed Vural, “Tasavvuf İstılahlarını Ele Alan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.5, ss.65-90.

⁶⁰⁴Erginli, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 5.

⁶⁰⁵Mustafa Aşkar, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, İz Yayınları, İstanbul 2006, s.323.

⁶⁰⁶Mahfuz Zariç, “Yeni Eleştiri Kuramından Akademik Eleştiri Yöntemine” **International Journal of Languages' Education and Teaching**, c.3, ss. 99–121.

⁶⁰⁷Günay Tümer, “Dîn”, **DİA**, İstanbul 1994, c.9,s.312.

alanlarında müeyyideleri olan inanç biçimini ifade etmek için kullanılmaktadır.⁶⁰⁸ Edebiyat ise sözlüklerde, nazımlı, nesirli güzel sözlerden bahseden ilim olarak geçmektedir.⁶⁰⁹ Din-edebiyat ilişkisi ise sözün varlığıyla başlayan kadîm bir ilişkidir. Dinî mistik alanı tasavvufun tek başına bir şiir olduğu kabul edilirse, bu şiir, dine coşku, anlam ve ritim katmak suretiyle oluşmuştur.⁶¹⁰

Mutasavvıfların kaleme aldığı neredeyse bütün manzûmelerde bir âyet, bir hadis veya dinî hakikâtların anlatıldığı bir ifadeyle karşılaşmak mümkün olduğundan bu bölümde şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında ağırlıklı olarak kullandığı dinî terim, kavram ve terkiplere yer verildi.

1.1.1 Allâh

Allâh'ın konu edildiği, Allâh'ın zâtî ve sübûtî sıfatlarından bahseden tevhid, O'nun güzel isimleri esmâ-i hüsnâ, vahdetnâme gibi türler edebî dünyamızda önemli bir yer teşkil eder.⁶¹¹ Şunu belirtmek gerekir ki Tasavvuf edebiyatının temeli, “Allah'ın birliği, varlığı, gönderdiği elçileri. vb” gibi hususlar üzerene binâ edilmiştir.⁶¹² Şâir Uşşâkî şeyhleri de divanlarında tevhid, münâcat, besmele-nâme gibi bölümlere yer vermişler ve bu konularda müstakil eserler de kaleme almışlardır. Abdurrahman Sâmî'nin “Kitâb-ı Sırrı't-Tevhîd”i, “Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ”sı⁶¹³, Mehmet Nusret Tura'nın “O'nun Güzel İsimleri”⁶¹⁴ adlı eseri, Pîr

⁶⁰⁸ İlhan Ayverdi, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2006, c.1, s.713.

⁶⁰⁹ Ferit Devellioğlu, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat**, Aydın Kitabevi, Ankara 1988, s.203.

⁶¹⁰ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s.11

⁶¹¹ Tevhid, Münâcat, Esmâ'ül-Hüsnâ gibi türler için bkz. Ali Nihat Tarhan, **Divân Edebiyatında Tevhidler ve Muamma**, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019; Mustafa İsen- Muhsin Macit, **Türk Edebiyatında Tevhidler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 1992; A. Koçin, **Türk Edebiyatında Münâcat**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2001; Âlim Yıldız, **Hu manzum Esmâ'ül-Hüsnâ**, Be Yayınları, Sivas 2012; H.İ.Şener, “**Türk Edebiyatında Manzûm Esmâü'l-Hüsnâlar-Yayımlanmamış Doktora Tezi**”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 1985; Oğuz Yılmaz, “Hamdi Efendi'nin “**Manzûm Münâcat ve Arz-ı Hâcât-Manzûm Esmâ-i Hüsnâ Şerhi**” Adlı Eseri (İnceleme-Metin)-Doktora Tezi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2014; Haluk Gökalp, **Türk Edebiyatında Manzum Tevhidler**, Kesit Yayınları, İstanbul 2016.

⁶¹² Abdurrahman Güzel, **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı**, s.304

⁶¹³ Abdurrahman Sâmî, **Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1918; **Vesiletü'l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ** (Haz.), Mustafa Şevket Erol, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1971.

⁶¹⁴ Nusret Tura, **O'nun Güzel İsimleri**, (Haz.) Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2009; The Path Of Love, İnsan Publication.

Ganiyy-i Muhtefî'nin "*Merâtib-i Tevhîd Risâlesi*"⁶¹⁵ bu çerçevede kaleme alınan eserlerdir.

"Allâh" ismi, Yaratıcı'nın has ismidir. Bütün esmâ-i hüsnâ'yı içine almaktadır.⁶¹⁶ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında Allâh; Yâr, Mâşuk, Âlim, Allâh, Azîz, Celal, Celîl, Cemîl, Cemâl, Ehâd, Gaffâr, Ganî, Hak, Hâlık, Hayy, Hû, Hüdâ, Fa'âl-i Mutlak, Fâ'il-i Mutlak, İlâh, Kâdir, Kâfî, Kâhir, Kayyûm, Kerîm, Kirdgâr, Lâ-yezâl, Lem-yezel, Mennân, Mevlâ, Muîn, Müsteân, Nakkaş Nâsir, Rab, Rabbü'l-âlemîn, Perverdigâr, Rahîm, Rahmân, Samed, Settâr, Sübhân, Şâh, Şâfi, Vâfi, Vâhib, Vâhid, Vedûd, Vehhâb, Yezdân, Zü'l-celâl, Zü'l-kemâl vb isim ve sıfatlarla geçmektedir.

Allâh, âhirette bütün ehl-i tevhide kerem eden Rahîm⁶¹⁷, bütün yaratılmışları koruyan, onlara merhamet eden Rahmân, yardım eden Mu'in, kerem sahibi, lütuf ve ihsânı bol olan Kerîm, çok ihsan eden, hesapsız nimetler veren Mennân, saltanatına zevâl olmayan celâl ve ikrâm sahibi, günahkârlara affetmesi çok olan, kulun fiillerine göre hak ettiği mükâfatı veya cezayı veren Deyyân, kadri yüksek, zâtı şerefli Mecîd, her vücûdun hakikâtı Hak'tır.⁶¹⁸

Zâlimlerin Deyyân'ıdır mü'minlerin Mennân'ıdır

Rahimlerin Rahmân'ıdır Allâh Muîn Allâh Kerîm"⁶¹⁹

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'ye göre var olan herşey, her zerresiyle Hakk'ın varlığını ilan eder. Her bir katre denizler gibi O'ndan bahseder. Celâl⁶²⁰ ve cemâl, nûr ile zulmetin tecellisi olan bu âlem, Yaratıcının isimlerinin tecelligâhıdır. Onun için Allâh kimini câhil eder kimini de irfân sırlarına mâlik eder.⁶²¹

⁶¹⁵Pîr Ganiyy-i Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, Necmettin Şahinler (Haz.),Kaknûs Yayınları, İstanbul 2001.

⁶¹⁶ Sâmî, (Haz.) Mustafa Şevket Erol, **Vesîletü'l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ**, s.36.

⁶¹⁷ "Mü'minlere has olan hususi bir rahmettir ki âşıklara ait olana da rahmet-i hassa derler." Tura, **Rah-ı Aşk II / O'nun Güzel İsimleri**, s.54.

⁶¹⁸ Tura, **O'nun Güzel İsimleri**, ss.92-95.

⁶¹⁹ Sâmî, **Divânı**, 121/ 6.

⁶²⁰ "Nahs u kahr u celâldir bugün

Nemrud u Fir'avn bugün ğarkoldı çün" Sâmî, **Kenzü'-Âşıkîn**, 71a/42.

⁶²¹ Sâmî, **Divânı**, 4/1-6

Allah, Gafur ve Settâr'dır. Salâhî'ye göre kul, günahının çokluğuyla Allâh'tan ümit kesmez. Kulun günahı dağlarca olsa bile affı bol olan Allâh, onun günahlarını örter.

“Cürm-i bisyâr ile olmam lutf-ı Hâkdan nâ-ümîd

Cürmümüz dağlarca olsa setr ider Gaffârımız”⁶²²

Câhidî'ye göre kâinata ibret nazarıyla bakan, her gördüğünde Allâh'ın tecellilerini idrâk eder ve “Nereye dönerseniz Allâh'ın zâtı oradadır⁶²³” âyetinin mazharı olur. İbnü'l-Arâbi'ye göre de hakiki varlık Allah'tır. Bütün varlık hayâl içinde hayâldir.⁶²⁴

“Kâinâta kıl nazâr 'ibretle gel Allâhı gör

Mazharıdur cümle eşyâ şemme vechullâhı gör”⁶²⁵

“Vakt-i Celâl'de müşâhede-i Cemâl mümkündür.”⁶²⁶ Sırrınca âşıkları Celal tecellileri yakmayınca gönülde “Cemâl” nûru yanmaz.

“Yakmayınca âşıkları nâr-ı Celâl

Ruşen etmez gönlini nûr-u Cemâl”⁶²⁷

“Celâlinde olur feyz-i cemâli nev-be-nev zâhir

Olur kahrında lutfu mużmer ammâ âşikâr olmaz”⁶²⁸

⁶²² Salâhî, **Divânı** K.10-19.

⁶²³ **Kur'an-ı Kerim**, Bakara Sûresi, 2/115.

⁶²⁴ İbnü'l-Arâbi, **Fusûsu'l-Hikem**, s.108.

⁶²⁵ Câhidî, **Divân**, 112/1.

⁶²⁶ Safer Baba, **Istilahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliyye (Tasavvuf Terimleri)**, Heten Keten Yayınları, İstanbul 1997, s. 31.

⁶²⁷ Cemâlî, **Divân**, 231/-1.

⁶²⁸ Salâhî, **Divân**, G.73-6.

Sâmi Efendi'ye göre sâdık olanların gönlü, Allâh'ın varlığını, birliğini her daim söyleyen, seyreden, şakıyan bir bülbül gibidir.⁶²⁹ Mecnun yıllarca çöllerde Leylâyı aradığını zannetse de aslında yitiğinin Mevlâ olduğunu idrâk ettiğinde ilâhi muhabbeti yakalamıştır. Sâlik de Mecnun gibi her gördüğünü Leylâ olarak görür ki fenâdan geçen bir Hak aşığı olarak her baktığında Mevlâ'nın nakışlarını temaşa eder.

“Mecnûn olan meftûn olan her gördüğün Leylâ görür

*Hak ‘âşığı ‘aşkıñ gözüyle kudret-i Mevlâ görür”*⁶³⁰

Salâhî'ye göre kişi zerre kadar olan benliğiyle dağlar kadar isyan etmiş olsa bile, Allâh'ın rahmetinin yanında bunun bir ağırlığı yoktur.⁶³¹

“Vücūd-ı zerreden dağlarca ‘işyân eyledim lâkin

Şu ‘â’-ı rahmete nisbet değil zerre direm yâ Rab

Benim cürmüm seniñ deryâ-yı lutfuñda değil zerre

*İrişdir kaçreyi ‘ummâna ihyanuñ görem yâ Rab”*⁶³²

2.1.1.1 Esmâ-i Hüsnâ

Allâh'ın en güzel isimleri mânâsına gelen “*esmâ-i hüsnâ*”⁶³³ ifadesi Kur’ân-ı Kerîm’in farklı ayetlerinde geçmektedir.⁶³⁴ Tasavvuf felsefesine göre eşya, esmâ-i ilâhiyye ile kâimdir.⁶³⁵ Aslında kul varlıktaki esmâyâ yönelir, oradan da Müsemma’ya doğru yol alır. Sâlikin hangi ilâhi ismin tasarrufu altında olduğunu

⁶²⁹ Sâmi, **Divân** 10/4

⁶³⁰ Sâmi, **Divân**, 53/1

⁶³¹ Tirmizî, **Daavât** 98, Ahmed b.Hanbel, Müsned, c.5, 1 72

⁶³² Salâhî, **Divân**, G.8/3-4

⁶³³ Çelebioğlu, **Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler**, s.353.

⁶³⁴ Esmâ-i hüsnâ için bkz. Âlim Yıldız, **Hû Manzum Esmâü’l-Hüsnâ**, Be Yayınları, Sivas 2012.

⁶³⁵ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, **Islahat-ı İnsan-ı Kamil (Tasavvuf Sözlüğü)**, ((Haz.) İhsan Kara) İnsan Yayınları, İstanbul 2013, s. 170

bilmesi “*Rabb-i Hass*”ını bilmesi anlamına gelir ki bu seyrde bir makamdır.⁶³⁶ Hakk’a yakınlığın sefer basamakları O’nun isimlerinde seyr u sülûk ile dir.

“*Ḳurb-ı Yezdān’a sefer refref-i esmā ile dir*

Vuṣlata nāil olanlar oldu ḥaḳīḳat şerefā”⁶³⁷

Muhtefî’ye göre emmare olan nefsin nazarı, yalnızca görünene dönük oldu ğu için âle mde tecelli eden esmâ-i hüsnâ’yı idrak edemez.⁶³⁸ Niyâzî-i Mısrî’nin “*Zâhidâ sûret gözetme içeri gel câna bak / Harf libâsından soyunan nokta-i uryâna bak*”⁶³⁹ hakikâtinde de nefsin sadece eşyaya odaklandığı vurgulanmıştır.⁶⁴⁰

“*Almaya tâlim-i esmâyla müsemmadan haber*

Sureta Âdem veli ma ‘nada bil ol ḥar olur”⁶⁴¹

Abdurrahman Sâmi Efendi’nin kaleme aldığı “*Vesiletü’l-Kübra*” isimli eseri “Esmâ-i Hüsnâ” şerhidir. Eserde “*esmâ-i hüsnâ*”nın tek tek anlamları verilerek, kişinin hangi durumlarda ve kaç kez bu isimleri okuması gerekti ği ve bu isimlerden alması gereken hisselerin neler oldu ğu anlatılmaktadır.⁶⁴² Prof. Dr. Mahmut Erol Kılıç’ın hazırladığı, son dönem Uşşâkî meşâyihinden Nusret Tura’nın “*O’nun Güzel İsimleri*” adlı eserinde de ilâhi isimler yorumlanmıştır.⁶⁴³

Hikmetî’ye göre ism-i azam, Yaratıcı’nın en büyük ismidir. Yine Hikmetî’ye göre aslında ism-i azam muhterem, ikram olunmuş rûhdur. Hikmetin tılsımı, kudretin mazharı O’dur.

“*Ḳamu toḳsan toḳuzdur dediler ta ‘dâd-ı ismu’llâh*

⁶³⁶ Nusret Tura, *O’nun Güzel İsimleri*, s.7.

⁶³⁷ Sâmi, *Divânı*, ¾.

⁶³⁸ Muhtefî, *Merâtib-i Tevhid Risâlesi*/10.

⁶³⁹ Niyâz-i Mısrî, *Divân*, Mustafa Tatçı (Haz.), DİB. Yay. Ankara 2013, ss.452-453.

⁶⁴⁰ Sâmi, *Divân* 89/5.

⁶⁴¹ Cemâlî, *Divân* 139/5.

⁶⁴² Abdurrahman Sâmi, (Haz.) Mustafa Şevket Erol, *Vesiletü’l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü’l-Hüsnâ*, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1971; Yusra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî” ,s.17

⁶⁴³ M.Nusret Tura, *O’nun Güzel İsimleri*, (Haz.) Mahmut Erol Kılıç, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.

Kimi esmâ-i zâtiyye kimi fi 'liyyedir amma

Hakikât aña kim rûh-ı mükerrem ism-i a 'zamdır

Ki zîrâ mahlûk odur andan olur peyda

Odur her mazhar-ı kudret odur her tılsım-ı hikmet

*Odur âyîne-i hey'et-nümâ sırr-ı ezel bînâ*⁶⁴⁴

Uşşâkîlikte manevî terbiye on iki esmâ-i şerife üzerinedir. Uşşâkîlerde ikmal olunan esmâ-i şerife hususu seyr u sülûk bölümünde izah edilmiştir. Hulûsî Efendi'ye göre bu esmâların mürşidin gözetiminde ikmal edilmesi gerekir.

“On iki esmâ müsemmâ ol velâyet hâlini

*Şeyh Hulûsî sen de remzin anda kim dermâna 'arz*⁶⁴⁵

“Bir mürşid-i kâmil ire 'ışk illerin tâ'rif ide

*Esmâların ta'lîm idüp seyrânı bildirsin saña*⁶⁴⁶

Netice olarak esmâ-i ilâhiyye varlık içinde tam olarak ancak insanda tecelli etmiştir.⁶⁴⁷ Tasavvuf ehli, bütün bir âlemi ilâhi isimler üzerinden okumaya gayret etmiştir.

“İtmeyüz aşla cedel kimse ile çün çerâ

*Hikmet-i esmâ görüp cılve-i mazhar bilürüz*⁶⁴⁸

⁶⁴⁴ Hikmetî, **Divân** 7/4, 7-8.

⁶⁴⁵ Hulûsî, **Divân**, 204/6.

⁶⁴⁶ Hulûsî, **Divân**, 20/2.

⁶⁴⁷ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s. 177.

1.1.2 Peygamberler

2.1.2.1 Hz. Muhammed

Hz. Peygamber'e duyulan sevginin bir neticesi olarak, Asr-ı saâdet döneminde yazılmaya başlayan na'tlar başta olmak üzere kaleme alınan esmâ-yı nebî, hilye, mevlid, mirâciyye, hadîs-i erba'în/kırk hadis, gibi türlerde yazılan eserler⁶⁴⁹ tek başına bir edebiyat oluşturacak yekûnlüktedir.⁶⁵⁰

Şâir Uşşâkî şeyhleri divanlarında Hz. Peygamberin şiirle potresi kabul edilen na'tlar başta olmak üzere mi'râciyye⁶⁵¹, esmâ-i nebî⁶⁵², regâibiyye⁶⁵³, kırk hadis şerhi gibi Hz.Peygamber'i mevzu edinen farklı türlerde örnekler vermişlerdir.⁶⁵⁴

⁶⁴⁸ Rüşdî, Divân 10/12

⁶⁴⁹Na't, mevlid, mi'râciyye, hilye-nebi, kırk hadîs gibi türler için bkz. Emine Yeniterzi, **Türk Edebiyatında Na't**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992; Emine Yeniterzi, **Divân Şiirinde Na't**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993; Emine Yeniterzi, "Divân Şiirinde Hz. Peygamber'in İsim ve Sıfatları, Esmâ-i Nebî", Kutlu Doğum Haftası II (1-7 Ekim 1990), Ankara,1992, ss. 87-100; Metin Akar, **Türk Edebiyatında Manzum Mi'râc-nâmeler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1987; Abdülkadir Karahan, **İslâm-Türk Edebiyatında Kırk Hadîs Toplama, Tercüme ve Şerhleri**, DİB Yayınları, Ankara 1991; Abdülkadir Karahan, **Türk Edebiyatında Arapça'dan Nakledilmiş Kırk Hadis Tercümesi ve Şerhleri, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, s.5 ss.59-81; Bekir Belenkuyu, "Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (S.A.V.)'in İsimleri- Ve Esmâ-i Nebî Metinleri", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, S.10/4, ss. 167-196; M. Fatih Köksal, **Mevlidnâme**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011; Mehmet Özdemir, "Türk Edebiyatında Manzum Hilye Türü Ve Neccarzâde Rızâ'nın Hilye-i Hâce Bahâüddîn Şâh-ı Nakşibend'i", **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, S.7/3, Yaz 2012, ss. 1973-1992; Hasan Aksoy, "Türk-İslâm Edebiyatında Mevlid Türü, Süleyman Çelebi ve Mevlidin'in Türk-İslâm Edebiyatına Tesirleri, İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012; İsmail Çetışli, **Türk Şiirinde Hz. Peygamber (1860-2011)**, Akçağ Yayınları, Ankara 2012; Mehmet Akkuş, "Edebiyatımızda Regâibiyye Ve Salâhî'nin Matlau'l-Fecri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.32, ss.129-153.

⁶⁵⁰Ahmet Tanyıldız, "Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 1211 Numaralı Na't Ve Mi'râciyye Mecmûası". **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8/1 s.527; Âmil Çelebioğlu, "Türk Edebiyatında Manzum Dinî Eserler", **Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları**, MEB Yay., İstanbul 1998, ss. 357-361.

⁶⁵¹Metin Akar, **Türk Edebiyatında Manzum Mirâcnâmeler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.

⁶⁵²Bekir Belenkuyu, "Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (S.A.V.)'in İsimleri- Ve Esmâ-i Nebî Metinleri", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/4**,ss. 167-196.

⁶⁵³Mehmet Akkuş,"Edebiyatımızda Regâibiyye Ve Salâhî'nin Matlau'l-Fecri", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi**, c.32 ss.129-153.

⁶⁵⁴Abdurrahmân Sâmi, **Mevlûd-i Müctebâ**, Müsterekü'l-Menfaa Osmanlı Matbaası, İstanbul 1331; Mehmet Akkuş, **Abdullah Selâhaddîn-i Uşşâkî Hz. Peygamber'e Na'tlar Dîvân-ı Nu'ût-ı Salâhî**, Şelale Yayınları, İstanbul 2002; Şeyh Hacı İlyas, **Dîvân-ı Mesâbîh**, Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, No:43 Ze 362; Salâhaddîn-i Uşşâkî, **Miraciyye**, İstanbul Büyükşehir

Uşşâkî meşâyihlerinin eserlerinde Hz. Peygamber'in isim ve sıfatlarının⁶⁵⁵ geçtiği pek çok manzûme⁶⁵⁶ mevcuttur. Bu manzûmelerde Hz. Muhammed (sav.); Ahmed, Tabîb-i Dil-nüvâz, Edîb-i Ebedî, Habîb, Habîballâh, Habîb-i Ekrem, Habîb-i Ezelî, Habîb-i Hak, Habîb-i Kibriyâ, Habîb-i Lem-yazel, İki Cihân Serveri, , Muhammed, Mustafâ, Nebî, Rasûlallâh, Resûl-i Mübeccel, Ekmelü'-Tehiyyât, İmamü'l-Enbiyâ, Bahr-i sefâ, Tâhâ"⁶⁵⁷ gibi pek çok isim ve sıfatla yâd edilir.

Hz. Peygamber, nübüvvet meclisinin reisi⁶⁵⁸, kalbi, peygamberlik güneşin nûru, şefaât lûtfunun ummanıdır. ⁶⁵⁹Varlık denizinde Hz. Muhammed (sav.) eşi benzeri olmayan bir incidir. Dört kitapta methi yapılan O'(sav.)dur. ⁶⁶⁰ Âlemlere rahmet olarak gönderilmiştir.⁶⁶¹ Gökyüzünün sâkinleri başta olmak üzere tüm kâinat O'na(sav.) âşıktır.⁶⁶²Kürsi ve Arş onun için kurulmuştur.⁶⁶³ “Ümmi” dedikleri âlemlerin iftihar vesilesi Hz. Peygamber⁶⁶⁴, ilm-i ledün başta olmak üzere tüm ilimleri kendinde toplamıştır.⁶⁶⁵Hazret-i Peygamber şefaât makamında⁶⁶⁶,şefaât kapısını açıp ilk şefaât edecek kişidir.⁶⁶⁷Salâhî'ye göre Hz. Peygamber hikmetlerle dolu lûtûf ve ihsanından, şefaât ilacı ile tedavi ettiğinden dolayı, O'nun(sav.) şefaât

Belediyesi Atatürk Kitaplığı Osman Ergin 150; Salâhaddin-i Uşşâkî, **Mevlid**, Süleymaniye Ktp. Nuri Arlasez 260; Hüseyin Vassâf, **Mevlid şerhi: Gülzâr-ı Aşk**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006, Melek Gerek,“**Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî'nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**” Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2017.

⁶⁵⁵ Emine Yeniterzi, **Divân Edebiyatında Na't**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1993, ss. 161-202; Emine Yeniterzi, “**Divân Şiirinde Hz. Peygamber'in İsim ve Sıfatları, Esmâ-i Nebî**”, Kutlu Doğum Haftası II (1-7 Ekim 1990), Ankara 1992, ss. 87-100.

⁶⁵⁶ Halil İbrâhîm Şener ve Âlim Yıldız, **Türk İslâm Edebiyatı**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003, ss.131-135.

⁶⁵⁷ M.Nusret Tura, **Gönül ve Aşk**, İnsan Yayınları, İstanbul 2016, s.272.

⁶⁵⁸ “*Ey nebîler şâh-ı kulluğun mürüvvetidir bana*
Hizmetiñe lâıyk olmak 'izz-u rif'atdır bana” Cemâlî **Divân** 5/1.

⁶⁵⁹ “*Nübüvvet bezminiñ şadı risâlet şemsiniñ nûru*
Şefâat lûtfunuñ bahri Muhammeddir Muhammeddir” Sâmi **Divân** 63/5.

⁶⁶⁰ Sâmi, **Divân** 173/4

⁶⁶¹ “*Rahmeten lil- 'âlemîn'dür şübhe yohdur ol sirâc*
Kim şehâb-ı rahmetüñ bārâni olmuş Muştafâ” Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt**, 5/7.

⁶⁶² “*Kemâlâtıñ Ehad bahrinde nûr-ı dürr-i yektadır*
Saîna hep kâinât u sâkinân-ı âsumân aşık” Sâmi, **Divân** 104/9.

⁶⁶³ “*İ'tibârıñ-çün kuruldu Kürsî vü 'Arş-ı berîn*
Hep kudümüñ-çün müheyvâdır bu eşkâl u şuver Salâhî, **Divân** K.2-47.

⁶⁶⁴ Sâmi, **Divân** 42/8.

⁶⁶⁵ “*Fahr-ı 'âlem ümmidir dedikleri efsânedir*
İlm-i külli tâ ser-â-pâ kendidir künüdedür” Hikmetî, **Divân**, G.171/2.

⁶⁶⁶ *Katr-i emîâr olsa ger cürm-i vefriñ bî-'aded*
Güm olur bahr-ı şefâ'atde irişirse eger” Hikmetî, **Divân**, G.171/2.

⁶⁶⁷ Afifi,**Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar**, s.97

kılıcının güneşi parlayınca, ne kadar çok olursa olsun günah zerrelere saklanacak yer bulamaz. Günah kirleri, şefaata güneşinin tecelli ettiğinde, o iklimin neşvesiyle kaybolup giderler.

Salâhî'ye göre peygamberler ve veliler başta olmak üzere cümle âlem onun nimet sofrasının kırıntı toplayanıdır.⁶⁶⁸ Hz. Peygamber'in nûrunun gölgesiyle⁶⁶⁹ peygamberler selâmete ermişlerdir.⁶⁷⁰ Hz. Muhammed (sav.) tüm peygamberlerin sultanı, âlemlerin iftihar vesilesidir. Peygamberlerin hâtemi⁶⁷¹ olduğu halde ilk yaratılan O'nun (sav.) nûru⁶⁷² olduğu için herkes Hz. Peygamber'in ümmetinden olmuştur.⁶⁷³

“Çün evvel zâhir oldu nûr-ı Aḥmed

*Anuñ-içün aña oldu cümle ümmet*⁶⁷⁴

Hulûsî'ye göre Hz. Peygamber'in bir benzeri daha cihâna gelmemiştir. Onun güneş gibi yayılan ışığını sevenler de solmamışlardır.⁶⁷⁵ Hikmetî'ye göre kıyamet gününde ümmetine şefaata etme hakkı olan O'(sav.)dur.⁶⁷⁶ Ezelde ve ebedde Allâh'ın sevgilisi Hz. Peygamber'dir.⁶⁷⁷

Kur'ân-ı Kerîm'de geçtiği üzere Hz. Peygamber⁶⁷⁸ miskin, günahkâr ümmeti başta olmak üzere âlemlere rahmettir.⁶⁷⁹ Câhidî'ye göre Hüdâ'dan başka kimsenin

⁶⁶⁸ Salâhî, **Divân**, K.2/41.

⁶⁶⁹ İlk yaratılan Hazret-i Peygamber'in nurudur.

“Serverâ vaşf-ı beşer ta'rîf-i cismiñdir senin

Nûr-ı akdemsin haḳîḳatde degilsin sen beşer” Salâhî, **Divân** K.2/50.

⁶⁷⁰ Sâmi **Divân** 42/4

⁶⁷¹ *“Muḥammed Muştafâ rusl ü nebîler hâtemidir ol*

Cemî- 'i enbiyânîñ ekmeli hem a'zamıdır ol” Sâmi, **Kenzü'l-Ârifîn** 33/149.

⁶⁷² Bu sözü ilk kullanan Zünnûn el- Mısırî'dir.(245/859).Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.411;

Anuñ nûrından oldu cümle varlık/Münevver oldu 'âlem gitdi darlık” Bursevî, **İbretnâme** /5472.

⁶⁷³ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.415

⁶⁷⁴ Bursevî, **İbretnâme** /5471.

⁶⁷⁵ *“Yâ Rasûla'llâh mişâliñ cihâna gelmemiş*

Gün gibi cismiñ ziyâsın sevenler şolmamış” Hulûsî, **Divân**, 651/13.

⁶⁷⁶ *Çekme ğam ey Hikmetî mi 'râc-ı fî yevmi'l-kıyâm*

Ümmetiñ cümle şefâ'ât etmeniñ kaydındadır” Hikmetî, **Divân**, G.171/5.

⁶⁷⁷ Sâmi, **Divân** 63/1.

⁶⁷⁸ **Kur'ân-ı Kerîm**, Enbiya Sûresi, 21/107

⁶⁷⁹ *“Dilâ bâğ-ı ma'ârifde ḥabîbiñ feyzi gül-bûdur*

Ḥakâyık gülsitânından çıkar dâ'im aḳarşudur

ârifin halini bilmediği, miskinlere cevr edilip gedâların ve günahkârların hor görülüp kınandığı fenâ mülkünde, âlemlere rahmet O’(sav.)dur.

“Kimse bilmez ‘ârifüñ hâliñ bugün illâ Hudâ

Hor olur ağmâ içinde cevrile miskîn gedâ

Çün şefâ’atkân sensin Hakk saña kıldı ‘atâ

Rahmeten li’l ‘âlemînsin kıl şefâ’at yâ habîb”⁶⁸⁰

Şâir Uşşâkî şeyhleri aşkın bir sevginin neticesi ve göstergesi olarak⁶⁸¹ Hz. Peygamber’in şahsiyeti, vasıfları ve sözleri üzerine pek çok eser kaleme almıştır. Abdurrahmân Sâmî’nin “*Mevlûd-i Müctebâ Ve Şemâ’il-i Celîle-i Muhammed Mustafâ sallallâhu ‘aleyhi ve sellem*”⁶⁸² isimli mevlidi, Osmazâde Hüseyin Vassâf’ın Süleyman Çelebi’nin mevlidini şerh ettiği “*Gülzâr-ı Aşk*”⁶⁸³ isimli eseri, Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin “*Divân-ı Nuût-ı Salâhî*”⁶⁸⁴ isimli içinde Arapça, Farsça ve Türkçe na’tların bulunduğu eseri, ayrıca “*Regâibiyyesi*”⁶⁸⁵ bunun yanında içinde Esmâü’l-Hüsna ile birlikte Esmâ-i Nebî’nin de olduğu “*Mir’âtü’l-A’lâm ve Mişkâtü’l-Ahlâm’ı*”⁶⁸⁶, “*Gül-i Sad-berg-i Evrâd Berâ-yı Tuhfe-i ‘Ubbâd’ı*”⁶⁸⁷ ayrıca “*Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî*” isimli eseri⁶⁸⁸; Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas’ın dört

Nedir cû baîr-ı enfesdir kamu halka meded-resdir

‘Înâyet-cûyu herkesdir mücerred şanma âhûdur”Salâhî, *Divân* K.1/1-2.

⁶⁸⁰ Câhidî, *Divân* 137 / 2.

⁶⁸¹ Belenkuyu, “Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (S.A.V.)’in İsimleri- Ve Esmâ-i Nebî Metinleri”, 179.

⁶⁸² Abdurrahman Sâmî, *Mevlid-i Mücteba*, Müsterekü’l-Menfaa Osmanlı Matbaası, İstanbul 1915.

⁶⁸³ Vassâf, *Gülzâr-ı Aşk/Mevlid Şerhi*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2006

⁶⁸⁴ Mehmet Akkuş, *Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî Hz. Peygamber’e Na’tlar Divân-ı Nu’ût-ı Salâhî*, Şelale Yay. İstanbul 2002.

⁶⁸⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4,s.432; Mehmet Akkuş, “Edebiyatımızda Regâibiyye Ve Salâhî’nin Matlâu’l-Fecri”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.32 s.129-153.

⁶⁸⁶ Ömer Dilmen, “*Mir’atü’l-A’lâm ve Mişkâtü’l-Ahlâm*, *Abdullah Salâhî Uşşâkî-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi*”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.

⁶⁸⁷ Akkuş, “*Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)’nin Hayatı ve Eserleri*”, ss.149-150; *Fatih Bakırcı*, “*Salâhî Gül ü Bülbul: Giriş-metin-Türkiye Türkçesi çevirisi-dizin-tıpkıbasım-yayınlanmamış Doktora tezi*”, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

⁶⁸⁸ Melek Gerek, “*Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî’nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri*” Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2017.

yüz hâdisi ele aldığı “*Dîvân-ı Mesâbih*’i”⁶⁸⁹ bu çerçevede kaleme alınan eserlerdendir.

2.1.2.2 Hz. Âdem

Kur’ân-ı Kerîm’in birçok ayetinde⁶⁹⁰ ismi geçen Hz. Âdem, dört kutsal kitaba göre insanlığın atası ve ilk peygamberdir. “Safiyyullâh” lakabıyla da anılır.⁶⁹¹İbnü’l-Arabî’ye göre Hz. Âdem, insan neslinin kendisinden yaratıldığı tek nefestir.⁶⁹²

Hz. Âdem, şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında, cennetten uzaklaştırılması⁶⁹³, ilm-i esmâya öğrenmesi, meleklerin ona secde kılması⁶⁹⁴, tevbesi, imtihan için dünyaya gönderilmesi⁶⁹⁵, çocukları, eşi (Havva)⁶⁹⁶vb hususlarla geçmektedir.

“Aln-ı Âdemde emânet durdu ol nûr bir zamân

Rûh-ı insân pes anıñçün kıldı anda çün mekân

Secde kıldı emri üzre Âdem’e hep ins ü cân

Çün ‘Âzâzîl etmedi Hâk emr ile secde hemân

⁶⁸⁹ Bünyamin Taş, “Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas Ve Külliyyatı”, **Akademik Bakış Dergisi**, S. 35,ss.1-18.

⁶⁹⁰ Bakara (2), 31, 33, 34, 35, 37; Âl-i İmran (3), 33, 59; Mâide (5), 27; A’râf,(7), 11, 19, 26, 27, 31, 35, 172; İsrâ (17), 61, 70; Kehf (18), 50; Meryem (19), 58; Tahâ (20), 115, 116, 117, 120, 121, Yâsin (36), 60.

⁶⁹¹ Süleymân Hayri Bolay , “Âdem”, **DİA**, İstanbul 1988, c.1, ss.358-363

⁶⁹²İbnü’l-Arabî, **Fusûsu’l-Hikem**, s.31;**Kur’ân-ı Kerîm**, Nisâ Sûresi 4/1

⁶⁹³ “Âdem ü havvâ anuñ İblîs idüğün bilmeyüp
Sandılar anı melek yâ ola insân gâlibâ
Dédiler niçün ‘aceb feryâd edersin ey kişi
Dedi sizüñ-çün dökerem eşk-i hûnân gâlibâ
Hüsnüñüz gider ölürsünüñz kara yer sizi yer
Bu güzellik zâyil olur hem gider cân gâlibâ
Bunı işidüp dediler çâre var mı pes aña
Dedi huldüñ dânesidür âb-ı hayvân gâlibâ
Anlara vèrdi vesâvis kıldı iğvâ ol la ‘în

Pes kasem edüp dedi kız ile hezyân gâlibâ”Kuloğlu, Bağ-ı Behişt 12/15-19.

⁶⁹⁴ “Olursan âdem-i ma ‘nâ melekler secde-gâhında
Erersin bañr-i esmâya bu ‘ummâna kenâr olmaz”.Sâmi, **Divân** 81/5.

⁶⁹⁵ “Rivâyetden gelübdür hazret-i Âdem Şafiyyü’llâh
Yere indi halîfe ola Hâk’dan ol Nebiyyü’llâh” Sâmi, **Kenzü’l-Ârifin** 106/488.

⁶⁹⁶ “Naql idüp andan çü Havvâ alnına
Virdi zînet nûr anuñ pîşânına” Salâhî, **Mirâciyye** 3/39.

Dergeh-i Hak'dan sürüldü oldu şeytân ibtidâ”⁶⁹⁷

“Dâne-i huldi yèyüp evlâduña gadr eyledüñ

Hakka ‘âşî olup êtdüñ ‘âlî fermân ile bahş

Bizi bile cennet-i a‘lâdan ihrâc êtdürüp

Eyledüñ bilmezlik êdüp emr-i Sübhân ile bahş”⁶⁹⁸

“Âşikâre gördigim-çün secde kıldım Âdeme

Ben anıñ hüsnündeki Kur‘ânı gördüm ey ho‘ca”⁶⁹⁹

Salâhî’ye göre Hz.Âdem’e üflenen rûhtan⁷⁰⁰ maksad Hz. Muhammed’in (sav.) tertemiz/nezih rûhudur. ⁷⁰¹Hz. Âdem bahsi geçen nur ile Cenab-ı Hakk’ın isimlerine âşina olmuştur. İbnü’l-Arabî, Konevî gibi mutasavvıflar bütün varlığın bu nefesten ortaya çıktığını belirtmişlerdir.⁷⁰² Buna da “hakikât-i Muhammediyye veya nûr-ı Muhâmmediyye” denilmiştir.⁷⁰³ Uşşâkî şeyhi Ganiyy-i Muhtefî, “Merâtib-i Tevhid” risâlesinde, Mutlak Varlık’tan ilk zuhûr edenin “hakikât-ı Muhammediyye” olduğunu belirtmektedir.⁷⁰⁴

İsmail Hikmetî’ye göre vefat eden kişinin nasıl gömülmesi gerektiği, yıkanması, namazının kılınması, musalla taşının olması da Hz.Âdem’den bizlere kalmıştır. Yine Hikmetî’ye göre ilk şiir söyleyen de Hz. Âdem’dir.⁷⁰⁵

⁶⁹⁷ Hikmetî, **Divân** Mhm.17/4.

⁶⁹⁸ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 6-7.

⁶⁹⁹ Hulûsî, **Divân** 469/2.

⁷⁰⁰ Sâmi **Divân** 73/11.

⁷⁰¹ Salâhî, **Divân** K2/59-60.

⁷⁰² İbnü’l-Arabî, **Fusûsu’l-Hikem**, ss,520-523.

⁷⁰³ Kâşânî, **Istîlâhatu’s-Sûfiyye**, s.22.

⁷⁰⁴ Pir Ganiy-yi Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, s.10.

⁷⁰⁵ “Şu ‘arâmıñ pîri Âdemdir melekde Cebra’îl

“Meyyiti defn ğasl ü telkîn ü namâzın kılmayı

Qaldı Âdem'den daħi seng-i muşallâ ibtidâ”⁷⁰⁶

2.1.2.3 Hz. İdrîs

İdrîs kelimesi, ders kökünden gelir. Bu kelime öğretmen veya felsefede âlim anlamında kullanılan “Hermes” olarak da bilinir. Hz. İdrîs, Hz. Âdem’in yedinci kuşak torunu olup, astronomi, kimya⁷⁰⁷ ve aritmetik bildiği, ilk kez kalem ile yazı yazan olduğu, dördüncü kat semâya çıkmadan önce mücâhede ve riyâzat yaptığı kaynaklarda geçmektedir.⁷⁰⁸Uşşâkî meşâyihinin divânlarında ilk terzi olması nazara verilir. Hz. İdrîs’in diktığı ilk hırka ile tarîkatta giyilen hırka arasında bir ilgi kurulur.

“Maķâm-ı İdrîsîdür bu kerâmet

Libâs-aħdar biçer giyen selamet”⁷⁰⁹

“Melâmet hırkasın bicdiñ kesüp dikdiñ kıanı İdrîs

Neden giydirmedin kâfdan kâfa ‘üryan seni bekler”⁷¹⁰

“Biçmek ü dikmek libâsın mücidi İdris olup

Cennete girdi vü qaldı anda hâlâ ibtidâ”⁷¹¹

Zübde-i ‘âlî kerâmetden verilmiş haberi” Hikmeti, Divân 631/333.

⁷⁰⁶ Hikmeti, Divân K.6/37.

⁷⁰⁷ “Her ‘ulûm-ı hikmetiñ İdrîs tedsîs eyleyip

Ma ‘den-i hikmetden aldı ‘ilm-i kimyâ ibtidâ” Hikmeti, Divân K.6/38

⁷⁰⁸ Cemâlnur Sargut, **Hz.İdris**, Nefes Yayınları, İstanbul 2013, s.18.

⁷⁰⁹ Câhidî, Divân 1/34.

⁷¹⁰ Hulûsî, Divân 144/3.

⁷¹¹ Hikmeti, Divân K.6/9

2.1.2.4 Hz. Nûh

Hz. Nûh, beş büyük peygamberden biridir. Rivayete göre putperestlik ilk defa Hz. Nûh'un tebliğ için gönderildiği toplumda neşet etmiştir. Hz. Nûh tüm peygamberler gibi tevhid mücâdelesini için uğraş vermiş fakat kavminden çok azı ona ittiba etmiştir. Sonunda azgınlaşan kavmi⁷¹² tufan ile helâk olmuştur.⁷¹³ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Hz. Nûh daha çok tufan ile birlikte anılır.

“Tûfân-ı Nûhda girmedüñ gemiye

*Çevirdüñ rāh-ı mürselden yüzüñi”*⁷¹⁴

“Keştiyi icād edip tûfân için Nûh-ı nebi

*Cûdi tağından çıkıp pişdi ‘aşûrâ ibtidâ”*⁷¹⁵

“Şecerden yaptığı evde delîlin şorma sen Nûhuñ

*Hulûşî gel karış bir kaatre-i tûfân seni bekler”*⁷¹⁶

2.1.2.5 Hz. Süleyman

Hz.Süleyman, İsrâiloğulları'na gönderilmiş bir peygamberdir. Kur'an-ı Kerim'de birçok âyette Hz. Süleyman'ın ismi geçmektedir.⁷¹⁷ Kuşların dilini bilmesi⁷¹⁸, karınca ile sohbeti⁷¹⁹ gibi kıssaları⁷²⁰ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında

⁷¹² “Daha önce de Nûh'un kavmini helak etmişti. Şüphesiz onlar daha zalim ve daha azgın kimselerdi.”

Kur'ân-ı Kerîm,Necm Sûresi 53/52.

⁷¹³ Ömer Faruk Harman, “Nûh”, **DİA**, c.33, İstanbul 2007,ss.224-227.

⁷¹⁴ Câhidî, **Divân** 25/1

⁷¹⁵ Hikmetî, **Divân** K.6/40

⁷¹⁶ Hulûsî, **Divân** 144/6

⁷¹⁷ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara 2/102; En'âm 6/ 84.

⁷¹⁸ “Açma niķâb-ı vechiñi ağıyâra kıl hâzer
Açık bulunca mışhâfi şeytân okur yazar
Herkes okur mu Mantıķu 't-Tayr'ı bu nüshadan
Kuş dilini cihânda Süleymân okur yazar” Salâhî, **Divân** G.51/5-6.

telmih unsuru olmuştur. Ayrıca Hz. Süleyman'ın bütün varlığa hükmettiği mühr-i Süleyman da denilen yüzüğü⁷²¹ ve rûzgârın onun emrinde olması gibi hususiyetlerine beyitlerde telmih yapılmıştır.

“Bir zamân tahtıñ iken bâd-ı şabâ ey Hikmetî

Şimdi ol mühr-i Süleymân-ı zamânıñ kâdâdır”⁷²²

“Süleymân gibi dünyâyı fütarsañ kâf tâ ber-kâf

Belürsüz eyleyüp alur seni bu rûzgâr âhir”⁷²³

2.1.2.6 Hz.İbrahim

Hz. İbrahim, Kur'ân-ı Kerim'de en çok ismi geçen peygamberlerden biridir. Hayatının değişik fasılları Kur'ân-ı Kerîm'de geçmektedir. ⁷²⁴ Edebiyatımızda Hz. İbrahim'in kıssaları telmih ve teşbih unsuru olarak değişik tür ve şekillerde karşımıza çıkarken, ayrıca “Halilnâme” ismiyle hayatı da müstakil eserlerde işlenmiştir.⁷²⁵

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Hz. İbrâhim'in cömertliğine,⁷²⁶ misafirperverliğine,⁷²⁷ tevhid mücadelesine, ateşe atılmasına,⁷²⁸Kâbe'yi inşa etmesine⁷²⁹, basîretine⁷³⁰gibi hususiyetlerine telmih yapılmıştır.

⁷¹⁹ “Anıñçün İbn-i Dâvûd hazret-i sultân Süleymân'dan

Nakil geldi işitmişdir kelâm-ı mûrı Raḥmân'dan” Sâmi, **Kenzü'l-Ârifin** 191/875.

⁷²⁰ Hüseyin Akkaya, “Süleyman”, **DİA**, c. 38, s. 61; Sâmi, **Divân** 150/4.

⁷²¹ “Kapuñda vardur bilürem her bâr-ı iḥsâna 'ilâc

Bulmuş şu dîv-i Ehremen mühr-i Süleymâna 'ilâc” Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 59/1; İskender Pala, **Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2005, s. 339

⁷²² Hikmeti, **Divân** G.188/7

⁷²³ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 129/18

⁷²⁴ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara 2/127, 136; Nisâ 4/125; En'âm 6/ 74-83, 161; Hûd11/ 73; İbrâhîm14/35-41; Nahl 16/ 123; Enbiyâ 21/ 58-70; Saffât 37/91-107.Hz. İbrahim'in ismi altmışdokuz ayette geçmektedir.

⁷²⁵ Satı, Kumartaşlıoğlu, "Kur'ân Kıssalarının Dinî Edebiyata Tesirine Bir Örnek: Dâstân-ı Hazret-i İbrahim." **Journal Of Türklük Bilimi Araştırmaları**, S. 36, s.252.

⁷²⁶ “Heme malın Ḥalîlu'llâh taḡıtdı fî-sebîli'llâh

Aña didi Celîlu'llâh kitâbında Ḥalîlu'llâh”Sâmi, **Kenzü'l-Ârifin** 95/440.

⁷²⁷ Salâhî, **Divân** G.44-4.

⁷²⁸ Karîbî, **Divânçe** 67/3.

⁷²⁹ “Ka'be'niñ bünyâdını urdu Ḥalîl-i kibriyâ

“Ey Hudā yā Rabb meni şabr ismine mazhar düşür

Nār-ı İbrāhim gibi bāğ-ı İrem kıl Rabbenā”⁷³¹

“Gel Halīlu’llāha İsmā’il gibi ol göreyim

Gör özüñden nāzil olsun koc mı kurbānım ola”⁷³²

Câhidî ’ye göre nefis, benliğini eritmek için, belâ ve mihnet mancığında Hz. İbrahim gibi ateşe atılmalıdır.

“Koy belâ mancılığına nār-ı İbrāhîme at

Nefsüñi kahrile öldür benligüñ var isteme”⁷³³

2.1.2.7 Hz. Yakub

Hz. Yakub, oğlu Yusuf’dan ayrı kalışının derdiyle⁷³⁴ hüznün kulübesi⁷³⁵ adı verilen mekânında ağlayarak gözlerinin ferini yitirmiştir.⁷³⁶ Sûfilere göre Hz. Eyyûb ile Hz. Yakûb, “sabr” makamının kahramanıdır.⁷³⁷ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Hz. Yakûb’un, sabrına, hüznüne ve bu hüznünü geçirdiği kulübesine telmih edilmiştir.

“Gamdayım Ya ’kûbveş hasret-i firâkın çekmeden

Bu serây-ı kalbim âbâd eyleyen senden meded” Hikmetî, **Divân** G.125/3

⁷³⁰ **Kur’ân-ı Kerîm**, Sad Sûresi 38/45.

⁷³¹ Hulûsî, **Divân** ¾.

⁷³² Hulûsî, **Divân** 499/5.

⁷³³ Câhidî, **Divân** 201/4.

⁷³⁴ Hz. Yakup (a.s) hasret ile oğlunun kokusunu çok uzak mesafelerden duymuştur.

“Havâssında anıñ keşfi işide ma’nevî rihî

Nice hazret-i Ya ’kûb bûy-ı Yûsuf’dan haber virdi” Sâmi, **Kenzü’l-Ârifin**, 191/873.

⁷³⁵ Salâhî, **Divân** G.85/5.

⁷³⁶ M. Asım Köksal, **Peygamberler Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993, c.1, s.263.

⁷³⁷ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.181.

Dil-i ğam-ı Yûsuf ile nâşâd olursa vâktidir”⁷³⁸

“Şeyh Hulûşî gel bu demde hâliñi setr eyle sen

Hüzn-i Ya ‘kûb şabr-ı Eyyûb tende izhâr itmeli”⁷³⁹

“Bir zamân Ya ‘kûb olup hasret ile giryân idim

Bir zamân Yûsuf olup Muşr iline sultân idim”⁷⁴⁰

2.1.2.8 Hz. Yusuf

Hz. Yusuf⁷⁴¹, Hz.Yakup’un on iki erkek evlâdından Râhil adlı eşinden dünyaya gelen oğludur. Kur’ân-ı Kerim’de⁷⁴² hayatı " *ahsenü’l-kasas*" (kıssaların en güzeli) olarak vasıflandırılan Hz.Yûsuf, şâir Uşşâkî şeyhlerinin eserlerinde rüyâsı⁷⁴³, güzelliği, kardeşleri tarafından kuyuya atılması, Züleyha’nın ona âşık olması, onu ilk defa gören kadınların parmaklarını kesmesi⁷⁴⁴, zindana düşmesi, rüyâ yorumlayabilmesi, Mısır’a sultan olması gibi olaylar silsilesi üzerinden iffeti, irâdesi, sabrı⁷⁴⁵ gibi vasıflarına telmihler vardır.

Ten sâlik için bir zulmet perdesidir. Beden kuyusuna hapsedilen ruh, seyr u sülûk ile melekût âlemine yükselir. Tasavvuf literatüründe bu durum Hz. Yusuf’un zindandan kurtulmasına benzetilerek, “*Yûsuf-i Kudsî*” olarak

⁷³⁸ Rüşdî, D **Divân** 99/2.

⁷³⁹ Hulûsî, **Divân** 578/5 .

⁷⁴⁰ Hikmetî, **Divân** Msm.15/4 .

⁷⁴¹ Ömer Faruk Harman, “Yusuf”, **DİA**, c.44,ss.1-5; Mustafa Asım Köksal, **Peygamberler Tarihi**, Ankara 2004, I, ss.271-301.

⁷⁴² **Kur’ân-ı Kerîm**, Yusûf Sûresi 12/3.

⁷⁴³ **Kur’ân-ı Kerîm**, Yusûf Sûresi, 12/4.

⁷⁴⁴ “*Hüsn-i Yûsuf’uñ görünce barmağın kaç’ eyleyip
Kahkahâ etdi ‘arûsân-ı melâhat bî-hicâb*” Hikmetî, **Divân** K.49/42.

⁷⁴⁵ “*Sen dahı Yûsuf gibi derd ü belâya şabr kıl
Tâ ki bâzirgân-ı ‘ışka şatılup bir huccet al
Kaht olup Ken’ân ilinde Mışra geldiler meger
Yûsufuñ kardaşları gel sen olardan minnet al*” Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 265/2-3.

adlandırılmıştır.⁷⁴⁶İbnü'l-Arabî'ye göre Yusuf'un sâdık bir rüyâ görmesi ve bu rüyanın da tahakkuk etmesi misâl âleminin şehâdet âlemine yansımasına işârettir.⁷⁴⁷

“Yūsuf-ı Mısrı melāhāt şehrine sulṭān edip

Aldı ‘aşkıñ lezzetin dilden Züleyhā ibtidā”⁷⁴⁸

“Hicr-i Yakūbdan habīr olmak dilerseñ zāhidā

Yār olup ‘aşk-ı cemāli Yūsuf-ı zībāyı şor”⁷⁴⁹

“‘Āşık oldum tā ezel bir Yūsuf-ı Ken ‘ān’a ben

Minnet etmem dü-cihān cānān için bir cāna ben”⁷⁵⁰

“Yūsuf gibi üftāde-i çāh-ı miḥen olmak

İhvāna ‘azīz ü ḥakem olmaklıg-ıçündür

El çekdigi dil ceyb-i Züleyhā-yı zamāndan

Vā-reste-i kayd-ı sitem olmaklıg-ıçündür”⁷⁵¹

Beden, Mısır ülkesine, nefis ve şeytan da yılana; Hz. Yusuf'un Mısır'a sultan olması da rûhun nefse hâkim olmasına benzetilmiştir.

“Mısr-ı tende olma mâr-ı nefs ü şeyṭāna esir

⁷⁴⁶ Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s.387.

⁷⁴⁷ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s.105.

⁷⁴⁸ Hikmetî, *Divân* K.6/47.

⁷⁴⁹ Rüşdî, *Divân* 98/5.

⁷⁵⁰ Sâmi, *Divân* 160/1.

⁷⁵¹ Salâhî, *Divân* G 47/4-5.

*Sidre-i rūḥunda gizli eyle Ken ‘ân’ı taleb*⁷⁵²

Bu vücūdun Mısrınıñ şulṭānı ol

*Yusuf-āşa yol bulp Kenāna gel*⁷⁵³

Hız. Yusuf güzelliğıyle öyle göz kamaştırmaktadır ki Züleyhâ’nın davetiyle onu gören kadınlar “*În hâzâ melekün kerîmün*”⁷⁵⁴ diyerek ellerini kesmişlerdir. Oysa Hız. Yusuf, bu güzelliğini de Hız. Muhammed (sav.)den almaktadır. Uşşâkî şeyhi Vassâf’a göre de Hız. Yusuf’ın güzelliğı, Hız. Peygamber’in cemâlinden bir “*cüz-i kalîldir*.”⁷⁵⁵

“Cemâl-i pâkiñe ‘aks eyledi bu ḥüsn-i ezel

Dil aña mazḥar-ı nûr-ı Hudâ dimez de ne dir

Cebîn-i Yūsufâ pertev şalıp çü ḥüsnü gören

Beşer degil o melek dil-rübâ dimez de ne dir”⁷⁵⁶

Şunu da belirtmek gerekir ki sūfilere göre, Hız. Yusuf’un güzelliğini gören kadınların şaşıp kalmaları da mutasavvıfların hal olarak yaşadığı “dehşet”e misaldir. Çünkü “dehşet” anında da ilim ve sabır hayranlık ile gider.⁷⁵⁷

2.1.2.9 Hız. Eyyûb

Kur’ân-ı Kerîm’de vahiy gönderildiğı⁷⁵⁸, hidâyete erdirildiğı⁷⁵⁹ bildirilen Hız. Eyyûb⁷⁶⁰ Uşşâkî meşâyihının divânlarında sabrın sembolü olarak geçmektedir.

⁷⁵² Sâmi, **Divân** 24/2.

⁷⁵³ Cemâlî, **Divân** 236/6.

⁷⁵⁴ **Kur’ân-ı Kerîm**, Yūsûf Sûresi 12/31.

⁷⁵⁵ Vassâf, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s.221.

⁷⁵⁶ Salâhî, **Divân** G.28/3-4.

⁷⁵⁷ Ankaravî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, s.417

“İşit Eyyûb hikâyesin şabır ismine mazhar düş

Diyem ismiñ pesendide velev dünyâ velev ‘ukbâ’’⁷⁶¹

“Bir zamân Eyyûb olup kırtlar yedi bu cism ü ser

Bir zamân Dâvud olup etdim hadîdi nerm-ter

Bir zamân oldum Süleymân-ı cihân Kâf’dan Kâf’a

Bir zamân İskender oldum sedd-i Kâf etdim bina’’⁷⁶²

“Şabr ile Eyyûb’uñ Allâh derdine dermân edip

Kûşe-i fırkatde Ya ‘kûb dîdesin giryân edip

Yûsufi Ken ‘ân ilinde Mişrına hâkân edip

‘Abd iken sulţân eden Raĥmânıdır İsmâ ‘il’iñ’’⁷⁶³

Câhidî ’ye göre fânî âlemin geçici belâ ve musibetlerine Eyyûb (a.s) gibi sabredilmelidir.

Câhidî aldanub qalma bu yirde

Nice senüñ gibi kondı bu yurda

Eyyûb gibi sen de şabr eyle derde

Şabırdır çâresi elden ne gelür’’⁷⁶⁴

⁷⁵⁸ Kur’ân-ı Kerîm, Nisâ Sûresi 4/163

⁷⁵⁹ Kur’ân-ı Kerîm, En’âm Sûresi 6/84

⁷⁶⁰ Ömer Faruk Harman, DİA, c12, İstanbul 1995, ss.16-17

⁷⁶¹ Hulûsî, Divân 37/3

⁷⁶² Hikmetî, Divân Msm.15/3

⁷⁶³ Hikmetî, Divân Mrb.346/6

2.1.2.10 Hz. Mûsâ

Hz. Mûsâ, Kur'ân-ı Kerîm'de en çok bahsedilen peygamberlerdendir.⁷⁶⁵ Hz. Musa eserlerde "Kelîmullah"⁷⁶⁶ olarak da geçmektedir.⁷⁶⁷ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin manzum eserlerinde Hz. Mûsâ mucizeleri⁷⁶⁸, firavunla olan mücadelesi⁷⁶⁹ gibi hususiyetleriyle ele alınmıştır.

“Hikmetî bu nev‘a gösterdi ise Mûşî yedin

Niçe biñ beyzâ-yı hikmet gösterir ‘aşû ayası”⁷⁷⁰

“Tûr tağında bir zamân Mûsâ ile kıldı kelâm

Sînelerdedir hitâbım sen ne kılmazsın tavâf”⁷⁷¹

Hz. Mûsâ'nın, ölümsüzlük suyunu içip ölmezliğe kavuşan kişi olarak vassf edilen Hızır⁷⁷² ile olan kıssasına da divanlarda telmih yapılmıştır. Mürşidin tavsiyelerine uyulması, ledün ilimi, Hz Mûsâ ile Hz.Hızır kıssası üzerinden nazara verilmiştir.

“Her ne emr eylerse tut emrin dime çûn u çirâ

Kıssa-i Mûsâ vü Hızrî aña besdir ey zarîf”⁷⁷³

⁷⁶⁴ Câhidî, **Divân** 97/6.

⁷⁶⁵ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara 2/51, 53-55, 60-62, 6, 136, 246, 248; Araf 7/103-104, 127-128, , 142-144, 150, 155, 160; Yûnus 10/75, 80-81, 87-88.vs.

⁷⁶⁶ Sâmi, **Divân** 58/5.

⁷⁶⁷ Ömer Faruk Harman, “Mûsâ”, **DİA**, c. 31, ss. 207-213.

⁷⁶⁸ “Sihirle kavm-i Mûsâ buldı şöhret çünki ol a ‘şâr
‘Aşâsından zühûr itdi ‘acâib mu ‘cizât-âşâr” Sâmi, **Kenzü'l Ârifin** 39/182.

⁷⁶⁹ “Düşmen-i Fir'avniyân idi meger çarh-ı kebûd
Yohsa Mûsâ'ya ziyân-ı rud-ı Nîl olur mu hîç” Salâhî, **Divân** K1/1-3.

⁷⁷⁰ Hikmeti, **Divân** G.608/6

⁷⁷¹ Hulûsî, **Divân** 229/3

⁷⁷² Pala, **Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü**, s.204; Ayrıca bkz. Süleyman Uludağ, “Hızır: Tasavvuf ve Halk İnancı”, **DİA**, c. 17, s. 410; İlyas Çelebi, “Hızır”, **DİA**, c. 17, s. 406.

⁷⁷³ Salâhî, **Divân** G.98-4.

“‘Arefden okuyup dersiñ ledünnî ‘ilmini söyle

Hızır Mūsāleyin ‘İmrān ara bir mürşid-i kâmil’’⁷⁷⁴

“Sırr-ı mürğ ü zulmet-i dehri geçüp aḳdemce sen

Var ḥayāt-ı cāvidānı Hızr ile Mūsāyı şor’’⁷⁷⁵

Hız.Mūsā’nın Allāh’ın Cemālını görmek istemesine telmih edilip mâsivâ ile dolu bir kalbin ise Hakk’ı göremeyeceği ifade edilmiştir.

“İnan Cāhidiye terk it nirānı

Ola ma ‘mūr gide göñlüñ virānı

Denilmiştir Mūsāya len terānī

Görünmez mâsivā Allāh ile zāt’’⁷⁷⁶

2.1.2.11 Hz. Yahya

Hız. Zekeriya’nın oğlu olan Hız. Yahya, genç yaşta şehit edilmiştir. Sadâkati ile meşhurdur. Divânlarda da bu yönüyle öne çıkmıştır.

“Ḳanı terk eyleyen cihān u cānı

Olan Yahyā gibi ḳavlinde şādıḳ

Sözünden dönmeyüb döküle ḳanı

Olan Yahyā gibi ḳavlinde şādıḳ

⁷⁷⁴ Hulûsî, **Divân** 302/2.

⁷⁷⁵ Rüşdî, **Divân** 98/2.

⁷⁷⁶ Cāhidî, **Divân** 27/5.

Girüb tenvîr 'aşka döke yaşı

Rızâ-i Hakk ile yâr ola işi

Gözi togrı ola olmaya şâşı

Olan Yahyâ gibi kavlinde şâdık

Dü cihânda mücerred ola âzât

Dimâğından sile fânî lezzât

Şıfâtını tecellî eyleyen zât

Olan Yahyâ gibi kavlinde şâdık

Ne ola 'âkıbet dimeye hâlim

Hayâtından ola sevgili ulum

Tecellî-i zât ide gel diyelüm

Olan Yahyâ gibi kavlinde şâdık’’⁷⁷⁷

2.1.2.12 Hz. İsâ

Kur’ân-ı Kerîm’de annesi Hz. Meryem ile birlikte pek çok yerde geçen Hz. İsâ⁷⁷⁸, şâir Uşşâkî şeylerinin divânlarında, Cebrâîl’in üflediği rûhla babasız olarak doğumu, dördüncü kat göğe kaldırılması, kendisine kitap olarak İncîl’in verilmesi,

⁷⁷⁷ Câhidî **Divân** 59/1-4.

⁷⁷⁸ Bakara 2/ 253; Âl-i İmrân 3/ 36-37, 55; Nisâ 4/ 156-158, 163, 171; En’âm 6/ 85; Tevbe 9/30-31, vs.

ehl-i tecrîd olup dünyanın geçici zevklerinden vazgeçmesi gibi hususiyetleri ile geçer.⁷⁷⁹

Hasan Basrî'ye göre Hz. İsâ da sûfilerin yaptığı gibi kıldan elbise yapar, geceyi akşamladığı yerde geçirirdi.⁷⁸⁰ Uşşâkî şeyhi Necdet Ardiç'a göre de Hz. İsâ Hak'ta fenâ olduğu için bir şer'îati yoktur. Bundan dolayı fenâfillâh olanın da kendine mahsus bir hayatı olamaz. Hz. İsâ babasız olması ve "Rûh'ul-Kudûs" yani Cebrâîl tarafından nefh edilmiş olması nedeniyle, nefsi mutmainne makamında hayata başlamıştır. Bundan dolayı da o rûhani bir hayat yaşamış, dünya zevklerine meyletmemiştir.⁷⁸¹ Câhidî'ye göre sûfi de onun gibi dünya lezzetlerinden el çekmelidir.⁷⁸²

"İy miskîn murâduñ vechullâh ise

Mücerred ol 'İsâ gibi mücerred

Lezzet-i dünyâdan el çekdi 'İsâ

*Mücerred ol 'İsâ gibi mücerred"*⁷⁸³

"Nefha-i rûh-dem-i Meryem ile kıl ittiḥād

*Kim tecerrüd mülkünü ol hikmet-i 'İsâyı şor"*⁷⁸⁴

Meşayihın bazı eserlerinde ise Hz. İsâ, "İbn Meryem" olarak vasfedilmiştir.

"Kesilürdi 'ırkı dünyâda Yehūdînüñ hemân

⁷⁷⁹ Ömer Faruk Harman, Mustafa Uzun, "İsâ", **DİA**, c. 22, ss. 465-475.

⁷⁸⁰ Kelâbazi, **Ta'arrûf**, s.57.

⁷⁸¹ Ardiç, **İrfân Mektebi, Hak Yolunun Seyir Defteri-III**, s.22.

⁷⁸² "İsâ-yı Mücerred" terkibi Hz. İsâ'nın semaya yükseltilirken üzerinde dünyaya ait olarak iğne bulunması ve bundan dolayı daha fazla yükseltilmeyerek dördüncü kat semada kalmasını ifade eder. Bkz. Ahmet Talât Onay, **Açıklamalı Divân Şiiri Sözlüğü**, Kurgan Edebiyat, Ankara 2013, s.227.

⁷⁸³ Câhidî, **Divân** 152/1.

⁷⁸⁴ Rüşdî, **Divân** 98/3.

*“Kılmasaydı İbn Meryem göklere tayrân eger”*⁷⁸⁵

2.1.2.12.1 Hz.Meryem

Hız. İsa'nın annesidir. Cebrail tarafından nefh edilerek Hız. İsa'ya hâmile⁷⁸⁶ kalmıştır.⁷⁸⁷ Bu nefhaya şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında telmih edilmiştir.

“Kelâm-ı ehl-i Hakka nefha-i Rûhu'l-Kudüs dirsem

*Sezâ kim 'aql-ı kül Cibrîl olur kalbi de Meryem'dir”*⁷⁸⁸

Hız.Meryem'in başına gelen her musibete sabretmesi Uşşâkî meşâyihinin divânlarında örnek gösterilmiştir. Sâmi Efendi'ye göre rızâ makamı Hız Meryem gibi idrak edilmelidir.

“Maqâm-ı raîyyede sîr-ı Meryem eyleyip tahşîl

*Bulasın rûh-ı Rûhullâh bu varlık gibi vâr olmaz”*⁷⁸⁹

1.1.3 Melekler

Melek kelimesi “tasarruf sahibi, haberci, elçi,” mânâlarına gelmektedir.⁷⁹⁰ Melek, nûrdan yaratılmışlardır. Latif, rûhânî ve nûranî varlıklardır. Dört büyük

⁷⁸⁵ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 98/6.

⁷⁸⁶ Bu hadise Bâğ-ı Behişt'te şöyle anlatılır:

*“Dedi Rabbü'l- 'izzet ol-dem Cebre 'ile vahy edüp
Meryeme 'İsâyı müjde kıl deyüp i 'lân olur
Pes bu emr ile nüzûl edüp semâdan Cebre 'il
Kendüyi tebdîl edüp ol şûret-i insân olur
Zîra kâdirdür melâik girüler her şûrete
Cevheri cism-i lefâfette olaruñ kân olur
Sidreden emr-i Hudâ ile erişüp Cebre 'il
Halvetinde Meryemüñ ol bir güzel oğlan olur
Meryem andan ictinâb edüp çekindi ol zamân
Dedi baña sen yapışursañ günâhdur kan olur
Dedi beni hiç beşer mess etmedi bu vakte dek
Ben bu fuhsı kılmazam deyüp katı nâlân olur
Beni zühd için mukarrer etdiler bu hücrede
Zâhide olup da böyle işleyen nâdân olur
Ben zinâdan hâsıl olmadum ki kılmazam zinâ
Korkaram bu iş baña gâyet ile 'işyân olur”* Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 118/4-11.

⁷⁸⁷ Ömer Faruk Harman, “Meryem”, **DİA**, Ankara 2004, c.29, s.240.

⁷⁸⁸ Salâhî, **Divân** G.41/6.

⁷⁸⁹ Sâmi, **Divân** 81/8.

melek olarak bilinen meleklerin isimleri; Cebrâîl, Mikâîl, İsrâfil ve Azrâîl şeklindedir.⁷⁹¹Hikmetî'ye göre İsrâîl rüzgârdan, Mikâ'il sudan, Cebrâ'il nurdan Azrâ'il ise topraktan yaratılmıştır.⁷⁹²Bunlara ayrıca "Kerrûbiyyûn" da denir.⁷⁹³ Kerrûbiyyûn melekleri ulûhiyet makamına yakın olan meleklerdir.⁷⁹⁴Bazı kaynaklarda ise "Kerrûbiyyûn" Allah'ın zatına duydukları aşktan dolayı hey mân üzre kendine geçmiş melekleri ifade etmektedir.⁷⁹⁵ Salâhî'ye göre Hz. Peygamber'in kapısı Kerrûbiyyûn meleklerinin tavaf yeridir.

*"Maṭāf-ı zümre-i kerrîbiyân degil mi deri
Melâz-ı kâfile-i enbiyâ degil de nedir"*⁷⁹⁶

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'ye göre insanın mâhiyetini anlayıp onun mânasına melekler gibi secde edebilirsen, kenarı olmayan esmâ ummanına erebilirsin. Çünkü esmâ-i ilâhiyye varlık içinde tam olarak ancak insanda tecelli etmektedir.⁷⁹⁷

"Olursan âdem-i mânâ melekler secde-gâhında

*Erersin baḥr-i esmâya bu ummâna kenâr olmaz"*⁷⁹⁸

2.1.3.1 Cebrâîl

Rûh-ı Emîn, Cibril-i Emin, olarak da Uşşâkî meşâyihinin divânlarında geçen Cebrâîl, Mi'râc gecesinde Hz. Peygamber'e yolculuğu sırasında eşlik etmiş fakat Sidretü'l-Müntehâ⁷⁹⁹'ya gelindiğinde, "Bizden her birimizin belli bir makamı vardır."⁸⁰⁰ âyetinin sırrınca bu sınırı geçmemiştir.⁸⁰¹ Bu yolculukta Cebrâîl, nurunun

⁷⁹⁰ Ali Erbaş, "Melek", **DİA**, Ankara 2004, c. 29, s.37.

⁷⁹¹ İsmail Karagöz (haz.), **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s.421.

⁷⁹² "Yelden İsrâfil şudan Mikâ'il nûrdan Cebrâ'il

Hâkden Azrâ'ili halk eyledi Mevlâ ibtidâ" Hikmetî, Divân 6/8.

⁷⁹³ "Kerrûbi" kelimesi İbrânice kökenlidir. "Yüce", "güçlü", "mübarek" anlamlarına gelir. Dâvud el-Kayserî, **Tasavvuf İlmîne Giriş**, s.113.

⁷⁹⁴ M. Sait Özervarlı, "Melek: İslâm İncancında Melek", **DİA**, İstanbul 2004, c.29, s.40.

⁷⁹⁵ Kayserî, **Tasavvuf İlmîne Giriş**, s.113.

⁷⁹⁶ Salâhî, **Divân** G.30-2.

⁷⁹⁷ Kılıç, **Sûfî ve Şiir**, s. 177.

⁷⁹⁸ Sâmî, **Divân** 81/5.

⁷⁹⁹ Süleyman, Uludağ "Sidretü'l-Müntehâ", **DİA**, c. 37, s. 151.

⁸⁰⁰ **Kur'ân-ı Kerîm**, Saffat Sûresi 37/164.

gölgesiyle âlemlerin yaratıldığı Hz.Peygamberin halvetine perdedar iken bütün melekler de o kapının hizmetlisi olmuştur.⁸⁰²

“Perde-dār oldu çü halvetgehine Rūh-ı Emîn

*Ḳudsiyân cümle-i ḥüddām-ı der olmaz da n’olur”*⁸⁰³

“Doğduğu gün fahr-i cihân şaldı bütün ‘āleme şân

*Cebrā’il okuyup ezân çıktı melek minberine”*⁸⁰⁴

Sâmi Efendi’ye göre mürşid, sâlik için Hak yolunda ona yol gösteren Cebrâil gibidir. Hakiki bir mürşid/şeyh dâhi aynı Cebrâil gibi arşın imamıdır.

“Sâlikiñ mürşidi Cibrîl Hâk yoluna olur delîl

*Maḳbûl eder onu Celîl arşîñ imāmıdır mürşid”*⁸⁰⁵

2.1.3.2 Azrâil

Ölüm esnasında insanların canını almakla görevli melektir. Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Azrâil, “Hâdimü’z-Zât”, “Melekü’l-Mevt” gibi isim ve sıfatlarla geçmektedir.

“İrişdi Hâdimü’z-Zât didi çün irci’î bi’z-zât

*Çekip nûş eyledi ol zât ecel cāmını bî-pervâ”*⁸⁰⁶

⁸⁰¹ “Nitekim Cebrâil aleyhisselâm’ın makâmı, rütbe-i ‘akl-ı külde olduğundan sâhib-i mi’râc-ı cismânî, mâlik-i memâlik-i rûhânî, revnâk-bahş-ı serîr-i ev ednâ, şehinşâh-ı ekâlîm-i sûret ü ma’nâ aleyhi efzâlü’t-tahâya Efendimiz hazretlerine altıyüz kanat ile görünüp cihât-ı sitti envâr-ı esmâ-i hüsnâ ile münevver kıldılar. Pes delâlet-i akl ile ol makâma değin erişilir ki; nihâyet-i kalbdır.” Arıcı, Salâhî’nin Tasavvufi Şiir Şerhleri, s.326.

⁸⁰² Sâmi, **Divân** 78/3.

⁸⁰³ Salâhî, **Divân** G.29/3.

⁸⁰⁴ Sâmi, **Divân** 191/2.

⁸⁰⁵ Sâmi, **Divân** 45/9.

⁸⁰⁶ Salâhî, **Divân** 8-11.

“Melekü’l Mevt pek yakında gele mi

Bilmez oldum şu dem gündüz gece mi

Yäre sordum diktim ona dîdemi

“Küllü nefsin zâikatü’l-mevt” dedi

Bu yolculuk yüzyıl devam edemez

‘Âdetullâh böyle cārî “kal” demez”⁸⁰⁷

“Azrâ’ıl ruḥıñı kabz eylemeden

Eyletüb kabriñi koyub gitmeden

Münker ile nekir su’âl itmeden

Eyle tevḥîdi hergiz dinlenme”⁸⁰⁸

2.1.3.3 Mikâil

Mikâil, ismi hem Kur’ân-ı Kerîm’de⁸⁰⁹ hem de hadislerde⁸¹⁰ geçen dört büyük melekten biridir. Rivayetlere göre Mikâil, canlıların rızıkları ve bitkilerin nefislerinden sorumlu melektir. Bedir savaşında melek kumandanlardan biri Mikâil’dir.⁸¹¹Hz. Lut’a gönderilen iki melekten biri de yine Mikâil’dır.

“Du’ası müstecâb olup ki gelmiş Cebre’ıl aña

Beşer şeklinde ol Lûṭuñ evinde istitâr etmiş

⁸⁰⁷ Nusret, **Erlər Demine**, 120/2.

⁸⁰⁸ Karîbî, **Divânçe** 98/3.

⁸⁰⁹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Bakara Sûresi 2/98.

⁸¹⁰ Mikâil ile Cebrâil’in dost olduğu vb. için bkz. Taberî, I, ss. 342-346.

⁸¹¹ Bkz. “Mikâil”, **DİA**, c.İstanbul 2005, c.30, ss.45-46.

Güzel oğlana kendiyyi temessül kıldı Cebre ‘îl

Dağı Mîkâ ‘îli bile yanınca ğamgüsâr etmiş”⁸¹²

“Her peygamberin gök ehinden iki, yer ehinden iki veziri olur. Benim gök ehinden vezirlerim Cebrâil ile Mîkâil, yer ehinden vezirlerim de Ebû Bekir ile Ömer’dir”⁸¹³ hadisine eserlerde telmih edilmiştir.

“Benim gökde vezîrim oldı Cibrîl ile Mîkâil

Vezîrim yerde hâzret-i Ebû Bekr ü ‘Ömer’dir bil”⁸¹⁴

2.1.3.4 İsrâfil

İsrafil, sûra üfleyecek ve yeniden dirilişte insanları mahşer meydanına çağırarak meleğin⁸¹⁵ adıdır. Kaynaklarda İsrâfil’in, Hz. İbrâhim’e Hz. İsmail’i müjdeleyen, Lût peygambere insan sûretinde görünüp kavminin cezalandırılacağını bildiren, arşı taşıyan meleklerden biri olup, levh-i mahfûzla ilgili görevlerinin de olduğu bildirilmektedir.⁸¹⁶ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında daha çok İsrâfil’in sûrâ üfleyecek olmasına telmih edilir.

“Aldı İsrâfil deminden sâzını süzân demen

Dem-keş ü hem-dem-keş ol dem urdu şûrâ ibtidâ”⁸¹⁷

Câhidî’ye göre haşrin habercisi bu sur üflenmeden evvel o güne hazırlıklı olunmalıdır.

“İsrâfil şûru urıcak

Cümle millet haşr olıcak

⁸¹² Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt**, 170/4-5.

⁸¹³ Tirmizî, **Menâkıb**, 17;Bkz. Ahmed Şemseddin Sivâsî, **Dört Halifenin Menkıbeleri**, Süfi Kitap, İstanbul 2019.

⁸¹⁴ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifin** 35/161.

⁸¹⁵ **Kur’ân-ı Kerîm**, Neml 27/87; Zümer 39/68; Kâf 50/41; Kamer 54/6-8.

⁸¹⁶ Lütfullah Cebeci, **DİA**, İstanbul 2001,c.23,ss.180-181.

⁸¹⁷ Hikmetî, **Divân** K.6/57.

Biñ yıl aç şusuz yalıncağ

Olmaz mısın bir gün gâfil

Süreler maḥşer yerine

Yüzüñ üstüne sürine

Ol cezā ḥisāb yerine

Varmaz mısın bir gün gâfil”⁸¹⁸

İsrafilin ölüleri uyandırması, “Hay” isminin bir tecellisidir. Bütün hepsinin bir emirle uyanacak olması tevhidin delillerindendir.⁸¹⁹

1.1.4 Dört Halife ve Ehl-i Beyt

Dört halife Uşşâkî meşâyihinin divânlarında daha çok vasıflarıyla yer alırlar. Bu anlamda Hz Ebu Bekir (r.a), sıddıkiyeti; Hz Ömer(r.a) adaleti; Hz Osman(r.a), hayâsı; Hz Ali (r.a) de şeca‘ati ve velâyeti yönüyle nazara verilir.

“Alır şıdkım ziyâyı kevkeb-i Sıddîk-ı Ekberden

Burûk-ı maḥla’-ı kalbim dem-â-dem ol ziyâdandır

Medâr-ı ‘adl ü inşâfım olupdur meşhed-i Fârûk

Görünse bendesi dilde anıñ maḥz-ı ‘aṭâdandır

Ḥayâda pîşvâdır herkese ‘Osmân-ı Zî’n-nüreyn

⁸¹⁸ Câhidî, **Divân** 218/3-4.

⁸¹⁹ Sâmi, **Divânı** 39/13.

Bulunsa lem'a-i 'ilmi derûnda ol hayâdandır

Şecâ'atle saḥā vü ḥikmet-i 'irfānıñ âṣārı

Cenāb-ı sākī-i kevser 'Aliyy-i Murtaẓā'dandır"⁸²⁰

Sâlik zikrederken ortada Hz. Peygamber, sağında Hz. Ebûbekir, solunda ise Hz. Ali bulunuyormuş gibi hayâl etmelidir. ⁸²¹ Tarîkat silsileleri özellikle bu iki halifeye dayandırıldığı için zikir esnasında da onlar yâd edilmektedir.

Sıddîk lakabı ile meşhur olan Hz.Ebû Bekr (ö. 13/634) Hz. Peygamber'e iman eden ilk kişilerdendir. Hulefâ-yi Râşidîn'in birincisi (632-634) olup Hz. Muhammed'in hicrette mağara arkadaşıdır. Edebiyatta daha çok "yâr-ı gâr (mağara arkadaşı) ifadesiyle anılan Hz. Ebubekir'in⁸²² Uşşâkî divanlarında "sıddîk" olması ile birlikte Hz. Peygamber'e mağara arkadaşlığı etmesi de nazara verilmektedir.⁸²³

"Be-ḥaḳḳ-ı Ḥazret-i maḥbûb-ı Yezdān şāh-ı ev ednā

Be-şıddḳ-ı Ḥazret-i şıddḳ ki olur mûnis-i ġārı"⁸²⁴

"Yâr-ı ġārı sîretinde Ḥazret-i Şıddḳ'a hem

Mu 'ciz-i ehl-i şadākatdür muḳaddem şohbeti"⁸²⁵

Hz. Ömer cennetle müjdelenen on kişiden biridir. Adaletiyle meşhur olup ikinci halifedir.⁸²⁶Uşşâkî meşâyih'in eserlerinde özellikle yanlışı doğrudan, hakkı batıldan ayırmasıyla "Fâruk" sıfatıyla yer alır. Sâmi Efendi'ye göre Hz. Ömer (r.a),

⁸²⁰ Salâhî, **Divân** K.5/ 3-6

⁸²¹ Hüsnî, **Divân** 17/3

⁸²² Mustafa Fayda, "Ebû Bekir", **DİA**, İstanbul 1994, c.10, s. 101-108

⁸²³ Vassâf, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s.114,s.134.

⁸²⁴ Salâhî, **Divân** K.7-27

⁸²⁵ Salâhî, **Kasîde-i Münferice Tercümesi** /37

⁸²⁶ Mustafa Fayda, "Ömer", **DİA**, İstanbul 2007, c.34, s.44.

İslâm'ın anahtarıdır. Şeytan onu görünce korkup kaçır. Onu sevmek kalbin hastalıklarının tamiridir. Hüsn-i Gülzârî'ye göre gökyüzündeki ay ve güneş ne ise Hz. Ömer de ümmet için öyledir.⁸²⁷

“Ben ‘Ömer ile ‘Ömer benimledir

Ḳavl-i Ḥaḳ her dem ‘Ömerle devr ider

Şeytan işitse ‘Ömerüñ şavtını

Hem zār eylerdi biraḳub anı

Yüzini görse düşer yüz üstine

Mümkün olmaz tarafına yüz tuta

Didi aña Faḫr-ı ‘Ālem yā ‘Ömer

Dīn-i İslāmda senüñ re ‘yüñ ḳamer

Didi her kim severse ‘Ömeri

Ḳalbine itmiş olur ol ta ‘mīri

Din-i İslāmuñ Ömer miṣṭahıdır

Ḥazz-ı İslāmiyetü fettāhıdır”⁸²⁸

⁸²⁷ Hüsnî, **Divân** 69/5

H. Ömer (r.a) Medine’de hutbe sırasında, savaşmakta olan kumandanına sesini duyurur.⁸²⁹ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında H. Ömer’in velâyet yönü⁸³⁰ de işlenmiştir. Hüseyin Vassâf “Vâkıât”ında ve Hicaz Hatıra’sında bir zevkî müşâhede anında H. Ömerin kendine teselli vermesini anlatır.⁸³¹

“Mefhar-ı erbâb-ı izzet Hazret-i Fârûk’a hem

El-cebel yâ Sâriye oldu kerâmet şöhreti”⁸³²

H. Osman(r.a) cennetle müjdelenen on sahabeden biridir. İslâm tarihinde üçüncü halife olup H. Peygamber’in kızları evlendiğinden dolayı Zi’n-Nüreyn lakabı ile de anılmıştır.⁸³³ Hayâsı⁸³⁴ ve takvâsı yönüyle divânlarda nazara verilir.

“Hayâda pîşvâdır herkese ‘Osmân-ı Zî’n-Nüreyn

Bulunsa lem’a-i hilmi derûnda ol hayâdandır”⁸³⁵

“Câmi ‘-i Kur’ân olan ol şem ‘-i Zî’n-Nüreyn’e hem

Zî-hayâ olan şehîdüñ rûz-ı rûşen behceti”⁸³⁶

⁸²⁸ Sâmi, **Kenzü’Âşıkın**, 43a/1-4;6-7

⁸²⁹ Mustafa Fayda, “H. Ömer” **DİA**, İstanbul 2007, c.34,s.47

⁸³⁰ Sâmi, **Divân** 191/14

⁸³¹ “Medine-i Münevvere Ravza-i Muattara-i Muazzama-i Muhammediyye’de bulunduğum sırada Medine’den müfâratat te’sîriyle kalb-i derd-pîşânemde husûle gelen hissiyât-ı iftirâkın münâsebetiyle bir köşeye çekildim.132 Akşam ile yatsı arasında kabır-i envere müteveccihen Kur’ân-ı Kerîm tilâvet ve salavât-ı şerîfe ve ed’iye-i me’sûre kırâat ettim. Şiddetli bir bükâ husûle geldi. O sırada ravza-i seniyyeden perde-i saâdet açıldı. Rasûl-i Ekrem sallallahu aleyhi ve sellem Efendimiz Hazretleri’nin vech-i tâbân-ı saadetleri şaşaa-nümâ-yı kemâlî oldu. Hazret-i Ömer radiyallâhu anh efendimize kemâlî şerefle, “Git Hüseyin’e söyle müteessir olmasın” diye emir buyurdular. H. Ömer nezd-i fakîrâneme geldi. Emr-i Peygamberîlerini tebliğ etti. Deryâ-yı hasret ve teessür büsbütün cûş u hurûşa geldi. H. Ömer mütehayyiran avdetle arz-ı keyfiyet eyledi. Bu esnâda lütfe, tenezzülen keremen, âtifeten, merhameten bizzat, perdeyi elleriyle kaldırarak doğrudan doğruya şeref-i hitâbla “Yâ Hüseyin, mahzûn olma. Gönliñ bende oldukça arada iftirâk yoktur. Muhabbette kurb ve bu’dün te’sîri mevzû-i bahs olmaz. Her zamân nazar-ı füyûzât-eserim senin üzerine ma’tûfdur” buyurdular. Derhâl bir sükûnet içinde neş’e-i kâmile-i aşk ile mest ve sarhoş oldum.”Vassâf, **Vâkıât**, s.83.

⁸³² Salâhî, **Kasîde-i Münferice Tercümesi**/38

⁸³³ İsmail Yiğit, “Osman”, **DİA**, c.33, s.442.

⁸³⁴ Hüsnî **Divân** 69/6.

⁸³⁵ Salâhî, **Divân** K.5/5.

Hız. Peygamber'in damadı ve İslâmın dördüncü halifesidir. Babası Hız. Peygamber'in amcası Ebû Tâlib'tir. Neredeyse bütün gazve ve seriyyelere katılmıştır. Hız. Ali (r.a), cennetle müjdelenen on sahâbeden biridir.⁸³⁷ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında kendisinden Alî, Şâh-ı Merdân, Murtazâ, Aliyyü'l-Murtazâ, Haydâr olarak bahsedilmiştir.

Hız. Peygamber, Hız. Ali'yi konumu/menzileti bakımından Hız. Mûsâ'nın yanındaki Hız. Harun'a benzetmiştir.⁸³⁸ Salâhî'ye göre Hız. Ali, her iki âlemin şâhidir, hidâyet yolunun da eridir.⁸³⁹

“Buyurdu kim Resûlu'llâh ‘Aliyyü’l- Murtezâ’ya sen

Baňa nisbetle Mûsâ ile Hârûn nisbeti lâkin

Velî ben hâtemîyim enbiyânın mürselîniñ hem

Benim ba‘dimde olmaya nebî mürsel ey [i]bn-i ‘am⁸⁴⁰

Sâmi Efendi, Hız. Ali'yi, “ilm-i ledûnün koruyucu ve kapısı, velilerin delili, keramet nûrunun ay gibi parlak kâmeti” olarak divânında vâsfeder.⁸⁴¹

Salâhî'ye göre de Hız. Ali (r.a), kerâmet sahibi olup ledûn ilminde peygamber vârisi, sıfatlar denizinin cevheri, bengü suyun kaynağı zât sırlarının da gizli hazinesidir.

“Server-i ‘Âlî-cenâb şâh-ı kerâmet-nişâb

‘İlm-i ledünniye bâb vâris-i peygamberi

⁸³⁶ Salâhî, **Kasîde-i Münferice Tercümesi**/39.

⁸³⁷ M. Yaşar Kandemir, “Ali: İlmî Şahsiyeti”, **DİA**, İstanbul 1989, c.2, s.375; Ethem Rûfî Fığlalı, “Hız. Ali”, **DİA**, c.2, İstanbul 1989, ss.371-374.

⁸³⁸ “Ya Ali, Sen bana, Harun’un Musa’ya olan mevkiindesin (gibisin). O kadar ki; benden sonra Peygamber yoktur.” Buhârî, “Fezâ’ilü aşhâbi’n-nebi”, 9, “Megâzî”, 78; Kandemir, “ Hız. Ali”, **DİA**, c.2, ss.375-378; Gudde, **Mevzu Hadisler**, s.59

⁸³⁹ *Ol şeh-i her dü serâ rāh-ı hüdmânñ eri*” Salâhî, **Divân** K.4/1

⁸⁴⁰ Sâmi, **Kenzü'l-Ârifin** 165/166.

⁸⁴¹ Sâmi, **Divân** 204/1-3.

Cevher-i baħr-ı şıfāt menba'-ı āb-ı ħayāt

Maħzen-i esrār-ı zāt evc-i saħā aħteri”⁸⁴²

Hz.Ali’nin lakabı olan, “beğenilmiş, kendisinden râzı olunmuş” anlamlarına gelen “*Murtazā*” ismi de Uşşâkî meşâyihının divânlarında geçmektedir.

“Şecā’atle saħā vü ħikmet-i ‘irfānıñ āsārı

Cenāb-ı sākī-i kevşer ‘Aliyyü’l- Murtazā’dandır”⁸⁴³

“Enbiyānıñ vārişiyse bu yoluñ rehberleri

Mürşid-i kāmil yedin tut Murtazādan dönme sen”⁸⁴⁴

“Ĥaķ yolına sālîklere hep reh-nümādur Murtazā

Evc-i hüviyyetde uçar ol bir Hümmādur Murtazā”⁸⁴⁵

Ehl-i beyt, âlemlere rahmet Hz. Peygamber’in ailesi ve soyu anlamına gelmektedir.⁸⁴⁶ Hz. Peygamber’in bir ismi de “Tâhâ” olduğu için “ehl-i beyt” tâbirinin yanında “âl-i Tâhâ” tâbiri de eserlerde kullanılmıştır.

“Anuñ-çün āl-i Tâhā dediler evlādına anuñ

Ki zîrā Ĥaķ yolında anlar aşĥāb-ı rızādur hep”⁸⁴⁷

“Buyurur ol dem Muħammed Muştafa

⁸⁴² Salâhî, **Divân** K.4/2-3.

⁸⁴³ Salâhî, **Divân** K.5/6.

⁸⁴⁴ Hulûsî **Divân** 371/2.

⁸⁴⁵ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 10/1.

⁸⁴⁶ Tirmizî, “Menâkıb”, 31.

⁸⁴⁷ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 19/18.

Ehl-i Beytimdir 'Aliyyü'l-Murtezā

Hem Kerîmem Fâtıma Fahrü'n-Nisâ

Hem Hasan Hüseyin-i şâh-ı şühedâ

Bunlaruñ evladlar zürriyetleri

*Yâ kıyâma gelen 'aşiretleri"*⁸⁴⁸

Uşşâkî yolunun erkânı da Hz. Ali'ye dayanmaktadır.⁸⁴⁹Ehl-i beyti sevmek, Hz. Peygamber'i sevmenin de bir işâreti kabul edilmiştir.⁸⁵⁰ Uşşâkîliği içtihat eden Şeyh Hüsâmeddîn-i Uşşâkî'nin soyu Hz. Peygamberin torunu Hz. Hasan'a çıktığı için "şerif" sayılmaktadır.⁸⁵¹

Hz. Hasan (r.a) ve Hz. Hüseyin (r.a), Hz. Ali (r.a) ile Hz. Fatıma'nın çocukları, Hz. Peygamberin (sav.) de torunlarıdır. Uşşâkî meşâyihından Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin mesnevî türünde kaleme aldığı "*Hilye-i Hasaneyn*" adlı eserinde, hilyeyi iki bölüme ayırmış, ilk bölümde Hz. Hasan'ı sonraki bölümde ise Hz. Hüseyin'i ele almıştır.⁸⁵²Hilyeye göre Hz. Hasan (r.a), açık alınlı, beyaz yüzlü, tatlı sözlü, güler yüzlü olarak vâsfedilmiştir.⁸⁵³ Hz. Hüseyin, yüzü nûr ile kaplı, beyaz simalı, ay yüzlü, omuzları kuvvetli olarak vâsfedilmiştir.

⁸⁴⁸ Sâmi, **Kenzü'l-Âşıkîn**, 22a/4-5-6.

⁸⁴⁹ "*Vakt-ı sa'âdetdeki erkânlarının erkânıdır*

Şâh-ı velâyet 'Aliniñ halvet-i 'uşşâkî kolu."Hulûsî, **Divân** 580/2.

⁸⁵⁰ Mustafa Öz, **DİA**, c.10,ss.498-501.

⁸⁵¹ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, s.119.

⁸⁵² Fatih Sona, "Abdullah Salâhî'nin Hazreti Hasan ve Hüseyin'i Övgüsü: *Hilye-i Hasaneyn*", **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S. 66,ss.77-104.

⁸⁵³ "*Vech-i pâkini edip şun'-ı celîl*

Levha-i sîm-i beyza temsil

Eyleyen vâsf-ı şerîfin takrîr

Alnı açık diye etmiş tahrîr

Ya 'ni gâyetle güzel yüzlü idi

Ki güler yüzlü şîrîn sözlü idi"Sâlâhi, **Hilye-i Hasaneyn**/170,173,188.

“Hilye-i pāk-ı İmām-ı Hüseyin

Oldu bu resme muḥakḳak tebyīn

Ol mübārek yüzünüñ levni meger

Ki leṭāfet ile olmuş ezher

Ya ‘ni ḥüsniyle Cenāb-ı feyyāz

Eylemiş vech-i cemīlini beyāz

Leḥçesi fark ola mı bā-rü ‘yet

Ḳaplamış rûyını nûrāniyyet

Nûr-ı vechine bakılmazdı anıñ

Mihr-i raḥşānı idi dünyānıñ

Yakışır nûr-ı mücessem dersem

Rûyına māh-ı mu ‘azzam dersem

Desti gāyet ile kuvvetli idi

Bir kerem şāhibi devletli idi”⁸⁵⁴

Edebiyatımızda Hz. Hüseyin’in ve ailesinin şehit edilmesini ele alan pek çok manzum ve mensur eser bulunmaktadır.⁸⁵⁵ Yine Kerbelâ, bir belde ismi olmaktan çok elîm bir olayın imgesi ve bu olaya gönderme yapan bir motif olarak karşımıza çıkmaktadır.⁸⁵⁶

“Şehen-şāhi şehīdānīñ Hüseyn ol şāh-ı kevneynīñ

Me’āl-i kışşası ‘ibret-nümā hayret-fezādandır”⁸⁵⁷

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Hz.Hasan ve Hz. Hüseyin’i şehid eden Yezid, Şemir ve Mervan lanetle anılır.

“Bunda la’net kıl Yezīde ol Şemir it Mervānī

La’net oldu tā kıyāmet haşre dek git Mervānī

Bunda Beytu’llāhi yıkdı tābi’-i put Mervānī

Cān fedā kıl sen Hasandır şāh Hüseyn-i Kerbelā”⁸⁵⁸

Yezid ifâdesi aynı zamanda şerrin ve nefsin sembolü olarak da Uşşâkî meşâyihinin divânlarında geçmektedir.

“Cīfe-i dünyāya tālīb himmet ise istemem

Ḳupḳurı da’vā ile ol ‘ibret ise istemem

Hep bu yolda her kimiñ kim ümmet-ise istemem

Ben yedi nīrānı bahş itdim Yezīdi istemem”⁸⁵⁹

⁸⁵⁴ Sâlâhi, **Hilye-i Hasaneyn**/263-265,270-271,330.

⁸⁵⁵ Mehmet Arslan –Mehtap Erdoğan, Kerbelâ Mersiyeleri, Grafiker Yayınları, Ankara 2009; Abdurrahman Sâmî, **Nâme-i Muharrem**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1912.

⁸⁵⁶ Mustafa İsmet Uzun, “Türk Edebiyatında Kerbelâ”, **DİA**, c. 25, ss.274-275.

⁸⁵⁷ Sâlâhi, **Divân** K.5/7-8.

⁸⁵⁸ Hulûsî, **Divân** 552/5.

1.1.5 Dinî Kitaplar

Dîvânlarda kutsal kitaplar “Kur’ân-Kerîm”, “Zebur”, “Tevrat”, “İncil”, “dört kitap”, “dört kitabullâh”, “dört kitâbât” olarak yer almaktadır. Ayrıca Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas’ın “Bağ-ı Behişt”i Kur’ân-ı Kerîm’in manzum tefsiridir.

“Şühûf-ı Zebûr Tevrât İncîl Furkâna

İkrâr iden arzu ol Bâkî cāna

Garķ idüb gözlerin yaşlı cāna

Gelsin lâ ilāhe illallāh diyenler”⁸⁶⁰

Kur’ân-ı Kerîm, manzumelerde “Furkân”, “Kitâb” ve “Kur’ân” ifadeleriyle yer almaktadır. Kur’ân-ı Kerîm’in sırlarını anlamaya tâlib olmak gerekir. Nusret Tura’ya göre Kur’ân-ı Kerîm, peçeli bir gelin gibidir. Usûlünce okunmazsa kişi ondan muhabbet zevkini duyamaz.⁸⁶¹

“Tâlib ol cāndan rumûz-ı sırr-ı Kur’ân’a eriş

Aķmasa ummāna ķavuşmaz ebed āb-ı sehāb”⁸⁶²

Sâmi Efendi’ye göre Ebu Cehil Kur’ân-ı Kerîm’i bilip anlayamadıysa cahil olanlar da ârif olanı anlayamazlar.⁸⁶³ Sâmi Efendi’ye göre sâlik ilâhî ilmi anlamak istiyorsa, ledün ilminin sırlarına ve dört kitabın esrarına vâkıf olması gerekir. Ledün ilminin sırrını dört kitapta okuyan noktanın esrârını anlar ki bu “ilm-i ilmullah”tır.⁸⁶⁴

Hikmetî’ye göre bütün kutsal kitapların/metinlerin gönderilmesinin hikmeti, insanın kendi nefsinı tanıyıp Rabbini bilmesidir.

“Hem Zebûr Tevrât u İncîl hük-m-i āyetden murād

⁸⁵⁹ Hulûsî, **Divân** 315/2.

⁸⁶⁰ Câhidî, **Divân** 81/3.

⁸⁶¹ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.254.

⁸⁶² Sâmi, **Divân** 25/9.

⁸⁶³ Sâmi, **Divân** 192/3.

⁸⁶⁴ Sâmi, **Divân** 58/2.

Hem kitāb-ı harf-i encüm sırr-ı hikmetden murād

Şarf u nahv mantık ma ‘ānī hüküm-i hey’etden murād

Kendi nefsiñ añlayıp kendinde Hâk bulmak imiş”⁸⁶⁵

1.1.6 Âyetler ve Hadisler

Tekke Edebiyatı’nın en önemli kaynaklarından biri Kur’ân ve Hadis’dir.⁸⁶⁶ Tekke şiirine bu dinî kaynaklar hem lafzen hem de mânâden yansımıştır. Bu yansıma da lafzî olarak “iktibas” yoluyla; manevî ve işâri olarak da telmih yoluyla gerçekleşmektedir.⁸⁶⁷ İktibas, terim anlamında “bir şâir veya nâsirin kendi eserine âyet veya hadislerden katmasıdır.”⁸⁶⁸ Lügat anlamı olarak da iktibas, “ateş yakmak için kor almayı” ifade etmektedir.⁸⁶⁹ Bu anlamda şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında sık sık âyet ve hadislerden iktibaslar yapılmıştır. Çalışmada yapılan iktibas ve telmihlerde geçen âyet ve hadislerin yer aldığı beyitlerin hepsini tekrar etmekten ve onları geniş mânâları ile ele almaktan ziyâde, geçtiği divanı ve beyit numaralarını verme ve lafzî iktibaslarının bazılarını örneklendirme yolu tercih edildi. Âyet ve hadisleri tercih ederken en az üç şâir Uşşâkî şeyhinin divânında geçmesi göz önünde bulunduruldu.

2.1.6.1 Âyetler

Âyet, “Kur’ân-ı kerîmdeki sûreleri meydana getiren, uzun veya kısa, bir harf veya birkaç kelime veya cümleden oluşan ilâhi kelâmın her biridir”.⁸⁷⁰ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında karşımıza çıkan bazı âyetler şunlardır:

1. Fâtihâ Sûresi 1/2:

“Hamd, âlemlerin rabbi Allâh’a mahsustur.”⁸⁷¹

⁸⁶⁵ Hikmetî, *Divân* Mrb.284/4.

⁸⁶⁶ Reyhan Keleş, *Divân Şiirinde Âyet ve Hadis İktibasları*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2016.

⁸⁶⁷ Dilaver Selvi, “Her Âyetin Bir Zahirî Bir Bâtını Vardır Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 2, ss. 7-41.

⁸⁶⁸ M. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989, s. 268.

⁸⁶⁹ Saraç, *Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat*, s.274

⁸⁷⁰ İsmail Karagöz, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s.44.

Beyitlerde “*hamdü li’llah*” , “*el-hamdü li’llah*” gibi şekillerde geçmektedir. Bu âyetlerin geçtiği Fâtihâ suresi “*Sure’l-Hamd*” olarak da isimlendirilir.

“Nûr-ı vechüñ ’ayn olub gözden hicābum sileli

Okıyub sure’l hāmd sırr-ı Furkān bileli

Seyrile hayrān olub derde dersinin olalı

Vuşlatı hicrān elinden dersin cānum benüm”⁸⁷²

“Füyûzu bast edip maḥmūd-ı zāt elḥamdülillāh

Umūmuñ Rabbı Rabbü’l- ālemîn sırriyle isticlā”⁸⁷³

Salâhî, pirin/şeyhinin eteğine yapışıp mâsivâdan el çektiği için ve gönlünden zulmet perdelerinin karanlığını birden sürüp çıkardığından dolayı Allâh’a hamdetmektedir.

“Dile bād-ı hüdā oldu vezān el-hamdü li’llāh

Sürüp gâflet seḥābın nā-gehān el-hamdü li’llāh

Yapışdım dāmen-i pīre elim çekdim sivādan

Düşüp dersini buldum emān el-hamdü li’llāh”⁸⁷⁴

2. Bakara Sûresi 2/31:

“ Ve Âdem’e bütüin isimleri öğretti”⁸⁷⁵

⁸⁷¹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Fâtihâ Sûresi, 1/2.

⁸⁷² Câhidî, **Divân** 167/3.

⁸⁷³ Sâmi, **Divân** 2/4

⁸⁷⁴ Salâhî, **Divân** G.134 /1

Salâhî'ye göre, Allâh'ın, Hz.Âdem'e bütün isimleri öğrettiği hususunu idrak etmek, "mâna ilminin sırrına ulaşmak, yaratılışın hikmetini kavramak" demektir. Abdurrahman Sâmî'ye göre Uşşaki meşayihî "esmâ"sırrında⁸⁷⁶ üstâd olmuştur.⁸⁷⁷

"Çünkü Âdem-zâdesiñ bil âdem-i ma'nâ nedir

*Âdem ders ders sırr-ı 'alleme'l-esmâ nedir"*⁸⁷⁸

Sâmî Efendi'ye göre başlangıç "Nûr-ı Muhammediyye"⁸⁷⁹ ile başlamış ve o nûrun yansıması da Âdem'e esmânın talim ettirilmesiyle devam etmiştir.

"Bidāyet nokta-ı nûr-ı Muhammed mebde-i ulā

*O nûruñ aksidir âlemle Âdem 'alleme'l-esmâ"*⁸⁸⁰

"Ehl-i istidâda mir'ât-ı meh-i tevḥîd-i zât

*'Alleme'l-esmâ ile dersḥâne-i ders vücūd"*⁸⁸¹

"'Alleme'l-esmâ ḥakāyık levḥisin irfān dersi

Li dersini ḥalvetinde vuşlat-ı Raḥmān dersi

Zāhiriñ ḥalk bâṭınıñ Ḥak'la ḥarem-gāḥ şān dersi

Cümleden nûr-ı hüda maḥbûb-ı Raḥmān görünür

*Aḥmed ü Maḥmūd Muhammed nûr-ı Sübhān görünür"*⁸⁸²

⁸⁷⁵ Kur'ân-ı Kerîm, Bakara Sûresi, 2/31.

⁸⁷⁶ Sâmî, **Divân** 114/1

⁸⁷⁷ "Alleme'l-esmâda üstâd eyledi Mevlâ bizi
Levh-i gaybıñ ilmini bi'l-cümle Ḥak'tan almışız" Sâmî, **Divân** 54/3.

⁸⁷⁸ Salâhî, **Divân** G.39/1

⁸⁷⁹ Mehmet Demirci, "Nûr-ı Muhammedî", **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, s. 1 ss. 239-258.

⁸⁸⁰ Sâmî, **Divân** 2/1.

⁸⁸¹ Sâmî, **Divân** 52/6.

Nusret Tura'ya göre zuhûra başlayan ilâhî isimlerin kemâlini idrak ettiğinden dolayı şuur, muhabbetin başıdır. Vahdet-i vücûd neşvesi ile varlığa bakan Tura'ya göre var olan herşey o cemâlin akislerindendir. Mevcudât, vücûd-ı mutlakın farklı mertebelerden zuhurudur.⁸⁸³

3. Bakara Sûresi 2/115:

“...Nereye dönerseniz Allâh'ın zâtı oradadır...”⁸⁸⁴

Beyitlerde, “*Şemme vechullah*” ve “*şemme dersi*” şeklinde geçmektedir.

Mekânla mukayyed olmayan Allâh, cihetlerle sınırlandırılmaz.

“*Bî-mekânı bir cihet ile mu'ayyed eyleme*

Şemme vechu'llâhı gör ders ir bil kandadır”⁸⁸⁵

“*Sûre-i yâ-sîn ile remz eylemiş*

Şemme vechullâha burhân bir ders”⁸⁸⁶

Sâmi Efendi'ye göre kişinin iç derinliğinde ve namazında “*Her nereye dönerseniz, Allâh oradadır*” sırrını ermesi için zikirle kâim olması lâzımdır.

“*Şalât-ı şemme vechullâha ermek çün derûnuñda*

Olup dersinin kâim kâmet-i mahv u ders ister”⁸⁸⁷

“*Ara sen âdemde bul gör ene'l-Hakk sırrını*

⁸⁸² Sâmi, *Divân* 78/5.

⁸⁸³ Tura, *Gönül ve Aşk*, s.209, s.229.

⁸⁸⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*, Bakara Sûresi, 2/115.

⁸⁸⁵ Salâhî, *Divân* G.38-6.

⁸⁸⁶ Sâmi *Divân* 9/5.

⁸⁸⁷ Sâmi, *Divân* 61/5.

Dost işigin yüz süren şemme vechu'llāhdır o”⁸⁸⁸

“Zātına fānī olup er sırr-ı beytullāh budur

Şemme vechullāh ı bul kim sırr-ı hacullāh budur”⁸⁸⁹

4. Araf Sûresi 7/143:

“Ne zaman ki, Mûsâ, tayin ettiğimiz vakitte(Tur’a) geldi, Rabbi ona kelâmiyla ihsanda bulunduğunda o , “Ey Rabbim, bana görün; sana bakayım.” dedi. Rabbi ona buyurdu ki; “Beni asla göremezsın fakat şu dağa bak, eğer o yerinde durabilirse, sonra sen de beni görebilirsin.” Rabbi o dağa tecelli edince onu paramparça ediverdi, Mûsâ da baygın düştü. Kendine gelince, Sen sübhânsın, tövbe ettim; ben inananların ilkiyim, dedi.”⁸⁹⁰

Âyetteki “beni asla göremezsın” anlamındaki “len terâni” ifâdesi beyitlerde iktibas edilmiştir. Mutasavvıflara göre Hz.Musa “idrâk ve kelâm” ikiliğinden kurtulmadığı için bu tecelli “sûrî tecelli” olarak adlandırılmıştır.⁸⁹¹ Süleyman Rüşdî Efendi’ye göre Uşşâkîler “len terânî” kaydından âzâd olmuşlardır.

“Nahnü mir ‘ât sırrına mazhar düşen ‘uşşâkıyuz

Len terânî kaydınıñ âzâd u ıtlâkıyuz

Künc-i dilden ‘âlemi dersin iden eşrâkıyuz

Emr-i Hâkla ders-i ‘aşk üzre mâ ‘mür sâkıyüz

Câm-ı ‘aşkı şerh için eş ‘âr u ebyât eylerüz”⁸⁹²

⁸⁸⁸ Hulûsî, **Divân** 451/4.

⁸⁸⁹ Sâmi, **Divân** 58/1.

⁸⁹⁰ **Kur’ân-ı Kerîm**, Araf Sûresi 7/143.

⁸⁹¹ İskender Pala, “Len terânî”, **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s.138.

⁸⁹² Rüşdî **Divân**- Muhammesler 2/3.

“Len teranî den enāniyyet şifâtın mahv edip

Bel yerâni sırrını imâ eder İshâk-ı aşk”⁸⁹³

Câhidî’ye göre mâsiva zulmeti oldukça gönle “len terâni” sırrı tecelli etmez.

“İnan Câhidîye terk it nirâni

Ola ma’mûr gide gönülün dersin

Denilmiştir Mûsâya len terânî

Görünmez mâsivâ Allâh ile zâtı”⁸⁹⁴

“Hitâb-ı “len terânî” de ‘aceb remz-i Celâlin var

Kelâm-ı îmâda müjde-i zevk-i vişâlin var

Bakılsa her ne dersi onda envâr-ı Cemâlin var

Bütün ‘âyân ve ders üzere âsâr-ı dersini var

Cihân hep mazharın âlem-i tecellî-zârın olmuşlar”⁸⁹⁵

“Halk iden hallak-ı ‘âdil görünür halkdan ders

Len terâni dir aña kim bakmadı halkdan ders

‘Âkil-i dersi-i evvel kul olan sulţân aña

Zill-i hâs oldur bilindi ‘ayn ider ‘aynıñ ders”⁸⁹⁶

⁸⁹³ Sâmi, **Divân** 102/7.

⁸⁹⁴ Câhidî, **Divân** 27/5.

⁸⁹⁵ Hazmî, **Şiirler** 31/5.

⁸⁹⁶ Karîbî, **Divânçe** 2/1.

“Bu vahdet ehliniñ hâlin haber vir kendi dersinin

Tekellüm kıl terâniden var ol anda dīvân ol gel”⁸⁹⁷

5. Arâf Sûresi 7/172:

“Ben sizin Rabbiniz değil miyim? (Onlar da), Evet (buna) şahit olduk, dediler”⁸⁹⁸

Bu âyet beyitlerde, kâlû belâ, elest kâlû belâ, elestü rabbüküm, elest bezmi ve bezm-i elest şeklindeki kullanımlarla iktibas edilmiştir. “*Bezm-i ezel*” ya da “*bezm-i elest*” olarak kullanılan terkip, ezel toplantısı anlamına gelir. Bu isimlendirmede Allâh’ın rûhlar âleminde yarattığı rûhlara sorduğu: “*Elestü bi Rabbiküm*” (Ben sizin Rabbiniz değil miyim?) sorusu ve rûhların verdiği: “*Kâlû belâ*”, “*Evet, Sen bizim Rabbimizsin*” cevabı bulunmaktadır.

“Çün elest bezminden kelâmıñ semine ‘aks edeli

Şabr u kararım kalmadı dersini geldim tâ ezel”⁸⁹⁹

Hulûsî Efendi’ye göre elest bezminde aşkın şarabından içenler, kadim zamanlardan yani kâlû belâ’dan beri sarhoşturlar. Kuloğlu’na göre mahşer günü yaratıcının Cemâlîyle müşerref olacaklar⁹⁰⁰, “kâlû belâ” meclisinde de O’nu görmüş olanlardır.

“İçmiş ol ‘ışkıñ dersini tâ ezel bezm-i elest

Çünkü dir kâlû dersini mest olan mestâneyi”⁹⁰¹

“Meclis-i kâlû belâ’da görmeyen dostuñ yüzün

⁸⁹⁷ Hulûsî **Divân** 290/6.

⁸⁹⁸ **Kur’ân-ı Kerîm**, Arâf Sûresi, 7/172.

⁸⁹⁹ Sâmi, **Divân** 139/2.

⁹⁰⁰ “*Bulutsuz bir gecede ayın görülmesi gibi Cemâlîn tecellisinin olacağı*” hususundaki hadis için bkz: Buhari, Mevakitu's-Salat 6.

⁹⁰¹ Hulûsî, **Divân** 468/2.

Rûz-ı mahşerde gëri ol Kirdgârı göremez”⁹⁰²

6. Kehf Sûresi 18/65:

“Derken, kullarımızdan bir kul buldular ki, ona katımızdan bir rahmet (vahiy ve peygamberlik) vermiş, yine ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik” ⁹⁰³

Beyitlerde sık kullanılan iktibaslardan biri de *“ledünnâ ilmen”* ifâdesidir. Bu ibâre, *“ilm-i ledün”*, *“ders-i ledün”*, *“ledün ilmi”*, *“min ledünnî”*, *“ledünnî ilim”* gibi çeşitli terkiplerle beyitlerde geçer.

“İlm-i ledünni bildür fazluñ dersini töldür

Ölmezden evvel öldür al git dersini benden”⁹⁰⁴

“Okuyup ders-i ledün bul dört kitâbıñ remzini

Noğtayı fehm eyle ondan ‘ilm-i ‘ilmullâh budur”⁹⁰⁵

“Sen bizi ta’n itme şüfî biz bu ‘ışk dīvānıyuz

Añladıñsa min ledünnî dersinin ‘irfānıyuz”⁹⁰⁶

7. Şuarâ Sûresi 26/87-89:

“İnsanların dirileceği gün, Allâh’a temiz bir kalple gelenler dışında malın da çocukların da fayda vermeyeceği o gün, beni mahcup etme” ⁹⁰⁷

⁹⁰² Kuloğlu, *Bâğ-ı Behişt* 155/2.

⁹⁰³ *Kur’ân-ı Kerîm*, Kehf Sûresi, 18/65.

⁹⁰⁴ Memicân, *Divânçe* 26/3.

⁹⁰⁵ Sâmi, *Divân* 58/2.

⁹⁰⁶ Hulûsî, *Divân* 158/1.

⁹⁰⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*, Şuarâ Sûresi, 26/87-89.

Sûfî psikolojisine göre kalp mârifetin kaynağıdır. Kalb-i sakîm, gönlü sâf olmayan hastalıklı kalp anlamına gelirken, kalb-i selîm ise insan-ı kâmilin kalbine işâret edip, selâmete ermiş kalp anlamına gelmektedir. ⁹⁰⁸ Kur'ân-ı Kerim'de *Şu 'arâ'*⁹⁰⁹ ve *Saffât*⁹¹⁰ sûrelerinde kalb-i selîm sahiplerine işâret vardır. ⁹¹¹

Beyitlerde “*kalb-i selim*” olarak iktibas edilmiştir. Hüseyin Vassâf, Mahmud Kemal Bey'in pederi Emin Paşa'yı ifade ederken vasıfların biri olarak da selim bir kalbe sahip olmasını belirtmiştir.

“O merd-i kāmīl-i dānā

Selīm 'ül-ḳalb idi Hakkā

Gözünde yok idi dünya

Beḳā mülkünde ālī-cāh”⁹¹²

“Ey Hikmeti senden zer ü sīm istemez Allāh

Sa'y ile hemān 'aşḳ ile ezḳārı dilerler”⁹¹³

“Aşlı kem māye-i nā-ḳābili dersi muḥāl

Pek kolay dersi bulur ḳalb-i dersi cān olsa”⁹¹⁴

“Lā-ḥavle de çün sen delim gelmeye şeyṭān-ı racīm

⁹⁰⁸Robert Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum: Kalp Nefs ve Ruh*, İbrahim Kapaklıkaya (Çev), Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.28.

⁹⁰⁹ “Allah'a arınmış bir kalp ile gelen başka.” *Kur'ân-ı Kerîm*, Şu'âra Sûresi 26/88

⁹¹⁰ “Hani o, Rabbine temiz bir kalple gelmişti.” *Kur'ân-ı Kerîm*, Sâffât Sûresi 37/84

⁹¹¹ Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s.191, Safer Baba, *İstilahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliyye (Tasavvuf Terimleri)*, s.217.

⁹¹² Vassâf, *Divân* 279/3.

⁹¹³ Hikmeti, *Divân* G.177/8.

⁹¹⁴ Sâmi *Divân* 192/9.

Ḳuloğlı bul ḳalb-i dersi dersinin yarlığaya ol Ḥaḳ te ‘āl’’⁹¹⁵

“Tāhîr ol ḥayz u neffāsdan ḳıl muṭṭahîr neḳsüñi

Ḳalb-i dersi ola ḳalbüñ hem daḥî dersi beyāz’’⁹¹⁶

8. Kasas Suresi 28/88:

“O’nun zâtından başka her şey yok olacaktır. Hüküm O’nundur ve siz ancak O’na döndürüleceksiniz’’⁹¹⁷

“Kasas” suresindeki bu âyette Allâh’tan başka her şeyin geçici, fani olduğu anlatılır. Âyet bazı beyitlerde aynen iktibas edilmiştir.

“Küllü şey’in ḥālikün ders didi Ḥaḳḳ vechehû

Tevḥîdî ḥālinden āgāh oldı ‘irfān bi ‘t-tabî’’⁹¹⁸

“Küllü şey’in ḥālikün sırrını ders ‘Ārif ol

Olma bîcān zümresinden gel müebbed cāna baḳ’’⁹¹⁹

“Zāt-ı ‘ilmiñ nūr dersinin şāh imāmeyn-i ezel

Küllü şey’in ḥālikısıñ dertlere dersin-ı Rabb’’⁹²⁰

“Küllü şey’in ḥālikun’dan bārī alduñ-mı haber

⁹¹⁵ Kuloğlı, **Bâğ-ı Behişt** 264/20.

⁹¹⁶ Cāhidî, **Divân** 216/3.

⁹¹⁷ **Kur’ân-ı Kerîm**, Kasas Suresi 28/88.

⁹¹⁸ Hulûsî, **Divân** 217/5.

⁹¹⁹ Cāhidî, **Divân** 113/2.

⁹²⁰ Hulûsî, **Divân** 48/4.

Hâtıra geldi neden yâ âb-ı hayvân istedüñ ”⁹²¹

“‘Âciz ü fânî düşer mi hîç taşarruf kaydına

Küllü şey’in hâlikün remzi kifâyetdir ders ”⁹²²

9. Necm Sûresi 53/9:

“Onunla arasındaki mesafe, iki yay kadar yahut daha az kaldı ” ⁹²³

Bu âyetle Hz. Peygamber’in Cenab-ı Allâh’a yakınlığı anlatılır. “*Kâbe kavseyn*” cem’ül-cem makamı; “*ev ednâ*” ise makamların nihâyeti olan “Makam-ı Muhammed”dir.⁹²⁴

Beyitlerde bu âyet “*kâbe kavseyn*”, “*kavseyn*” “*ev ednâ*”, “*ders-i kavseyn*”⁹²⁵ şeklinde geçmektedir. Ömer Karîbî’ye göre “*kâbe kavseyn*” vuslat makamıdır.⁹²⁶

“Gören Hülûs bugün hemen dilinde kâbe kavseyn

Olunca rûz neylesün leyâliñi görünce ”⁹²⁷

“Göñül şehrinde bir bâzîrgân olup kârbân ehli

Alup kâlâ-yı rûhânî gele bâzâr-ı dünyâya

Bu maşûda eger sâlik dilerse dünyede êrmek

⁹²¹ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 249/6.

⁹²² Salâhî, **Divân** G.1/4.

⁹²³ **Kur’ân-ı Kerîm**, Necm Sûresi, 53/9.

⁹²⁴ Seyyid, **Niyazi-i Mısri Dîvânı Şerhi**, s. 211.

⁹²⁵ Sâmi, **Divân** 15/8.

⁹²⁶ Karîbî, **Divânçe** 7/3.

⁹²⁷ Hülûsî, **Divân** 516/8.

Dem-â-dem iktidâ ede kim ol sırr-ı ev ednâ'ya”⁹²⁸

10. Necm Sûresi 53/10:

*“Böylece Allâh, kuluna vahyini iletti.”*⁹²⁹

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında, Necm Sûresi’nin onuncu âyetinde geçen “*mâ evhâ*” ifadesi iktibas edilmiştir. Bazı beyitlerde ise vahiy kelimesi ilhâm anlamında kullanılmıştır.⁹³⁰

Kalp mâsivadan temizlenmeli ki ilhâma açık hale gelebilsin. Sûfilere göre Hak, âşık bir kalbe nazar eder. Öyle bir kalbin yanında yeryüzü ile gök bir zerre hükmündedir.

“Kalb-i ‘âşıkdır nazargâh-ı Hudâ

Kalbe nisbet zerredir arz u sema”⁹³¹

“Kalbi tathir et sivâdan kâbil-i ilham ola

Bilesin Hakkı’l-yaķinde sırr-ı mâ evhâ nedir”⁹³²

“Tecdîd-i rûhu mi ‘râc-ı ma ‘nâ

Sırr-ı dersi-ı evhâ içinde”⁹³³

⁹²⁸ Kuloğlı, **Bâğ-ı Behişt** 337/17-18.

⁹²⁹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Necm Sûresi, 53/10.

⁹³⁰ “*Bu bezm-i lâ-mekân dilde dersi-ı nuţ-ı mâ-evhâ*

Münevver tab’-ı şî’rinde lezîz-i dil-dehân itsün” Hulûsî, **Divân** 422/4; Hasan Kâmil Yılmaz, 300

Soruda Tasavvufî Hayat, Erkam Yay., İstanbul 2010, s. 298.

⁹³¹ Başkan, “Hüseyin Vassâf’ın Es’adnâme İsimli Eseri”, s.137.

⁹³² Salâhî, **Divân** G.39/4.

⁹³³ Sâmi, **Divân** 147/15.

2.1.6.2 Hadisler

Hadis, “Hz. Peygamber’e ait söz, fiil ya da Hz. Peygamber tarafından onaylanan söz, iş ve davranışlara” denilmektedir.⁹³⁴Bu hususları inceleyen ilme de hadis ilmi denilmiştir. Hz. Peygamber’in manevî hayatı ve bu mevzudaki kelâm ve fiilleri hadis ilmiyle tasavvufu yaklaştırmıştır.⁹³⁵Diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi tasavvufî hayat ve düşüncenin Kur’an-ı Kerim’den sonra ikinci kaynağı hadislerdir. Uşşâkî meşâyihleri da usul-i hadis, kırk hadis gibi hadis ilmi sahasında da eserler vermişlerdir. Salahaddin-i Uşşâkî’nin Suyûtî (ö. 911/1505)’nin, “*en-Nikâye*” adlı eserinden Usûl-i Hadis kısmının Türkçe’ye tercüme ettiği, “*Usûl-i Hadis Şerhi Tercümesi*”⁹³⁶, Kuloğlu Hacı İlyas’ın dört yüz hadisi nazmen tercüme ettiği “*Dîvân-ı Mesâbih*”⁹³⁷ isimli eseri, Abdurrahman Sâmî’nin “*Hadis-i Erbâin*”i⁹³⁸ bu kabil eserlerdendir.⁹³⁹

1. “Men ‘arefe nefsehu fe-ğad ‘arefe Rabbehu”:

“*Nefsini bilen Rabbini bilir*”⁹⁴⁰

Bu lafızla ibare, ilk olarak tasavvuf kitaplarından Hucviri’nin “*Keşfu’l-Mahcub*” adlı eserinde geçmektedir. Yine buna benzer bir ifade de Hucviri’den onbeş yıl önce vefat eden Maverdi’nin “*Edebu’d-Dünya ve’d-Din*” adlı kitabında yer almaktadır. Burada geçen nakil, Hz. Peygamber’e sorulan “*İnsan Rabbini ne zaman tanır?*” sorusuna cevap olarak verilen “*Kendini bildiği zaman*” şeklindedir.⁹⁴¹ Bazı araştırmacılara göre ise bu ifâde Hz. Ali’ye aittir.⁹⁴² İbn Arâbî’ye

⁹³⁴ Talat Koçyiğit, **Hadis Istılahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara, 1985, s. 120.

⁹³⁵ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.60.

⁹³⁶ Süleymaniye Ktp. P.Paşa 433.No’lu. Yazmanın “745a-757a” varakları arasındadır.

⁹³⁷ Hacı İlyas Kuloğlu, **Dîvân-ı Mesâbih**, Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Kütüphanesi, No:43 Ze 362, v.16a-16b.

⁹³⁸ Kaya, “Abdurrahman Sâmî’nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir’ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem”, s.36

⁹³⁹ Muhittin Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.

⁹⁴⁰ Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ**, 2/2532, s. 309. Bu sözün hadis usulü bakımından tahrir ve değerlendirmesi için bkz. Ahmet Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, TDV. Yayınları, Ankara 2013; Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, ss.512-524

⁹⁴¹ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.512

⁹⁴² Ali Ertuğrul, “**Sefine-i Tebriz İsimli Mecmuada Hz. Ali’ye Nispet Edilen Dualar ve Sad Kelime**”, **Hz. Ali –Sempozyum Bildirileri-**, Editör: Rıza Savaş, İzmir, 2009. s. 235.

göre bu söz rivâyet yoluyla gelmemişse de keşfen sarîhtir.⁹⁴³ Annemarie Schimmel’e göre ise bu söz aslen Delfî’nin “*gnoti theauton*” “*Kendini tanı*” ifadesinin bir başka uygulamasıdır.⁹⁴⁴

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “*nefsini bilen Rabbini bilir*” ibâresi “*men ‘aref*”⁹⁴⁵, “*arefnâ*”, “*aref*”, “*aref sırrı*” gibi ifadelerle geçmektedir. Beyitlerde bu sırrı anlamanın yolunun da tekkelerden geçtiği vurgulanmaktadır.

“Yönüñ tüt yüzleriñ sürsen varup dergâh eşigine

Mükemmel men ‘aref sırrın gör ol erkâna yolumuz”⁹⁴⁶

“Bu vîrâne dilleri ‘aşk ile ta‘mîr eyleyüp

Âfitâb-ı zât ile gencîne tenvîr eyleyüp

Ṭâlib-i Hakk-ı cemâl-i yâre tefsîr eyleyüp

Sırr-ı dilden men ‘arefdır sîne takrîr eyleyüp

‘*Âşıkânıñ kalbine pür-nûr-ı meşkât eyleriz*”⁹⁴⁷

Salâhî’ye göre şehâdet âleminde “*men ‘aref*” sırrı Hudâ’nın kişiye bir lütfudur. İbnü’l-Arabî’ye göre kim kendi nefsinı tanımakta aciz kalırsa Rabbini tanımaktan da aciz kalır.⁹⁴⁸ Sâlik, riyâ ve ibadetlerinde kendini beğenmesiyle ne nefsinı bilebilir ne de Rabbini bilebilir. Salâhî “*men ‘aref*” sırrını hakikâta varlığını yoklukta eritmek olarak da tarif eder.

“*Añladıñsa yokluğın Hakk varlığın fehm eylediñ*

⁹⁴³ Ali Yardım, **Mesnevi Hadisleri**, Damla Yayınevi, İstanbul 2008, s.220.

⁹⁴⁴ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.260.

⁹⁴⁵ Sâmi **Divân** 19/5.

⁹⁴⁶ Hulûsî, **Divân** 162/3

⁹⁴⁷ Rüşdî, **Divân** G.2/2

⁹⁴⁸ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.514

Men ‘aref sırrı Hudā’dan dan bir ‘ināyetdir saña’’⁹⁴⁹

“Riyā vü ‘ucb u kibri terk edip bil men ‘aref sırrın

Tasavvuf ma ‘rifetde varlığı yokluğa şatmağdır’’⁹⁵⁰

Vassâf’a gör ilm-i ledün dersini gören, zikrin ne olduğunu fehmeder. Nefs-i insânî rabbin cemâl aynası olması hasebiyle âlemin aynasında ve nefsin mirâtinde kudretin derecelerini ve âzametini müşahade eden yine insandır.⁹⁵¹ Hulûsî Efendi’ye göre “Men ‘aref” dersini alıp nefsini bilmek için mürşid-i kâmile varmak gerekir.

“Men ‘arefden dersini gör mürşid-i kâmile var

Min ledünnüñ dersin anda gör ne ezkârı nedir’’⁹⁵²

2. “Küntü kenzen mahfiyyen fe hâlaqtü’l-halka li-ya ‘rifünî”:

“Ben bir gizli hazine idim. Bilinmek istedim ve halkı yarattım’’⁹⁵³

Sühreverdi’nin Âvârif’inde ve daha önceki tasavvuf kaynaklarında yer almayan⁹⁵⁴ hadîs-i şerîfin “Ben insanları ve cinleri ancak bana kulluk etsinler (beni bilsinler) diye yarattım’’⁹⁵⁵ âyet-i kerîmesine dayanarak mânen doğru olduğu kabul edilmektedir.⁹⁵⁶ Hüseyin Vassâf, İbnü’l-Arabî’nin nakline ve İsmail Hakkı Bursevî’nin “Kenzi Mahfi” adlı eserine istinâd ederek bu kuds-i hadisin sebebinin Hz. Davud’un münacâtı olduğunu ifade etmektedir.⁹⁵⁷

⁹⁴⁹ Salâhî, **Divân** G.2/6

⁹⁵⁰ Hikmetî, **Divân** K.155/3

⁹⁵¹ Vassâf, **Feyzü’l-Kemal ve Mir’âtü’l-Kemâl**, s.206.

⁹⁵² Hulûsî **Divân** 113/6.

⁹⁵³ Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ**, 2016; Bu sözün usul bakımından tahrir ve değerlendirmesi için bkz. Ahmet Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, TDV. Yayınları, Ankara 2013, ss.109-110.

⁹⁵⁴ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.355.

⁹⁵⁵ **Kur’ân-ı Kerîm**, Zâriyât Sûresi, 51/56.

⁹⁵⁶ Mehmet Yılmaz, **Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992, s. 91.

⁹⁵⁷ Vassâf, **Tasavvufî Şiir Şerhleri (Feyzü’l-Kemal ve Mir’âtü’l-Kemâl)**, s.166

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında bu hadîs “kenz, kenz-i mahfî, küntü kenz, kenz-i sırr, mahrem-i kenzi hakikât, kenz-i genc, küntü kenz-i mahfî, küntü kenzu’llâh” gibi şekillerde geçmektedir.

“Kenz-i sırrıñ haznesinden gelür cümle hayât

On sekiz biñ ‘âleme mahzeniñdir ‘ayn-ı zât”⁹⁵⁸

Hulûsî Efendiye göre hakikât kâbesini muhabbetle gönülde tavaf edebilmek, çok kıymetli bir hal olup gizli bir hazinedir.⁹⁵⁹

“Çün küntü kenzinde Hudâ zâtını pinhân eyledi

Zât-ı nihâna erişen pinhân gelir pinhân gider”⁹⁶⁰

Sadreddin Konevî’ye göre ise “kenz-i mahfî” Allâh’ın isimlerine ve sıfatlarına ait hakikâtlara cami bulunan “zât-ı Ehâdiyet”tir.⁹⁶¹

“Seb ‘a-i etvâr tertîb eyledi ol bî-misâl

Küntü kenzen sırrını derk ide ya ‘nî mahremân”⁹⁶²

Hulûsî Efendi’ye göre Rab, sırrını “kenz-i mahfî” ifadesinde âşîkar eylemiştir.

“Kendi sırrıñ kenz-i mahfisinde izhâr eyledi

Kendine kendi yüzün mir’ât edip oldu ‘ayân”⁹⁶³

3. “Levlâke levlâke lemâ hâlaqtü’l-eflâk”:

“Sen olmasaydın, sen olmasaydın felekleri yaratmazdım.”⁹⁶⁴

⁹⁵⁸ Hulûsî, **Divân** 651/3.

⁹⁵⁹ Hulûsî **Divân** 298/4.

⁹⁶⁰ Sâmi **Divân** 67/9.

⁹⁶¹ Sadreddin Konevi, **Kırk Hadis**, Vahdet Yayınevi, İstanbul 1984, s.81.

⁹⁶² Salâhî, **Divân**, **Etvâr-ı Seb‘a-2**.

⁹⁶³ Hilmetî, **Divân** K.436/9.

Mevzû hadîsler arasında gösterilen bu hadîs-i şerifin lafız itibariyle olmasa da mânen kudsî hadîs olduğu kabul edilmektedir.⁹⁶⁵ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında bu söz “*şeh-i levlâk, şân-ı levlâk*” vb terkiplerle geçmektedir. Hüsn-i Gülzârî’ye göre, “*Sen olmasaydın*” hitabının muhatabı Hz. Peygamber, mahşer günü Hudâ’dan ümmetine lûtûf niyâz edecektir.⁹⁶⁶

“Ey şeh-i levlâk seniñ feyziñle ‘âlem zindedir

Feyz-i ihsânıñ Şalâhî bendeñe kıl bî-hisâb”⁹⁶⁷

“Levlâke levlâkiñ didi Cebrâîl

Levhiñ içün şûr üfleyen İsrâfîl

Lâzım gerek her cānlara ‘Azrâîl

Lâhik ise rahmet şaçar Mîkâil”⁹⁶⁸

“Ta ‘yîn bu kim bilindi nûr-ı ‘Ahmedden Hudâ

Vaşfin kılsam beyân kabul degil olmaz edâ

Sırr-ı levlâk olduğıy-çün cānımı kıldım fedâ

Zıll-i hâş oldur bilindi ‘ayn ider ‘ayniñ bana”⁹⁶⁹

4. “El-fakru fahrî”:

⁹⁶⁴ Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ**, 2123. Bu sözün usul bakımından tahrir ve değerlendirmesi için bkz. Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, s.132-134

⁹⁶⁵ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.423; Osman Bilgen, Alvarlı Muhammed Lutfî’nin “Hulâsatü’l-hakâyık” İsimli Eserinde Geçen Hadislerin Tahrir ve Değerlendirmesi, Uluslararası Hâce Muhammed Lutfî (Alvarlı Efe) Sempozyumu, Erzurum 2013, I, 547.

⁹⁶⁶ Hüsnî, **Divân** 74/5.

⁹⁶⁷ Salâhî, **Divân** G.9-7.

⁹⁶⁸ Hulûsî, **Divân** 650/23.

⁹⁶⁹ Karîbî, **Divânçe** 2/4.

*“Yoksulluk benim övüncümdür, ben onunla övünürüm”*⁹⁷⁰

Fakr tasavvufî bir kavram olarak uğrunda fakrı ihtiyar ettiği Zât dışında herşeyden müstağni kalmaktır. Diğer bir tabirle Allâh’tan başka bir şeye ihtiyaç duymamaktır.⁹⁷¹ Fakr, hiçbir şeye mâlik olmadığını kabullenmektir.⁹⁷² Salâhî’ye göre fakr elbisesi sûfilerin iftihar libasıdır.

“Libās-ı fahr u zerrîn kemer fahr-ı cihân ise

*Benim de came-i fakrım libās-ı iftiharımdır”*⁹⁷³

“Geçti dil nakş-ı hayâl ile reh-i âvâreden

Maḥva erdi nâr-ı istiğrāk ile fevvâreden

Çün tecerrüd eyledik sırrı ak ile kâreden

Fakr içinde fahra erdik gayrı gitti âreden

*Sırrımız dîdâr-ı Hâk’tır vaslımız vicdân-ı Hû”*⁹⁷⁴

Abdurrahman Sâmi’ye göre Uşşâkîlik yoluna girenler, fakirlikleri ve fenâya ermeleri ile fahirlenirler.⁹⁷⁵ Yine Sâmi Efendi’ye göre marifet ehlinin on özelliğinden biri de Allah’tan başka kimseye minnet etmeme ve bu hususta fakirliği tercih etmeleridir.

“Ledünnî ‘ilmini ‘ârif libās-ı meskenet lâbis

*‘Abā-yı fakrū fahrī ile ola ‘izzeti hâris”*⁹⁷⁶

⁹⁷⁰ Aclûnî, **Keşfu’l-Hafâ**, 1835.

⁹⁷¹ Kuşeyrî, **Kuşeyrî Risâlesi**, s.362.

⁹⁷² Ankaravî, **Minhacü’l-Fukara**, s.284.

⁹⁷³ Salâhî, **Divân** G.66-4.

⁹⁷⁴ Sâmi, **Divân** 202/8.

⁹⁷⁵ Sâmi, **Mi’yâru’l-Evliyâ**, s. 58.

⁹⁷⁶ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifîn**, s.200/193

Burada “Fenâ” kavramını üzerinde de durmak gerekiyor. “Fenâ” kavramı tasavvufî olarak insanda beşerî arzuların ve nefsânî heveslerin değil de ilâhî iradenin gâlip ve hâkim olmasını ifade eder. “Fenâ” kavramı ile bağlantılı “bekâ” kavramı ise kötü hasletlerin insandan gitmesini ve ardından da iyi huyların kalmasını ifade etmektedir.⁹⁷⁷

“Fenâfillâh yolunda aşkı eden mihtedâ dâim

Göründü lâ-mekân seyrân içinde vahdetiñ şehri”⁹⁷⁸

“Fakr u fenâya fahr oldu ‘uşşâka düşenler

Maḥbûb-ı ‘âlem ḥüsnünde envâra bakındı”⁹⁷⁹

Karîbî’ye göre tasavvuf ehli de peygamberin izinde, fakrıyla fahirlenmekte,⁹⁸⁰ kınayanın da kınamasından çekinmemektedir.⁹⁸¹

“Melâmet olmaḡdur ‘aşkile zeynüm

El fakr u fahrîdür erkānum ‘aynum

Rızâ-yı Mevlâda bîçâre boynum

‘Aşkuñ zencirine daḡayın gine”⁹⁸²

“Midemiz boş sinemiz boş senden ihsân isteriz

“Fakru fahrî”den giyindik şimdi ikrâm isteriz”⁹⁸³

⁹⁷⁷ Tek, **Tasavvufî Mertebeler**, s.342, s. 345.

⁹⁷⁸ Sâmi, **Divân** 208/4.

⁹⁷⁹ Hulûsî, **Divân** 594/3.

⁹⁸⁰ Karîbî, **Divânçe** 61/2.

⁹⁸¹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Mâide Sûresi 5/54.

⁹⁸² Câhidî, **Divân** 107/2.

5. “A‘dā ‘adüvvük nefsike”:

“Senin en büyük düşmanın iki yanın arasında yer alan nefsidir”⁹⁸⁴

Tasavvufa göre insanın nefs, kalp ve rûh şeklinde boyutları vardır. Bunların içinde nefs en olumsuz, kötülüğü emreden, şerre meyilli unsur iken aynı zamanda tekâmül süreçleri içinde kıymetli bir hâle gelebilecek unsurdur.⁹⁸⁵ Onu terbiye etmenin birinci yolu onun isteklerine karşı gelmektir. Ona dostluk, onun terbiye olmamış haliyle dost olmadığını bilmektir. En büyük cihâd nefse karşı olandır.⁹⁸⁶

“Cihād-ı ekber it nefs-i ‘askerin māt ile ol sulţān

Şafā-yı bâṭınıñ zevkine ir ol dem-be-dem hayrān

Cemāl-i dil-bere her vech ile görmege imkān

Bu demde hem-dem-i yār olmadır insān için ihsān

‘Ulūm-ı aşla ir hūy-ı hevā-yı ibtilādan geç.⁹⁸⁷

“Enāniyyet hicābından geçirmek çün bu imkānı

Cihād-ı ekber-i nefs ile taqvādan ‘āşa ister”⁹⁸⁸

“A‘ dā ‘adüvvük nefsike buyurdu fahrü’l-mürselîn

Nefsine olmuşken esîr hālā yine düşmān arar”⁹⁸⁹

⁹⁸³ Nusret, **Erlər Demine** 56/1.

⁹⁸⁴ Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, 1/143.

⁹⁸⁵ Ali Ayten-Sevde Düzgüner, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak**, Sûfî Kitap, İstanbul 2017s.54.

⁹⁸⁶ “Küçük cihaddan büyük cihada dönüyoruz.” Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, 1/424; “Hakiki mücahid nefsiine karşı cihad açan kimsedir.” Tirmizî, Cihad -2.

⁹⁸⁷ Rüşdî, **Divân**, Mhm ¾.

⁹⁸⁸ Sâmi, **Divân**, 61/6

6. Mûtû kable en-temûtû, hâsibû kable en-tühâsibû:

“ Ölmeden önce ölünüz, hesaba çekilmeden önce kendinizi hesaba çekiniz.”⁹⁹⁰

Ölüm rabıtasının delili olarak da zikredilen bir hadistir. Sûfiler irâdi ölüm bağlamında ölmeden evvel ölmeyi tevhid ve fenâ makamında Hz. İsbâ'nın ikinci doğumuna benzetmişlerdir. İbnü'l-Arabî ise irâdi ölümü nefsin terbiyesi bağlamında dörde ayırmıştır. Beyaz ölüm, açlıkla, siyah ölüm, nefse ezâ ile yeşil ölüm hırka giyip sorumluluk almakla, son olarak kırmızı ölüm ise nefse muhâlefetle gerçekleşir.⁹⁹¹ İzmirli ise onun hadis değil de sûfilere ait bir söz olduğunu belirtmiştir.⁹⁹²

“Câm-ı muhabbet neydidin bilmez bu bezme gelmeyen

İrmez beğânîñ zevkını ölmezden evvel ölmeyen”⁹⁹³

“Fenâda bul beğâ sırrın bulup mûtû hîtâbından

Beğâ-ender-beğâ bezm-i likâ mânendi kâr olmaz”⁹⁹⁴

Ölmeden önce ölmek bir nevi mi'râc olarak görülmüştür. “Mûtu kable ente mûtu” hadîsinin sırrına mazhar olup kendi mi'râcî ile Allâh'ın huzûruna çıkmak da Allâh dostluğunun nişânesi olarak ifade edilmiştir.⁹⁹⁵ Bu mânâda tevhid ve fenâ makamına ermek için ölmezden önce ölümü hatırlamayıp manevi anlamda nefsini öldürmeyen, şeytanın akıbetine düşmekten kurtulmuş değildir.

“Dut Resûluñ kavlini ölmezden evvel ölüñüz

⁹⁸⁹ Salâhî, *Divân* 62/8

⁹⁹⁰ Aclûnî, *Keşfu'l-Hafâ*, 2669; Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, ss.539-543

⁹⁹¹ Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s.539; Eşref Ali, *Hadislerle Tasavvuf*, s. 43

⁹⁹² Uysal, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s.543

⁹⁹³ Rüşdî, *Divân* 243/1

⁹⁹⁴ Sâmi, *Divân* 81/10.

⁹⁹⁵ Özemre, *Kâmil Mürşidlerin Mirâsı*, s.75.

Nefsiñi öldürmeyenler şanma kim şeytân değil”⁹⁹⁶

1.1.7 Âhiret ve İlgili Kavramlar

Ahiret, Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “ ukba, dâr-ı bâkî, bâkî mülk gibi ” isimleriyle geçmiştir. Terim anlamı olarak ahiret, dünya hayatını takip eden ebedi hayatı ifade eder.⁹⁹⁷ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında dünyanın geçiciliği⁹⁹⁸ hatırlatılıp ölüm ve ahiret âleminin kalıcılığı nazara verilmiştir.

“Küllü men ‘aleyhâ fân didi Hakk

İmdi ölüm vardır şimdi mihakkağ

Țut imdi dervişiñ sözine kulağ

Aldanma gel kardaş fânidir dünya”⁹⁹⁹

Câhidî’ye göre İsrâfilin suru ile başlayan ahiret yolculuğu bin yıl sürecek haşr, mahşer, hesap, sıratır.

“İsrâfîl suru urıcak

Cümle millet haşr olıcak

Biñ yıl aç susuz yalıcak

Olmaz mısın bir gün gâfil

Süreler mahşer yerine

Yüzün üstüne sürine

⁹⁹⁶ Câhidî, **Divân** 89/2.

⁹⁹⁷ Komisyon, Dinî Kavramlar Sözlüğü, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2010, s.13.

⁹⁹⁸ “Ey kavim! Şüphesiz bu dünya hayatı ancak (geçici) bir yararlanmadır. Ahiret ise ebedi olarak kalınacak yerdir.”**Kur’ân-ı Kerîm**, Mü’min Sûresi 40/39.

⁹⁹⁹ Karîbî, **Divânçe** 9/5.

Ol ceza hisab yerine

Varmaz mısın bir gün gâfil

İleteler seni sırağa

Gâfiller irmez murada

Yedi tāmūyı orada

Görmez misin bir gün gâfil”¹⁰⁰⁰

Kur’ân-ı Kerîm’e göre dünya, geçicidir; asıl yurt ise ahiret yurdudur.¹⁰⁰¹
Bursevî’ye göre bundan dolayı gece gündüz yararlı işler yapmak gereklidir.

“Ey gönül dünyā fānîdür

Gönül virme şaķın zinhār

Āhiret dār-ı bākîdür

Yarağ eyle leyl ü nehār”¹⁰⁰²

Meşayihın eserlerinde sıklıkla asıl yurdun ahiret diyârı olduğu vurgulanmıştır.

“Gâfil insan gâfil gâfil gezerken,

Elbet ecel gelip ölecek bir gün.

Harām helāl kazandığın mallar,

Mīraşçılar gelip bölecek bir gün”¹⁰⁰³

¹⁰⁰⁰ Cāhidî, **Divân** 218/3,4,5.

¹⁰⁰¹ “Bu dünya hayatı ancak bir eğlence ve oyundan ibarettir. Ahiret yurduna gelince, işte gerçek hayat odur. Keşke bilselerdi!”, **Kur’ân-ı Kerîm**, Ankebût Sûresi 29/64.

¹⁰⁰² Bursevî, **Divân** 142 /1.

Sâlik, ölümünün ardından onu iyi olarak hatırlatacak ahirete de kendisini utandırmayacak işler işlemelidir. Bu da bâtinî, metafizik akıl olarak ifâde edebileceğimiz akl-ı meâd ile mümkündür. Bu akıl ile sâlik ilâhi hakikâtlara nazar edebilir.¹⁰⁰⁴

“Bir e_şer ƙo bu cihānda ta seni hoş andıra

Şol ‘amelden geç ki uƙbāda seni utandıra”¹⁰⁰⁵

Ahirette asıl olan kalb-i selim yani temiz, sâfi bir kalp sahibi olmaktır. Böyle bir kalp ahiret yurdunda sermaye olarak geçerlidir.

“Yevme lā yenfe ‘uda¹⁰⁰⁶ nef edemez māl u benūn

Rāh-ı teslīmde selīm ƙalb ola sermāye saña”¹⁰⁰⁷

2.1.7.1 Kıyâmet, Mahşer

Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî haşrı ikiye ayırır. Sûrî haşr, vefat edenlerin cismânî olarak bir meydanda toplanması ve dünyada iken yaptıkları bütün amellerin ortaya dökülmesine karşılık gelirken manevî haşr ise dünyada nefsin kötü ahlâkla ahlâklanması, kalbin çeşitli manevi hastalıklarla hasta olması, rûhun kederlenmesidir. Sâlik’in bir parçası nefistir ki fenâ âleminde gezinir. Bir parçası nûrani rûhtur ki bekâ âleminde gezinir. Bir parçası da rabbânî bir kalptir ki gezintisi mahşer âleminde dir. Aslında rûh ukbânın mürîdi olup meyli de onayken kalp ise Mevlâ’nın mürîdi olup meyli onadır.¹⁰⁰⁸ Mahşer gününde cehennem ateşinden kurtuluşa erecek olanlar iman etmiş mü’minlerdir. Ancak günahların tartıldığı o müthiş günde, mü’minler kurtulsa da günahlarının çokluğundan ve ağırlığından dolayı cehenneme uğrayacak olanlar da

¹⁰⁰³ Hüsnî, *Divân* 85.

¹⁰⁰⁴ Özemre, *Kâmil Mürşidlerin Mirâsı*, s.36

¹⁰⁰⁵ Salâhî, *Divân* G.139/1.

¹⁰⁰⁶ "O gün ki ne mal fayda verir ne oğullar..." *Kurâ’ n-ı Kerîm*, Şu‘âra Sûresi 26/87.

¹⁰⁰⁷ Sâmi, *Divân* 16/3.

¹⁰⁰⁸ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 25. Nahşebî , *Silku’s-Sulûk*, s.41 Yüstra “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.42.

vardır. Ömer Karîbî'ye göre sâlik mahşer gününde yüzünün ak olmasını, amel defterini sağ elinden almayı diliyorsa, ehl-i tevhidin yolundan gitmelidir.¹⁰⁰⁹

“Ol rûz-i mahşer olunca,

Günâhımız tartılınca,

Cümle mü'min kurtulunca,

Salma nâra yolum benim”¹⁰¹⁰

“‘Âşîlere vir-ile şoldan ber‘ât

Yazılı içinde dürlü seyyi‘ât

Mü‘minlere lutfide ol Ğanî zât

‘Aceb yarın anda n’ola hâlimüz”¹⁰¹¹

“Rûz-ı mahşerde vère sağ eline anuñ berât

Yerini bâğ-ı behişt ile şemerzâr eyleyüp”¹⁰¹²

“Kıyâmet sırr-ı Kayyûm’u şühûd eyler merâtibde

Bürûz-ı sırr-ı kudret cāmi‘i kurbîyyet-i tevḥîd”¹⁰¹³

Kıyamet günü insanlardan Allâh’a en yakın olanın, hüznü en çok olan olarak tarif edilmiştir. Bu anlamda hüzn, mâsiva için olduğunda kalpte hastalık meydana

¹⁰⁰⁹ Karîbî, **Divânçe** 98/4.

¹⁰¹⁰ Hüsnî, **Divân** /50.

¹⁰¹¹ Bursevî, **Divân** 126/5.

¹⁰¹² Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 21/11.

¹⁰¹³ Sâmi, **Divân** 39/14.

getirirken, Allâh için olduğunda ise kalpte huzur sebebi olduğu belirtilmiştir.¹⁰¹⁴Kıyamet gününde kullarına hesap soran hâkim Allâh'tır. Sırların açılacağı o günde mü'min olanlar mesud olacaktır.

“Hak kendüsi ola kâdî

Herkesün açıla rāzı

Mü'minler olalar şādî

Yarın kıyāmet güninde”¹⁰¹⁵

2.1.7.2 Sırât

Âhiret ile ilgili kavramlardan olan “sırât” kelimesi, yol anlamına gelir. Sırât ifadesi, “sırat köprüsü”, “sırâtullâh”, “sırât-ı istikâmet ” gibi tabirlerle eserlerde yer alır. Terim anlamı olarak sırat, cehennem üzerinde bulunan bir yol veya köprüdür. Ehl-i Sünnet âlimleri sıratı bir yol, köprü olarak yorumlamışlardır. Bu köprüyü de kul dünya yaptığı fiillerle inşa etmektedir. Diğer bir deyişle kulun hayatta iken yaptığı iyi işler, ahiret hayatında önüne bir köprü olarak gelmektedir. Bu ameller kulun cehenneme düşmeden cennete ulaşmasına vesile olmaktadır.¹⁰¹⁶Uşşâkî meşâyihinin divânlarında sırat köprüsünü geçmenin zorluğu ve Hz. Peygamber'in şefaati ele alınmıştır.

“Sırât üzre kâmusu dengin almış yüklerin bağlar

Sa'îriñ âteşi deryâ gibi cûş eyleyip çağlar

Meded kıl 'âşî mücrim ümmetiñ feryād edip ağlar

Muhammed ümmetin Hak'dan şefâ'at etmeğe geldi”¹⁰¹⁷

¹⁰¹⁴ Nahşebî, *Silku's –Sulûk*, s.212.

¹⁰¹⁵ Bursevî, *Divân* 127/1-5.

¹⁰¹⁶ Karaman, *Dinî Kavramlar Sözlüğü*, s. 518.

¹⁰¹⁷ Hikmetî, *Divân* Mrb.584/5.

Sâmi Efendi'ye göre sırât köprüsünden geçebilmek için gönül, istikâmet köprüsünden ve kulluktan ayrılmamalıdır.

“Şırâṭ-ı istikâmetten dili dūr etme tâ'atden

*Çıkıp hâl-i şekâvetten rumûz-ı kul kefâ yı bul”*¹⁰¹⁸

Kişi dünya hayatında ne kadar istikâmet sahibi olursa sırat üzerinden de o kadar selâmetle geçer. ¹⁰¹⁹Sâmi Efendi'ye göre kişi kulluğu nispetinde kişinin sırat üzerinden geçmesi kolay olur.

“O kim dünyada şer‘u’llâh huṭûṭı üzre ṣābitdir

Şırâṭ üzre bi-hıfẓi’llâh o dem ehl-i selâmetdir

Kişiniñ nûrı miqdârı şırâṭı Hâk kılar vâsi‘

*Bulur sūr‘at ne miqdâr kulluğa olmuş ise sâri“*¹⁰²⁰

Sâmi Efendi'ye göre asıl sırat ise kişinin süfli hallere düşmeden, insan olarak yaratılmasının hakkını vermesidir.

“Esfel ü a'lâ maḳāmâtı vücūduñda senin

*Düşme gel esfel maḳāmâta şırâṭullâh budur”*¹⁰²¹

“Nidâ eyleye münādî

Mü'minler geçe şırâ'ṭı

Lutfide mi bize Hādî

*Yarın kıyâmet güninde”*¹⁰²²

¹⁰¹⁸ Sâmi, **Divân** 140/8.

¹⁰¹⁹ Diyanet, **Hadislerle İslâm**, c.7,s.611;.Müslim, İman, 302.

¹⁰²⁰ Sâmi, **Kenzü'l-Ârifîn** /204-205.

¹⁰²¹ Sâmi, **Divân** 58/6.

“Dünyâ lezzetinde bulunmaz murād

Şakın virilmesün soluñdan berāt

Yedi tamū üzre kurulur şırātū

Nāra girmeyince cinān bulunmaz”¹⁰²³

“Şırāt köprisüni anda geçicek

Mü’minler ‘āşīlerden seçilicek

‘Āşīler üzere od saçılacak

‘Aceb yarın anda n’ola hālimüz”¹⁰²⁴

“Geçer-iken rüz-ı mahşer ol şırātuñ köprisin

Çekmeye ‘ömren cefā gāyetde bulup sür‘atı”¹⁰²⁵

2.1.7.3 Cehennem ve İlgili Kavramlar

Cehennem¹⁰²⁶Uşşākî meşâyihinin divânlarında “*tamu, cahîm, nâr-ı cahîm, nâr, dûzah*” sözcükleriyle yer almıştır.

“Hidāyet kıl idem sa’yî

Bulam Rezzākı sen Bārī

¹⁰²² Bursevî, **Divân** 127/6.

¹⁰²³ Cāhidî, **Divân** 164/4.

¹⁰²⁴ Bursevî, **Divân** 126/4.

¹⁰²⁵ Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 389/18.

¹⁰²⁶ **Kur’ân-ı Kerîm**, Kamer, 54/48.

Kim alaydı bu dünyâyı

Cehennem nârını görse”¹⁰²⁷

“Tamūyı görmeyüb havfsız geçerler

Sekiz Cennet kapuların açarlar

Kevser şarābını anda içerler

Merhabā yā şehri’ş-şıyām merhabā”¹⁰²⁸

Sâmi Efendi’ye göre nefis rûhu mâsiva ile manevi derecelerden mahrum edip, kalbi kasvet ve gaflet ile doldurup, zulmet ile Allâh’ın rızâsından uzaklaştırmaktadır. Bursevî’ye göre de bu fânî dünyanın sonu virandır. Hakiki seviliye talip olanlar ağıyardan kendini soyutlamalıdır. ¹⁰²⁹

“N’eylerem bu fânî dârı son ucu vîrân olur

Yâr-ı bâkî isteyenler gayrıdan ‘üryân olur

Görmeyen dîdâr-ı Hakk’ı tamuda biryân olur

Dilemem dünyâ vü ‘ukbâ isterim Hakk’dan rızâ”¹⁰³⁰

Cehennem ateşi beyitlerde bir teşbih unsuru olarakta kullanılmıştır. Sâmi Efendi en büyük azabın sevgiliden ayrı kalmak olduğunu belirtmiş ve ayrılık ateşinin yakıcılığının cehennem ateşini geçtiğini ifade etmiştir.

“Ekber-i azâb fırkatîñ nâr-ı cahîmi geçti yâr

Çeşmimden akar eşk-i hûndan dâimâ şelaleler”¹⁰³¹

¹⁰²⁷ Câhidî, *Divân* 128/2.

¹⁰²⁸ Karîbî, *Divânçe* 8/9.

¹⁰²⁹ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 28.

¹⁰³⁰ Bursevî, *Divân* 47/3.

“Âşîler tamu içinde yanarlar

Ol Resûl-ı Muştafâ’yı añarlar

Şefâ‘at eyleye diyi umarlar

Dünyāya aldanma soñı ölümdür”¹⁰³²

“Ey gönül sabredip eyleme ‘işyân,

‘Aķıbet cezāsı nār demedim mi?

Halk içinde cehenneme giderken,

O da mü‘minlere ar demedim mi?

Aşla düşünmedin sū-i halleri,

Görmedi gözlerin doğru yolları,

Haram helāl kazandığın malları,

Hesabın vermesi zor demedim mi?”¹⁰³³

“‘Âşıkñ seyrānıdır firdevs ile tamuda hū

Evvel āhir zāhir bātında muzmer hūda hū”¹⁰³⁴

¹⁰³¹ Sâmi, **Divân** 69/3.

¹⁰³² Bursevî, **Divân** 137/9.

¹⁰³³ Hüsnî, **Divân** 87/1-2

¹⁰³⁴ Sâmi, **Divân** 188/1

2.1.7.3.1 Zebâni

Cehennemde görevli meleklerle zebâni ismi verilmektedir. Âyet ve hadislerde, cehennem tasvirleri yapılırken zebânilerden de bahsedilir.¹⁰³⁵ Divânlarda zebâniler bu görevleri yönüyle geçmektedir.

“Teslîm ol mürşîde benligiñ gide

Doğru yol gösterüb zikre yâr ide

Zebânîler seni atmaya oda

Sebebdür cinâne girmege tevḥîd”¹⁰³⁶

“Bursevî âh idüp ağlar

Cân u cigerni dağlar

Zebânîler tutup bağlar

Yarın kıyâmet güninde”¹⁰³⁷

2.1.7.4 Cennet ve İlgili Kavramlar

Cennet, dinî terminolojide, îmân edip iyi işler işleyenlere ahirette vaad edilen nimet yurduudur.¹⁰³⁸ Cennetle alakalı olarak Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “Adn”, “Me’vâ”, “Firdevs”, “ravza-i Rıdvan”, “cinân”, “sekiz cennet”, “uçmak” gibi kavramlara rastlamak mümkündür.

Hikmetî’ye göre Allâh’ın cemâlîne âşıklar ne bu fânî dünyaya ne de me’vâ cennetine tâliptirler. Onların arsuzu Allah’ın rızasıdır.

¹⁰³⁵ Kur’ân-ı Kerîm, Zümer Süresi 39/71

¹⁰³⁶ Câhidî, Divân 102/3

¹⁰³⁷ Bursevî, Divân 127/7

¹⁰³⁸ Karaman, Dinî Kavramlar Sözlüğü, s.96.

“N’eyler iki ‘ālemi ‘āşıqlarıñ ammā misāl

Bir cemāliñ rü’yeti biñ cennet-i me’vā değer”¹⁰³⁹

“Hār-ı sivādan geçene firdevs-i vaḥdet açılır

Bezm-i vişāliñ gülşeni dāim açar şolmaz olur”¹⁰⁴⁰

Rūz-ı maḥşerdeki ḥalk a’lā vü ednā cümlesi

Sekiz Cennet içre daim ḥūri ḡlmān yalvarır”¹⁰⁴¹

“Bi-ḥamdi’llāh yine ‘ālem münevver oldu gör eyā

Ṭulū’ itdi nice ‘irfān dōşendi yire hem-sāye

Geyer tāt-ı muraşsa’lar varan firdevs-i a’lāya

Görüñ ol kaḡı ra’nādur mişāli mişl-i Ṭubā ya

Seḡer vaḡti temennāya irenler buldı sermāye

Zihī devlet ki var ‘ömri irişüp zār ider Hūya

İçen esrār-ı vaḥdetden düşerler özge ‘uzmāya”¹⁰⁴²

Ḥayāliñle eden ülfet vişāliñle bulan vuşlat

¹⁰³⁹ Hikmetî, **Divân** G.173/3.

¹⁰⁴⁰ Sâmi **Divân** 50/4.

¹⁰⁴¹ Karîbî, **Divânçe** 15/7.

¹⁰⁴² Memicân, **Divânçe** 36.

Eder mi cennete minnet göñül hep sendedir sende”¹⁰⁴³

Sâmi Efendi’ye göre sekiz subûtî sıfatın karşılığı âhiretteki sekiz cennet ve yüz esmâ-i hüsnâ karşılığı olan yüzer derece ile sekiz yüz derece eden ulvi mertebeler mahlûk ve mevcud olduğu gibi manevî cennet ise dünyada kalptir. Sûrî cennet âhiretin hullelerine karşılık kalpte çeşitli ibadet lezzetlerinin duyulması, nehirlerine karşılık da ilm-i ledün ve ilhamdır.¹⁰⁴⁴

“İy gâfil eyle tefekkür ‘ākıbet hālün n’ola

Yarın anda yerün cennet mi yahud nâr mı ola

Ƙorku var sen ağlayasın eller şād olup güle

Uyan bu gâfletten uyan gel yarağ eyle yarağ”¹⁰⁴⁵

“Tāb-ı temmūz-ı riyāzetde olursañ huşk-leb

Ravza-i cennetde saña yapılır nice hıyāz

Nefsiñi sicn-i şu ‘ūbetde iderseñ iktisāb

Açılır Firdevs-i ‘ālāda saña nice riyāz”¹⁰⁴⁶

“Yedi tamu sekiz uçmak sırlarını gösterüp

‘Āşık-ı şādık olanlar zevk ü seyrān eyleyüp

‘Āşiler nārda yanup mü ‘minler uçmağa girüp

¹⁰⁴³ Sâmi, **Divân** 183/10.

¹⁰⁴⁴ Yüsrâ “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.44

¹⁰⁴⁵ Bursevî, **Divân** 128/1.

¹⁰⁴⁶ Salâhî, **Divân** G.89/4-5.

Yarın ol Hâk dostlarına lutf ile ihsân ide ”¹⁰⁴⁷

Sûfilere göre rızâ makamına ermek için “*Allâh Teâlâ’dan cenneti istememek, cehennemden ona sığınmamak*” gerekir. Sadece rızâyâ talip olunmalıdır.¹⁰⁴⁸ Salâhî’ye göre insan Hakkîn rızasının dışında amellerini hiçbirşeye bağlamamalıdır.

“Şalâhî ragbet-i cennâta gel haşır itme a’ mālî

Rızâ-cū-yı Hudâ ol rehbet-i nâr-ı saķardan geç ”¹⁰⁴⁹

Ebû Ali ed-Dekkâk (ö.406/1015), “*Kul ibadeti sayesinde cennete, ibadetindeki edebi sayesinde de Hakk’ın rızasına kavuşur*” demiştir.¹⁰⁵⁰

2.1.7.4.1 Hûri-Gılmân

Hûri, cennet hanımları için kullanılan bir ifâdedir.¹⁰⁵¹ Gılman ise cennette hizmet eden gençler anlamında kullanılan terimdir.¹⁰⁵² Uşşâkî meşâyihinin divânlarında çoğunlukla ikisi bir arada kullanılmıştır.

“Acep dü- ‘âleme minnet eder mi âşık-ı billâh

Degil dünyâ bu yolda hûr u gilmândan ümîdiñ kes ”¹⁰⁵³

“Hûrîler gilmânlar karşı geleler

Mü’minlere gulleler getüreler

Hâk emr idüp uçmağa getüreler

¹⁰⁴⁷ Bursevî, **Divân** 69/3.

¹⁰⁴⁸ Cemâlnur Sargut, **Sohbetler**, Nefes Yay., İstanbul 2013., s. 91.

¹⁰⁴⁹ Salâhî, **Divân** G.17-7.

¹⁰⁵⁰ Sühreverdî, **Avârifü’l –Maarif**, (Tasavvufun Esasları), H. Kamil Yılmaz - İrfan Gündüz(Çev), Erkam Yay., İstanbul 1989, s. 344.

¹⁰⁵¹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Bakara Sûresi 2/25; Bekir Topaloğlu, “Hûri”, **DİA**, İstanbul 1998, c.18, s. 387-388.

¹⁰⁵² Yusuf Şevki Yavuz, “Gılman”, **DİA**, c. 14, s. 50.

¹⁰⁵³ Sâmi, **Divân** 88/2.

*Gelün tevbe vü istiğfâr idelüm*¹⁰⁵⁴

Hûri ğilmân her kapuda cem ‘ olup gevher tutar

Her biri tesbiḥ u tehlîl eyleyüb dîvân tutar

Hakkıñ lutf u iḥsânına ‘aql-ı beşer mi yeter

*Bu mübârek Ramazanıñ şerefi ḥürmetine”*¹⁰⁵⁵

“Gerek ğilmân gerek vildân ‘umûm ḥūrîleri ḥayrân

*Bulup dilde sekiz cennet ‘azâbı intizâr olmaz”*¹⁰⁵⁶

“Behişt-i yâr olan maḥbûb ne ğilmân ḥüridir devlet

*Anı mü‘min taḥallaḳ tüm bi-aḥlâkındadır şaffe”*¹⁰⁵⁷

“Cennetleri seyrelediñse mülk-i ma‘nâda eger

*Her semtini ğarḳ eyleyen ol kâmet-i tûbâ nedir”*¹⁰⁵⁸

2.1.7.4.2 Kevser

Arapça bir kelime olan kevser “çokluk, çok şey” demektir. Dinî terminolojide âhirette Hz. Peygamber’e vadedilen Allâh’ın nimetlerinden bir ırmağın adıdır. Bu

¹⁰⁵⁴ Bursevî, **Divân** 130/5.

¹⁰⁵⁵ Karîbî, **Divânçe** 96/6.

¹⁰⁵⁶ Sâmi, **Divân** 81/3.

¹⁰⁵⁷ Hulûsî, **Divân** 64/1.

¹⁰⁵⁸ Sâmi, **Divân** 72/9.

ırmağın suyu içeni bir daha susatmaz ve tadı da baldan tatlıdır.¹⁰⁵⁹Cennetin diğer ırmakları Kevser’den çıkmıştır.¹⁰⁶⁰ *“İnnâ a ‘taynâke ‘l-kevser:”*¹⁰⁶¹ *“Kuşkusuz biz sana kevseri verdik”*¹⁰⁶² âyetinde geçen kevser havuz olarak anlaşılmış ve bu nedenle de kıyamet günündeki Hz. Peygamber’e (sav.) bahşedilen havuz için havz-ı kevser” denmiştir.¹⁰⁶³ Havz-ı kevser tabiri bazı âlimlerce Hz. Peygamber’e (sav.) verilen nübüvvet, ilim, ümmet olarak da yorumlanmıştır.¹⁰⁶⁴Uşşâkî meşâyihinin divânlarında kevser, *“havz-ı kevser”* , *“sâkiyân-ı kevser”*, *“âb-ı kevser”*, *“şarâb-ı kevser”* şeklinde geçer.

“Ümmetüñdür Câhidî gördi yüzüñ sevdi seni

Kevserüñden içdi rûhum söyleden oldur beni

Rahmeten li ‘l ‘âlemînsin medh ider Rahmân seni

*Rehberüm rāh-ı rıdāya fahr-i ‘âlem Muştafā”*¹⁰⁶⁵

“Kevser şarābından içmek diler sen

Cennet hūrîlerin kaçmak diler sen

Dostuñ perdelerin açmak diler sen

*Teslîm ol mürşide ol bugün derviş”*¹⁰⁶⁶

“Kevser şarābı içilüp her dürlü gamdan geçülüp

¹⁰⁵⁹ Diyanet, **Hadislerle İslâm**, c.7,s.611.

¹⁰⁶⁰ Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü**, s.370.

¹⁰⁶¹ *“Hişâb-ı naşş-ı a ‘taynâk nişâb-ı haşş-ı zâ-ı pāk Medâr-ı rütbe-i levlāk Muḥammeddir Muḥammeddir”*.Sâmi, Divân, 63/4.

¹⁰⁶² **Kur‘ân-ı Kerîm**, Kevser Sûresi, 108/1.

¹⁰⁶³ Komisyon, “İman ve İbadetler”,Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2006 s.128

¹⁰⁶⁴ Mustafa Ertürk, “Havz-ı Kevser”, **DİA**, c.16,s.547.

¹⁰⁶⁵ Câhidî, **Divân** 5/4.

¹⁰⁶⁶ Bursevî, **Divân** 110/3.

Bāğ-ı cinānda açılup handān olursın ākıbet”¹⁰⁶⁷

“Hānedān-ı ehl-i maḥşer sāki-i kevser iken

Sen şusuzluḡtan şehīd-i Kerbelā’ın yâ Hüseyin”¹⁰⁶⁸

Uşşâkîliğin pîri Şeyh Hüsâmeddîn-i Uşşâkîdi de kevser ırmağının sâkilerinden biridir.

Bize kevser ile vahdet şarābından içür şaffet

*Hulûşî cür’a-i rağbet bize pîrim Hüsâmeddîn*¹⁰⁶⁹

1.1.8 İbâdet ve İlgili Kavramlar

İbadet, Hakk’a itaat etmektir. ¹⁰⁷⁰Allâh’a imânın ameli boyutuna da ibadet denir. ¹⁰⁷¹Mutasavvıflara göre sâlik sözleriyle kulluğunu söylemekten daha çok davranışlarıyla kul olduğunu göstermesi lâzımdır. ¹⁰⁷²Schimmel’e göre tevhidin tariflerinden biri de Allâh’a ibadet edileceğinin bilincine varmaktır.¹⁰⁷³ Aslında Allâh’a layıkıyla şükür ve ibadet etmek mümkün değildir. Şâir Uşşâkî şeyhleri de kulluktaki acziyetlerini divanlarında dile getirmişlerdir.¹⁰⁷⁴

“Kemāl-i feyz-i ‘irfāna dilā gel şarf-ı himmet kıl

Gücüñ yetdikçe ta’aṭa çalış ‘ālemde iş budur”¹⁰⁷⁵

Abdurrahman Sâmi’ye göre kulun bedenle yaptığı taate ibadet, kalple yerine getirdiği ibadete ubûdet, hem vücûd hem de kalp ve rûhun tamamıyla eda edilen

¹⁰⁶⁷ Kuloğlu, **Bağ-ı Behişt** 43/9.

¹⁰⁶⁸ Sâmi, **Divân** 129/5.

¹⁰⁶⁹ Hulûsî, **Divân** 434/5.

¹⁰⁷⁰ Komisyon, “İman ve İbadetler”, s.218.

¹⁰⁷¹ **Kur’ânı Kerîm**, Zâriyât Sûresi, 51/56.

¹⁰⁷² Nahşebî, **Silku’s-Sulûk**, s.270.

¹⁰⁷³ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.59.

¹⁰⁷⁴ “Ne mümkündür saña lâyıḡ ‘ibâdet eylemek

Hikmet Rızâ emrinde noḡşan eyleyen nâ-çârı ‘afv eyle”Hikmetî, **Divân** 528/5.

¹⁰⁷⁵ Salâhî, **Divân** K.1/40.

istikâmete de ubûdet denilmektedir.¹⁰⁷⁶ Her ibadette beden, kalp, rûh ve sırdan oluşan dört mertebenin görevleri vardır. Bu anlamda bedenle yapılan ibadete şeriat, kalp ile nefsin terbiye altına alınmasına tarîkat, rûh ile münasebete geçilmesine hakikat, sır ile vuslata ermek ise marifettir.¹⁰⁷⁷ Abdurrahman Sâmi Efendi, “Kenzü’l-Ârifin” isimli eserinde ibadetlerin remizlerini, zâhirî ve bâtinî mânalarını izah etmiştir. Ona göre vaktini kullukla geçiren kişi itaat ve huzur yoluna girmiştir.

“Her vakt u sâat eyle ibâdet

Râh-ı saâdetdir râh-ı tâat”¹⁰⁷⁸

2.1.8.1 Namaz

Farsça ibadet anlamına gelen namaz, İslâmın beş şartından biridir.¹⁰⁷⁹ Kur’ân-ı Kerîm’de daha önceki ümmetlere de namazın emrolunduğu belirtilmiştir.¹⁰⁸⁰ İslam’ın başlangıç yıllarında namaz, sabah ve akşam vakitlerinde kılınan ikişer rek‘attan ibaretken, genel kabûle göre, Mi‘rac mucizesinden sonra beş vakit farz kılınmıştır.¹⁰⁸¹ Ankaravî’ye göre Allah, namazdan daha sevgili bir şey farz kılmamıştır.¹⁰⁸² Abdurrahman Sâmi Efendi, “Kenzü’l-Ârifin” adlı eserinde namazdaki hareketlerin remizlerini izah etmiştir.¹⁰⁸³ Nusret Tura’ya göre Hakk’ı bulmaya ve bilmeye vesile namazdır.¹⁰⁸⁴ Câhidî’ye göre kişinin namaz kılmasının işareti ahlâkının güzel olmasıdır. Hulûsî Efendi’ye göre ise veliler meclisinde asıl namaz ihlâstır.¹⁰⁸⁵

“ Namâz kılduğına ola ‘alâmet

¹⁰⁷⁶ Sâmi, **Hediyyetü’l-Âşıkîn**, s. 5.

¹⁰⁷⁷ Sâmi, **Hediyyetü’l-Âşıkîn**, s. 23.

¹⁰⁷⁸ Sâmi, **Divân** 28/2.

¹⁰⁷⁹ M. Kamil Yaşaroğlu, “Namaz”, **DİA**, c.32, İstanbul 2006, ss.350-357.

¹⁰⁸⁰ **Kur’ân-ı Kerîm**, Bakara Sûresi 2/85; Yûnus Sûresi 10/87, Hûd Sûresi 11/87, Lokman Sûresi 31/17.

¹⁰⁸¹ Komisyon, “İman ve İbadetler”, s.219.

¹⁰⁸² Ankaravî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, s.173.

¹⁰⁸³ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifin** 408-421.

¹⁰⁸⁴ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.279.

¹⁰⁸⁵ Serrâc, **el-Lüma’**, s.171-177; Ankaravî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, ss.173-186.

Gele ahlāk-ı hamīde selamet”¹⁰⁸⁶

“Velīler meclisin şordum şalātu’llāh imiş ihlāş

Hakḳātde gönüller içre beytu’llāh imiş ihlāş”¹⁰⁸⁷

Hz. Peygamber’in gözünün nûru olarak tarif ettiği namazda¹⁰⁸⁸ Hikmetî’ye göre insanın mânası gizlidir.

“Dergeh-i Hakḳ’a kıyām etseñ elif olduñ ‘ayān

Hem rüku’ etdikde ol dem dāl olur ādem hemān

Secdeye vardıkda harf-i mīm olur pes rāyegān

Bī-namāz Ādem degil Ādem namāz kılmak imiş”¹⁰⁸⁹

Abdurrahman Sâmi’ye göre kişinin seyr u sülûk mertebelerinde kıldığı namazın tesiri farklıdır. Sâlik cismiyle eda ettiği ibadetinde günahlarından arınırken, kalbi ile de bu namaza dâhil olduğunda gafletten ve boş işlerden kurtulmuş olur.

“Şalāt-ı cism ile cürm-i ma‘āşiden olur taḥhīr

Şalāt-ı nefis ile ahlāk-ı mezmūmdan bulur taḥhīr

Şalāt-ı kalb ile nāci olur fuzûl ü ğafletden

Şalāt-ı sırr anı nāhī olur aġyāra ülfetden

¹⁰⁸⁶ Cāhidî, **Divân** 70.

¹⁰⁸⁷ Hulûsî, **Divân** 198/1.

¹⁰⁸⁸ Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, 2/1621.

¹⁰⁸⁹ Hikmeti, **Divân** Mrb. 284/ 2.

Şalât-ı rûh ile variyyet-i evsâf olur ma ‘dûm

Şalât-ı sır vücûd zenbîn fenâ ile kılar ma ‘dûm ”¹⁰⁹⁰

“Nûr-ı kavseyniñden etme dûr Sāmī-i kemteri

Şad-hezâr Haḳ’tan selām ü şad-hezâr ola şalât ”¹⁰⁹¹

Hz. Peygamberin mi‘raç sırrıyla erdiği şerefe namaz vesilesiyle erilir. En makbul namaz ise Allah’ı görür gibi kılınan namazdır. Nusret Tura’ya göre çileli bir ömrün neticesinde Hakk’ın lütfu bu namazda kişi arşın üzerinde ibâdetini eda eder. Böyle bir hâle ulaşmanın şartı da bu fânî âlemde hiçbir şeye lüzumundan fazla değer vermemektir. Kişi bu makâma kâinatı gönülden çıkarmak ile değil aksine bütün kâinata o gönülde yer vermesiyle ulaşabilir.¹⁰⁹² Hulûsî Efendi’ye göre hakiki mi‘raca ermeni yolu bir mürşidin elini tutup ona intisap etmekten geçmektedir.¹⁰⁹³

“Kullarıma beş vakit virdim namaz

İdeler Mi ‘rac sırrıyla niyâz

Elli vakt sevâbını kıldım ‘aṭa

Cümle ümmetlerden eyledim ‘âlâ

Beş vakt namazı kılsunlar tamam

Eylesünler emrime hem i ‘tişam

¹⁰⁹⁰ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifîn**/427-429.

¹⁰⁹¹ Sâmi, **Divân** 34/9.

¹⁰⁹² Tura, **Gönül ve Aşk**, s.142.

¹⁰⁹³ “Ara bir mürşid-i kâmil tutup destin teveccüh kıl
Şıraṭu ’l-müsta kîm içre bugün mîzân olam dirseñ
Haḳîkât şehrine gir var görüp tevḥîd-i ef’âli
Nedir mi ‘râc-ı Peygamber di sen dîvân olam dirseñ
Namâz ehli şaḳın nâ-dâna söylenme bu esrârı
Hulûsî şeyḫ küfür dirler sen ol îmân olam dirseñ” Hulûsî, **Divân** 265/4-6.

Tā ireler zātıma Mi 'rāc idüb

Görelər 'uqbada ibtihāc idüb”¹⁰⁹⁴

Nusret Tura’ya göre günde beş vakit namazını eda edenlere zâhid, iştiyâk içinde bu ânı bekleyenlere âşık, Hakk’ın her an huzurunda olduğunu bilenlere de “vâsıl-ı Hak”, “ârif-i billah” denir.¹⁰⁹⁵ Namaz ibadeti, kişinin yaratılış aslını bulması için emrediliştir.

“Aşlımı bulmak için şalâtla emretti Hüdâ

Şalât emreder miydi bende kulluk olmasa”¹⁰⁹⁶

Sâmi Efendi’ye göre sâlik cisminin eda ettiği namazla madden temizlendiği gibi nefsi de namaza iştirak ettiğinde kötü ahlâkından temizlenir.

“Şalât-ı cism ile cürm-i ma ‘âşiden olur taḥḥir

Şalât-ı nefis ile ahlâk-ı mezmûmdan bulur taḥḥir

Şalât-ı rûḥ ile varyiyyet-i evsâf olur ma ‘dûm

Şalât-ı sır vücûd zenbîn fenâ ile kılur ma ‘dûm”¹⁰⁹⁷

2.1.8.2 Zekât

Kelime anlamı olarak “artma”, “çoğalma”, “bereketlenme” anlamlarına gelen zekât kelimesi; dinî terminoloji de, Allâh’ın talim ettiği belli yerlere verilmek üzere dinî olarak zengin sayılan bir kişinin malından belli bir payı ayırmasıdır.¹⁰⁹⁸ Kur’ân-ı Kerîm’de emredilen zekâtın yanında namaz da zikredilmiştir.¹⁰⁹⁹ Kişinin

¹⁰⁹⁴ Sâmi, *Kenzü'l - Âşıkîn* 33/12-15.

¹⁰⁹⁵ Tura, *Gönül ve Aşk*, s.155.

¹⁰⁹⁶ <http://visaliDivani.com/TR/sohbetler/Hakikat-ve-marifet-sirlari/sirri-insaniye-kasidesi.html>, 07/02/2020

¹⁰⁹⁷ Sâmi, *Kenzü'Ârifîn*/428,430.

¹⁰⁹⁸ Serrâc, *el-Lüma'*, s.178-182; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, ss.187-193.

¹⁰⁹⁹ Komisyon, “İman ve İbadetler”, s.422; *Kur’ân-ı Kerîm*, Bakara Sûresi, 2/83; Tevbe Sûresi 9/18.

dinî zekât ile kuvvet bulur.¹¹⁰⁰Ankaravî'ye göre hırs, cimrilik gibi nefsin kötü sıfatlarından zekât ile temizlenir.¹¹⁰¹Nusret Tura'ya göre âşığın ve ârifin birinci hasleti cömertliğidir.¹¹⁰²

“Gelen sâillere vire zekâtı

Bula nâr ile fûrkâtden necâtı”¹¹⁰³

“Binâ-yı dîn-i İslâm'ın zekatdır bir de erkânı

Zekât ile bulur kuvvet kişiniñ dîn ü imânı”¹¹⁰⁴

Yaratıcı'nın rızâsına, lütfuna ermenin yolu infâk etmektir.¹¹⁰⁵

“Saña ihsân-ı Hudâ oldu ki infâk idesin

Lâyık olmaz ki diriğ eylesin dervîşden

Maẖhar-ı lutf u kerem kıldı seni çün Mevlâ

Merhem-i lutfuñu men' eyleme her dil-rîşden”¹¹⁰⁶

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî zekâtı sûrî ve manevî olmak üzere ikiye ayırır. Zekât-ı sûrî senesi doldurulan bir malın kırkta birinin hak eden kişiye verilmesidir. Zekât-ı mânevîyi ise hırs ve tama'dan nefsi arındırma, cömertlik ve ihtiyacı olduğu halde başkalarına da yardım etmedir. Rûhu tezyin eden zekât budur.¹¹⁰⁷Sâmi Efendi'ye göre halkın zekât ölçüsü kırkta bir iken havâsın zekâtı Hak yolunda elindeki herşeyi sarfetmektir.

¹¹⁰⁰ Kur'ân-ı Kerîm, Bakara Süresi, 2/43.

¹¹⁰¹ Ankaravî, **Minhâcü'l-Fukarâ**, s.193.

¹¹⁰² Tura, **Gönül ve Aşk**, s.255.

¹¹⁰³ Câhidî, **Divân**, Esrârü'l-Ârifin/72.

¹¹⁰⁴ Sâmî, **Kenzü'-Ârifin** / 437.

¹¹⁰⁵ Tirmizi, Birr 40/1962.

¹¹⁰⁶ Salâhî, **Divân** G.121/3-4.

¹¹⁰⁷ Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî”,s.39.

“‘Avām-ı mü‘minýne kırkıda bir vācib zekāt virmek

*Havāşşa cümle eşyâyı tarýk-i Hakk’a şarf etmek”*¹¹⁰⁸

“Başîret perdesinde işitdiyse hıtabı

*Ki yetmiş biñ hicābıñ nedir hacc u zekātın”*¹¹⁰⁹

“Dahi a ‘dā zekātı hıfz ide fi ‘l-i mehārimden

Dahi rūhuñ hıfz itmekdir ahlāk-ı zemāimden

Zekāt-ı māl nice kim def‘ idiser cümle āfātı

*Zekāt envā‘ı celb idiser envā‘-ı sa‘ādātı”*¹¹¹⁰

2.1.8.3 Oruç

Oruç kelimesi, Farsça “rûze” Arapça “savm” kelimesinin Türkçeleşmiş hâlidir. Dinî terminolojide, imsâk vaktinden iftar vaktine kadar yeme, içme gibi bir kısım fiiliyattan bilinçli olarak uzak durmaktır.¹¹¹¹ Oruç ibadeti Uşşâkî meşâyihının divânlarında “savm” , “sıyam” ve “oruç” olarak geçmiştir. Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî’ye göre oruçlu kişi, bu ibadetiyle nefis ve şeytanı oruç zindanına alır. Kişi tuttuğu oruçla şeytan ve âvanelerinden emin olur. Sahurla başlayan, iftarla biten oruç avamın hâli iken havas her vakit oruçludur.¹¹¹²

¹¹⁰⁸ Sâmî, **Kenzü’l-Ârifin** 451.

¹¹⁰⁹ Hulûsî, **Divân** 397/7.

¹¹¹⁰ Sâmî, **Kenzü’l-Ârifin**, 458-459

¹¹¹¹ Serrâc, **el-Lüma’**, ss,183-188; Ankaravî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, ss.193-206; Komisyon, “İman ve İbadetler”, s.381.

¹¹¹² Tura, **Gönül ve Aşk**, s.155.

“Nefis şeytânını zindân-ı şavma habs ider şâim

Anıñçün cünd-i İblîs’den emîndir şâimîn daim”¹¹¹³

Sâmi Efendi’ye göre oruç nefsin ilâcı, kalbın gıdası, ruhun safâsı, sırrın da cilâsıdır.

“Şıyām nefsiñ devāsıdır şıyām kalbiñ gıdāsıdır

Şıyām rūhuñ şafāsıdır şıyām sırrıñ cilasıdır”¹¹¹⁴

“Şād şavm ile Ramazân’ı tutandur

Dād darbıyıla küffârı kırandur”¹¹¹⁵

Abdurrahman Sâmi, orucu sûrî ve mânevî olmak üzere ikiye ayırmaktadır. Sâmi’ye göre sûrî oruç, imsak ve iftar vakitleri arasında nefsin yeme içmeden muhafaza edilmesidir. Bu avâmın orucudur. Manevî oruç ise bedeni küçük-büyük günahlardan, kalbi gafletten, hafîyi imkân/şehâdet âlemine ait perdeleri görmekten, ahfâyı tenezzülden muhafaza ederek kişinin mukarreb mertebesine vâsıl olmasıdır. Bu aynı zamanda havâsın orucudur.

“‘Avâmiñ şavmı ekl ü şurbla terk-i viķā’ oldı

Behâyim ile hayvânât şıfâtını veda’ oldı

Ġurûb-ı şems ile inzâr idüb me’cûr olurlar hem

Beşîr-i mağfiretle münşeriḥ mesrûr olurlar hem

¹¹¹³ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifîn**/483.

¹¹¹⁴ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifîn** /466.

¹¹¹⁵ Memî Cân **Divânçe** 40/2.

Havāşşuñ şavmı a ‘zāyı kebāirden şağāirden

Hıfzdır cümle zellâtdan haţâyâdan zevâcirden”¹¹¹⁶

“Sa ‘y eyle dâim şā ‘im ü kâ ‘im

Qalbiñi sâlim et bul selamet”¹¹¹⁷

Sıddık Naci Eren’e göre yeryüzünde sadece yedi kişinin tuttuğu ifade edilen Nûh Peygamber’in orucunu Abdurrahman Sâmi de on iki sene tutmuştur. Bu orucun özelliği senede beş gün hariç hergün oruçlu olmaktır.¹¹¹⁸

2.1.8.4 Hac

Kelime anlamı olarak “kasıt”, “yürüyüş”, “yöneliş” gibi anlamlara gelen Hac, dinî terminolojide, Mekke şehrinde bulunan Kâbe’yi ve civarındaki kutsal sayılan belirli yerleri, belirli zaman diliminde ziyaret edip diğer menâsiki yerine getirmektir.¹¹¹⁹Sûfilere göre ise asıl hac rûhun Allâh’a doğru asla bitmeyen yolculuğunda¹¹²⁰ benliğini yok edip rızâ yoluna girmektir.¹¹²¹Nusret Tura’ya göre vücud kervanının hakikat kâbesine yolu bir adımlık mesafedir. Aradaki tek perde kişinin benliğidir.¹¹²²

“Giyüp iħrāmuñı maqşūduña git

Şıfātuñ fi ‘lüñi zātuñ fenâ it”¹¹²³

Abdurrahman Sâmi, hac ibadetini sûrî ve manevî olarak ikiye ayırmaktadır. Sûrî hac belirli zaman dilimlerinde haccın şartları olan ihram, tavaf, vakfe gibi

¹¹¹⁶ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 22. ; Sâmi, *Kenzü’-Ârifin* /467-469.

¹¹¹⁷ Sâmi, *Divân* 28/3.

¹¹¹⁸ Eren, *Yüce Veliler Ve Anadolu Evliyalari*, s.552.

¹¹¹⁹ Komisyon, “İman ve İbadetler”,s.510-514.

¹¹²⁰ Annemarie Schimmel, *Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri*, Ekrem Demirli (Çev), Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004,s.14.

¹¹²¹ Serrâc, *el-Lüma’*, ss.189-196; Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, ss.207-218.

¹¹²² Tura, *Gönül ve Aşk*, s.205

¹¹²³ Câhidî, *Divân Esrârü’l-‘Ârifin*/75.

ibadetlerin yerine getirilmesiyken manevî hac ise sâlikin içten/sâmimi bir tevbeyle inâbe ihramını bürünüp “Ölmeden önce ölünüz”¹¹²⁴ sırınca, kulluk bilinciyle istikâmet üzere yaşamak niyetiyle vakfeye durmasıdır. Sâlik murâkabe ile kalpte vakfeye durmak sûretiyle ilâhî tecellîlerin inkişâfına sa’y eder. Zaten hac ibadetinin gâyesi rûhu her türlü mâsivadan kopararak sırrın haremğâhına tam bir teveccühle yönelmek, sırrın zemzeminden nasiplenerek feyiz ve cezbeyle nûrlanıp gönlün makamlarında tavaf eymektir. Sâlik bu manevi hâl üze haccını eda ederse, onun içtiği sadece zemzem olmaz, o “Üstlerinde ince ve kalın ipekten yeşil elbiseler vardır. Gümüş bileziklerle süsleneceklerdir. Rableri onlara tertemiz bir meşrûbât içirecektir.” âyetinin sırlarına mazhar olur.¹¹²⁵

“Hakîkat zemzemin bunda içen ‘âşık hakîkatde

Sakāhum rabbuhüm¹¹²⁶ sırrına irişür nihāyetde”¹¹²⁷

“Zâtına fânî olup er sırr-ı beytullāh budur

Şemme vechullāh ı bul kim sırr-ı haccullāh budur”¹¹²⁸

Hac sırasında Mina’ya gitmek vuslata hazırlık yapmaya işaret ederken, Arafat’a tırmanmak, kişinin irfan sahibi olmak için çırpınışlarını, şeytana taş atmak, amellerine güvenmemeyi, Kâbe örtüsüne asılmak ise sadece Allâh’a dayanmayı sembolize eder.¹¹²⁹ Mânâ âlemini geçerek hakiki manevi hac ile vakfe’ye yükselmek için sâlik mâsivâdan sıyrılmış bir halde Mikat’a varıp vücût mertebelerinin menâsikinde yol almalıdır.¹¹³⁰

¹¹²⁴ Aclûnî, *Keşfü'l-Hafâ*, 2/29.

¹¹²⁵ Sâmi, *Mi'yâru'l-Evliyâ*, s. 21; Yûsra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.40.

¹¹²⁶ *Kur’ân-ı Kerîm*, İnsan Sûresi 76/21.

¹¹²⁷ Sâmi, *Kenzü'l-Ârifin*/505.

¹¹²⁸ Sâmi, *Divân* 58/1.

¹¹²⁹ Ebu'l-Âlâ Afîfî, *Tasavvuf: İslâm’da Mânevi Devrim*, Bilimevi Basın Yayın, İstanbul 2004,ss.139-140.

¹¹³⁰ Salâhaddin Uşşâkî, *İbn Arâbi Hazretleri*, (Haz.) Tahir Galip Seratlı, Kardelen Yayınları, Konya 2011,s.113

Yeryüzünde yapılan ilk ibadethane olan Kâbe, inananların kiblesidir.¹¹³¹ Bunun için namazlarda Kâbe'ye doğru dönülür. Öldükten sonra bile mü'min sağ tarafının üzerinde yatmış olduğu halde yüzünün Kâbe'ye dönük olması gerekir.¹¹³² Âşığın kiblesi ise sevgilinin çehresidir.

“Cân kıblesi cânāneniñ dīdārıdır dilde müdām

Her an edip rûhu tavāf hacdan geri gelmez olur”¹¹³³

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Kâbe, “Beytullah, Beyt-i Hudâ, Beyt-i Haram, Beyt-i Rahmân” gibi terkiplerle geçmiştir. Divanlarda gönül, Beytullah’a benzetilmiştir.¹¹³⁴ Salâhî’ye göre gönül, daldığı mâsiva yüzünden meyhaneye dönmüştür, kendi hakikâtına yabancı kalmıştır. Gönle Hakk’ın nazar etmesi için kalp masivâdan temizlenmelidir.

“Dilâ beyt-i Hudâ iken nedir hum-ḥāneye döndüñ

Ezelden âşinâ iken ‘aceb bîḡāneye döndün”¹¹³⁵

“Şüret u naḡş-ı sivādan beyt-i ḡalbiñ sâde kıl

Ḡayrıdan pāk eyle Beytu’llāh’da olmaz nuḡūş”¹¹³⁶

“Kimdür ol kim bu ḡicābı ref’idüp göre ‘ayān

Ḥaḡ tecellî eyleyüp her müşkili ola beyān

Ol degildür âşîḡāre görine sırr-ı nihān

¹¹³¹ Sadettin Ünal , “Kâbe”, **DİA**, c. 24, ss.14-21.

¹¹³² Schimmel, **Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri**, ss.86-87.

¹¹³³ Sâmi, **Divân** 50/5.

¹¹³⁴ “*Hulûsî sen de ‘ıḡku’llāh dilerseñ bunda meḡku’llāh Sülûk ehlinde ehlu’llāh kılar ḡalbiñi beytu’llāh*” Hulûsî, **Divân** 535/6.

¹¹³⁵ Salâhî, **Divân** G.109/1.

¹¹³⁶ Salâhî, **Divân** G.86/4.

Gönül manzar-ı Hudâ'dur anda Beytullâh'ı gör"¹¹³⁷

Kâbe mihenk gibidir. Kişi Kâbe'ye ne niyetle giderse onu görür. Kâbe'de gördüğü kalbindekinin karşılığı, ortaya çıkmış hâlidir. Rivâyet edilir ki geçmişinde ibadet eden bir adam Kâbe'yi gördükten sonra şeytana mağlup olup daha çok günah işlemeye başlar. Bu halini şikâyet için de İmam Şibli'nin yanına gelir. Adamı dinleyen İmam Şibli, "*Kâbe'yi görmekle iş hallolsaydı Ebu Cehil'in gönlü aydınlanırdı. Kişinin gönlü aydınsa, Kâbe'de zühdü görüp ibadeti artarken; kalbi hastalıklıysa, bu hastalığı daha da ziyâde olur.*" demiştir.¹¹³⁸ Sâlahî'ye göre sâlik mâsivâdan sıyrılmalıdır.

"Şu dil ki Beyt-i Hakk ola sivâ anda nezil olmaz

Harîm-i beyt-i 'izzet meşhed-i Aşhâb-ı Fîl olmaz

Dili Beyt-i Hudâ olan rızâ-yı Hakdan ayrılmaz

Rızâ-cûlar 'azîz olur dü 'âlemde zelil olmaz"¹¹³⁹

Kâbe, ahâdiyyet makamı olduğundan dolayı da bütün ilâhi isimlerin çıkış yeridir. Dört köşe üzerine bina edilmesinin nedeni de dört külli isim ve sıfata bakmasıdır.¹¹⁴⁰

"Tecellî beyt-i ma'mûrî gönül levhinde 'Arş Kürsî

Qalemden levh-i mahfûzı bu beytu'llâha var mi'râc"¹¹⁴¹

Kâbe'nin etrafını dönen kişi, bu haliyle Arş'in etrafında tavâf eden meleklerle benzetilmiştir.¹¹⁴² Abdurrahmân Sâmi'ye göre sâlik mâsivâdan soyunup o tecelli

¹¹³⁷ Bursevî, **Divân** 32/3.

¹¹³⁸ Ramazan Sarıççek, "Taşlıcalı Yahya Bey Gencine-i Râz (İnceleme-Metin)-Yüksek Lisans Tezi", İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1991, s.37.

¹¹³⁹ Salâhî, **Divân** G.74-1.

¹¹⁴⁰ Veysel Akkaya, Kâbe'nin Hakikâti, **Keşkül Dergisi**, Güz Sayısı, s.18.

¹¹⁴¹ Hulûsî, **Divân** 78/3.

makamı olan tavâfa kalbiyle de iştirak etmelidir ki gayrının dikenlerinden kurtulup vahdet meclisine erebilsin.

“Ol tecellî-gāha iḥrām-ı tecerrüdle girip

Lā-ta‘ayyün mülküne sırrımla ṭayrān ittiḥāz”¹¹⁴³

“Ḥār-ı sivādan geçene firdevs-i vahdet açılır

Bezm-i vişāliñ gülşeni dāim açar şolmaz olur

Cān kıblesi cānāneniñ dīdārıdır dilde mūdām

Her an edip rūḥu ṭavāf hacdan geri gelmez olur”¹¹⁴⁴

Tavâf da yedi dönüş vardır. Yedi devrî hareketin oluşu Allâh’ın zâtını tamamlayan yedi vasıftan ibarettir. Bunlar: Hayat, İrâde, İlim, Sem‘, Kudret, Basar, Kelâm’dır.¹¹⁴⁵

“Gezelüm Mısr ile Şām’ı sırr ile seyrān idüp

‘Aşkı rehber idinüp beyt-i ḥarāma gidelüm

Sırr yüzinden Beytullāh’ı yedi kez ṭavāf idüp

Cem‘ olup iḥvān ile çün Arafāta gidelüm”¹¹⁴⁶

Tasavvufî ıstılahta hakikât ilimlerinden nasiplenmeyi işaret eden Zemzem, Mekke‘de bulunan bir kuyu ve bu kuyudan çıkan suyun adıdır.¹¹⁴⁷

¹¹⁴²İbnü’l-Arabî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Ekrem Demirli (Çev), Litera Yayıncılık, İstanbul 2007, c.5,ss.344-345.

¹¹⁴³ Sâmi, **Divân** 49/2.

¹¹⁴⁴ Sâmi, **Divân** 50/4-5.

¹¹⁴⁵ Cemâlnur Sargut, **Kâbe’nin Hakikâti**, Nefes Yayınları, İstanbul 2012,s.22.

¹¹⁴⁶ Bursevî, **Divân** 33/2.

“Āb- i Zemzem’den içerler

Cennetde hulle biçerler

Bursevî dürrin saçarlar

Ğara ıonlu Beytullāh’un”¹¹⁴⁸

“Her kıyuya zemzem diye atılma

Her heykele ādem diye açılma

Bal arısı isen bir gülde ıalma

Ğalanlar da ģayrān ıalmayanlar da”¹¹⁴⁹

2.1.8.1 Du’ā

Allāh’ın azāmeti karşısında kulun zayıflığını idrāk etmesi mânāsına gelen duā, ibadetlerin nüvesi olarak tarif edilmiştir.¹¹⁵⁰Allāh’a acz içinde kısık bir sesle yalvarmaya münâcât denir.¹¹⁵¹ Klasik şiir geleneğinde münâcât, tevhid gibi eserlerin başında veya sonunda yer alır.¹¹⁵²Abdullah Salāhaddin-i Uşşākî, Risāle-i Usûl ü Evrād-ı Uşşākîyye’sinde, sâliklerin okuması gereken dua ve evrâdı izâh etmiştir.¹¹⁵³ Abdurrahman Sâmi’nin *“Evrâdü’l-Mukarrebîn fî Salavâti Seyyidi’l-Evvelîne ve’l-Âhirîn”¹¹⁵⁴* adlı eseri de gün gün veya sâir vakitlerde okunacak duâlar kitabıdır.

¹¹⁴⁷ Pala, Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü, s.490.

¹¹⁴⁸ Bursevî, **Divân** 31/7.

¹¹⁴⁹ Sâmi, **Divân** 195/5.

¹¹⁵⁰ İbrahim Canan, Hadis Ansiklopedisi- **Kütüb-i Sitte-**, Akçay Yay, Ankara 2004, C.5, s. 491.

¹¹⁵¹ Cebecioğlu, **Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü**. s.452.

¹¹⁵² Abdulhakim Koçin, **Türk Edebiyatında Münâcât**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2011.

¹¹⁵³ Salâhaddin-i Uşşâki, Risâle-i Usûl ü Evrād-ı Uşşâkiyye, ss.19-31; Ali. İ. Kılıç, "Abdullah Salâhî Uşşâkî nin Risâle i Usûl ü Evrād ı Uşşâkiyye’si," **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, c.13, ss.187-200.

¹¹⁵⁴ Abdurrahman Sâmi, **Evrâdü’l-Mukarrebîn fî Salavâti Seyyidi’l-Evvelîne ve’l-Âhirîn**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul 1332.

Câhidî , Rezzâk, Rahmân ve Gani isimleriyle Allâh'ın has kulları arasında olmayı, karşılık beklemeksizin her zaman, her yerde hikmeti iktiza ederse her şeyi çok veren Vehhâb ismiyle de Allâh'ın rızâsından ayrılmamayı dilemektedir.

“Maḥlûḳuñ Rezzâkı Raḥmānı Ğanî

Zâkirüñ cümlesi zıkr ider seni

Raḥmet-i ḥâşuñdan ayırma beni

Dünyâda ‘uḳbâda Raḥmānum sensin

Dergâh-ı ‘âlîñe dutdum yüzümi

Lutf idüb ḳabûl ḳıl za ‘îf sözümi

Vechüñden ayırma hergiz gözümi

Ḥâliḳüm sübhānum Vehhābum sensin”¹¹⁵⁵

Vassâf'ın en sık ettiği niyâz “Cenâb-ı Hak müşârun ileyhin vâkıf oldukları esrâr-ı âliyyeden bizleri de haberdâr buyursun" duâsıdır.¹¹⁵⁶ Abdurrahman Sâmi Efendi, kalbinin mâsiva dalgalarından arınmasını ve vahdete erdirilmesini niyâz etmektedir.

“Yâ Rabbî beni vaḥdet-i kübrāya eriştir

Bu ḳatremin nûr-ı yem-i deryāya eriştir

Taṭhîr ederek ḳalbimi emvâc-ı sivādan

¹¹⁵⁵ Câhidî, **Divân** 61/2-3.

¹¹⁵⁶ Başkan, “Hüseyin Vassâf'ın Es'adnâme İsimli Eseri”,s.89.

Ol berzah-ı küll a'zam-ı esmāya eriştir" ¹¹⁵⁷

Belirli vakit ve yerlerde yapılan duaların ayrı bir hususiyeti vardır. Özellikle cuma geceleriyle Kâbe'de yapılan dualar mühimdir. Abdurrahman Sâmi'ye göre de sâlik mürşidinden dua istemekten daha çok kendisi kendine dua etmelidir. ¹¹⁵⁸

"Cum'a günü gecesinde her du'â

Ola maqbûl-i cenâb-ı Kibriyâ" ¹¹⁵⁹

"Üç direk üzre binası

Varanuñ kabûl duâsı

'Afv olur cürm ü hatâsı

Hürmetine Beytullâh 'uñ" ¹¹⁶⁰

Sûfilere göre Yaratıcı ile sohbet, onun emirlerine uymakla, halk ile sohbet ise onlara nasihat ile olur. Sûfinin ehil olmayanlarca ettiği sohbet ise onun varidatının kesilmesine sebep olur. ¹¹⁶¹ Câhidî, avâmın muhabetinden el çekip, Allâh'a, doğru yoldan ayırmaması, günahları affetmesi, kesretten kurtarıp vahdete erdirmesi için niyâz eder.

"Hidâyet iderdi çün göründü hâlüm

'Avâmuñ sohbetinden çekdüm elüm

Didüm yâ Rab göster toğru yolum

¹¹⁵⁷ Sâmi, *Divân* 44/1-2.

¹¹⁵⁸ Sâmi, *Tuhfetü'l-Uşşâkiyye*, s.77.

¹¹⁵⁹ Sâmi, *Mir'ât-ı Eyyâm*/116.

¹¹⁶⁰ Bursevî, *Divân* 31/6.

¹¹⁶¹ Serrâc, *el-Lüma'*, s.200.

Velîler rāhını eyvānı gördüm”¹¹⁶²

“Cüdā düştüm bugün senden,

Rāzî ol padişāhım benden,

Gufrānın isterim senden,

Günahkār kullarındır bu”¹¹⁶³

1.1.9 Şeytan

Dinî terminolojiye göre şeytan, insanları doğru yoldan ayırmak için çalışan, ateşten yaratılmış, Hz. Âdem’e secde emrini yerine getirmediği için lanetlenmiş varlıktır.¹¹⁶⁴ Kur’ânı Kerim’de otuz aşkın yerde şeytan ve yaptıklarından bahsedilir.¹¹⁶⁵ Şeytan kelime kökü olarak “uzaklık” ve “yanmak” anlamlarına gelmektedir.¹¹⁶⁶ İbnü’l-Arâbi’ye göre şeytan, Hakk’ın rahmetinden uzaklaştırıldığı için bu ismi almıştır.¹¹⁶⁷ Azâzîl ismi şeytanın, melekler arasında yaşayıp henüz isyan etmediği dönemindeki adıdır.¹¹⁶⁸ Sûfilere göre şeytan Hakk’ın dalâlet verici¹¹⁶⁹ ismine mazhardır.¹¹⁷⁰ Şeytan, Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “Azâzîl”, “İblis”, “Şeyâtîn”, “Şeyh-i Necdî”¹¹⁷¹ sözcükleri ile de yer almıştır.

“Anlara verdi vesâvis kıldı iğvâ ol la’în

¹¹⁶² Câhidî, *Divân* 72/2.

¹¹⁶³ Hüsnî, *Divân* 60/2.

¹¹⁶⁴ *Kur’ân-ı Kerîm*, Sâd Sûresi 38/71-83.

¹¹⁶⁵ Ahmet Talât Onay, *Açıklamalı Divân Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)*, Kurgan Edebiyat, Ankara 2013, s.395.

¹¹⁶⁶ İlyas Çelebi, “Şeytan”, *DİA*, c.39, ss. 99-101.

¹¹⁶⁷ İbnü’l-Arâbi, *Fusûsu’l-Hikem*, s.452.

¹¹⁶⁸ İskender Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, Kapı Yayınları, İstanbul 2004, s.49

¹¹⁶⁹ *Kur’ân-ı Kerîm*, Fâtır Sûresi 35/8

¹¹⁷⁰ Cemâlnur Sargut, *Hız. Adem*, Nefes Yayınları, İstanbul 2012, s.56

¹¹⁷¹ Şeytanın Dâru’n-nedve’de, müşrikleri Hz. Peygamber’i öldürmeye teşvik etmek için Şeyh Necdî kılığında temessül etmesine telmih edilir.

*“Temessül olıben İblîs olaruñ üstüne girdi
Elinde var idi tesbîh eder hem bir ‘aşâ ihrâc
Yadırgadı Bû-Cehl anı kıyâs etdi ola cāsûs
Dedi bî-gânesin var git ol imdi nâ-sezâ ihrâc
Dedi-kim Şeyh-i Necdîyem dühûrî görmişem ekser
Umûr-ı külli bilmişem beni etmek haşa ihrâc”.*Kuloğlu, *Bâğ-ı Behişt* 50/5-6.

Pes asem  d p d di k zb ile hezy n   lib 

Ey  ulo lı  azret-i  dem  af yyu  ll h iken
Aldadı anı  Az zil  ıdı ferm n   lib 

All h, Hz.  dem'i yarattı ında  eytan kendisinin ate ten,  dem'in ise topraktan yaratılmasını bahane ederek kibri¹¹⁷² nedeniye secde emrine itaat etmemi tir.¹¹⁷³  blis kibriyle me hurdur. Abdurrahman S miye g re de kibir ki iyi zamanla  eytanla tır.¹¹⁷⁴ Hul s  Efendi'ye g re de ki i nefsini tanımazsa  eytanla ır. Bundan kurtulmanın yolu k mil bir m r şidin izinden gidip k mil bir insan olmaktır.¹¹⁷⁵ Schimmel'e g re s likin ger ek bir "kalbi" do urmasına yardım eden m r şiddir. M r şidi olmayan,  eytanın vesveselerine a ık h le gelir. M r şid m r dinin manevi geli imi takip etti i ve s like yol g sterdi i i in "  eyhi olmayanın   eyhi   eytandır" s z  s ylenmi tir.¹¹⁷⁶

  bl s gibi ink rı  o  dem isen esm  o u

*Hep evliy lar yolu bu gel m r şide gel m r şide*¹¹⁷⁷

 Old   bl s olmayan tev   -i   eyt n-ı la   n

*Kim s c d itmez  Az zil anı g rd m ey  o  ca*¹¹⁷⁸

¹¹⁷² Bazı yakla ımlara g re de  eytan tevhid inanc ı ya da Allah'a a kı i in Hz.  dem'e secde etmemi tir. Schimmel, ** sl mın Mistik Boyutları**, s.559.

¹¹⁷³ **Kur' n-ı Ker m**, Kehf S resi 18/50.

¹¹⁷⁴ Kibir,  eytanla manın if desidir. Abdurrahman S mi derv  lerin vasfını ifade ederken bu durumu  u  ekilde dile getirmi tir;

 Derv  leri   albi dery     maz kibr ile riy 

Matl blarıdır Kibriy  kibr eyleyen   eyt n olur S mi, **Div n** 80/7.

¹¹⁷⁵ "  unki nefsin bilmeyen   lemd   bl s oldu hep

 a   Te    l    n buyurdu emr-i Kur' n ol da git

Gel inanmazsa  beg m sen men   are  ders   o u

Var bi k mil m r şidi bul sen de s lt n ol da git Hul s , **Div n** 56/3-4.

¹¹⁷⁶ Schimmel, ** sl mın Mistik Boyutları**, s.156.

¹¹⁷⁷ S mi, **Div n** 190/6.

¹¹⁷⁸ Hul s , **Div n** 469/3.

“Etseyidi Azāzil eger Ādem’e secde

Düşmez idi maṭrūd olarak menzilesinden”¹¹⁷⁹

“Münkir olup ol rehberi mānend-i ‘Azāzīl

Maḥrūm-ı füyūzāt olarak düşme vebale”¹¹⁸⁰

Abdurrahman Sâmi’ye göre nefsini idrak edemeyen şeytanın mâhiyetini bilemeyeceği için imanını kaybedip hüsrana uğrayanlardan olur. Çünkü şeytan kişinin imanını almak için gayret eder.¹¹⁸¹

“Nefsin idrāk etmeyen irfānı bilmez kandedir

Hīlesinden geçmeyen şeytānı bilmez kandedir”¹¹⁸²

Şeytan, zikirden, ibadetten rahatsız olur.¹¹⁸³ Cāhidî’ye göre hem zâhirde hem bâtınında Hû zikrine devam eylemek gerekir. Hû zikrinin sâdasıyla nefsin kötü sıfatları değişirken şeytanlar da uzaklaşır.

“Hūnuñ şadāsından kaçır şeyāṭın

Terk itme dilüñden zāhir u bâṭın

Hūdūr tebdīl iden nefsüñ şıfātın

Hû diyelim dā‘im yā Allāh yā Hû”¹¹⁸⁴

¹¹⁷⁹ Sâmi, **Divân** 161/6.

¹¹⁸⁰ Sâmi, **Divân** 203/3.

¹¹⁸¹ “Ehl-i Hakk’a bende olup Hak yolına gitmediñ
Kılmayup emre itā‘at Hak buyuruğın tutmaduñ
Ecel geldi dosta göçmege tedārük etmediñ
Kaşd idüp imānuña Şeytān helāk eyler seni” Bursevî, **Divân** 68/2.

¹¹⁸² Sâmi, **Divân** 68/1.

¹¹⁸³ Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, s.263.

¹¹⁸⁴ Cāhidî, **Divân** 100/2.

2.2 TASAVVUFÎ KAVRAMLAR

Tasavvuf, halka muvâfakattan kalbi zikirle tasfiye, sürekli kötülüğü emreden nefsi tezkiye, rûhu nûrânî zulmetlerden arındırma, ihtiyârı terk edip sırrı da kemâlât-ı şuhûd ve yakîn ile azîz kılma, mâsivâ ile alâkayı kesip ilâhi ahlâk ile ahlâklanma ameliyesidir.¹¹⁸⁵ Tasavvuf eserlerde “ilm-i ledün”, “ledün”, “ledünnî mekteb”, “ders-i ledün”, “mekteb-i irfân” tabirleri ile de kullanılmıştır.

“Okuyup ders-i ledün bul dört kitâbın remzini

Noktayı fehm eyle ondan ‘ilm-i ‘ilmullâh budur”¹¹⁸⁶

“Girüp mekteb-i ‘irfâna ‘aref dersin beyân oldu

Hakîkât bülbülün zârı cihân içre figân oldu

Tasavvuf kudretin bilseñ taḥayyür dil kalem almaz

Bu bir anda bütün dünyâ bu yer gök âsumân oldu”¹¹⁸⁷

Uşşâkî meşâyihî mutasavvıf şâirler bağılı oldukları tasavvufî düşünce içinde tasavvufî ıstılah ve remizlerin bolca yer aldığı bir dil kullanmışlardır. Esasında tasavvuf, remz ve sembollere diğer branşlardan daha fazla vurgu yapar, çünkü tasavvuf felsefesine göre âlemin kendisi remzlerden ibârettir.¹¹⁸⁸ Tasavvuf mektebi olan tekkelerde talim edilen ilim bu remizlerin hâl ilmidir.

“Bul ledünnî mektebinde ‘ilm-i ‘ilmullâh oku

¹¹⁸⁵ İsmâil Rusûhî Ankaravî, **Makâsıd-ı Aliyye Fî Şerhi’t Tâiyye (Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi)**, Vefa Yayınları, İstanbul 2008, s.46; Seyyid Şerif Cürcân, **Ta’rifat**, Litera Yayıncılık İstanbul 2014s.103-104; Mustafa Kara, **Metinlerle Osmanlılarda Tasavvuf ve Tarikatlar**, İstanbul: Sır Yayınları, Bursa 2008, s. 26; Mustafa Kara, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, İstanbul: Dergâh Yayınları, İstanbul 2003, s. 16.

¹¹⁸⁶ Sâmi, **Divân** 58/1.

¹¹⁸⁷ Hulûsî, **Divân** 622/1,5.

¹¹⁸⁸ Mahmut Erol Kılıç, **Tasavvufa Giriş**, Sûfî Kitap, İstanbul 2017,s.117.

Mürşid-i Hızır-ı zāmānı ‘ārif-i üstāza gel’’¹¹⁸⁹

Bu bölümde tasavvufî düşüncenin en önemli problemlerinden kabul edilen varlık ile ilgili problemler başta olmak üzere seyr u sülûk, tahakkuka dâir kavramlar, ibadet ve ahlâk ile ilgili kavramlar gibi konular ile ilgili olarak şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânları incelendi.

1.2.1 Varlıkla İlgili Problemler

Bu bölümde varlık¹¹⁹⁰ ile ilgili problemler başlığında Uşşâkî meşâyihlerinin divanları ve diğer eserleri çerçevesinde tevhid, ahadiyyet/vâhidiyyet, vahdet-i vücûd, mâsiva, insan-ı kâmil, bezm-i ezel gibi konular ele alındı.

2.2.1.1 Tevhid

Tevhid, Allâh’ın birliğine inanmak anlamına gelmektedir.¹¹⁹¹ Tevhid, şerikin yokluğunu idrak¹¹⁹², O’nun vahdaniyetine iman edip akla gelen her şeyden O’nu tecrid etmek diye de târif edilmiştir.¹¹⁹³ İbnü’l-Arabî’ye göre de -tevhidin hakikâtını idrak edilemeyeceği için- bu hususta sükût etmektir.¹¹⁹⁴

Sûfilere göre tevhid, kalbe O’ndan başka bir düşüncenin gelmemesidir. Tevhid ilmi ise kâmil bir mürşidin tasarrufunda, seyr u sülûk ile kazanılır.¹¹⁹⁵ Sâlik, merâtib-i tevhid olarak adlandırılan, “*Tevhid-i Ef’al, Tevhid-i Sıfât, Tevhid-i Zât, Cem, Hazretü’l-Cem, Cem’u’l-Cem*” mertebelerini kâmil bir mürşid gözetiminde idrâk eder. Tevhid-i ef’al, fiillerin birlenmesi demek olup, sâlikin bütün fiillerin müessiri Allah’ı bilmesi ve görmesi demektir. Bu haldeki sâlik “lâ fâile illallâh” yani Allah’tan başka fâil yoktur, hâline erişir. Vassâf’a göre Hızır bu

¹¹⁸⁹ Sâmi, *Divân* 135/3.

¹¹⁹⁰ Ahmet Akgüç, “İsmail Gelenbevi’de Varlık Düşüncesi- Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.

¹¹⁹¹ Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s.454.

¹¹⁹² İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*. s.259; Cürcânî, *Ta’rifât*, s.,108 , s.143.

¹¹⁹³ Kâşânî, *İstılâhâtü’s-Sûfiyye*, Bursa Akademi Yayınları Bursa 2014, s.219; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.718.

¹¹⁹⁴ Kenan Rıfâi, *Sohbetler*, Kubbealtı Neşriyat, İstanbul 2009, s.509.

¹¹⁹⁵ Vassâf, *Sefine-i Evliyâ*, c.1, s.25.

makamdadır.¹¹⁹⁶ Tevhid-i sıfat ise, sâlike Hak sıfatlarıyla tecelli edince, sâlikin eşyayı değil, sadece Allah'ı ve sıfatlarını görmesidir. Sâlik bu halde “lâ mevsufe illallâh” der. Necdet Ardıç’a göre de bu gerçeği ilk idrâk eden kişi Hz. İsâ’dır.¹¹⁹⁷ Tevhid-i zat ise, sâlikin mevcudâtı değil de sadece Hakk’ı görmesi ve “lâ mevcude illallâh” hâline ermesidir. Esasında bu mertebeler Özemre’ye göre Allâh’ın ef’âlinin, zâtının, âsârının eşya üzerindeki tecellisini ve bunların birbiri ile bağlılığını ifâde etmektedir.¹¹⁹⁸

Mutasavvıfların bütün çağrısı tevhid üzerine olmuştur.¹¹⁹⁹ İcra edilen bütün zikirlerin, yapılan riyazâtların, erbainlerin amacı tevhidi yakalamaktır. Bu hususta Kur’ân-ı nâtik olan mürşidler tevhid pîrleridir.¹²⁰⁰

“Geldi kış eyyâm-ı vakti şehr-i yâr olsun karîb

Tekye-i ışık içre tevhid pîrlerin erkânı hoş”¹²⁰¹

Kuşeyri’ye göre tevhid hayret makamıdır.¹²⁰² Gazâli de tevhide erenlerin makamlarını sıralar. Ona göre ilk mertebedeki muvahhid, sadece diliyle tevhid eder, ikinci derecedeki muvahhid, dilinin söylediğine kalbi ile tam tasdik eder, üçüncü mertebedeki muvahhid ise Hakk’ın kendisine keşf olması hasebiyle bir tek fâilden başkasını görmez, dördüncü mertebedeki muvahhid ise, müşahedesinde sadece Bir’i görür. Bu hallerden ilki cevizin üst kabuğunu, ikincisi alt kabuğunu, üçüncüsü cevizin özünü, dördüncüsü ise özünden çıkarılan yağı temsil etmektedir.¹²⁰³ Hikmetî’ye göre ehl-i tecerrüdün süsü, tevhid ehlinin de övünç kaynağı muvahhid dervişlerdir.

“Tecerrüd ehliniñ pîrâye-i ‘unvânıdır dervîş

¹¹⁹⁶ Vassâf, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, s.125.

¹¹⁹⁷ Ardıç, *Hak Yolunun Seyir Defteri-III*, s.22.

¹¹⁹⁸ Özemre, *Kamil Mürşidlerin Mirâsı*, s.47, s.102.

¹¹⁹⁹ Sâmi, *Divân* 135/5.

¹²⁰⁰ Sâmi, *Divân* 45/15.

¹²⁰¹ Hulûsî, *Divân* 190/2.

¹²⁰² Kuşeyri, *Risâle*, s.387.

¹²⁰³ İmâm Gazâli, *İhyâ’u ‘Ulûmi’-d-dîn*, c.4, Bedir Yayınevi, İstanbul 2002, s.303.

Muvahhîd ehliniñ fahriye-i zî-şânıdır dervîş”¹²⁰⁴

“Tâ ezel bir lâ-mişâl şâne ta‘abbüd etmişim

Vahdet-i ferdîyyeti tevhîd teveccüd etmişim”¹²⁰⁵

Uşşâkî yolunda mürîde talim ettirilen ilk zikir tevhid zikridir. Çünkü tevhid nûrlarıyla sâlikin gönlü dolu değilse vahdetin nûrları o kalbe tecellî etmez. ¹²⁰⁶

Tevhid ehli Ahmed Câhidî Efendiye göre üç mertebededir. İlki mübtedilerin tevhidi olup taklid üzerinedir. İkincisi havâssın tevhididir ki, uzleti tercih eden bu mertebedekiler, Hakk’ın zâtına ve sıfatına ve ismine hem diliyle hem de kalbiyle iman edip rûhun ve sırrın ne olduğunu bilip ona göre hükmünü icrâ ederler. Üçüncü olarak ehass-ı havâssın tevhididir ki zâtı zâtıyla birleşmişler. Tevhid ehli esmâdan maksadın müsemmayı görmek olduğunu idrâk etmiştir. Tevhîd-i kâmil de budur. ¹²⁰⁷

“Ğaraz esmâdan ey şūfî niḥāyet de müsemmadır

Bu huy u hāy-ı ‘Uşşāktan murād vasl ı dil-ārādır”¹²⁰⁸

“Dilden tevḥîdîn söyledik,

Gönülden taşdık eyledik,

Dâima zikir eyledik,

Tevḥîdi Hakk ezkārımız”¹²⁰⁹

¹²⁰⁴ Hikmetî, **Divân** K.233/2.

¹²⁰⁵ Sâmi, **Divân** 138/1.

¹²⁰⁶ Sâmi, **Divân** 98/5.

¹²⁰⁷ Çamlıca, “Ahmed Câhidî’nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâlelerinin Tahlîli”, s.145.

¹²⁰⁸ Cemâlî, **Divân**, 134/1.

¹²⁰⁹ Hüsnî, **Divân** 72/3.

Kalbin ameli tevekkül, sözü ise tevhiddir.¹²¹⁰ Hulûsî Efendi'ye göre velâyet makamına ayak basmanın ilk şartı tevhidi idrak etmektir.

“Eger tevḥîdi bulmaqsız ḳadem başmaz velâyetde

Göñül mektabına gir şor neden gülzâra bağlanmış”¹²¹¹

İrfan da tevhid hakikâtından âşîkar olur. Tevhid-i şuhûdi, Vâhîd'in müşahedesi, yani mürîdin müşahede ettiği varlıkta Vâhîd'den başka bir şey görmemesidir.¹²¹²

“Küllü şey'in hâlikün¹²¹³ illâ didi Ḥaḳḳ vechehû

Tevḥîdî ḥâlınden âgâh oldu irfân bi't-ṭabî”¹²¹⁴

Kuşeyrî'ye göre tevhide ermek için nefse muhalefet, Hakk'a kulluk etmek gerekir.¹²¹⁵ Hulûsî Efendi'ye göre tevḥîd ehli, kalp evini tertemiz parlak bir ayna edip, gönlü temiz eylemek ile olunulur.

“Kenz-i vahdet dil mücellâ ḳalb eviñ sulṭân ola

Tevḥîdiñ sırrında pür-îmâna gel ḳılma niza”¹²¹⁶

Kur'ân-ı Kerim de “İlâhınız tektir.”¹²¹⁷, “Allâh kendisinden başka ilâh olmayan kayyûm ve haydır.”¹²¹⁸, “De ki Allâh birdir.”¹²¹⁹ gibi âyetlerle tevhid hakikâtı ifade edilmektedir.¹²²⁰ Hulûsî Efendi'ye göre bütün ilimlerinin kökü tevhiddir. Tevhid ancak ledün ilmine sahip Hızır ve o makama sahip olunanlarca risâletin ilminin üzerine bina edilir.

¹²¹⁰ Kuşeyrî, **Risâle**, ss.248-249.

¹²¹¹ Hulûsî, **Divân** 194/8.

¹²¹² Erginli, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s.1122.

¹²¹³ Kasas Sûresi, 28/88.

¹²¹⁴ Hulûsî, **Divân** 217/5.

¹²¹⁵ Kuşeyrî, **Risâle**, s.389.

¹²¹⁶ Hulûsî **Divân** 218/4.

¹²¹⁷ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara 2/163.

¹²¹⁸ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara 2/265.

¹²¹⁹ **Kur'ân-ı Kerîm**, İhlas-1.

¹²²⁰ Dilaver Selvi, **Kur'ân ve Tasavvuf (Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı)**, Şule Yayınları, İstanbul 1997, s.436.

“Ledün ilmin Hızırdan gör risālet ilminiñ üzre

Cemī ilmiñ köki tevḥīd velāyet feyzini ihtāc”¹²²¹

Sâlik, yılanın zehrine benzeyen nefsin arzularını, heveslerini tevhid inancıyla keser. Sâlik, rûhuna gıda Hudâ’nın zikriyle boş şeylerden kurtulur. Cân’ın canlı kalması Hak aşkıyla mümkündür.¹²²² Hulûsî Efendi’ye göre gönüller içinde mamur olmanın ve aşkın yakıcılığında canda cânânı bulma ancak kalpte birliği temin ile mümkündür.

“Diller içre beyt-i mamûr tevḥīdi kalbi bulan

Sûz-ı ‘ışka yâr olaldan cānda cânān olmuşam”¹²²³

Chittick’e göre tevdid, bu âlemi ve içinde bulunan her şeyi yaratıcıya dayanarak idrak etme gayretidir.¹²²⁴ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin neredeyse tüm eserleri tevhid Hakikâtını dile getirmiştir. Tevhidin sırları ile ilgili Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî’nin “*Kitâb-ı Sırrı’t-Tevhīd*”¹²²⁵ isimli bir eseri, Pîr Ganiyy-i Muhtefî’nin de “*Merâtib-i Tevhid*” adlı bir risâlesi bulunmaktadır.¹²²⁶

2.2.1.2 Ahadiyyet ve Vâhidiyyet

Ahadiyyet, Hakk’ın ezeli ve ebedi bir olduğunu belirtir. Lâ taayyün mertebesidir. İsim ve sıfatları göz önünde bulundurmaksızın Zât vardır. Bu mertebe Yaraticının kühüdür.¹²²⁷ Burada “*Vücûd-ı Mutlak, kendi zâtından ve kendi zâtı ile*

¹²²¹ Hulûsî, **Divân** 80/3.

¹²²² Sâmî, **Divân** 89/3.

¹²²³ Hulûsî, **Divân** 323/3.

¹²²⁴ William Chittick, **Varolmanın Boyutları**, Turan Koç (Çev), İstanbul 1997, s.30.

¹²²⁵ H.1241 yılında kaleme alınmış otuziki sayfalık Türkçe bir eserdir. Süleyman Derin, “Abdurrahman Sâmî’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîfe Risâlesi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993, s.24-25.

¹²²⁶ Pîr Ganiyy-i Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, Necmettin Şahinler (Haz.) Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

¹²²⁷ “Yâ yâ-sîn ile zâhir oldu zât-ı kibriyâ
Gayb-ı zâtı ayn-ı Ahmed’den göründü ayn-ı yâ
Men reâni sırrı remz eyler bunu etme ibâ
Tâlib-i zât olma Sâmi gayriden çünkü hebâ
Evvel ü âhîr ü zâhir bâtını Vâhid Hudâ
Kühüne kudretine yok ibtidâ vü intiha”Sâmî, **Divân** 20/9.

olan varlıktır.”¹²²⁸ Salâhî’ye göre zâhir ve bâtın itibârıyla evveliyâtın evveli elif olup tasavvuf terminolojisine göre de elif ile ahadiyyet-i zâta işâret olunur.¹²²⁹

Vâhidiyet, Allâh’ın hâlık ve mâbud olması yönüyle taayyün-i evvel mertebesidir. Bu mertebe aslında Mutlak vücûd’un taayyünâtına başlamasıdır. Varoluşun başlangıcı bu mertebede Allâh’ın ilmi icmâlî değil, tafsîlîdir. “*hakikât-ı Muhammediyye*” diye de adlandırılan yaratılışın başlangıcı bu mertebeden sonra olmakta ve bütün varlık bu hakikâttan yaratılmaktadır.¹²³⁰

Zât’ın vâhid olan Cemâlî kenarı olmayan öyle bir ummandır ki, o denizin katresinden her iki âlem ve onların içinde her ne varsa vücûd bulmuş ve var olmuştur. Bütün mevcudâtı O bir tek Zât mevcuda getirdiği gibi bütün dönüşler de yine O’nadır.¹²³¹ Var olan bütün bu tasvir ve nakışlar, aşağı veya yüksek bütün varlıklar o ezel aynasının şu’unatıdır.

“*Cemâl-i vahdet-i zâtuñ seniñ bî-intihâ deryâ*

O bahriñ katresinden geldi dü-’âlem ü mâ-fî-hâ

Sen ol zât-ı hüviyyetsin seniñdir salţanat dâim

Ki senden var olur her var yine saña eder ric’â

Şu ’ünât-ı ezel mir’atıdır bu nakş-ı taşvîrât

Kemâl-i şun’ına âyînedir hep esfel ü a’lâ”¹²³²

¹²²⁸ Kâşânî, *Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, ss.211-212 İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlmi Kelâm*, s.316; Cemâlnur, Sargut, *Ey İnsan*, Nefes Yayınları, İstanbul 2014 s.41-42; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.307.

¹²²⁹ Arıcı, Salâhî’nin Tasavvufi Şiir Şerhleri, s. 368.

¹²³⁰ Kâşânî, *Istilahatü’s Sûfiyye*, s.254.

¹²³¹ *Kur’ân-ı Kerîm*, Nûr Sûresi 24/42.

¹²³² Sâmi, *Divân* 6/1-3.

Vâhidiyet ayrıca “*hakikât-ı insâniye*” diye de isimlendirilir.¹²³³ Onun için “*mertebe-i câmia*” yani “*insâniyet mertebesi*” daha önceki tüm mertebeleri kendinde toplayan mertebedir. İnsân-ı kâmil bu mertebede gerçekleşir.¹²³⁴ Bu mertebe nûrânî, cismânî, vahdet ve vâhidiyet mertebelerinin hepsini içinde barındırır.¹²³⁵ Câhidî’ye göre kişi nefsinin arzularına uymamalı ki o Zât onda tecelli kılsın.

“*Ger dilerseñ kim tecellî kıla saña zâtını*

Virme it nefsiñ murâdun kahr ile var nâra at”¹²³⁶

Vâhidiyetin aynaları olarak nitelendirilen ve tevhid hakikâtının dayanakları isimlerin asılları ve anneleri olarak adlandırılan Âlim, Hay, Kadir, Mürîd, Sem‘, Basir ve Mütakellim’den oluşan zâtî yedi isim vâhidiyetin tecelli sahasıdır. Tüm mevcudât da olduğu gibi İsrâfil’in surunda ise Hakk’ın Hay ismi tecelli eder.¹²³⁷

Neticede ahadiyyet, vâhidiyyetin bâtını yani saklı veçhesi iken, vâhidiyyet de ahadiyyetin aşikâr, ortaya çıkmış hâlidir. İbnü’l-Arâbi’nin mârifet anlayışında varlık mertebelerinin ilkinin teşkil eden bu mertebeler¹²³⁸ Ekberî gelenekten beslenen şâir Uşşâkî şeyhlerinin divanlarına yansımıştır.

2.2.1.3 Vahdet-i Vücûd

İslâm düşünce tarihinde, “*varlık problemi*”, “*Allah-âlem ilişkisi*” tasavvuf, kelam ve felsefenin ortak alanlarından biri olmuştur.¹²³⁹ Vahdet-i vücûd, “*varlığı, mutlak vücûdun isim ve sıfatlarının görüntüsü ve tecellisi sayarak, Allâh’tan başka hiçbir gerçek varlığı kabul etmeyen tasavvufî bir nazariyedir.*”¹²⁴⁰ Bu anlayışa göre

¹²³³ Sargut, *Ey İnsan*, s.41-42.

¹²³⁴ Çelik, *İnsân-ı Kâmil*, s.84.

¹²³⁵ Sargut, *Ey İnsan*, s.43.

¹²³⁶ Câhidî, *Divân* 157/3.

¹²³⁷ Kâşânî, *İstilahatü’s Sûfiyye*, s.219; Sâmî, *Divân*, 39/13.

¹²³⁸ Kâşânî, *İstilahatü’s Sûfiyye*, s.211.

¹²³⁹ Kızıler, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.155.

¹²⁴⁰ Kam, *Vahdet-i Vücûd ve Panteizm*, s.108; Hüseyin Aydın, *Muhasibî’nin Tasavvuf Felsefesi*, Ankara 1976, s.145; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.319; Hüsamettin Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1990, s.38.

“varlık birdir ve o da Hakk'ın vücûdundan ibarettir.”¹²⁴¹ Bütün mahlûkatın vücûdu, O'nun vücûdu yanında “*keen lem yekûn*” yani yok hükmündedir.¹²⁴²

Tasavvuf tarihinde varlık (vücûd) konusunu en kapsamlı biçimde ele alan kişi İbnü'l-Arabî (ö. 638/1240) olmasına rağmen o “*vahdet-i vücûd*” terimini eserlerinde kullanmamıştır.¹²⁴³ İbn Arabî'nin eserlerinde geçen : “*O (Allâh), vücûdun bizzat kendisidir.*”¹²⁴⁴ gibi ifadelerinden, onun “*vahdet-i vücûd*” görüşüne sahip olduğu çıkarılmıştır.¹²⁴⁵ Toshihiko İzutsu, İbnü'l Arabî'nin varlık ve âlem telakkisini şu şekilde özetlemiştir: “*âlem-i lâ ta'ayyün*” adı da verilen ve mahiyeti hakkında hiçbir bilgi sahibi olmadığımız “*âlemde Zât'ıyla mestûr olan Cenâb-ı Hakk'ın*” imkân âlemine ya da diğer bir ifâdeyle şehâdet âlemine tecelli etmesidir. Bu tecelli de en mükemmel mânâda tecelligâh ise insan-ı kâmilidir.¹²⁴⁶

Vahdet-i vücûd hususunda temel tartışma¹²⁴⁷ ise varlığın, zât'a zâid bir sıfat olmayıp, onun aynısı olup/olmadığı meselesidir.¹²⁴⁸ Bu hususta Salâhî, vahdet-i vücûd konusunu işlediği “*Miftâhu'l-Vücûd*” adlı eserinde “*vücûdiyye*” düşüncesine sahip olanları ikiye ayırmaktadır. Onun da eleştirdiği ve mülhid olarak tarif ettiği birinci kısım kişilerin özelliği, Allah'ı âlem olarak tasavvur etmeleridir. Salâhî bunu kesinlikle kabul etmemekte ve doğru olanın sûfîlerin vücûd anlayışı olduğunu vurgulamaktadır. Ona göre sûfîlerin vahdet-i vücûd mülahazasından kasıtları “*iskât-ı*

¹²⁴¹ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, *DİA*, c.42, İstanbul 2012, ss.431-435

¹²⁴² Nesefî, *İnsan-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)*, s.183; Afîfî, *Muhyiddin İbnü'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi*, s.70; Ferid Kam, *Vahdet-i Vücûd ve Panteizm*, (İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi içinde), (Haz.) Mustafa Kara, İstanbul 1992, s.66; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss.301- 302

¹²⁴³ Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, Sûfî Kitap, İstanbul 2015; Ekrem Demirli, *İbnü'l Arabî Metafizigi*, Sûfî Kitap, İstanbul 2016; Afîfî, *Tasavvuf (İslamda Manevi Hayat)*, İz Yayınları, İstanbul 2018, s.161

¹²⁴⁴ İbnü'l-Arabî, *Fusûsu'l-Hikem*, s.109.

¹²⁴⁵ Avni Konuk, *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi*, c.1, s.47.

¹²⁴⁶ Toshihiko İzutsu, *İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar*, (çev.) Ahmed Yüksel Özemre, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.

¹²⁴⁷ Vahdet-i vücûd düşüncesine sahip sûfîler(Kâşânî, Muhtefî vb.), en üst makam olarak tevhidi gösterirken, vahdet-i şühûd anlayışına sahip sûfîler(İmâm-ı Rabbânî vb.) en üst makamın ubdiyyet olduğunu ifade etmektedirler. Molla Câmî, *Nefahâtü'l-üns Tercümesi*, (trc. Lamii Çelebi), İstanbul 1270/1854, s.544; Kartal, “İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi Ve Tarihsel Arkapları.”, s.64.; Pîr Ganiyy-i Muhtefî, *Merâtib-i Tevhid Risâlesi*, Necmettin Şahinler (Haz.) Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001.

¹²⁴⁸ Kartal A., “İmâm-ı Rabbânî'nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi Ve Tarihsel Arkapları.” *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.14, S.2, s.62.

izâfâtan ibâret olan tevhîd-i zâtîdir".¹²⁴⁹ Bununla birlikte vahdet-i vücûdun seyr u sülûkta bir mertebe olduğu görüşü de vardır.¹²⁵⁰

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin Ekberî düşünceyle yakın bir ilişkisi bulunmaktadır. Vahdet-i vücûd düşüncesine sahip¹²⁵¹ Pîr-i sâni Abdullâh Salâhaddin Uşşâkî, İbnü'l-Arabî'nin meşhur "*Eşyayı icad eden o zâtı tesbîh ederim ki, O eşyanın aynıdır*" sözünü şerh ettiği Miftâhu'l- Vücûd'u yazdıktan kısa bir müddet sonra İbnü'l-Arabî'yi üç kez rüyasında gördüğünü belirtmiştir. Salâhî, bu rüyadan sonra "*Muhakkak ki O her şeyi kuşatıcıdır.*"¹²⁵² âyetini şerh için "*Zeylû'l-Kitâb*" adlı risâlesini yazmıştır. Salâhî, bu eserde de varlık mertebeleri ve "*Nûr-ı Muhammedî*" konusunu işlemiştir.¹²⁵³

Salâhî'ye göre, âleme O'nun tecellileri aksetmektedir.¹²⁵⁴ Her bir zerre de hüsnünün güneşinden ayrı bir cemâl tecellisi ile aks eden Hak'tır. Cemâlîne her zerreden iştîyak içinde olan da yine Allâh'tır. Her dem inleyen âşık bir şekilden ibaret olup, Leyla'ya Mecnun'dan söylettiği hep kendi güzelliği, kendinin kendine iştîyâkıdır.

"Şems-i hüsnüñ dem-be-dem zerrâta 'aks-endâz olur

'Arz olur her zerreye bir başka ruhsârîñ senin

¹²⁴⁹ Türer, Osman, Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s.607.

¹²⁵⁰ Hüseyin Kurt, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Muhyiddin İbnü'l-Arabi ve Vahdet-i Vücûd Hakkındaki Düşünceleri", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi** (İbnü'l-Arabi Özel Sayısı-2), S. 23, ss.548-578.

¹²⁵¹ Türer, Osman, Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s.602.

¹²⁵² **Kurâ'n-ı Kerîm**, Fussilet, 41/54.

¹²⁵³ Türer, Osman, Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s.603; Semih Ceyhan, "Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin Vücûd Risâleleri-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi ", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1998.

¹²⁵⁴ Osman Türer; Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd'la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi", **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi -İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2**,S. 23, ss. 601-639.

Mihr-i 'ālem-gīr-i hüsniñ çün hezārān rūyu var

Oldu her bir zerrede bir başka dīdārīñ senin

Dām-ı hüsniñ şayd-gāh-ı 'āleme kurduñ ki tā

Her nefesde ola bir başka giriftārīñ senin

Hüsniñe sensin yine her zerreden müştak olan

Şuretā bir ālet oldu 'āşığı zariñ senin

Ya 'nī hüsniñ Leyli'ye Mecnūn'a 'aşkıñ bahş idip

Ma'nīde kendiñle oldu kendi bāzārīñ senin”¹²⁵⁵

Nusret Tura'da “Gönül ve Aşk” isimli eserinde mevcudâtı vücûd-ı mutlakın farklı mertebelerden zuhûru olarak ifade etmektedir. Ona göre bu âlem Zât-ı Pâki'den bir sırdır. Her iki âlemde muhit olan bizzat yaratıcıdır. Ama nasıl balık deryayı bilmezse yaratılmışlar da tecelli ummanını idrak edemez. Hakiki varlık Hakkı'nın varlığı olup, gözle görülen ne varsa O'nun esmâsının ya da sıfatlarının tecellisidir.¹²⁵⁶

“‘Aceb sırdur görünmez zât-ı pâki

Muḥīt iken dü 'ālem vare Ḥālīḳ

Yüzüb cevlan ider dā'im içinde

'Acebdür göremez deryayı balık

¹²⁵⁵ Salâhî, **Divân** 112/ 1-6.

¹²⁵⁶ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.229,s.249.

Alur feyzinden esmâlar ifâde

Düşer mazhar kemâlince şifâta

‘Akl-ı ‘âciz iremez künh-i zâta

Durub hayretde kaldı cümle sâlik”¹²⁵⁷

İbnü’l Arabî’ye göre yokluk bir aynadır. Varlık bu aynada tecelli etmektedir.¹²⁵⁸ Varlık kendisini bu aynada gösterir. Bu noktada varlık sonsuz mertebelerle görünür. Bununla birlikte varlık kavramının idrakini kolaylaştırmak için varlık katmanları üçlü, beşli, yedili tasnif edilmiştir.¹²⁵⁹ Uşşâkî meşâyihından Abdurrahman Sâmi Efendi bu mertebeleri şu şekilde sıralamıştır: “*Âlem-i lâhut, zât-ı baht, vücûd-ı mutlak an cemilî’n niseb, bâtin-ı mutlak, hakikâtü’l-hakâyik, mahiyetü’l-mâhiyyât, la ta‘ayyün, amâ ve ahadiyyet*”. Ahadiyyet, Sâmi Efendi’ye göre bütün vücûd mertebelerinin hazinesidir.¹²⁶⁰ Varlığın bu şekilde tasnif edilmesi, ancak algılamak içindir ve akılda mümkün olup gerçekte mümkün değildir. Bu tasnifler hakikâta tek bir şey olsa da bilgi konusundaki farklı epistemolojik mertebelerin zarurî sonucu olarak farklı mertebeler şeklinde izah edilmiştir. Bu zaruret ortadan kalkınca bu algı mertebeleri de ortadan kalkar.¹²⁶¹

Câhidî’ye göre de bütün yaratılmış birer tecelli gölgesinden ibârettir. Sarhoşluktan kurtulup bu kâinat kitabının ayık bir gözle okuyabilen olayları ve nesneleri ancak anlayabilir.

“Tecellî-i zıllîdür kamu halâyık

Okuyan bu kitabı oldur ayık

¹²⁵⁷ Câhidî, *Divân* 28/1-2.

¹²⁵⁸ Süleyman Uludağ, *İbnü’l Arabî*, 1. Baskı, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1995, s.122.

¹²⁵⁹ Türer, Osman, Cengiz Gündoğdu, "Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Vahdet-i Vücûd’la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, s.624.

¹²⁶⁰ Erzen, Abdurrahmân-ı Sâmi’nin Fâtihâ Tefsiri, s.47

¹²⁶¹ Özkan Öztürk, Çağdaş Türk Düşüncesinde İbnü’l Arabî Felsefesinin Ele Alınışı, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2007, s. 78.

Vücūd-ı mutlak oldur ‘arız olmaz

Ahaddur zât-ı pâki keşret olmaz

Hakîkâtte ‘ademdür cümle mahlûk

Kemâlin gösterir ‘âkile Hâlık

Vücûda muttaşıl olmaz ‘adem bil

‘Ânâşırdan mürekkeb cümlesi kul’’¹²⁶²

Varlık mertebelerinde yedili sıralamada, ikinci ve üçüncü mertebeler ile altıncı ve yedinci mertebeler bir sayıldığında “*hazarat-ı hams*” tasnifi oluşmaktadır. Yedili tasnife ise “*Tenezzülât-ı Seb’a*” denilmektedir.¹²⁶³ Buna göre varlık mertebeleri yedili şekilde şöyle tasnif edilmektedir:¹²⁶⁴

Birinci Mertebe, Lâ Taayyün (Ahadiyyet) Mertebesi:

Bu mertebeye, “*sırru-s sır*”, “*kenz-i mahfî*”, “mutlak gayb”, “*vücûd-u mahz*”, “*zât-ı mutlak*”, “âlem-i ‘amâ” da denilir. Zât-ı Mahz olarak da ifade edilen bu mertebede Allâh’ın zâtı ahadiyyetin aynısı olup, Allâh her türlü isim, sıfat ve fiil ile kayıtlanmaktan münezzehtir.¹²⁶⁵ Allâh tam kemâl halindedir.¹²⁶⁶ Bu mertebeye “*lâ*

¹²⁶² Câhidî, **Divân** 29/1-5.

¹²⁶³ Ahmed Avni Konuk, **Fusûsu’l Hikem**, c.2, s. 27.

¹²⁶⁴ Fusûs şârihi Ahmed Avni Konuk, İsmail Fenni Ertuğrul ve İzmirli İsmail Hakkı gibi şahıslar, varlık mertebelerini yedi mertebe olarak kabul etmişlerdir. Kılıç, İbn Arabi Düşüncesine Giriş, ss.262-271; Kılıç, Mahmut Erol, Muhyiddin İbnu'l-Arabî’de Varlık ve Mertebeleri, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 1995, s.192. İsmail Fenni Ertuğrul, **Vahdet-i Vücûd ve İbn-i Arabî**, (Haz.) Mustafa Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.

¹²⁶⁵ Kâşânî, **İstılâhâtü’s-Sûfiyye**, s. 134. Mehmet Necmeddin Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2015, s.203

taayyün mertebesi” denir.¹²⁶⁷Bu mertebeyi Câhidî Ahmed Efendi, “*Vücûd-ı Mahz*”, Salâhî Efendi ise “*Zât-ı Ehadiyyet*” olarak isimlendirmektedir.¹²⁶⁸Ganiyy-i Muhtefî’ye göre de Hak, bu mertebede hiçbir zaman bilinemeyecek, kenz-i mahfi olarak kalacaktır.¹²⁶⁹

İkinci Mertebe, Taayyün-i Evvel (Vahdet) Mertebesi:

Bu mertebe, oluşun ilk başlangıcıdır. Zât bu mertebede “Allâh” adı ile adlandırılır.¹²⁷⁰Buna ulûhiyyet mertebesi de denilir. Yaratılacak tüm varlıklar Hakk’ın ilminde mevcutturlar. Ceberut âlemi¹²⁷¹ de denilen bu mertebeye aynı zamanda “*nûr-u Muhammedî*” ya da “*hakikât-ı Muhammediye*” de denilir.¹²⁷² Câhidî Ahmed Efendi, yaratılan ilk nûrun Hz. Peygamber’e ait olması nedeniyle bu mertebeyi “*nûr-ı mutlak*” mertebesi olarak adlandırır.¹²⁷³Schimmel’e göre ceberût “*ruhsal güçlerin ve ilâhi emirlerin bulunduğu yeri ve biçim ötesi bir varoluşu*” ifade eder.¹²⁷⁴

Üçüncü Mertebe, Taayyün-ü Sâni (Vâhidiyet) Mertebesi:

“*Vâhidiyet*” ve “*rubûbiyyet mertebesi*” gibi tabirlerle ifade edilmeye çalışılan bu mertebeye “*A’yân- sâbite*” ve “*hakikât-ı insaniyye*” de denilir. İlk taayyün mertebesinde Allâh’ın zâtını, isimlerini, sıfatlarını ve bütün mevcudâtı icmâli olarak bildiği için bu mertebenin bâtınıdır. Taayyün-ü sâni mertebesi ise taayyün-ü evvelin

¹²⁶⁶ Kılıç, İbn Arabi Düşüncesine Giriş, s.298; İsmail Fenni, Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî, s.15; İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, s.316; Altıntaş, **Tasavvuf Tarihi**, s.104; Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.339; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.307.

¹²⁶⁷ Süleyman Ateş, **DİA**, c.17, s.116.

¹²⁶⁸ Kızılar, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.163; Türer, Osman, Cengiz Gündoğdu, “Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Vahdet-i Vücûd’la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi.” **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, s.624.

¹²⁶⁹ Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, s.6.

¹²⁷⁰ Ahmed Avni Konuk, **Fusûsu’l Hikem**, c.2, s. 28; Kılıç, **İbn Arabi Düşüncesine Giriş**, ss.298-305; Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.204.

¹²⁷¹ Cürcânî, **Ta’rifât**, s.51.

¹²⁷² Konuk, **Fusûs Şerhi**, c.1, s.13; İzmirli İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, s.316; Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, ss.223-224; Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.339; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.307, Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil**, s.63.

¹²⁷³ Kızılar, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.164.

¹²⁷⁴ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.360.

zâhiridir. İlâhî isimler ve sıfatlar birbirinden ayrıldığı için bu mertebeye rubûbiyyet mertebesi de denilir.¹²⁷⁵

Dördüncü Mertebe: Rûhlar Âlemi Mertebesi:

Bu mertebe “*rûh-u a‘zam*”, “*âlem-i melekût*”, “*miiftâh-ı vücûd*”, “*âlem-i kebir*” gibi isimlerle anılmaktadır. Bu âleme “*Âlem-i Gayb*” ve “*Âlem-i Emr*” de denilmiştir.¹²⁷⁶ Bu mertebe, “Elest Bezmi” de denilen yani bütün rûhların Allâh’ın “*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*” sorusuna karşılık “*Evet*” dedikleri mertebedir.¹²⁷⁷

“*Elest bezminden kelâmıñ sem‘ine ‘aks edeli*

Şabr u qarârım qalmadı mestâne geldim tâ ezel”¹²⁷⁸

Beşinci Mertebe, Misâl (Mülk) Âlemi:

Âlem-i misâl, âlem-i melekût da denilen bu mertebede latîf ve kevnî şeyler cevher-i mürekkep haline gelir. Yani mülk âleminde her ferdin kazanacağı şekle benzeyen bir suret bu âlemde meydana gelir.¹²⁷⁹ Bu âleme “*Hayâl Âlemi*” denilmesinin nedeni ise sûretleri hayâlimizde idrak etmemiz mümkün olduğu içindir. Bu mertebeye aynı zamanda “*âlem-i berzah*” da denir.¹²⁸⁰ Misâl âlemine, ince ve latîf olduğu için ayrıca “*Simsime Âlemi*” de denilmiştir. Cinler de bu âlemdendir.¹²⁸¹ İbnü’l-Arabî, misâl âlemini ceberut ile melekût arasına koyar.¹²⁸²

¹²⁷⁵ Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.1, s.16; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s.316; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.264; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s.104; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.204; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss.224-228; Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil*, s.63; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.339; Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.308-319

¹²⁷⁶ Bardakçı, *Sosyo – Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s.204; Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.I, s.25; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s.317; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.264; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s.104; Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, ss.53-54; Eraydın, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, ss.228-232; Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.339; Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.322

¹²⁷⁷ Kızıler, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.165

¹²⁷⁸ Sâmî, *Divân* 139/2

¹²⁷⁹ Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil*, s.65.

¹²⁸⁰ Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.2, s.23; Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.323

¹²⁸¹ Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.1, s.111; İsmail Fenni, *Vahdet-i Vücûd ve İbn Arabî*, ss.18-19; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.264; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s.104; Bardakçı, *Sosyo – Kültürel Hayatta Tasavvuf*, s.205; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s.317; Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, s.54; Hüseyin Kurt, *Hasirîzâde Elif Efendi ve Tasavvuf Anlayışı*, (Basılmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Ankara 2003, s.203; Mustafa Çakmaklıoğlu, “Muhyiddin İbnü’l-

Altıncı Mertebe, Şehâdet Mertebesi:

“Suver-i âlem”, “âlem-i felekiyyât”, “âlem-i ecsâm” da denilen bu mertebe cisimler âlemidir. Sürekli bir varoluş söz konusu olduğu için bu âleme “*Kevn ve Fesâd Âlemi*” de denilmiştir.¹²⁸³ Şehâdet âlemi, âlem-i anâsır, âlem-i mülk, âlem-i his, âlem-i nâsût gibi isimlerde verilmiştir.¹²⁸⁴ Sûfilere göre insan birinci doğumuyla şehâdet/mülk âlemine girer. Bir mürşid-i kâmil’in yardımıyla da ikinci kez doğar ve bu doğumla da melekût âlemine girer.¹²⁸⁵

Yedinci Mertebe, Mertebe-i Câmia (İnsâniyet) :

Âlem-i insân da denilen bu mertebe zuhûr mertebelerinin sonuncusudur. Mertebe-i Câmia “lâ-taayyün” hariç, daha önceki vahdet ve vâhidiyet mertebelerinden müteşekkil tüm mertebeleri kendinde toplayan mertebedir.¹²⁸⁶ Bunun için sûfilere göre insan varoluşta son fakat mertebe olarak en yüce varlıktır.¹²⁸⁷ Uşşâkî şeyhi Bursevî’ye göre de gönül, en büyüml âlemdir.

“Âlem-i kübrâdur gönül Bursevî cân gözün aç

La’l-i yâķūt dürr-i mercân cânâ cânân sendedir”¹²⁸⁸

Varlık felsefesinin çerçevesi İbnü’l-Arabî’nin merâtib-i vücûd tasnifinde şekillenmiş, Sadreddin Konevî, Abdülkerîm-i Cîlî¹²⁸⁹ gibi tasavvuf büyüklerinin

Arabî’ye Göre Hayal ve Düzeyleri”, *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, yıl:4, S.10, ss.299-330; Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil*, s.65

¹²⁸² Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, s.360.

¹²⁸³ Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.1, s.36; Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.324; İzmirli, *Yeni İlmi Kelâm*, s.317; Ateş, *İşârî Tefsir Okulu*, s.264; Altıntaş, *Tasavvuf Tarihi*, s.104; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.205; Erdem, *Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi*, s.55.

¹²⁸⁴ Konuk, *Fusûs Şerhi*, c.2, s.23

¹²⁸⁵ Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsan*, s.67

¹²⁸⁶ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 1/1215; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.205; Kılıç, *İbn Arabî Düşüncesine Giriş*, s.325.

¹²⁸⁷ Çelik, *Tasavvufî Düşüncede İnsan*, s.67.

¹²⁸⁸ Bursevî, *Divân* 89/10.

yanında Salâhaddin-i Uşşâkî, Abdurrahman-ı Sâmi gibi Uşşâkî meşâyihınca da şerh edilmiş ve olgunlaştırılmıştır. Ganiyy-i Muhtefî, Merâtib-i Tevhid Risâlesi'nde vahdet-i vücûdu idrak edenin baştan ayağa aydınlanacağını ifâde etmektedir.¹²⁹⁰ Uşşâkî divanlarında da merâtib-i vücûd ele alınmış, Ekberî bir neşve ile varlığa bakılmıştır.¹²⁹¹

2.2.1.4 Nûr-ı Muhammedî

Bu nazariye “Allâh’ın ilk olarak ta’ayyün ettiği ilk mertebe olan “taayyün-i evvel”de kendi nûrundan Hz.Peygamber’in nûrunu yarattığı, diğer mahlûkatı da bu nûrdan yarattığı” esasına dayanır.¹²⁹² Buna göre “Nûr-ı Muhammedî” ya da “hakikât-i Muhammediyye” kâinatın kendisinden yaratıldığı bir “öz” olup diğer varlıklar bu özün açılımıdır.¹²⁹³ Mutasavvıflara göre ilk yaratılan Hz. Peygamber’in nûru olup bu nur bütün mahlukâtı kapsamaktadır.¹²⁹⁴ Abdurrahman Sâmi’ye göre bütün bu imkân âlemi onun nuruyla aydınlanmıştır.¹²⁹⁵ Salâhî’nin “Zeylû’l Kitap” adlı eserinde belirttiğine göre “hakikât-ı Muhammediyye” merâtibde dâire-i vücûd’un merkezidir.¹²⁹⁶

İnsan-ı kâmil telakkisinin bir yansıması olan “nûr-ı Muhammedî” terimi ilk olarak III/IV. yüzyıldan itibaren görülmeye başlanmıştır.¹²⁹⁷ Sâmi Efendi’ye göre ilk yaratılan o nûrun gölgesi vesilesiyle ile Hz. Âdem’e secde emri verilmiş, Hz. Nûh o nûr ile sâhil-i selâmete ermiş, o nûr ile Hz. İbrahim’e ateş bir gül bahçesi olmuştur.¹²⁹⁸

¹²⁸⁹ Ekrem Demirli, “Vahdet-i Vücûd”, **DİA**, İstanbul 2012, c. 42, ss.433-435.

¹²⁹⁰ “Bu yüksek fehâmete Vahdet-i Vücûd denir;

Bu idrâkin hâmilî olur serâpâ münîr.” Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, s.54.

¹²⁹¹ Uşşâkî şeyhi Muhyiddin-i Bursevî’yi için “Âzîz mûmâ ileyh ..meslek-i tasavvufda Şeyhu’l-Ekber’in ictihâdını kabûl u ihyâ iderler imiş .”Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî**, s.148

¹²⁹² “Allah’ın ilk yarattığı şey benim nûrumdur/ruhumdur.”Aclûnî, I/265, 266;Hadisin tahrir ve değerlendirmesi için bkz.Yıldırım, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, ss.135-137; Mehmet Demirci, “Hakikât-ı Muhammediyye”,**DİA**, İstanbul 1997, c.15,ss.179-180.

¹²⁹³ Muhittin Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, Ensar Yayınları, İstanbul 2012, s.411

¹²⁹⁴ Vassâf, **Fezû’l-Kemâl ve Mir’âtü’l- Kemâl**, s.166;

¹²⁹⁵ Sâmi, **Divân** 173/6-7

¹²⁹⁶ Türer, Osman, and Cengiz Gündoğdu. "Salâhaddin-i Uşşâkî'nin Vahdet-i Vücûd’la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." s.626.

¹²⁹⁷ Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.213

¹²⁹⁸ “Sâye-i nûru’la Âdem kıble-gâh olmuş iken
Nûh Neciyullâh selâmetle necât bulmuş iken

Sâmi Efendi'ye göre Allâh, âlemlere rahmet Hz.Peygamber'i kendi zâtından yaratmıştır.¹²⁹⁹ Peygamberlik nûru, önceki peygamberlerle Hz. Peygamber'e geçmiş, O'ndan da ehl-i beyti aracılığı Allâh dostlarının kalbine tevarüs etmiştir. "Allâh" ismi Hakk'ın diğer isimlerini içine alıyorsa, "Muhammed" isminde de diğer peygamberlerin ismi mündemiçtir.¹³⁰⁰ Nûr-ı Muhammedî" terimi ekberî neşve ile yakından alâkalıdır. Bu nûr ile Hz. Peygamber'in ruhânî yönü simgeleşmektedir.¹³⁰¹Ekberî geleneğin¹³⁰² ağırlığının hissedildiği Uşşâkî tarikatında da bu düşüncenin etkileri divânlarda kullanılan kavramlara yansımıştır.

2.2.1.5 İnsân-ı Kâmil

Tasavvufî doktrin açısından insan-ı kâmil, ilâhi tecellilerin en yetkin mazharı, geçmiş ve gelecek kaygısından arınmış, dünyevî benlikten kurtulan, fenâfillâh mertebesine eren kişi, kâinatın gözbebeği¹³⁰³, âlemin yaratılış gâyesi, yetkin insandır.¹³⁰⁴

Tasavvuf düşüncesinde üzerinde en çok durulan meselelerden biri olan insan-ı kâmilin vâsıfları Kur'ân-ı Kerim¹³⁰⁵ ve hadis-i şeriflerde¹³⁰⁶ geçmekle birlikte, Kur'ân-ı Kerîm'de tabir olarak geçmediği gibi ilk dönem sûfilerinde de böyle bir tâbir yoktur. Özellikle İbnü'l-Arabî'den sonra "kâmil insân" kavrama değişik anlamlar yüklenmiştir.¹³⁰⁷

*Nâr-ı İbrâhim'i gülzâr-ı sürûr kılmış iken
Raḥmetiñ nûruyla cümle kâ'inât dolmuş iken
Yüzü kara âşi-i bî-çâreyiz eyleme red
Ey nebîler pâdişâhı fâhr-i âlem el-meded"* Sâmi, **Divân** 42/4.

¹²⁹⁹ Sâmi, **Divân** 2/1.

¹³⁰⁰ Kılıç, **Tasavvuf Düşüncesi**, ss.41-42.

¹³⁰¹ Demirci, "Nûr-ı Muhammedî", ss.239-245.

¹³⁰² Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, ss.105-117.

¹³⁰³ Nusret Tura, **O'nun Güzel İsimleri**, s.33

¹³⁰⁴ İlhan Kutluer, "İnsan", **DİA**, İstanbul 2000, c.22,ss.320-323;Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'ân-ı Kerîm ve Sünete göre Tasavvuf: İslâm'da Rûhi Hayat**, İFAV Yayınları, İstanbul 1989,s.120; Kemal Sayar, **Sûfi Psikolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000,s.27.

¹³⁰⁵ **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara, 2/20; Beyyine,98/7- 8; Enfâl,8/34; Enam,6/90; Tin,95/4.vd.

¹³⁰⁶ Aclûnî, **Keşfu'l-Hafâ**, 2/187, 232 vd.

¹³⁰⁷ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, ss 106-107.

“İnsân-ı kâmil” kavramını işleyen ¹³⁰⁸eserlerin içinde en önemlileri Azizüddin Nesefî (ö. 700/1300) tarafından Farsça yazılan “*İnsan-ı Kâmil*”¹³⁰⁹adlı eser ile Abdülkerim Cîlî’nin (ö. 820/1417) “*el-İnsanu’l-Kâmil*”¹³¹⁰adlı eseridir.¹³¹¹İlâhi tecelli sebebiyle insan-ı kâmil, bütün hakikâtların sahibidir.¹³¹²İnsan nefsin terbiyesi, rûhun tezkiyesi nispetinde insan-ı kâmil olmaya yaklaşır. Ömer Karîbî’ye göre ölmezden evvel ölüp, Hakk’a vuslatın yolu da insan-ı kâmil olmaya vâbestedir.¹³¹³

“Bu ta ‘ayyünden hakîkat mülküne mi ‘râcî bul

*Câmi ‘-i cümle merâtib râtib ol insân isen”*¹³¹⁴

Hiz. Muhammed’in(sav.) şahs-ı mânevîsi hakikât-ı Muhammediyye’dir. Hiz.Peygamber ilk yaratılan nur olması hasebiyle ve daha sonraki tarihi şahsiyeti ile ilâhi isimlerin tam tecelli ettiği insan-ı kâmindir.¹³¹⁵ Cîlî’ye göre Allâh, âlemi Hiz. Peygamber’in varlığından çıkarmıştır.¹³¹⁶ Bu sebeple insan-ı kâmil, varlığın yaratılış gâyesidir. İnsan-ı kâmil, ilâhi tecellilerin temsilcisi ve meratib-i vücudu kendinde toplayan olması hasebiyle onu bilmek ve tanımak, onu yaratanı da bilme olarak tarif edilmiştir.¹³¹⁷ Diğer mürşidler vâris-i nebi olabildikleri ölçüde kâmil insanı temsil ederler.¹³¹⁸

Ankaravî’ye göre insân-ı kâmil, Hakk’ a ulaşan ve başkalarını da erdiren olması¹³¹⁹ hasebiyle kâmil bir mürşide ve faziletleriyle hemhâl bir mürebbiye

¹³⁰⁸İsa Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil**, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2010; Cemâlnur Sargut, **İnsân-ı Kâmil’in Hakikâti**, Nefes Yayınları, İstanbul 2012.

¹³⁰⁹Azizüddin Nesefî, **Tasavvufta İnsan Meselesi-İnsan-ı Kamil**, Mehmet Kanar(Çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.

¹³¹⁰ Abdülkerîm Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, Abdülaziz Mecdi Tolun (Çev.) Yayına hazırlayanlar: Selçuk Eraydın, Ekrem Demirli, Abdullah Kartal), İstanbul 1998.

¹³¹¹ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.107.

¹³¹² Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.110.

¹³¹³ Karîbî, **Divânçe** 33/2.

¹³¹⁴ Sâmi, **Divân** 126/3.

¹³¹⁵“*Âdem su ve toprakarasındayken Ben peygamberdim.*”Tirmizi, Menâkıb,1; İbn Ebî Şeybe, Musannef, c.20,s.231.

¹³¹⁶ Cîlî, **Hakikât-ı Muhammediyye**, s.20.

¹³¹⁷ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, ss.309- 310.

¹³¹⁸ Ahmed Avnî Konuk, **Fusûsu'l-Hikem Tercüme Ve Şerhi**, Haz: Mustafa Tahralı – Selçuk Eraydın, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2006,s72, Cîlî, **Hakikât-ı Muhammediyye**, s.244; Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil**, s.38.

¹³¹⁹ Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil**, s.43.

herkesin ihtiyacı vardır.¹³²⁰ Salâhî'ye göre mürid, kâmil bir mürşidle karşılaşır ancak insan-ı kâmil makamına erer. Onun için Rahman'a dost olmak isteyen kişinin kâmil insanı bulması gerekir. Çünkü insân-ı kâmil hazerât-ı hams'i kendinde toplamıştır.¹³²¹

Uşşâkî meşayihından Ganiyy-i Muhtefî, kâmil insanı, “*bu fâni âlemin kesretinde ortaya çıkan zahirdeki çirkinliklere kapılmayan, maddi ve manevi ilmiyle olayların ardındaki Hakk'ın tecelli eden isimlerini idrâk eden, ledün ilminin sırlarına vâkıf kişi*” olarak tarif etmektedir. Ona göre insân-ı kâmil “cem'ü-l cem” makâmını erip, ahâdiyyet mertebesine ulaşırsa haliyle sözüyle bir rahmet kapısıdır.¹³²²

Abdurrahman Sâmi Efendi'ye göre nübüvvetin sırları ancak kâmil bir mürşitten öğrenilir. Peygamber varisi bir âlim bulamadıysan irfan sahibi olmaktan ümidinî kessen gerektir.

“Bulup bir mürşid-i kâmil nübüvvet sırrın et tahşîl

Nebîler vârişi¹³²³ bulmazsan 'irfândan ümîdiñ kes’¹³²⁴

Sâmi Efendi'ye göre sâlik rehber edineceği mürşidi iyi seçmelidir. Nâkıs bir mürşide uymak kişiyi yolda bırakır. Sâlik, şeriatın, tarikatın ve mârifetin sırrının kullukta zuhur ettiği insân-ı kâmilî bulmalıdır. Noksan olan mürşid müridini de noksan bırakır.¹³²⁵

“Bir nâkışa kâmil şanup uymışlar

‘Âriflerden yüzlerin çevirmişler’¹³²⁶

¹³²⁰ Ahmet Tanyıldız, “İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-Letâif ve Matmûratu'l Maârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin Sözlük)-Doktora Tezi”, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri 2010 s.88.

¹³²¹ Ceyhan, “Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, ss.162-163.

¹³²² Ganiyy-i Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, s.109.

¹³²³ Peygamberlerin miras olarak geriye ilmi bıraktıkları hadisi için bkz. Buhari, İlmi, 10; Ebû Davut, İlmi, 1; Tirmizi, İlmi,19; İbn Mace, Mukaddime,17)

¹³²⁴ Sâmi, **Divân**, 88/3

¹³²⁵ Sâmi, **Divân** 192/1

¹³²⁶ Bursevî/ **İbretnâme**/591

“Şeri ‘atla tarîkat hem haqîkât ma‘rifet sırrı

Zuhur idüb ‘ubîdiyetde ola ol kâmil insân ”¹³²⁷

Sâmi Efendi’ye göre de şeytan Nebi’nin kılığına giremediği gibi insân-ı kâmil velinin suretinde de görünemez.

“Nice kim mahv olur İblîs nebîler şekline girmez

Nebîler vârişi mürşid velîler şekline girmez ”¹³²⁸

Uşşakî meşayihına göre insan kâinatın rûhu ve yaratılış gâyesidir. Kâmil insan, yaratıcının halifesidir. İnsan-ı kâmil Hz.Peygamber’dir. Nebi varisi mürşidler birer insân-ı kâmil olması ve nûr-ı Muhammediyye’nin kaynağından feyz almaları nedeniyle onların rehberliğinde nübüvvet sırları tahsil edilebilir.¹³²⁹

2.2.1.6 Vahdet-Kesret

Mülk ve melekût âlemleri zıtlar âlemi, ceberut âlemi ise vahdet âlemidir. Sâlik merâtıp içinde vahdete ulaşırsa muvahhid olup şirkten kurtulur. Tevhid-i ilmi ve tevhid-i ameli sona erince vahdet makamı belirir.¹³³⁰

“İlm-i vahdete irüb benliği mahv itmeyen

Bâğ-ı hüsne ırmeyen seyrânıñ aşlın ne bilür. ”¹³³¹

Salâhî kesreti kiliseye, vahdeti camiye teşbih etmiştir.

¹³²⁷ Sâmi, **Kenzü’l-Âşıkîn**, 34b/9.

¹³²⁸ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifîn** /665.

¹³²⁹ *Âlemleri halk etti Hüdâ, maşadı sendin*

Her mertebeden gördü göründü soñu sendin (Tura, **Gönül ve Aşk**, s.300); Türer, Osman, and Cengiz Gündoğdu. "Salâhaddîn-i Uşşakî’nin Vahdet-i Vücûd’la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi." ss. 601-639; Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.212.Çelik, **Tasavvufî Düşüncede İnsân-ı Kâmil**, s.45.

¹³³⁰ Neseî, **İnsan-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)**,s.120.

¹³³¹ Karîbî, **Divânçe** 32/1.

“Deyr-i kesretde sefîl olma dilin ta’îr it

Câmi ‘-i vahdete gel mahfil ü minber bulunur”¹³³²

Salâhî’ye göre sâlik vahdetin nûruyla, kalb gözüyle aydınlanıp hâdiselere öyle nazar eder. Kerim Allâh, vahdet denizinin nûruyla kalbi feyz ile doldurur. İlm-i ledün sâlikteki vehimleri izâle edip, vahdet ilmini ona kazandırır da sâlik vahdet sırrının zevkini hakka’l-yakîn duyar.

“Bahr-ı vahdetden Kerîmâ kalbi eyle feyz-yâb

Feyziñ ile ‘âlemi sîr-âb ide enhârımız

Nûr-ı vahdetle münevver eyle çeşm-i kalbi ki

Meşhedi hep yâr ola hîç kalmaya ağıyarımız”¹³³³

“Kenz-i mahfîde zuhûr-ı zâhiri ifnâ edip

Sırr-ı vahdet zevkîni hakka’l-yakîn danalarız”¹³³⁴

Kesreti dikene benzeten Salâhî, gül bahçesi olan gönlü kesret dikenlerinden arındırmak gerektiğini söyler. Ona göre kesretten kurtulmak için de vahdet ilmini tahsil etmek gerekir.

“Gülşen-i dilden mu’arrâ eyle hâr-ı kesreti

Ol gül-i şad-berg ile tâ zeyn ola gülzârımız”¹³³⁵

¹³³² Salâhî **Divân** G.70/4.

¹³³³ Salâhî, **Divân** K.10/26-27.

¹³³⁴ Sâmi, **Divân** 76/3.

¹³³⁵ Salâhî, **Divân**.9-6.

“Sūreti elden bırakdım sīreti taḥṣīl için

Kesreti sildim gözümünden vaḥdeti taḥṣīl için

Gūşer-gir-i uzlet oldum kurbeti taḥṣīl için

Hankah-ı ‘āşka girdim vuşlâtı taḥṣīl için

Derdime olur devā cānānı gözler gözlerim”¹³³⁶

Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî’ye göre gönlün kendi hakikâtına yabancılarla dostluk kurması kabahattir. Kalbin huzuru, gönlün saadeti, mutluluğu Hakk’ın zikrinde fenâ olmaktan geçer. Sâlik, levhasındaki sivâ fikrini yok ettiğinde, gönlü vahdet denizinden akan sırnın nehri olur. Kesretin, çokluğun sebatsız, dayanaksız nakışlarına gönül verme ki denizin dalgalarının çokluğu bu konuda ibrettir. Dalgalar ne kadar çok olursa olsun, deniz birdir.

“ Ey gönül ağıyârla yâr olmak kabāhatdir saña

Zıkr ü fikr-i Hakkda mahv olmak saā’detdir saña

Levh-i ḥāṭırdan sivâ fikrin izāle eyleyen

Nehr-i sırdan cārî olan baḥr-ı vaḥdetdir saña

Gel nuḳūş-ı bi-şebāt-ı keşrete dil bağlama

Keşret-i emvâc-ı baḥra bak ki ‘ibretdir saña

Vaḥdetle ḥarem-gāha ḥarīm olmadı Hakk’a

¹³³⁶ Vassâf, **Divân** 438/2.

Kim geçmese keşret yüzünüñ merhalesinden ”¹³³⁷

“Ālem-i keşretde kalma vahdet-i zātına er

Geç vücuduñ zulmünden katre-i ‘ummāna ver

Saňa hicāb olan sensin seni terk anı gör

Geçüp benlik hicābını ref‘ eden gelsün beri ”¹³³⁸

2.2.1.7 Mâsiva

Sözlük anlamı olarak, başka ve başkası mânâsına gelen mâsivâ, tasavvufta Allâh’tan gayrısı demek olup mürîdi Allâh’tan uzaklaştıran herşey olarak tarif edilmiştir.¹³³⁹ Salâhî, kulu, Yaratıcı’dan alıkoyan mâsivayı Lât ve Menât putlarına¹³⁴⁰ böyle bir gönlü de puthaneye benzetmiştir.

“Perestiş kıl Hudā’ya sil nuķûş-ı mâ-sivāyı

Yeter tapdıñ gönül deyrindeki Lât u Menât’a ”¹³⁴¹

Dünyaya rağbet eden, dalan onu çok fazla önemseyen kişinin kalbi mâsivâ ile dolar. Böyle bir kişi de Allâh’a rağbet edemez. Rağbet kelimesi tasavvufta, nefsin mükâfata, kalbin ilâhî gerçeklere, sırrın da Allah’a teveccüh etmesi anlamında, kullanılırken rehbet kelimesi ise Allâh’tan korkmak ve yüreğinde Allâh korkusu bulunan sâlikin makamı anlamı anlamında kullanılmaktadır.¹³⁴² Uşşâkî meşâyihından Sâmi Efendi’ye göre ise rağbet, Hakk’ın rızâsını celbedecek hâllerin

¹³³⁷ Sâmi, **Divân** 161/3.

¹³³⁸ Bursevî, **İbretnâme** 230b/2.

¹³³⁹ Cebecioğlu, **Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü**, s.488.

¹³⁴⁰ Güç Ahmed, “Put” **DİA**, c. 34, s.365.

¹³⁴¹ Salâhî, **Divân** G.137-3.

¹³⁴² Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, ss. 289-290

kalpte meydana gelmesine vesile olurken, rehbet ise Hak'tan gaflete ve perdelenmeye götürecek hallerden korunmaya vesile olur.¹³⁴³

“Ezelden tat-gāh-ı dilde verdik bir şehe ikrār

O hüsne 'āşıkız bir başka yār-ı hünkārımız yoktur”¹³⁴⁴

Salâhî'ye göre insan mâsivadan vazgeçmedikçe Allâh'a ulaşamaz.

“Rağbet-i Hakkā cihānın rağbeti māni' olur

Vāşıl olmaz kimse Hakk'a dü serādan geçmese”¹³⁴⁵

Câhidî'ye göre de Hakk'ın rızâsından ayrılmamak için mâsivâdan uzak durmak gerekir. O'na göre Hakk'a kavuşmaya tâlib olana kavuşma arzusu yeter.

“Hakk rızâsından ayrılma mâsivâdan fâriğ ol

Hubb-ı zâtın iste dâ'im tâlibe vuşlat yiter”¹³⁴⁶

Nâr-ı 'aşk ehline vermez zevk u rāhat mâsivâ

Lezzet-i nûr-ı şühûd her türlü lezzetten lezîz”¹³⁴⁷

Uşşakî meşayihından Nusret Tura, dünya hayatını rüyaya benzetmiştir.¹³⁴⁸ Salâhî Efendî'ye göre de bu âlemin fânî süslerinden sakınmak gerekir. Yoksa gönül hevâ tuzağına düşer.

Gice bîdâr olmak ister zîkr-i Hakk ile müdām

H'âb-ı gafletle mu'aṭṭal geçmeye eşhārımız

¹³⁴³ Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 57; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.76.

¹³⁴⁴ Sâmi, **Divân** 48/2.

¹³⁴⁵ Salâhî, **Divân** K.12-19.

¹³⁴⁶ Câhidî, **Divân** 44/2.

¹³⁴⁷ Sâmi, **Divân** 43/8.

¹³⁴⁸ M.Nusret Tura, **Gönül ve Aşk**, s.259.

Gülşen-i vahdetden ıskât eyle hâr-ı keşreti

Tâ gül-i handâna mâni' olmaya bu hârımız

Zıkr-i Hak hubb-ı Habîb ile müzeyyen kıl dili

Mihr ü mâh ile münevver ola her dem gârımız”¹³⁴⁹

Salâhî Efendi’ye göre gönle hevâ arzusuyla boş fikirlerin düşmesi gerekmez. Ona göre zıkr-i ilâhî yerine mâsivâyı fikretmek, makbul bir şey değildir. Ehl-i Hak her iki dünyada da sadece Allâh’ın rızâsını kazanmayı murâd ederler.¹³⁵⁰ Allâh’ın didarına müştak olanlar ise mâsivâyı görmez olur.¹³⁵¹

“İktizâ itmez dile fikr-i sivâ kayd-ı hevâ

Zıkr-i Hakda hoş degildir mâsivâ efkârımız”¹³⁵²

“Mâ-sivâdan şoyunup merdân olan kimdir bugün

Kısbetîn çeksün görem meydân-ı erkân olmağa”¹³⁵³

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî’ye göre Hakk’ın tâlibi, vuslat için âlemden alâkasını kesmeli, varlık libasından soyunmalı ve hakikâtın mumu gibi yanan bir mürşid-i kâmil bulup, ona pervâne olmalıdır.

“Tâlibâ vuşlat dilersen ‘âleme bî-gâne ol

Bir hakîkat şem‘i bulup cân ile pervâne ol

¹³⁴⁹ Salâhî **Divân** K.10/5-6,18.

¹³⁵⁰ Salâhî, **Divân** G.65/6.

¹³⁵¹ Sâmî, **Divân** 50/1.

¹³⁵² Salâhî, **Divân** K.10-21.

¹³⁵³ Hulûsî, **Divân** 467/5.

Cümle varlıktan soyunup aşlıña eyle sefer

Şems-i zâtıñ vahdetinde nûruna sūzāne ol

Cān u bāş kaydın bırak tālīb isen cāndan eger

Geç bu beyhūde hevāyı vāşıl-ı cānāne ol

Nisbet-i mürşidle feyz-i kevşer-i ‘aşkı içip

Rāh-ı Hāk’ta baħr-i ‘aşka ğark olup mestāne ol

Ġonca-ı ma’nā ise dil bağçesinde maḳşadıñ

Terk edip hār-ı sivāyı her seher efgāne ol”¹³⁵⁴

“Gel sen ‘aşka tālīb ol, uyan gafletten

Gāfıl olma ‘ārif ol, soyun varından”¹³⁵⁵

2.2.1.8 Arş ve Kürsî

Hârici varlıktaki âlemlerin ilki olan ceburût âlemi, akıllar ve nefisler âlemidir. Ondan sonra misâl âlemi gelir ki bu âleme melekût âlemi de denilir. Bu âlemden sonra gelen mülk âlemi ki Arş, Kürsi ve bu unsurlardan terkip olunan şeyler

¹³⁵⁴ Sâmi, **Divân** 111/1-5.

¹³⁵⁵ Nâci, **Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî**, s.140.

mülk âleminde dir.¹³⁵⁶ Arş sekinci kat gök, Kürsi de dokuzuncu kat göktür. Bazı mutasavvıflara göre ise arş, bütün varlıktır.¹³⁵⁷

“Sülûk-ı seyr ile ‘âşık erersin mülk-i cānāna

*Geçip seyrānda cümle ‘arş u kürs ile semā vü ‘arz”*¹³⁵⁸

Kur’ân-ı Kerîm’de “Kürsi”¹³⁵⁹ âyeti diye de bilinen âyette Kürsi, Allâh’ın bilgisi ve tasarrufu olarak tefsir edilmiştir.¹³⁶⁰ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında genelde her iki kelime birlikte geçmektedir.

“‘Arş-ı kürsî mu ‘allā

Evsatı ednā ‘ālā

Nûrından kıldı Mevlā

*Cānsın yā Resûlallāh”*¹³⁶¹

“Tecellî beyt-i ma‘mûrî gönül levhinde ‘arş kürsî

*Qalemden levh-i mahfûzı bu beytu ‘llāha var mi ‘rāc”*¹³⁶²

Arş, Allâh’ın hakiki mahiyetini bildiği, bütün ihâta eden, ilâhî taht ve hükümrânlık demektir. Ayrıca Kürsi’nin “sidretü’ –münteha” ve “burçlar feleği” olduğu da ifade edilmektedir.¹³⁶³ Tecelligah Kürsi’dir ve de zuhur yeri odur. Kürsi

¹³⁵⁶ Dâvûd el-Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, Nefes Yayınları, İstanbul 2013, s.84

¹³⁵⁷ Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s.27.

¹³⁵⁸ Sâmî, *Divân* 93/11.

¹³⁵⁹ **Kur’ân-ı Kerîm**, Bakara Sûresi 2/255.

¹³⁶⁰ İlhan Ayverdi, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Neşriyatı, İstanbul 2005, c.I, s.1830.

¹³⁶¹ Câhidî, *Divân* 6/2.

¹³⁶² Hulûsî, *Divân* 78/3.

¹³⁶³ Dâvûd el-Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, s.117.

odur ki, yüce Allâh iki kademini ona atmıştır. Helâk etme ve selâmete çıkarma orada olur.¹³⁶⁴ Bazı mutasavvıflar ise gönlü arş kabul etmişlerdir.

“Kalb-i mü‘minde konıldı ‘arşu’ llâh beyt-i Hudâ

Sedd-i İskender olup şâh-ı Hudâ ister gıdâ

Ḳandadur yâ ḳangıdur kim dahı ne ister o da

Bilmegi bil bilmegi bil bildüğün bilmek degül”¹³⁶⁵

“Sırrı sır ehli yine seyrân iderler dem-be-dem

Keşf olup ‘arz-ı semâvât başarılar arşa ḳâdem

Sidre maḳâmına irüp olurlar anda adem

Göñül manzar-ı Hudâ’dur anda arşullâhı gör”¹³⁶⁶

“Mü‘miniñ kendini di ‘arş ḳalbî nûn levh ü ḳalem

Yeri göge sığmayan zât yâre ney ki yâre ne”¹³⁶⁷

2.2.1.9 Levh-i Mahfûz ve Kalem

Levh, tasavvuf ıstılahatında, *“Kitâb-ı mübîn ve nefis-i külliyyedir.”* Mutasavvıflara göre Arş, gönüldür. Kalem ise ilâhi ilmin tafsili olarak tanımlanmıştır.¹³⁶⁸ Levh, levh-i kazâ, levh-i kader, nefis-i cüz‘iyye-i semâviye ve levh-i heyûla olmak üzere dörde ayrılır. İlki mahv ve isbattan evvel olan akl-ı evvel

¹³⁶⁴ AbdülKerîm Cili, **Hakikât-ı Muhammediyye**, Nefes Yayınları, İstanbul 2010,s.31, s.305.

¹³⁶⁵ Memî Can, **Divânçe** 16/3.

¹³⁶⁶ Bursevî, **Divân** 32/4.

¹³⁶⁷ Hulûsî, **Divân** 479/2.

¹³⁶⁸ Cürcânî , **Ta‘rifât**, s.76.

levhi olduğu gibi sonuncusu da âlem-i şehâdetle mevcut olan suretlerin bulunduğu levhtir.

Nesefî (ö.700/1300)'ye göre Allâh'ın zâtından, bir cevherden başka bir şey sâdır olmamıştır. Levh-i kazâ da denilen akl-ı evvelden akıl, nefis ve felek olan bir şey her itibar için zuhûr etmiştir.¹³⁶⁹

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “*levh*”, “*levh-i kalem*”, “*levh-i Mahfûz*” gibi terkiplerle geçmektedir.

“Durmada nisbete cān-bahşıñ ile arz u semā

Vasfeder şānını levh ü kalem ü ‘arş u ‘alā

Āşık-ı hüsn ü kemāliñ ezeli zāt-ı Hudā

*Ey nebiyyü ’l- ‘Arabıyyü ’l- Kureşsiyyü ’l- Medenî”*¹³⁷⁰

“Kalb evini levh-i kalem merd izidir şāh gerek

*Şems-i münevver yüziniñ şu ‘le-i envāra laţîf”*¹³⁷¹

Hulûsî Efendi'ye göre Cenab-ı Hak mü'min kalbine tecelli eyler. Her iki âlem, arş, Kürsi ve levh-i kalem, mü'minin gönlünde dörölmüştür.

“Mü ‘miniñ kalbin tecelli eylediñ

*İki ‘ālem ‘arş u kürs levh ü kalem”*¹³⁷²

İlm-i ilâhının tafsili olarak tarif edilen kalem¹³⁷³, mevcutların suretleri kendisinden çıktığı için “*Kalem-i a ‘lā*” diye de adlandırılır.¹³⁷⁴

¹³⁶⁹ Nesefî, **İnsân-ı Kâmil: Tasavvufta İnsan Meselesi**, s.41; Cürcânî, **Ta’rifât**, s.82; Pala, **Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü**, s.27.

¹³⁷⁰ Sâmi, **Divân** 209/3.

¹³⁷¹ Hulûsî, **Divân** 232/5.

¹³⁷² Hulûsî, **Divân** 349/5.

“Ay u gün levh ü kalem

Arş u kürs dahî âlem

Sırrını yazar kalem

Añladuñ mı yā nedür”¹³⁷⁵

2.2.1.10 Bezm-i Ezel

“Bezm-i ezel” ya da “bezm-i elest” olarak kullanılan terkip elest toplantısı anlamına gelir. Bu isimlendirmede Allâh’ın rûhlar âleminde yarattığı rûhlara sorduğu: “*Elestü bi Rabbiküm*” (*Ben sizin Rabbiniz değil miyim?*) sorusu ve rûhların verdiği: “*Kâlû belâ*”, (*Evet, Sen bizim Rabbimizsin*) cevabı bulunmaktadır.¹³⁷⁶ Elest bezminde aşkın şarabından içen rûhlar, o günden beri sarhoşturlar.

“İçmiş ol ‘ışkıñ şarābın tā ezel bezm-i elest

Çünkü dir kâlû belādan mest olan mestāneyi”¹³⁷⁷

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında “elest”, “bezm-i elest” “kâlû belâ” , “elest bezmi”, “elestü rabbuküm”, şeklindeki kullanımlarla iktibas edildiği gibi bu âyet-i kerimenin kelimeleri de iktibas edilmiştir. Bunlar, “belî”, “kâlû”, “elest” gibi kelimelerdir. Yine “ahd-i kadîm”, “bezm-i akdes” olarak da bu meclise telmih yapılmıştır.

“Temāşa-yı cemāl-i yār ile şeydā olup geldim

O gül-rûhsārı gördüm ‘āşık-ı Leylā olup geldim

Bu gönlüm can atar tekrar o bezm-i akdes her an

¹³⁷³ Cürcânî, *Ta’rifât*, s.76.

¹³⁷⁴ Cîlî, *Hakikât-ı Muhammediyye*, s.293.

¹³⁷⁵ Bursevî, *Divân* 98/8.

¹³⁷⁶ *Kur’ân-ı Kerîm*, A’raf Sûresi, 7/172.

¹³⁷⁷ Hulûsî, *Divân* 468/2.

Onun hicri yüzünden 'āşk-ı sertāpā(y) olup geldim ”¹³⁷⁸

Kullukta sultan olabilmek için bezm-i ezelde ahdeden insan, verdiği bu söze ri âyet için gayret göstermelidir.

“Çün ezel 'ahd eylediñ kullukda sulṭān olasın

Cehd kıl tā ırmeye 'ahd-i kadīme infisāh ”¹³⁷⁹

“Sefer bu cihāna ezel vadinî

Hulūṣıyla Haḳḳ'a edādır edā ”¹³⁸⁰

“Dost ile olan cahde vefā idüp

Elestü ḥitābına cevāb idüp

Dönmeyüp bu cahd üzerine gidiüp

İkrār itmeyince imān bulunmaz ”¹³⁸¹

Câhidî'ye göre elest meclisinde kulun kulağına Rabbinden çalınan öyle bir nida vardır ki hem aşktır rûha hem gıda.

“Sem'üme irdi elesti bi rabbikümden çün nidā

Ol nidānuñ 'aşkı oldu rūḥuma her dem gıdā

Öterem dost baḳcesinde varumı idüb fedā

Vird-i bûya mest olub gülzāre gelmişlerdenüz ”¹³⁸²

¹³⁷⁸ Vassâf, **Divân** 190/1-2.

¹³⁷⁹ Salâhî, **Divân** G.23/4.

¹³⁸⁰ Sâmi, **Divân** 11/2.

¹³⁸¹ Bursevî, **Divân** 37/6.

1.2.2 Seyr ü Sülûk ve İlgili Kavramlar

“Seyr” sözlükte “yürüyüş, yolculuk” ; “sülûk” ise “ilerlemek, yürümek” anlamlarına gelmektedir. Sûfilere göre de seyr, sâlikin cehaletten ilme, kötü ahlâktan, kendi varlığından Hakk’â yürümesi, sülûk ise Cenab-ı Hakk’a vâsıl olmak için mürşidin gözetiminde sâlikin çıktığı manevi, ruhî yolculuktur.¹³⁸³ Bu tekâmül merâtib-i tevhid eksensli seyr ü sülûk¹³⁸⁴ da denilen bir eğitim sürecidir. Bu süreç kalbin sadr, kalp, fuâd ve lübb şeklinde dört farklı isimle anılan dört cüzünün de terbiyeden geçmesidir. Sadr’ın nefs-i emmâre ile kalbin nefs-i mülhime ile temâşa ve rü’yetin mahalli fuâd’ın nefs-i levvâme ile lüb’ün de nefs-i mutmaine ile irtibatı bulunmaktadır.¹³⁸⁵ Bu ruhî yolculuk için önce Hak yolunda Hakk’a âşık olup hakikât yoluna girmek gerekir. Allâh’ın binbir isminin sırrına erip onları kâmil bir mürşidin rehberliğinde talim ederek, şehvet ve cehâlet perdelerini yırtı yırtı hakiki insan olmak gerekir ki seyr u sülûkun neticesinde sâlik hem kendi gönlünün arşını keşf etsin hem de irşâd makamına ersin.¹³⁸⁶ Kişi kâmil bir mürşid bulamazsa seyr u sülûkunda eksik kalır. Esmâ-i hüsnânın sırlarını eremez. Böyle olunca da nefsin emmâre hâli ile kâinata bakıp, mahcup olur. Çünkü Hakk’ın nûruyla Hakk’a bakmak ise ancak tekâmül etmiş bir gözle olur. Hak aşığı bir an bile olsa onun zikrinden uzak kalmaz. Rızâ mertebesine ulaşmak isteyen sâlik, seyrine tevbe ile başlar; zikr, mücahede ile bu makama erer.¹³⁸⁷

“Gir tarîk-i ‘aşk-ı Hak’ a evvelâ ol tâbi ‘ün

Bî-riyâ şıdk ile ‘aşkla müdâvim ol ‘âbidün

Biñ bir esmâ sırrına erişmeyen bulmaz vişâl

¹³⁸² Câhidî, **Divân** 168/2.

¹³⁸³ Ankarâvî, **Minhâcü'l Fukara**, s.51; Mahir İz, **Tasavvuf**, Rahle Yayınevi, İstanbul, 1990,s.180; Dilaver Selvi, **Kur'an ve Tasavvuf**, Hoşgörü Yayınları, İstanbul 2012.

¹³⁸⁴ Süleyman Derin, **Kur'ân-ı Kerîm'de Seyr u Sülûk**, Erkam Yayınları, İstanbul 2012.

¹³⁸⁵ İsa Çelik, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Ruhaniyye” **marife**, S.2, güz 2009, ss. 83-116; Knysh, **Tasavvuf Tarih**, Ufuk Yayınları, İstanbul 2011,s.66.

¹³⁸⁶ Ramazan Sarıççek, “Menâkıb-ı Kemâl Ümmî ve Bolu”, **Divân Edebiyatı Araştırmaları Dergisi** S.17, s.288.

¹³⁸⁷ İz, **Tasavvuf**, s.177.

Kâmil olmaz nâkışûn olmazsa rehber kâmilûn

Nefs-i emmâre gözüyle kim bakar maḥcûb olur

Nûr-ı Hâk'la Hâk'ı gör kalma ḥicâbda zâlimûn

Zıkr-i Hâk'tan fâriğ olmaz 'âşık-ı Hâk bir nefes

Gâflet ile 'ömrünü mahv eyleyendir nâdimûn''¹³⁸⁸

Sûfiler rûhu manevi kuvvetler de dedikleri kalp, rûh, sır, hafî, ahfâ, letâif-i nefis ve letâif-i külliye diye çeşitli mertebelere ayırmışlar ve buna da letâif-i rûhaniyye diye isimlendirmişlerdir. Uşşâkî şeyhlerinden Abdurrahman Sâmi'ye göre seyr u sulûkun yedisi nefsin mertebeleri, beşi rûhun mertebeleri, altısı ise sırrın mertebeleri olmak üzere on sekiz mertebesi vardır. Bu on sekiz mertebede, nefsin halleri tezkiye ve tasfiye için, rûhun halleri tahliye ve tecliye için, sırrın halleri ise verâset-i nûr ve irşâdı elde etme gâyesiyle olup şeyhlik makamı içindir. Gazâlî'ye göre rûh, nefis, kalp ve akıl arasındaki bağlantıyı kavrayanların sayısı azdır. Ona göre insanı insan yapan şey, kalp, rûh, nefis ve akıl lâtîfeleridir. İnsanın hakikâtı bu ilâhî lâtîfelerden ibârettir.¹³⁸⁹ Sâlikin seyr u sülûkunda geçmesi gereken nefsin yedi tavrına etvâr-ı seb'a denilmiştir. Derviş seyr u sülûkunda kalbi hayrân, ruhu âlemler arasında tayran, filleri de esrâr-ı ilâhiyeye uygundur.

"Derviş her ân şerî'atde kalbi hayrân tarîkatde

Rûhu tayrân ḥakîkatde 'amelleri 'irfân olur''¹³⁹⁰

¹³⁸⁸ Sâmi, **Divân** 159/1,17-19.

¹³⁸⁹ Sâmi, **Hediyyetü'l-Âşıkîn**, s.2; Taner Yusra, "19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî", s.23; Muhammed Nuri Şemseddîn Nakşbend, **Miftâhu'l- Kulûb**, İstanbul 1301, s.13; Konuk, **Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**, c.4, s.372. Uludağ, **Tasavvufun Dili**, s.32.

¹³⁹⁰ Sâmi, **Divân** 80/12.

“‘Aref sırrıyla ma ‘rûfa ‘urûc etmek için rûhu

*Merâtibden me‘âlîbden hürûc u irtikâ ister”*¹³⁹¹

Uşşâkîlik tarîkatında seyr on iki esmâ üzerinedir. Bu on iki esmânın yedisine atvâr-ı seb’a diğer beşine ise furûât-ı hamse denilmektedir.¹³⁹² Hüseyin Vassâf, Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Mir’âtü’l-Esmâ isimli eserinden istifade ederek Uşşâkî tarîkatındaki yedi tavra ait esmâ-i şerîfenin etvar ve sırlarının izahını şu şekilde yapmaktadır:¹³⁹³

1.Kelime-i Tevhid

Lâ ilâhe İllâ’llâh: Allâh’tan başka ibâdete layık ve müstehak olan ondan başkası yoktur. Doksan dokuz esmânın en büyüğüdür. İlk mertebe nefis-i emmâre makamıdır. Sâlik’e ilk verilen zikir kelime-i tevhiddir ki kalbinden mâsivâ silinsin de ihfâ ve sırr-ı hafî zâhir olsun.¹³⁹⁴ Abdurrahman-ı Sâmi’ye göre sâlikin kelime-i tevhidden hissesi, kalben Allâh’ı bilmek ve iman etmek, rûhen, Allâh’ın rızâsını biricik matlûp ve sırren de Yaratıcı’nın fâil-i mutlak, maksûd-u mutlak olduğuna imanla kemâl-i tevhide erişmektir.¹³⁹⁵

“Şehâdet eyleye sıdkîle lâ ilâhe illâ’llâh

Muvahhîd ola ma ‘bûd-ı haqîkîdir diye Allâh” ¹³⁹⁶

2.Yâ Allâh

Allâh, ismi bütün esmâ-i hüsnâya camidir. Hakk’ın zâtının bütün sıfatlarını toplayan ismidir. İkinci mertebe nefis-i levvâme makâmında bu zikre devam edilir.¹³⁹⁷

¹³⁹¹ Sâmi **Divân** 61/7.

¹³⁹² Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s.404.

¹³⁹³ Uşşâkîlik’te Etvâr-ı Seb’a için bkz: Şeyh İlyâs Kuloğlu, **Etvâr-ı Seb’a**, Haz: Necdet Şengün, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015; Mehmet Tevfik Uşşâkî, Etvâr-ı Sûfiyye (Fatma Şengül, “ Uşşâkîlerde Etvâr-ı Seb’a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009); Abdurrahman Sâmi, Mi’yârü’l-Evliyâ, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1923.

¹³⁹⁴ Mehmet Tevfik Uşşâkî, **Etvâr-ı Sûfiyye**/ 47b.

¹³⁹⁵ Sâmi, **Vesîletü’l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü’l-Hüsnâ**, s.36; Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.162.

¹³⁹⁶ Sâmi, **Kenzü’-Ârifin** /373.

3.Yâ Hû

Esmâ-i ilâhiyyeden ism-i zâtîr. “Hû” zikrinde¹³⁹⁸, Allâh’ın zâtî ismi ile anılır. Bundan dolayı bu zikre sûfilerce ayrı bir önem verilmiş ve bir şey isteme anlamı taşımadığından dolayı da en feyizli zikirler arasında sayılmıştır.¹³⁹⁹ Üçüncü mertebe olan nefs-i mülhimenin zikridir. Nefsi mülhime de sâlik hem şeytânî hem de rahmânî ilhâma mazhar olur. En zor makamlardan biri olduğu için ancak mürşid-i kâmile çok kuvvetli bir râbîta ile atlatılabilir.¹⁴⁰⁰

4.Yâ Hak

Yokluk ve değişme kabul etmez. Mevcûd, ezeli ve edebî ve ulûhiyyet ve vahdâniyyetinde sabittir. Dördüncü mertebe olan nefs-i mutmainne makamının zikridir.

5.Yâ Hayy

Cenab-ı Allâh ilim ve kudret bakımından ebedî hayatla Hayy’dır. Beşinci mertebe olan nefs-i râziye makamının zikridir.

6.Yâ Kayyûm

Kullarını yaratıp rızıklandırmak tedbîri emriyle kâim demektir. Kul, bu yüce isimle mâsivâyı derûnundan uzaklaştırarak fikir, sevdâ, murad ve maksuduyla Cenab-ı Hak ile olmaya gayret eder. Altıncı mertebe olan nefs-i marziyye makamının zikridir.

7.Yâ Kahhâr

¹³⁹⁷ Sâmi, **Vesîletü’l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü’l-Hüsna**, s.36; Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.162.

¹³⁹⁸ “*Halka-i zikründe yâ hû deryup ağılar şüfiyân
Anlar ile ben dahı bir hoşca devrân eylesen*” Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt**, 281/6.

¹³⁹⁹ **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2009, s. 233.

¹⁴⁰⁰ Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, s.47.

“Her emrin zâhiri ve bâtını üzerine galebe-i tâmmesi olan zât-ı ecell ü a'lâ” demektir. Saltanat-ı rububiyyete taaruz edenlere galip olup, helak edicidir. Yedinci mertebe olan nefis-i sâfiye makamının zikridir.¹⁴⁰¹

Furuât-ı Hamse:

Halvetîyyenin diğer şubelerinde sâlike bu makamda hilâfet verilir. Uşşâkî tarîkatında ise “*furûât-ı hamse*” diye isimlendirilen “*Ya Fettah, Ya Vahid, Ya Ehâd, Ya Samed, Allâh*” esmâ-i şerifeleri ikmal edilir. Furûât-ı hamse beş makamla birlikte tamam edilip on iki esmâya ulaşılır. Uşşâkîlik tarîkatında sâlike bu mertebede halifelik verilir. Vassâf’a göre bütün bu isimler bir mürşidin gözetiminde ikmal edilir. Seyr u sülûk çetin bir yoldur.¹⁴⁰²Özemre’ye göre bundan dolayı sâlikin ilm-i ledûn için bir mürşid-i kâmilin rehberliğine girmesinde isâbet vardır.¹⁴⁰³

“Delilsiz gidenin yolu bulunmaz

Eli boş varanın hâli sorulmaz

Vâsıtasız Hakk’a vâsıl olunmaz,

Bir mürşid-i kâmil bulsana gönül”¹⁴⁰⁴

“Bir mürşid-i kâmil ire ’ışk illerin tâ’rif ide

Esmâların ta’lîm idüp seyrânı bildirsin saña”¹⁴⁰⁵

“Mâsivâ dâim harâb eyler derûnuñ mülkünü

Rütbe-i şırr-ı sülûk ile o mülkü kıl binâ”¹⁴⁰⁶

¹⁴⁰¹ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4,s.405.

¹⁴⁰² Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4,ss.404-406.

¹⁴⁰³ Ahmed Yüksel Özemre, **Kamil Mürşidlerin Mirâsı**, s.39

¹⁴⁰⁴ Hüsnî, **Divân** 45.

¹⁴⁰⁵ Hulûsî **Divân** 20/2.

Muhammed Tevfik Efendi, “*Etvâr-ı Sûfiyye*” isimli risalesinde nefis ve rûhun mertebelerini ve bu mertebelerde görülen rüyaları, mânevi halleri izâh etmiştir.¹⁴⁰⁷

2.2.2.1 Nefis ve Mertebeleri

Sûfi terminolojide mücâhedenin odak noktasında bulunan nefis kelimesi, “*cân, iç, rûh, bir şeyin varlığı, güç, göz, bir şeyin özü, zâtı, aynısı, kişiliği*” gibi anlamlara gelmektedir. Nefs, ifadesi insanı insan yapan, Hakk’ın üflediği “ruh” anlamında da kullanılmıştır.¹⁴⁰⁸ Nefis yedi mertebedir.¹⁴⁰⁹ Nefsin terbiyesi ise seyr u sülûkun iki önemli yolu vasıtasıyla yapılır. Biri nefsi tezkiye yolu, diğeri ise rûhu tasfiye yoludur. Nefsi tezkiye yolu, riyazât, mücâhede ağırlıklı, cehri zikri olan ve silsilesi Hz. Ali’ye ulaşan tarîkatlardır. Uşşâkîlik yolu böyledir. Nefsânî tarîkatlar da denilen bu erkânda nefsin ıslâhı esas olup nefsin yedi mertebesi için de “*etvâr-ı seb’a*” terimi kullanılmıştır.¹⁴¹⁰ Diğer erkân rûhu tasfiye yolu ise rûhun ibadet ve taat ile yüceltilmesi yolu olup Hz. Ebu Bekr’e ulaşan tarîkatların usûlüdür.¹⁴¹¹

Nefsin ilk mertebesi nefis-i emmâredir. Bu mertebedeki nefiste şehvet, ucb, cimrilik, kibr gibi hasletler gâliptir. Nefsin ikinci mertebesi levvâmedir. Nûrlar mertebesi olan bu mertebede ucb, şöhrret, hilecilik gibi hasletler gâlip olsa da nefis pişmalıklar içindedir. Nefsin üçüncü mertebesi mülhimedir. Bu mertebe aynı zamanda sırlar mertebesidir. Nefis sabır, ilim, tevâzu, hayâ gibi hasletlere sahiptir. Dördüncü mertebe nefis-i mutmainedir. Kemâl mertebesidir. Cömertlik, şükür, rızâ, gibi iyi hasletler nefste gâliptir. Beşincisi mertebe nefis-i râziyyedir. Takva, zühd, ihlâs bu mertebedeki nefsin hususiyetlerindendir. Altıncı mertebe nefis-i marziyyedir. Yedincisi mertebe ise nefis-i kâmilemdir. Bu makam irşâd ve mârifet

¹⁴⁰⁶ Sâmi Divân 19/10.

¹⁴⁰⁷ Fatma Şengül, “Uşşâkîlerde Etvar-ı Seb’a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009.

¹⁴⁰⁸ Tulum Mertol, **Osmanlı Türkçesi Büyül El Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2012, s.659; Öğke, Ahmed, **Kur’ân’da Nefs Kavramı**, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 13-15.

¹⁴⁰⁹ Tefvik Efendi, **Etvâr-ı Sûfiyye**, 47a; Ayni, **Tasavvuf Tarihi**, s.286.

¹⁴¹⁰ Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil**, ((Haz.) İhsan Kara), İstanbul 2008, s. 1129; Uludağ, “Nefis”, **DİA**, İstanbul, c. 32, s. 528.

¹⁴¹¹ Uysal, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, s.513.

makamıdır.¹⁴¹² Nusret Tura'ya göre mürşidler, nefsin tortularını gidermek gayesiyle ilâhî isimleri sâliklere tâlim ederler.¹⁴¹³

Hikmetî'ye göre nefsini bilmeyen Rabbi'ni de bilemez. Uşşâkî meşâyihinin divânlarında “*Men 'arefe nefsehu fe-ğad 'arefe Rabbehu*”¹⁴¹⁴ ifadesine sık sık telmih edilir.

“Kadr-i nefsin bilmeyen Allāh'ı bilmez nitekim

Mā-ğaderu'llāhe Ḥaḡḡa ḡadrihī dedi Ḥudā”¹⁴¹⁵

“Men 'aref dersin oğū gel mekteb-i 'irfānda

Ḥaḡḡ'ı bilmez bir kişi 'ālemde nefsin bilmese”¹⁴¹⁶

“Sen ezel ile ebed Furḡān'ınıñ fihristisin

Men 'aref dersiyile āyāt-ı ledün ol āşinā”¹⁴¹⁷

“Muḡallid cihānı 'uḡbāyı bilmez

Zār olur zāhiri ma'nādan almaz

Nefsini bilmeyen Rabbisin bilmez

Nefsüñi Rabbüñi bildiñ mi ḡāfil”¹⁴¹⁸

¹⁴¹² Kur'ân-ı Kerîm, Fecr Suresi 89-28.

¹⁴¹³ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.230

¹⁴¹⁴ “*Nefsini bilen Rabbini bilir.*”Aclûnî, Keşfu'l-Hafâ, 2/2532, s. 309; Uysal, Tasavvuf Kültüründe Hadis, ss.512-524.

¹⁴¹⁵ Hikmetî, **Divân** K.10/14.

¹⁴¹⁶ Salâhî **Divân** G.21-12.

¹⁴¹⁷ Sâmi, **Divân** 14/6.

¹⁴¹⁸ Cāhidî **Divân** 51/4.

Sûfiler nefsin dört mertebesini dört unsûra benzetmişlerdir. Bu telâkkiye göre “nefs-i emmâre ateş, nefs-i levvâme hava, nefs-i mülhime su, nefs-i mutmainne toprak mesabesindedir”.¹⁴¹⁹

“Senin en büyük düşmanın iki yanın arasında yer alan nefsidir”¹⁴²⁰ hadisine kişinin en büyük düşmanı ıslah olmamış nefsidir. Hacı İbrahim İpek Efendi nefsin küçük bir çocuğa benzetildiğini oysa gerçekte nefsin bir ejderha olduğunu belirtmiştir.¹⁴²¹

“A ‘dā ‘adüvvük nefsiye buyurdu fahrü’l-mürselîn

Nefsine olmuşken esîr hâlâ yine düşmân arar”¹⁴²²

Nefsin arzularını habîs askerlere benzeten Salâhî’ye göre Allah için nefisle mücadele edilmelidir.

“İtmedeyiz fî-sebîli’llâh cihād-ı ekberi

Leşker-i nefs-i habîs olur bizim küffarımız”¹⁴²³

Hikmetî’ye göre kalbi süfli yönle çekken ve ahlâk-ı zemînenin menbaı olan nefs-i emmârenin şerrinden Hakk’a sığınıp, meded dilemek gerekir.

“Nefs-i emmârem beni gâlib olup etdi zebûn

Kendime kendim eder cevri ü cefâ senden meded”¹⁴²⁴

¹⁴¹⁹ Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.48.

¹⁴²⁰ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, 412.

¹⁴²¹ “Nefse küçük sabi derler
Hakikatte ‘adüvv derler
Büyür göze olur filler
Hakikat ejderhaya benzer” Mücâhid, <http://nuraniyiz.blogspot.com/2014/05/nefis-bir-hayvana-benzer-ibrahim-ipek.html> 12/02/2019.

¹⁴²² Salâhî, *Divân* 62/8.

¹⁴²³ Salâhî *Divân* K.9-16.

¹⁴²⁴ Hikmetî, *Divân* 128/5.

Salâhî nefsi bir bineğe benzetmiştir. Ona göre nefis hevaya bulaşmaması için dizginlenmelidir. Nefse iltifat etmek ve nefsin isteklerine uymak, yılanı tedavi etmek gibidir.

“Merkebiñ iken saña binmiş ider ikdām-ı dām

Nice bir talîfle sen itmekdesin tîmār mār”¹⁴²⁵

Sâmi Efendi’ye göre kişinin ibadetinin mânası bile nefis mertebelerine göre değişir.

“Daḥî nefsiñ şalâtı havf recâ ile ḥuşu’ oldı

Kemâl-i zillet ile ḥazret-i Ḥaḳḳ”a ḥudû’ oldı.

Daḥî kalbiñ şalât ıdır ḥuzûr-ı ḥazret-i Raḥmân

Murâkıb ol füyûzât-ı Hudâ”yı bulâsın her ân

Şalât-ı rûḥ müşâhid ola Ḥaḳḳ”ı nûr-ı bâtınla

Daḥî sırriñ şalâtı hem münâcâtdır şuhûdunda”¹⁴²⁶

2.2.2.1.1 Nefs-i Emmâre

“Emmâre” çok emredici demektir. İsmi “*Ve mā überriü nefsi inne’n-nefse le-emmāratün bi’s-sûi illā mā raḥîme. Rabbi inne Rabbi gâfûrun raḥîm*”¹⁴²⁷ âyetinden almıştır. Nefs-i emmâre, sâliki, Allâh’tan uzaklaştıran, günaha meyilli, isyankâr nefistir. Nefs-i emmâre mertebesinin âlemi şehâdet, mahalli sadr, hali havf ve recâ, günü cumartesi, yıldızı kamer, nûru mavi, zikri “Lâ ilâhe illallâh”tır.

¹⁴²⁵ Salâhî **Divân** G.55/3.

¹⁴²⁶ Sâmi, *Kenzü’l-Ârifin* 421-423

¹⁴²⁷ Yûsuf Sûresi 12/53.

Ahmed Câhidî Efendi'ye göre de nefs-i emmârenin, gazâp, kin, şehvet, kibir, haset, tama've buhl olmak üzere yedi başı vardır. Zikir ve tefekkür ile bunlar terbiye edilmezse kişiyi yedi cehenneme götürür.¹⁴²⁸ Sâlik kelime-i tevhid zikrini mürşidinin yol gösterdiği şekilde zikreder ve seyrini, sırrını, halini müşâhede edinceye kadar devam eder. ¹⁴²⁹ “Emmâre” çok emredici demektir. İsmini “*Ve mâ überrii nefsi inne'n-nefse le-emmâratün bi's-süi illâ mâ raḥime. Rabbi inne Rabbi ḡafûrun raḥîm*”¹⁴³⁰ âyetinden almıştır.

Memîcân-ı Saruhânî'ye göre miskin nefs-i emmareye uyup aldanılmamalıdır. Kişi, zerre miktar ne eylemişse karşılığını göreceğinden, kendi ayıplarıyla meşgul olmalıdır. Başkalarının hatalarına da gülmemeli, aşk pazarında dinin emirlerinden çıkmamalıdır.

“Uyup emmâreye miskîn hevâ-yı nefse aldanma

Bulursun itdüğün bir gün saña zerre kalur şanma

Bakup sen kendi 'aybuñ gör dirîğâ âḡara gülme

Muṭ' ol dîn-i İslâm'a ḡaṭâdur şer'iden dönme

Girüp bâzâr-ı 'aşk içre şakın kim bed-zebân olma

*Gel iy ḡâfil olan gönüm utan maḡşerde Mevlâ'dan”*¹⁴³¹

Mutasavvıflar nefis diye kast ettikleri çoğu zaman bu paslanmış bir ayna gibi olup hakikâtı göstermeyen bu nefstir. Sıfatları nemelâzımcılık, sabırsızlık, muhabbetsizlik, şehvet, hased, hilebazlık, hırsızlık gibi kötü huylardan olup korkusu ise ölümdür.

“Bilmeyen 'ulvî vü süflî tavrını emmâreniñ

¹⁴²⁸ Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâlelerinin Tahlili”, s.207.

¹⁴²⁹ Sâmi, **Mî'yâru'l-Evliyâ**, s. 39 Ayten, Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak, ss.59-61; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.59; Bardakçı, Doḡuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar, s.121; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, ss.234-235; Cürcânî, **Ta'rifat**, s.91.

¹⁴³⁰ Yûsuf Sûresi 12/53.

¹⁴³¹ Memî Cân, **Divânçe** 21/2.

Yâr kim ağıyâr kim olmaz habîr ü âşinâ”¹⁴³²

Nefs-i emmârenin en büyük zevki dünyası sevgisi ve zulüm etmesidir. Ancak kişi tevhide erdiğinde nefis-i emmârenin baharı solar.

“Darb ü zulüm, hubb-u dünya zevkidir

Selb ü dünya, mevt-i cāni hayfidir”¹⁴³³

“Açılsaydı gül-i gülzâr-ı vahdet

Bahâr-ı nefis-i emmâre şolaydı”¹⁴³⁴

Salâhî’ye göre nefis-i emmârenin haset, kibir gibi hasletlerinin solması için gönülde vahdet bahçesinin güllerinin açılması gerekir.¹⁴³⁵ Hulûsî Efendi’ye göre nefis-i emmâreyi kıran, Hudâ’yı bilebilir.

“Hudâ dersinin cāndan gecüp cānân olan bildi

Şikest-i nefis-i emmâre kılup biñ cān olan bildi”¹⁴³⁶

2.2.2.1.2 Nefs-i Levvâme

Kendini sorgulayan ve hata yaptığını kabul eden nefis-i levvâme nükabânın mertebesidir. “*Kendini kınayan (pişmanlık duyan) nefse yemin ederim.*”¹⁴³⁷ âyeti bu nefis mertebesine işaret etmektedir. Bu mertebedeki sâlikin hâli ikidir. Biri nefis-i emmâreye bakar, diğer hâli de nefis-i mülhimeye bakar. Bu mertebedeki kişi yaptığı işlerden eğer günah ise pişmanlık duyar ve nefisini kötüler. Aslında bu haliyle bu makam manevi arınmanın ilk adımıdır. Ganiyy-i Muhtefî’ye göre bu makamda sâlik

¹⁴³² Sâmi, *Divân* 19/4.

¹⁴³³ Sıdkı, *Hakikât ve Mârifet Sırları* (Eren, Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşâkî, s.78.)

¹⁴³⁴ Salâhî, *Divân* G.149/6.

¹⁴³⁵ “*Açılsaydı gül-i gülzâr-ı vahdet
Bahâr-ı nefis-i emmâre şolaydı*” Salâhî, *Divân* G.149/6.

¹⁴³⁶ Hulûsî, *Divân* 619/1.

¹⁴³⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*, Kıyâmet Sûresi, 75/2.

evhama açık olur.¹⁴³⁸ Nefs-i levvâmenin seyri lillah, âlemi berzâh, mahalli kalp, hâlî kabz ve bast, günü pazar, yıldızı utarid, nûru kırmızı, zikri “Yâ Allâh” ism-i şerifidir. Nefs-i levvâme mertebesi, pişman olup, hataları tekrar yapmamaya gayret etme sürecidir ki sâlikin hali tevbe üzerinedir.¹⁴³⁹ Karîbî’ye göre irfan yolculuğu olan seyr u sülûkda nefis, levvâmeden geçip, Hakk’ın inâyet ilhamlarıyla rızâ makamına talip olur.

“Nefs-i levvâmeden geçer ilhâm-ı Hakk rızâ açar

Marziye şâfi nûr şaçar ‘ilmimiz elhamdülillâh’’¹⁴⁴⁰

Uşşâkî devrânında şeyh, nefis-i levvâmeyi terbiye etmek gâyesiyle “Allâh” ismini ‘yâ’sız darba başlar. Daha sonra sâliklere de eliyle bir kere işâret ettikten sonra onlar da aynı şekilde zikre devam ederler. Devrân sırasında “Allâh” ismi zikredilirken semâhânede soldan sağa doğru bir dönüş yapılır ki böylelikle ince ve hafif zulmet perdeleri ile örtülü bulunma makamı olan nefis-i levvâme ıslah edilmiş olur.¹⁴⁴¹

2.2.2.1.3 Nefs-i Mülhime

İlham edilen nefis anlamına gelen nefis-i mülhime nücebânın mertebesidir. Nefs-i mülhimenin bir yönü levvâmeye diğeri mutmainneye bakan iki yüzü vardır. Mertebenin seyri maallâh, âlemi ervâh, mahalli rûh, hali heybet ve üns, günü pazartesi, yıldızı zühre, nûru yeşildir. Bu makamda sâlikin kalbi Allâh’tan uzak olan her şeyden uzaklaşır. Kişinin kalbi riyâzât, tezkiye ve takvâ ile tamir edilmiş olup ilham ve keşfe açık hâle gelir. Nûr ve zulmet arasında gelip giden bulanık ve zulmetli

¹⁴³⁸ <https://www.nefesler.com/u%C5%9F%C5%9F%C3%A2k%C3%AE-%E2%80%93-mel%C3%A2m%C3%AElerin-seyr-i-s%C3%BCl%C3%BBk-%C4%B1-ced%C3%AEdi/12/02/2020>

¹⁴³⁹ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 39; Ayten, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, s.62-69; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s. 59; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.121; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.235; Cürcânî, *Ta’rifat*, s.91.

¹⁴⁴⁰ Karîbî, *Divân* 82/5.

¹⁴⁴¹ Baş, “Ömer Hulûsî ve Dîvân’ı, s.103.

perdeler içinde bulunan nefs-i mülhime “Hû” zikri ile açılır. ¹⁴⁴²İsmi “ve nefsin ve mâ sevvâhâ fe-elhemehâ fücûrahâ ve takvâhâ kad eflaḥa men zekkâhâ ve kad ḥâbe men dessâhâ”¹⁴⁴³ âyetinden alır.

“Her işim ola lillâh genc-i esrârını Allâh

*Sırr-ı seyrim ma ‘allâh olmak yeter bendene”*¹⁴⁴⁴

Ahmed Câhidî Efendi’ye göre kalbi tasfiye, nefsi tezkiye ile mürîd mürşidinîn terbiyesinde mülhime makamına ulaşır ki müşriklikten kurtululabilsin. Çünkü o makama kadar sâlik zulumât perdelerinden kurtulamaz ve tevhidi idrâk edemez.¹⁴⁴⁵

2.2.2.1.4 Nefs-i Mutmainne

Tam bir sükûnet halini ifade eden nefs-i mutmainne nüdebânın mertebesidir. Bu mertebedeki kişilerin ahlâkı güzelleşmiştir. Mutmain olan nefs bir Yaratıcı olduğunu idrak edip belâlara sabredip, nimetlere teşekkür eder. Sâlikin seyri fillah, âlemi ceberût, mahalli sır, hali sekr ve sahv, günü salı, yıldızı dördüncü semadakiler, nûru beyaz, zikri “Yâ Hak”tır. Bu mertebede nefs hatalarının yerine iyi amelleri koymaya gayret eder. Böylece de sâlikin kalbi huzur bulur.¹⁴⁴⁶“*Yâ eyyetühe”n-nefsü”l-muṭmainne irci’i ilâ Rabbike rāḍiyeten merḍıyye fedḥuli fi ‘ibādi ve”dḥuli cenneti”*¹⁴⁴⁷ âyeti bu makama işaret eder. Raziye ve marziyye makamına eren renksizlik boyasıyla boyanır. Hulûsî Efendi’ye göre böyle bir makama eren gönülden cennetâsâ nutuklar dökülür.

“İren rāḍıyyeden marḍıyyeden şāfî boyā bî-renk

¹⁴⁴²Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 40; Ayten, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, s.69-72; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.59; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s122.; Cürcânî, *Ta’rifat*, s.91

¹⁴⁴³Şems Süresi 91/7-10.

¹⁴⁴⁴Karîbî, *Divânçe* 89/4.

¹⁴⁴⁵Çamlıca, “Ahmed Câhidî’nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâlelerinin Tahlili”,s.140.

¹⁴⁴⁶Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 40; Ayten, *Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak*, s. 73-74; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.59; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s122.

¹⁴⁴⁷“Ey huzur içinde olan nefis! Sen O”ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön! (İyi) kullarımın arasına gir. Cennetime gir.” Fecr Süresi 89/27-30.

Bilâ şekk ol velâyetden gönül beyti cinân söyler”¹⁴⁴⁸

2.2.2.1.5 Nefs-i Râziye

Uşşâkî erkânına göre nefs-i râziye abdâlların makamı olup sâlikin Allâh’a tam teslim olduğu nefis mertebesidir. Fenâfillâh makamıdır. Bu mertebedeki kişiler keramet, zühd, takva ile rûhânî perdelerden kurtulurlar. Bu mertebenin seyri, anillâh; âlemi, lâhût; mahalli, sırru’s-sır; hâli, telvin ve temkin; günü çarşamba, nûru sarı, zikri ise “Yâ Hay”dır.¹⁴⁴⁹

“Râziye oldu beşincide şîfât-ı irci’î

Ṭavr-ı altıncıda marḍiyye durur ey mihribân”¹⁴⁵⁰

2.2.2.1.6 Nefs-i Marziyye

Kendisinden râzı olunan nefis demek olan nefs-i marziyye evtâdın mertebesidir. Bu mertebedekilerin seyri billah, âlemi ceberût, mahalli hafî, hâl celâl ve cemâl’dır. Günü perşembe, yıldızı merih, nûru siyah, zikri “Yâ Kayyûm”dur. Müşahede makamıdır.¹⁴⁵¹

“Ḥaqq rızası râziye marziyyede eyler zühûr

Devlet-i mülk-i bekâyı kâsib ol insân isen”¹⁴⁵²

2.2.2.1.7 Nefs-i Sâfiye/Nefs-i Kâmile

Bu mertebe de nefis artık saf hale gelmiştir. Sâlik iâhi aşk ile dolmuş kendi öz benliğinden kurtulup Allâh’a erişmiştir. Nefs-i sâfiye aktâbın mertebesidir. Kişinin

¹⁴⁴⁸ Hulûsî **Divân** 145/3.

¹⁴⁴⁹ Sâmi, **Mi’yâru’l-Evliyâ**, s. 40; Ayten, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak**, ss.75-76; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.60; Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.122;Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.; 236.

¹⁴⁵⁰ Salâhî **Divân** Etvar-ı Seb’a/6.

¹⁴⁵¹ Sâmi, **Mi’yâru’l-Evliyâ**, s. 40; Ayten, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak**, ss.79-80; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.60;Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.122; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 236.

¹⁴⁵² Sâmi, **Divân** 126/5.

kemale ermesidir. Bu mertebenin seyri alallâh, âlemi berzah-ı cami', mahalli ahfâ, hâl fenâ ve bekâ, günü cuma, nûru renksiz, zikri “Yâ Kakhâr”dır. Bu makam nefsin tezkiye, kalbin tasfiye edilip, rûhun tahliye, sırrın tecelli ettiği, hafînin fenâ bulup, ahfânın bâkî kaldığı makamdır. Nefs ma'rifet sıfatlarını kazanarak irşâd makamına yükselir.¹⁴⁵³

“Oldu kudsiyye yedincide şîfât-ı nefs-i kül

Bu şîfâta irdi tekmîl itdi nefs-i kâmilân”¹⁴⁵⁴

2.2.2.2 Rûhun Mertebeleri

Nefsin kötü sıfatlarından uzaklaşan sâlik, seyr u sülûkunda kalbin nûru ile nefsinin bilir. Kalbin sıfatlarını geçtiğinde ise sır'a ulaşır. Sırrın ilmi ile de kalbi bilir. Sırrı geçtiğinde ise rûh'un âlemine ulaşarak rûhun nûru ile sırrı bilir. Rûh makamını geçtiğinde ise hafî makamına ulaşarak Hakk'ın şahidiyle rûhu bilir. Hafî menziline geçtiğindeyse, cemâl nûrlarıyla ile hafîyi bilir. Sâlik bu mertebeden sonra celal tecellilerine tabi olup benliğinden dâhi geçerse hakiki tevhid ehli olur. Latîfelerden ahfâ'nın “Allah” ile nefs-i emmârenin ise bedenle münâsebeti vardır.¹⁴⁵⁵

İbnü'l-Arabî'ye göre, letâif-i hamse olarak adlandırılan nefs, kalp, rûh, sır ve akıl'dan oluşan beş latîfenin her biri tek bir varlıktır. Manevi terakkileri sebebiyle farklı şekiller aldıkça ayrı ayrı sınıflandırılıp ve farklı isimlerle anılmışlardır.¹⁴⁵⁶ Dervişin her anı şeriat içinde, kalbi tarîkat terbiyesinde rûhu da hakikât semâsındadır. Hüseyin Vassâf Uşşâkî, Vakıât'ında lâhikalar bölümünde hâlini târif ederken her bir lâtifесinin o anki vazifesini de anlatmaktadır.¹⁴⁵⁷ Abdullah

¹⁴⁵³ Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 41; Ayten, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel Arınma ve Güzel Ahlak**, s.81; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.60; Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s122;Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.236.

¹⁴⁵⁴ Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb'â./7.

¹⁴⁵⁵ M. Ali Aynî, **Tasavvuf Tarihi** , s. 288, İstanbul 1992 ; Ülker Aytekin, “Sarı Abdullah Efendi ve Mesnevî-i Şerif Şerhi-Basılmamış Doktora Tezi”, Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2002, s.311.;İsa Çelik, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Ruhaniyye” **marife**,S. 2, güz 2009, s. 83-116

¹⁴⁵⁶ Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, **Lübbü'l-Lüb**, İsmail Hakkı Bursevî,(Çev.), (sad.) Abdülkâdir Akçiçek, Eskin Matbaası, İstanbul 1984, s.32.

¹⁴⁵⁷ “*Tahmîn-i âcizâneme göre Medîne-i Münevvere'deyim. Cemâat-i Müslimîne minârede es-salât verdiriyorum. İ'lân ediyorum. Bu sırada firâşet-i şerîfe fermanları da yed-i fakîrânemi tezyîn*

Salâhaddîn-i Uşşâkî tavrıları anlattığı manzumesinde seyr u sülûkun sadr'da başladığını belirtmiş ve her tavrın ahvalini tarif etmiştir.¹⁴⁵⁸

“Esmâ ‘û ey nükte-dân-ı ‘âşıkân u şâdikân

Sâri ‘û ey dehrvân-ı şâbirân u sâlikân

Seb ‘a-i eṭvâr tertîb eyledi ol Bî-misâl

Küntü kenzen sırrını derk ide ya ‘nî mahremân

İhtîâşr üzre yazıldı gel oku bil tavrını

Ṭavrını seyr ü sülûk idip bilendir ḳâm-rân

Ṭavr-ı evvelde şıfâtı nefsiñiñ emmâredir

Oldu levvâme ikincide şıfât-ı ‘âşıkân

Ṭavr-ı sâlisde şıfâtı mülhime ‘ayne’l-yaḳîn

Ṭavr-ı râbi ‘de şıfâtı muṭma ‘inneedir inan

Râḳıye oldu beşincide şıfât-ı irci ‘î

Ṭavr-ı altuncıda marḳıyye durur ey mihribân

ediyor. **Kalbim** ta‘zîmât-ı fâika ve **rûhum** ihtirâmât-ı azîme ve **sırrım** tahiyyât-ı latîfe ve **sırru’ssırrım** salavât-ı şerîfe ile meşgûl olduğu hâlde hâbdan bî-dâr oldum.” Vassâf, Vâkıât, s.219
¹⁴⁵⁸ Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb ‘a/25-31.

Oldu kudsiyye yedincide şıfât-ı nefs-i küll

Bu şıfâta irdi tekmîl itdi nefs-i kâmilân”¹⁴⁵⁹

2.2.2.2.1 Kalb

Kalp, sözlükte “döndürmek, dönüştürmek” gibi anlamlara gelir. Bir şeyin merkezine kalp denildiği gibi hem manevi hem de maddi anlamda insanın göğsünün sol tarafında bulunan çam kozalağına benzeyen uzvuna da kalp denilir. Mutasavvıflara göre mânevi kalp, insanda idrak eden ve bilen rabbânî bir latife olup seyr u sülûkun başladığı mahaldir.¹⁴⁶⁰ Muhabbetin mahalli kalp, aşk-ı hakikin mahalli ise rûhtur.¹⁴⁶¹ Rûh nefse olan münasebetine sadr ve rûha olan münasebetine fuâd adı verilir. Sadr imanın da kaynağı olup bundan yoksun olduğunda vesvesenin merkezi hâline gelir.¹⁴⁶² Kalp imanın kaynağı, akıl nûrunun da mahallidir. Süveyda ise ilm-i ledün ve hikmetin kaynağıdır.¹⁴⁶³ Salâhîye göre seyr u sülûkun başlangıç mahallinin sadr olduğu gibi ikinci tavrın mahalli de kalptir.

“Bu yedi tavrıñ mahalli var durur fehm it zebân

Şadr olupdur ibtidâ tavra mahall ey düstân

Şalb olupdur bil mahallin tavr-ı şâniniñ dilâ

Şıl muşaffâ tâ selimü’l-şalb olasin şâdmân”¹⁴⁶⁴

¹⁴⁵⁹ Salâhî, **Divân**, Etvâr-ı Seb‘a /1-7.

¹⁴⁶⁰ Cürçânî, **Ta‘rifât**, s.76; Uludağ, **Tasavvuf’un Dili**, ss.44-46.

¹⁴⁶¹ Necmüddîn-i Kübrâ, **Tasavvufî Hayat (Usûlu Aşere Risâle ile’l-Hâim Fevâihu’l-Cemâl)**, Mustafa Kara (Çev.), Dergâh Yay., İstanbul 1980, s.121.

¹⁴⁶² Eşref Ali Tânevî, **Hadislerle Tasavvuf**, (Haz.) Dr. H. Zaferullah Dâvûdî, Ahmet Yıldırım, Umran Yayınları, İstanbul 1995, s.83.

¹⁴⁶³ Uludağ, **Tasavvufun Dili**, ss.45-46; Şimşek, **Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, ss. 190-191.

¹⁴⁶⁴ Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb‘a/25-27.

Müşâhade ve yakîni ilmin menbaı olan sâdık bir mü'minin kalbi¹⁴⁶⁵ beytullâhtır.

“Mü'min-i şâdık olanuñ

*Ğalbi beytullâh olur”*¹⁴⁶⁶

2.2.2.2 Rûh

Sözlükte cân, nefis anlamlarına gelen rûh, ıstılah da ise emr âleminden inmiş, aklın künhüne vâkıf olamadığı latifedir.¹⁴⁶⁷ *“Bir de sana rûh hakkında sorarlar. De ki rûh, Rabbimin emrindedir, O'nun bileceğı işlerdendir”* âyeti rûhun emr âleminden olduğuna delâlet etmektedir. Sâlik, şeytanın hileleri ve nefsin cehâleti ile Rabbine müştak rûhu hüsrana uğratmamalıdır. İsmail Hikmeti, rûh ile ilgili bir kaside yazmıştır. Salâhîye göre üçüncü mahal rûh'tur. Emr âleminden olan rûh Yaratıcısını arayan, O'na âsi olmayan lâtîfedir.¹⁴⁶⁸

“Rûh olupdur tavr-ı şâlisde mağall ey cân-ı men

*Tahliye kıl tâ saña hem-dem ola rûhâniyân”*¹⁴⁶⁹

*“Rûh su'âlinde kuli' r-rûh”*¹⁴⁷⁰ âyeti bürhânıdır

*Emr olup Hâk'dan itâ'at etdi ol fermâna rûh”*¹⁴⁷¹

“Rûh-ı sulţânîyi bu nefis-i denî kıl itmek

*Ne ģtâdır ne 'atâdır ne cefâdır bu cefa”*¹⁴⁷²

¹⁴⁶⁵ Kâşânî, *Istılâhatu's-Sûfiyye*, s.348.

¹⁴⁶⁶ Câhidî, *Divân* 1/16.

¹⁴⁶⁷ Cürcânî , *Tâ'rifât*, s.95; Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, ss.287-288.

¹⁴⁶⁸ Necmüddîn-i Kübrâ, *Tasavvufî Hayat (Usûlu Aşere Risâle ile'l-Hâim Fevâihu'l-Cemâl)*,s.123

¹⁴⁶⁹ Salâhî, *Divân* Etvâr-ı Seb'a/27.

¹⁴⁷⁰ *Kur'ân-ı Kerîm*, İsrâ/ 17/85.

¹⁴⁷¹ Hikmeti, *Divân* K.100/2.

2.2.2.2.3 Sır

Sır¹⁴⁷³, sözlükte, gizli tutulan, kimseye söylenmeyen şey, idrakin dışında kalan, Allâh Teâlâ'nın idrak edilemeyen hikmeti anlamlarına gelmektedir. Tasavvufi ıstılahta ise, rûhun bedende emanet oluşu gibi kalpte bir emanet olup, müşahedenin mahalli olan yedi lâtîfeden üçüncüsü Rabbânî bir lâtîfedir. "Sırrı ve en gizli olanı O bilir."¹⁴⁷⁴ âyetinin sırrınca bazı tasavvufî mekteplerde mürîde "sır" lâtîfesinden sonra hafî de denilen "sırru's-sır" lâtîfesinin zikri telkin edilir. Rûh zaman ve mekândan hâlî şeylere yöneldikçe "hafî" olur.¹⁴⁷⁵

"Sır durur dördüncü üavriñ bil maḥallin itme fāş

*Fāş iderseñ başına dar ola Maṣurveş cihan"*¹⁴⁷⁶

"'Aql ile erilmez sırrımıza

*Rûḥ ile sülûk-ı seyrāneleriz"*¹⁴⁷⁷

2.2.2.2.4 Hafî

Sözlükte, gizli ve saklı anlamına gelen hafî, dördüncü latifedir. Bu latîfenin hafî adım alması ise, hakikâtının muhatapları dışındakilere gizli kalmasındandır. Sırr-ı sır da denilen hafî, rubûbiyyet sıfatlarının tecellisinin kabul etmesinde ve ilâhî feyzin rûha akıtılmasında hazret/rububiyet mertebesi ile rûh arasında bir vasıta'dır.¹⁴⁷⁸ Salâhiye göre beşinci mertebe sırr-ı sır olup insanın kendisi zâten bir sır'dır.

"Sırr-ı sır oldu beşinci gel maḥalle gūş tut

¹⁴⁷² Salâhî, **Divân** 4/8.

¹⁴⁷³ Ahmet Ögke, "Tasavvuf Düşüncesinde Sır Kavramı ve Marmaravî'nin "Keşfü'l-Esrâr" İsimli Risâlesi", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3, ss.225-262.

¹⁴⁷⁴ **Kur'ân-ı Kerîm**, Taha Sûresi 7.

¹⁴⁷⁵ Cürcânî, **Ta'rifât**, s.95.

¹⁴⁷⁶ Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb'a/28.

¹⁴⁷⁷ Sâmi, **Divân** 55/9.

¹⁴⁷⁸ Cürcânî, **Ta'rifât**, s.61; Şimşek, **Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, s.136.

Âdem-i ma‘nâ ebûndur sır sensin ey cevân”¹⁴⁷⁹

“Kalbi ey Sâmi Niyâzî şemme vechullâh edip

Sırr-ı sırrullâhı kalbiñ içre pinhân edegör”¹⁴⁸⁰

2.2.2.2.5 Ahfâ

Ahfâ, sözlükte, gizlinin de gizlisi, en gizli, anlamına gelir. Bu makama ulaşanın kalbi, kalb-i selîm olur.¹⁴⁸¹ Salâhiye göre tavrın altıncı mahallini âşikâr eylememek gerektir.

“Tavr-ı altıncı mahallin bil hafidir itme fâş

‘İlm-i ihfâyı bilen keşf itse çekdi çok ziyan

Tavr-ı yedinci mahalli oldu ihfâ hoş ‘aceb

Gizlidir nâ-ehle gâyet ehle gâyetle ‘âyân”¹⁴⁸²

2.2.2.2.6 Nefs

Nefis, rûh, can, hayat anlamına gelir. Rûh-ı hayvân da denilen nefis, latif bir cevherdir. Nefsin bedenle münasebeti çerçevesinde nefsin ışığının bedenin bütün uzuvlarına sirâtet etmesidir ki buna “yakaza” denir. Bâtına sirâyet edip zâhirden ilgisni kesmesi ki buna da “uyku” denir. Eğer nefis, tamamıyla kesilir ki buna da “ölüm” denir. Sûfilere göre nefisden murâd ise kula ait çirkin vasıflar, kötü huylar ve fiillerdir. Letâif-i nefsin bedendeki yeri, iki kaşın tam ortasında yer alan ve beynin ön tarafında bulunan akl-ı meâş’ın mahalli olarak kabul edilir. Şu ana kadar sıraladığımız kalp, rûh, sır, hafî ve ahfâ zikirle canlanıp harekete geçtikten sonra

¹⁴⁷⁹ Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb‘a/29

¹⁴⁸⁰ Sâmi **Divân** 66/6.

¹⁴⁸¹ Çelik, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Ruhaniyye”, s.101.

¹⁴⁸² Salâhî, **Divân** Etvâr-ı Seb‘a/30-31.

nefse zikir telkin edilir. En zor nefis zikri kabul eder. Nefis de zikre başladıktan sonra tüm vücûd nûrlanır ve zikr-i sultânî ile zikre devam edilir.¹⁴⁸³ Nefsini bilmeyen Allâh'ı da bilemez. Nefsini bilen onun elinden esir olan vücûdun sultanı rûhu kurtarır ki önül mısırında rûh yine vücûdun sultanı olsun.

“Kadr-i nefsin bilmeyen Allâh'ı bilmez nitekim

Mâ-ķaderu'llāhe ḥaķķa ķadrihi¹⁴⁸⁴ dedi Hudā¹⁴⁸⁵

“Nefs elinde rûḥ-ı sulṭānī esīr olmuş durur

Mıṣr-ı dilde rûḥu sulṭān etmege āmāde gel¹⁴⁸⁶

2.2.2.2.7 Letâif-i Küll

Bu lâîfe de tüm vücûd kalp hâline gelir. Beden her uzvu ile zâkir olur. Zâhiren ve bâtinen bedenın tamamından ibaret olan bu lâîfede baştan ayağa bütün lâîfeler zikrederler.¹⁴⁸⁷

Nefsini idrak edemeyip, şeytanın hilesinden geçmeyenın irfandan nasibi yoktur. Kalp, Sır, Ahfâ, Hafî gibi dört unsur kalesini zikir ile fethetmeyenler rûhun kendi içindeki sultanın ne olduğunu idrâk edemezler. Mürşide teslim olup seyr u sülûk ile benliğini yok etmeyen taklid vadilerinde olup imânın ne olduğunu bilemez. Zikir ile perdesini yırtamayan, katre olmaktan kurtulup ummânâ eremez.¹⁴⁸⁸

2.2.2.3 Zikir

Zikir, *"hatırlamak, unutmamak, yâd etmek, anmak"* anlamlarına gelir. Lisân ile yapılan zikre cehrî, kalp ile yapılan zikre hafî denir. Cehrî mübtedi sâlike, hafî ise

¹⁴⁸³ Cürcânî, *Ta'rifât*, ss.90-91; Abdülbak Gölpınarlı, *Yunus Emre ve Tasavvuf*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1992.s.710-714.

¹⁴⁸⁴ *Kur'ân-ı Kerîm*, Zümer Suresi, 67.

¹⁴⁸⁵ Hikmeti, *Divân* K.10/14.

¹⁴⁸⁶ Sâmi, *Divân* 135/4.

¹⁴⁸⁷ Çelik, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Ruhaniyye”, s.105.

¹⁴⁸⁸ Sâmi, *Divân* 68/1-4

müntehiye muhsustur.¹⁴⁸⁹ Aslında yalnızca kalp ve dil ile zikir, Yaratıcı ile insan arasındaki diyoluğun en alt düzeyini temsil ettiğinden, kişinin asıl zikri, Hakk'ın âlemlerdeki âsâr, ef'âl, evsâf ve zâtı ile tecellisinin idrakinde olmasıdır.¹⁴⁹⁰

“Vird edindim ‘aşk ile her demde zıkrullâhı ben

Feyz-i zıkrullâhdan aldım nûr-ı ‘aşkullâhı ben

Reh-nümâ ettim bu yolda vâşıla vâşıl olup

Eyledim dilden temâşâ seyr-i sırrullâhı ben ”¹⁴⁹¹

Mürîd, talim aldığı bu zikirlerde mürşidinîn tarifinin dışına çıkmaz. Rûhî tekâmülü, seyr ettiği yolun tarifi bütünüyle şeyhinin kontrolündedir. Şeyh, mürîde durumuna ve hâline göre farklı zikirler verir.¹⁴⁹²

“Varup sen dağı bir kâmil bulasın

Pes andan zıkr i telkîni alasın

Zıkrı ta ‘lîm-ile aña ey kişi

Qalur yolda bitmez kimsenüñ işi ”¹⁴⁹³

Kur’ân-ı Kerîmde farklı zamanlarda ve şekillerde Allâh’ı zikir ve tesbih emredilmiştir.¹⁴⁹⁴ Hikmetî’ye göre Yaratıcı, kullardan altın veya gümüş istemez; aşk ve ihlâs ile gönülden adının anılmasını ister.

¹⁴⁸⁹ Vassâf, **Feyzü’l- Kemâl ve Mir’âtü’l-Kemâl**, s.85

¹⁴⁹⁰ Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, s.172

¹⁴⁹¹ Sâmi, **Divân**, 155/2-3

¹⁴⁹² Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.154; Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.162

¹⁴⁹³ Bursevî, **İbretnâme** 1361-1362

¹⁴⁹⁴ **Kur’ân-ı Kerîm**, Ankebût Sûresi, 29/45; Cuma Sûresi, 62/10 ..

“Ey Hikmeti senden zer ü sîm istemez Allâh

Sa’y ile hemân ‘aşk ile ezkârı dilerler”¹⁴⁹⁵

Hiz. Peygamber’in “Cennet bahçesine uğradığınız vakit meyvesinden yiyiniz. “Cennet bahçesi nedir?” sorusuna cevap olarak verdiği de “zikir halkalarıdır” beyânı zikrin önemini anlatan hadislerdendir.¹⁴⁹⁶

Son dönem Uşşâkî Meşâyihından İbrahim İpek Efendi’ye göre, dilin zikri, kalbin zikri, rûhun zikri ve müşahade zikri olmak üzere dört çeşit zikir vardır. “İlki dilin zikridir. Sâlik “Allâh” der, tevhid eder. İkincisi kalbin zikridir. Zikir dilden kalbe indikçe mürîde mânâ âlemlerinin kapısı aralanır. Üçüncüsü rûhun zikridir. Bu zikirde sâlikte ilâhî aşk ateşi yanar. Zikir dilden kalbe, kalpten rûha sirâyet eder. Dördüncüsü zikir ise müşahade zikridir. Bu her veliye bile nasip olmayan bir zikirdir.¹⁴⁹⁷

“Nefs-i şeytânıña uyduñ fikrine uşanmaduñ

Ğafletile geçdi ‘ömrüñ hiç ölümün şanmaduñ

Fezkürullâhe keşîran ‘âyetin eşitmedüñ

Serhoş etmiş seni dünyâ bu şucuya kanmaduñ

Mağrûr etdi seni şeytân şu şanırsun şırçayı

Baba taklîdinde kalduñ bir uluya dutmadun”¹⁴⁹⁸

Zikretmenin fazileti üzerine, Hiz. Peygamber’in “*Ey Ashâbım bilmiş olunuz ki amellerin en hayırlısı ve Allâh’ın rızâsını en fazla kazanmanıza vesile olan,*

¹⁴⁹⁵ Hikmeti, **Divân** G.177/8

¹⁴⁹⁶ Tirmizî, Daavât, 83; Ahmed, Müsned, III/150.

¹⁴⁹⁷ Kantar, “Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”, s.398

¹⁴⁹⁸ Câhidî, **Divân** 205/1-3.

derecelerini yükselten, altın ve gümüşü vermekten, cihat etmenizden ve şehit olmanızdan daha faziletli amel zikrullahtır"¹⁴⁹⁹hadisi tasavvuf ehli için yol gösterici olmuştur.

“Hudā Cibril’e telkin eyledi zikri dahī Cibril

Resūlu’llāh’a telkin eyledi Resūl şahābe bil

Bu tertib üzre zikru’llāh gelübdür cümle feyžu’llāh

Ḳavābil ḥasebince rāh tecelliyyāt olur her gāh ”¹⁵⁰⁰

Sâlik, sabırla, şükürle ve Allâh’ı zikr etmekle O’nun (cc) dostu olur. Sâmi Efendi’ye göre gönüldeki zikir nûru/mumunu uyandırılmalıdır. Gönülün aydınlığı zikir ile dir.¹⁵⁰¹

“Mücāhit bu gün ābād oldu

Nūr-u Muhammedī mir ‘at oldu

Nûrdan nûra seyreyledim

Cümle cihān Sübhāndır bana ”¹⁵⁰²

“Göñül şāfī olmayınca

Mā-sivāyı silmeyince

Ol dost gelüp konmayınca

Dostuñ naẓar-gāhı olmaz ”¹⁵⁰³

¹⁴⁹⁹ İbn Mâce, Edeb, 53; Tirmizî, Daavât, 6.

¹⁵⁰⁰ Sâmi, **Kenzü’l-Ârifin** 618-619.

¹⁵⁰¹ Sâmi, **Divân** 11/5.

¹⁵⁰² Kantar, “Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”, s.398.

Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'ye göre zikir yedi kısımdır. Zikr-i cehri lisandadır; zikr-i kalbi, kalptedir; zikr-i rûhî, rûh ileidir; zikr-i sırrî sır ileidir; zikr-i hâfî, veled-i hâfî ileidir; zikr-i sultânî, tüm letâifler ileidir; zikr-i hakânî ise müstağrak haldedir.¹⁵⁰⁴ Yine Sâmî Efendi'ye göre Allâh'ın belli isimlerini belli günler ve belli sayılarda zikretmenin de maddi ve manevi maslahatları vardır. Mesela “el-Muîd” ism-i şerifini zikretmek unutkanlığa iyi geldiği gibi günde yüz yirmi dört defa zikreden sâlik de hayatını gaflet içerisinde geçirmekten kurtulur. Yine, murad ettiğine hayatlar bahşeden, nasıpdâr kalbi mârifet nûruyla ihya eden anlamındaki “el-Muhyî” ism-i şerifini altmış sekiz defa okuyan kişi mahpus ise hapisten kurtulur, sevdiklerinden ayrı düşmez.¹⁵⁰⁵ “Yâ Kayyûm” ismini yüz elli altı defa zikr eden kişi az uyku uyuduğu gibi sâlik de yediği yemeğin her lokmasında “Yâ Kayyûm” derse, midesi nûr ile dolar ve bu isim ona manevi bir gıda olur.¹⁵⁰⁶ Uşşâkî meşâyihine göre seyr u sulûk mertebeleri on sekizdir. Bu on sekiz mertebenin yedisi nefsin mertebeleri, beşi rûhun mertebeleri, altısı sırrın mertebeleridir. Her mertebenin zikri ayrıdır.¹⁵⁰⁷ Zikirde de aslolan sâmimiyettir. Sâlik ihlâs ile zikretse o esmâda nice

¹⁵⁰³ Bursevî, **Divân** 81/1.

¹⁵⁰⁴ Sâmî, **Mî'yâru'l-Evliyâ**, ss. 33-34.

¹⁵⁰⁵ Sâmî, **Vesîletü'l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ**, (Haz.): Mustafa Şevket Erol, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul, 1971, s.60.

¹⁵⁰⁶ Sâmî, **Vesîletü'l-Kübrâ**, ss. 18-20; Yusra 19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî, ss.126-127.

¹⁵⁰⁷ Bu mertebelerin zikirleri şöyledir:

- 1-Nefs-i emmâre mertebesinin zikri “Lâ ilâhe illallâh”tır.
 - 2-Nefs-i levvâmenin zikri “Yâ Allâh” ism-i şerifidir.
 - 3- Nefs-i mülhimenin zikri “Yâ Hû” dur.
 - 4-Nefs-i mutmainne mertebesinin zikri “Yâ Hak”tır.
 - 5-Nefs-i râziye, abdâlların mertebesinin zikri “Yâ Hay”dır.
 - 6-Nefs-i marziyye mertebesinin zikri “Yâ Kayyûm”dur.
 - 7- Nefs-i sâfiye aktâbın mertebesinin zikri “Yâ Kakhâr” dır.
 - 8- Tevhîd-i efâl makamının zikri “Yâ Fettâh”tır.
 - 9-Dokuzuncu makamının zikri “Yâ Vâhîd” dir.
 - 10-Tevhîd-i zât makamının zikri “Yâ Ehâd” ismi şerifidir.
 - 11-Cemü'l-cem makamının zikri “Yâ Samed” ismi şerifidir.
 - 12-Verâset-i Ademiyye makamının zikri “Yâ Allâh, Yâ Câmî, Yâ Evvel” isimleridir.
 - 13-Verâset-i Nûhiyye makamının zikri “Yâ Allâh, Yâ Kuddûs, Yâ Selâm” isimleridir.
 - 14-Verâset-i İbrahimiyye makamın zikri “Yâ Allâh, Yâ Azîz, Yâ Hakîm” isimleridir.
 - 15-Verâset-i Yusûfiyye makamın zikri “Yâ Allâh, Yâ Nûr, Yâ Cemîl” isimleridir.
 - 16-Verâset-i Museviyye makamın zikri “Yâ Allâh, Yâ Celîl, Yâ Kaviyy” isimleridir.
 - 17-Verâset-i İseviyye makamının zikri “Yâ Allâh, Yâ Muhyî, Yâ Kuddûs” isimleridir.
 - 18-Verâset-i Muhammediyye makamın zikri “Yâ Allâh, Yâ Vedûd, Yâ Hû, Yâ Ganî” isimleridir.
- (Sâmî, **Meslekü's-Sâmiyye**, s. 106; Sâmî, **Mî'yâru'l-Evliyâ**, s. 39-41; Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4.ss.404-406; Taşkesenlioğlu, “Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı, s.37;

yüzbin esrara vâkıf olur.¹⁵⁰⁸Neticede Uşşâkî erkânında hangi tarîkattan olunursa olunsun, ne ile meşgul olusa olunsun hiçbir halde zikirden gafil olmama tavsiye edilmiştir. Uşşâkî meşâyihına göre cehri zikir efdal olup, zikri cehren işlemek gizlemekten efdaldır.¹⁵⁰⁹

2.2.2.3.1 Tevhid Zikri

Tevhidi yakalamanın en önemli sâiklerinden biri de zikirdir. Hüseyin Vassâf, Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin “*Mir'âtü'l-Esmâ*” isimli eserinden istifade ederek Uşşâkî tarikatındaki yedi tavra ait esmâ-i şerîfeyi ve izahını yaptığı eserinde ilk esmâ olarak “*Lâ ilâhe illallâh*” zikriyle başlamaktadır. Bu mertebe nefsin ilk makamı, yani nefs-i emmâre makamıdır.¹⁵¹⁰Bu mertebede sâlik tevhid zikriyle zihnen ve kalben birliğe ermeye gayret eder.

“Nefs-ile eyle miḥāreb ömrüñi zây eyleme

Zıkr-i tevḥîd-ile āgāh ol da sırru'llāha gel”¹⁵¹¹

“Zıkr-i tevḥîd ışıkına düş tā bulınca rehberin

Kāmilin bul eyle iḥlās mü'min ol imānımız”¹⁵¹²

Memicân Efendi'ye göre dinin direği tevhid zikridir.¹⁵¹³ Ancak zıkr-i tevhid ile Allâh'ın sırlarına nail olunur; amelde iḥlâsa erilir.¹⁵¹⁴ İnsanın yaratılışından maksad zıkr-i tevhid eylemektir. Tevhid zikri mâsivayı kalpten sildirir, giderir. Hakk'ın nûrunu buldurur.

Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî, ss.61-52; Sâdık Vıcdânî, **Tomar**, ss.183-184.

¹⁵⁰⁸ Ozak, **Envârü'l-Kulûb**, c.3,s.347

¹⁵⁰⁹ Sâmi, **Tuhfetü'l-Uşşâkîyye "Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı"**,s.83-84; Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, ss. 34-35.

¹⁵¹⁰ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, ss.403-405.

¹⁵¹¹ Hulûsî, **Divân** 307/2

¹⁵¹² Hulûsî, **Divân** 169/4

¹⁵¹³ Memi Cân, **Divânçe** 22/3

¹⁵¹⁴ Sâmi, **Divân** 29/7

“Zikr-i tevḥīd eylemektir işte insandan ġaraz”¹⁵¹⁵

“Mâsivâyı sildirir illallâhı bildirir

Nûr-ı Hakk’ı buldurur tevḥīde gel tevḥīde”¹⁵¹⁶

Memîcân-ı Saruhânî aşağıda yer alan nutkunda fânî ve fenâ olan mülkûn bir kıymeti olmadığını ifâde ettikten sonra Cenâb-ı Hak’tan tevhid zikri’nin îfâsı için yardım dilemektedir.

“Fenâdur bu fânî mülki n’idelüm

Emrûñi Hak bilüp rızāñ görelüm

‘Înâyet kıl zikr-i tevḥīd idelüm

Îlâhî bizi îmândan ayırma”¹⁵¹⁷

“Budur nefis-i îmânî ikrâr idenler

Gelsin lâ ilâhe illallâh diyenler

Mürde qalblerin ihyâ idenler

Gelsin lâ ilâhe illallâh diyenler

Melekler varına ikrâr idenler

Fenâyı terk idüb Bâķīye gidenler

¹⁵¹⁵ İrşadî, **Divân** 28/4

¹⁵¹⁶ Sâmi, **Divân** 158/2

¹⁵¹⁷ Memîcân, **Divânçe** 31/2

Benlik noktasını silüb gidenler

Gelsin lâ ilâhe illallâh diyenler”¹⁵¹⁸

Yine her namazdan sonra yüz defa “*Lâ ilâhe illallâh*” diyen kimse gaflet, unutkanlık ve kalp katılığından kurtulur.¹⁵¹⁹ Her sözün en güzeli kelime-i tehvîddir.

“Her kelâmuñ a’lâsı

Lâ ilâhe illallâh

Cümle varuñ Mevlâsı

Lâ ilâhe illallah”¹⁵²⁰

2.2.2.3.2 Devrân

Cehri zikir yapan tasavvuf ekollerinde özellikle de Halvetîyye, Rifâiye, Kadiriye ve Mevlevîye gibi tarikatlarda topluca yapılan zikre “devrân” adı verilir.¹⁵²¹ Bu zikir esnasında dervişler belirli bir eksen etrafında yahut kendi etraflarında dönerler. Uşşâkîler ilk dönem kuudi zikir yapmışlardır. İlerleyen dönemlerde ise tarikatın zikir ve ayin usulleri Halvetîyye’nin diğer şubeleri gibi “devrânî” olmuştur. Devrân zikri, Nâzenin-i Uşşâkî ve Hamzavî/Melâmi neşveye sahip Uşşâkîlerde ise yoktur.¹⁵²² Son dönem Uşşâkî meşâyihından Hüsn-i Gülzârî ve İbrahim İpek Efendi de dönemin zorluklarından devrân usulünü tâlim etmemişlerdir.¹⁵²³

Devrânın şer’î delili “Ve meleklerin Allâh’ın kudret tahtının çevresinde toplanıp Rablerinin yüceliğini hamd ile andıklarını göreceksin”¹⁵²⁴ âyet-i kerîmesinde geçen “çevresinde toplanıp” ifadesidir. Sûfiler bu ifâdeyi “Zikrederek dönerler” diye

¹⁵¹⁸ Câhidî, *Divân* 81/1-2

¹⁵¹⁹ Sâmi, *Vesiletü’l-Kübrâ*, s. 5.

¹⁵²⁰ Câhidî, *Divân* 1/1

¹⁵²¹ Ocak, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler: Kaynaklar, Doktrin ve Ayin, Erkân, Tarikatlar, Edebiyat, Mimari, İkonografi, Modernizm*, ss.2115-168; Eren, *Tarık-i Uşşâkî’de Usul ve Adab*, s.56

¹⁵²² Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar II*, s.36; Tuğrul İnançer, “Uşşâkîlikte Zikir Usûlü ve Mûsikî”, DBİA, Tarih Vakfı, Ankara, 1994, c. 2, s.416.

¹⁵²³ Kantar, “Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufî Görüşleri”, s.400.

¹⁵²⁴ *Kur’ân-ı Kerîm*, Zümer, 75

tefsîr etmişlerdir.¹⁵²⁵ Devrânda, “İsm-i Celâl”, “Hû”¹⁵²⁶, “Hay”, “Kayyum”, “Vâhid”, “Ehâd”, “Samed”, “Allâh” ism-i şerifleri en az yedişer defa devrân edilir. Abdurrahmân Sâmi, Tuhfetü’l-Uşşâkîyye’inde devrân zikrinin remizlerini izâh etmiştir.¹⁵²⁷

Hız. Peygamberin halka şeklinde yapılan zikri cennet bahçesine benzetmesinden dolayı devran’a evvelâ oturarak (kuûden) halka sûretiyle zikre başlanır.¹⁵²⁸

Buğdayın değirmende öğütölüp un haline getirilmesi gibi sâlik devran ederken benliğini de terbiye eder.

“Derûnum devri içinde öğütmeklige benliğüm

Döne döne o devrânla şanasın âşiyâb oldum ”¹⁵²⁹

¹⁵²⁵ Samî, **Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı “Tuhfetü’l-Uşşâkîyye”**, s.99.

¹⁵²⁶ “Halka-i zikründe yâ hû deyüp ağlar şüfiyân

Anlar ile ben daği bir hoşca devrân eylesen” Kuloğlu, **Bâğ-ı Behişt** 281/6.

¹⁵²⁷ “Zâtı vahdet (vahdet-i zâtiyye) ehadiyyetin mihveridir. Zâtı vahdetin zahiri olan zâtı ehadiyyete taalluk eden feyz-i akdesin feyz-imukaddese tecellisinin bir sûretini mürşidin kendisi evvelâ “Fa’lem ennehu lâ ilâhe illallah” diyerek zikre başlamak sûretiyle gösterir. Onun ardından o feyz-i akdesin feyz-i mukaddese zuhûrunu dâiredebulunan sâlikler hep bir ağızdan “Lâ ilâhe illallah” demek sûretiyle gösterirler. Mürşid de onlarla beraber söyleyerek zâtı vahdet ile ehadiyyet feyzinin, ilimle mâlûmun mutabakatını îma ve işaret etmiş olur. Sonra harf ve lafız, taayyün mahrecinin aynında mahvolarak harfsiz ve mahreçsiz darb-ı zikre başlanır ki bu da zuhûrun bâtma müstenid olduğuna, bânının da zâhir ile taayyün ettiğine işaret eder. Bu kelime-i tevhid “fenâfillah” makâmına ulaştırıncaya kadar zikredilir, “fenâfillah”da tamam olunca zikir kesilir. İlâhi okunmaya başlanır. Bu İlâhi, âlem-i bezm-i elest’te hitâb-ı izzet ile rûhların ihtizaza gelmesine telmih olduğundan müstağrak bir hâl içerisinde dinlenir. İlâhi tamamlanınca rûhun tevhîde urûcunu, yücelmesini, rûhun hitâb-ı elest ile cezbolmasını, “fenâfillah”ı ve ruhların esmâ ve sîfât mertebelerinde “Lâ ilâhe illallah” ile yaptıkları bu seyr-ilallâh”dan sonra “seyr-fillah” mertebelerinin de bulunduğunu ve ayrıca cismın de rûha tâbi olarak urûc edip yükseldiğini göstermek için devrâna kalkılır (kıyâm). Kıyâm’da okunan İlâhi ile ruhun urûcu, Hak ile Hak olunan ve her türlü taalluk ve taayyünden tamâmiyle tecerrüd olunan o istîğrâk hâline çekimin bir sûretidir. Halveti devrânında, ilk önce, ele ele tutuşmadan hem devrân ve hem zikre beşlâmp bir kere sağa bir kere sola darb-ı zikir yapılması ise vâhidiyyetin ehadiyyetle zâtı vahdete taallukuna işârettir. Bu vecihle devrâna başlandıktan sonra el ele tutularak devrâna geçilir ki bu da vâhidiyyetin ehadiyyetle zâtı vahdete olan irtibatına işârettir. İsm-i celâl devrânında evvelâ harf ve lafızla zikredilmesi vâhidiyyetin eBâdiyyetin zâhiri olduğuna, bunun akabinde darb-ı zikirle zikredilmesi ise zâtı vahdetin ve zâtı ehadiyyetin sîfâtı vâhidiyyete nisbetle bâtın hatta bâtınlar bâtını(batnül-butûn) olmasına îmadır. Sonra sîfâtı vâhidiyyet mertebelerinin tecellisini göstermek için kollar omuzlara yâni sağ el arkadan yandaki dervişin sağ omuzuna sol el ise soldaki dervişin beline konularak zuhûrun sîfatla olduğuna işaret edilir. Sonra zâtı vahdetin bâtının hüviyyeti ve hüviyyetin sûretinin ise sîfâtı vâhidiyyet olduğuna işaret olmaküzere bir kere içe (bâtına) bir kere de dışa (zahire) doğru eğilerek “Hû” ism-i şerifi zikir olunur.” Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-I**, s.120; Sâmi, **Tuhfetü’l-Uşşâkîyye**, ss.99-103.

¹⁵²⁸ Eren, **Tarik-i Uşşâkî’de Usûl ve Âdâb**, s.57.

Uşşâkî meşâyihî Nusret Tura, devrânın seyrânını şöyle aktarmıştır:

“Erler demine destûr alalım

Pervāneye bak ‘ibret alalım

‘Aşk ateşine gel bir yanalım

Dost dost diyerek ‘arşa varalım

Devrāna uyup seyrān edelim

*Eyvāh demeden, Allāh diyelim”*¹⁵³⁰

2.2.2.4 Mücâhede ve Riyâzât

Riyâzât, bedeni terbiye ettirmek; mücâhede ise içe yönelik olarak nefisle mücadele etmek anlamlarına gelir. İstilah olarak ikisi de nefsin kötü isteklerine karşı durmak, onunla durmaksızın savaşmak mânâsındadır.¹⁵³¹ Tasavvufi olarak da riyâzât ve mücâhede, nefsi terbiye maksadıyla aç bırakma ve onun isteklerine muhalefet etmektir. Bu anlamda riyâzât ve mücâhede nefsi inceltme ameliyesidir. Sâlik riyâzet ile uyku kapısını kapar, malayânî sohbetten uzaklaşır. Tasavvuf erbabına göre yemek yemeyi çok sevmek kalbi katılaştırdığı gibi uykuyu çok sevme de ömrü kısaltır.¹⁵³²

Câhidî’ye göre riyâzât ile nefsi emarenin isteklerine karşı konmalı, onunla savaş edilmelidir. Mücâhedeye “ cihad-ı ekber” de denilir. Çünkü nefsi ile mücadele etmek daha zorlu ve devamı olan bir süreçtir.¹⁵³³ Uşşâkîler nefis tezkiyesine çok önem vermişlerdir. Dehr orucu tutup, devamlı ibadet halindedirler. Halvet ve uzlet ehli kimselerdir.¹⁵³⁴

“Çek riyâzetler murâdın verme sen emmârenüñ

¹⁵²⁹ Cemâlî, *Divân* 251/5.

¹⁵³⁰ Nusret, *Erler Demine* 6/1-4; Necdet Ardic, *Gönülden Esintiler: Divân 3*, s. 36.

¹⁵³¹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.80.

¹⁵³² Nahşebî, *Silku’s –Sulûk*, s.228; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.191

¹⁵³³ Aclûnî, *Keşfu’l-Hafâ*, II,424 (1362)

¹⁵³⁴ Mahmut Erol Kılıç, “Uşşâkiyye”, *DİA*, İstanbul 2012, c.42, s. 232.

Ḳahrile cinnüñi öldür nefsüñe eyle gazā

Geç bu dünyā dostluğundan çün beḳāsı yok anuñ

*Cāhidinüñ tut söziñi isteme illā rızā*¹⁵³⁵

Mücâhedenin esası, nefsi alışkanlıklarından kesip, onun arzu ettiğinin tersini yapmaktır. Nefis ile savaşın silahı ibadetler, zikir, tesbih ve duadır.¹⁵³⁶ Sâmi Efendi'ye göre akıllı kişi nefsin tuzaklarına düşmez. Zikrin nûruyla gönlünü uyanık tutar. İbadetlerle rûhunu gıdalandırır. Hak yolunda sabırlı olur.

“Nefis dāmına düşme ‘ākıl isen

Vişālin icābı hevādır hevā

Uyandır dilinde zikir şem‘asın

Dile zıkr-i Mevlā ziyādır ziyā

‘İbādetle tã‘atde ol müstedīm

*Ki ervāḥa tã‘at gıdādır gıdā*¹⁵³⁷

Sûfiler, nefsin emirlerine muhalefet olarak tarif ettikleri mücâhedeyi gâyeleri bakımından, gâyesi takva olan mücâhede, gâyesi istikâmet olan mücâhede, gâyesi keşf ve ittila' olan mücâhede olmak üzere üçe ayırmaktadırlar. Maksudı takvâ olan mücâhede, irâde ve riyâzât ile Allâh'a itaat etmek; bâtın itibariyle de samimi/ihlâslı olmaktır. Çünkü zâhirini mücâhede ile güzelleştirenin Allâh, sırrını da güzelleştirir. Keşf ve ittila' için mücâhede ise bir mürşidin himayesinde mücâhedeyi sürdürmeyi

¹⁵³⁵ Cāhidî, *Divân* 150/4-5

¹⁵³⁶ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.192.

¹⁵³⁷ Sâmi, *Divân* 11/4-6.

gerektirir. Fakat mücâhede de aslolan nefsi uykusuzluk, açlık ile terbiye etmekten ziyâde onun kötü huylarını tedavi edip, süfli arzularına uymamaktır.¹⁵³⁸ Cemâlî'ye göre nefis kargası ancak riyazet tuzağı ile terbiye olur da heva ve heveslerinden arınıp istikâmet yoluna gelir.

Zağı nefesine riyâzâtı şu kes kim dām ider
Ol hevâdan alup anu kendisüne rām ider¹⁵³⁹

2.2.2.5 Sohbet ve Musahabe

Sohbet, kalben dost olmak anlamındadır. Bir rehber ile beraber olmak da “sohbet” kelimesiyle fade edilmiştir. Sohbet hem sözlü irşâd, tâlim hem de hal ile manevi terbiye söz konusudur. Amâsî, ilmi kesbi ve semâ’i olarak ikiye ayırmış ve ikinci ilmi yani dinlemeyi özellikle maddi ve manevi terbiye için salık vermiştir.¹⁵⁴⁰ Sohbet insibâğ vardır.¹⁵⁴¹

Zünnûn Mısırî (ö 245/859)’ye kimlerle sohbetin hayırlı olacağı sorulduğunda; *“hastalığında seni ziyaret eden, günah işlediğin zaman seni tevbeyle davet kimseyle”* şeklinde cevap vermiştir.¹⁵⁴² Bursevî’ye göre de derviş olmanın şartı âşık ve sadıklarla sohbettir.

“Bugün Hâk dostların da’vet eyledi

Münâdîler dahî nidâ eyledi

Âşıklar şādıklar şohbet eyledi

Gel gönül senünle dervîş olalım”¹⁵⁴³

¹⁵³⁸ Sâmi, **Mi’yâru’l-Evliyâ**, s. 62; İbn Haldun, **Tasavvufun Mahiyeti**, (Haz.) Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998. ss.124-136; Kuşeyrî, **Risâle**, s.194.

¹⁵³⁹ Cemâlî, **Divân** 148/1.

¹⁵⁴⁰ Çeçen, "Tariku'l-Edeb'de Değer Eğitimi", **Electronic Journal of Education Sciences** S.6 / 11, s.26.

¹⁵⁴¹ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.189.

¹⁵⁴² Kuşeyrî, **Risâle**, s.297.

¹⁵⁴³ Bursevî, **Divân** 106/2

Sâlik, Allâh'ın velileri ile sohbet etmelidir ki Allâh ile sohbet etme mertebelerine ersin.¹⁵⁴⁴ Ayrıca sohbetin tesiri içinde kabiliyet önemlidir. Kabiliyeti olmayana sohbet tesir eylemez.

“Kîmyâ edemez mermeri cevher ile taqlîb

Nâ-kâbile bî-fâ'idedir pend ü şoḥbet”¹⁵⁴⁵

Cahil le sohbet edip de gönlünü alt üst eyleme.

“Câhil ile şoḥbet idüp göñlüñi ağdırma var

Şeyḥ Hulûsî var yokuş üstünde elbetde iniş”¹⁵⁴⁶

Hulûsî'ye göre nefse uyup da münkir sohbetine katılmamalıdır. Sohbetin asıl lezzeti aşk içinde bulunur.

“Nefsiñe tâbi' olup da tutma münkir şoḥbeti

Şeyḥ Hulûsî 'ışk içinde 'ışkda buldı lezzeti”¹⁵⁴⁷

Kâmil bir mürşid Hz. Peygamber'in manevi varisi olduğundan sohbette mürîdin gönlüne ifâza eder. Bu yönüyle sohbet insanı arındırır, kişiyi ibadetlerden haz alacak seviyeye çıkarır.¹⁵⁴⁸

2.2.2.6 Himmet

Himmetin lügat anlamı; kasıt, niyet, ilgilenmek, araştırıp tecessüs etmek, bir işe dikkat edip önem vermek, azim, gayret, meyil, tabiat, şevk, sâmimiyettir.¹⁵⁴⁹

¹⁵⁴⁴ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.183, Kuşeyrî, **Risâle**, s.385.

¹⁵⁴⁵ Sâmi, **Divân** 30/5.

¹⁵⁴⁶ Hulûsî, **Divân** 86/6.

¹⁵⁴⁷ Hulûsî, **Divân** 561/5.

¹⁵⁴⁸ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, ss.189-191.

Tasavvuftaki mânâsı ise; kulun kalbini, kendisinin ya da bir başkasının kemale vâsıl olması için Hakk’a yönelmesi demektir.¹⁵⁵⁰ Himmetin inceliği, kalbin fâniye rağbet etmesinin bayağılığından korunmasıdır.¹⁵⁵¹

Himmet, ayıltma himmeti, tenezzül etmeme himmeti, yüce himmet sahiplerinin himmeti olmak üzere üç mertebede ele alınır. Bunlardan ilki mürîdin ayılıp kendisine gelmesine sağlayan himmettir. Sûfiler velâyet mertebesine ulaşmanın sadece mücâhede ile değil himmetle mümkün olabileceğini vurgulamışlar ve himmetin insan-ı kâmildeki ilâhi kudret olduğuna işaret etmişlerdir.¹⁵⁵² Cahidî’ye göre kâmil mürşidin himmeti dermân olarak müride yeter. Kâmil bir insân olarak mürşid-i kâmilî de ancak bir insân-ı kâmil yetiştirir.¹⁵⁵³

“Câhidî ‘aşk-ı hakîkî ni ‘met-i Rahmân yiter

Mürşid-i kâmil olanuñ himmet-i dermân yiter

Rehberidür râh-ı Hakka tâlibe îmân yiter

Bakmayam dâr-ı fenânuñ yüziñe şimden gerü”¹⁵⁵⁴

2.2.2.7 Tevbe –Înabe-Evbe

Tevbe, bütün makamların ve her hâlin anahtarı kabul edilmiş olup tevbesi olmayanın seyr u sülûkunda hiç mesafe katedemeyeceği ifade edilegelmiştir. Allâh yoluna giren kimsenin ilk makamı tevbedir. Tevbe etmediği halde mağfiret ve mârifeti arayanlar üstü başı kirli olduğu halde attar dükkânlarında koku beğenenlere benzetilmiştir. Dinî ıstılah olarak tevbe işlenen günahlardan içten bir pişmanlık duyup, o haram fiili terk edip, dil ile de Sâmimiyetle Allâh’tan af dilemektir. Öyle olur ki sâlik ettiği tevbeye de tevbe eder. Onun için aslolan istikâmet üzre olmak ve tevbenin ahdine sâdık olmaya gayret edip samimi bir tevbeyle Hakk’ın kapısına

¹⁵⁴⁹ İsmail Parlatır, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınları, Ankara 2014, s.637

¹⁵⁵⁰ Cürcânî, **Ta‘rifat**, s.66.

¹⁵⁵¹ Erginli, **Metinlerle Tasavvufî Terimler Sözlüğü**, s.377.

¹⁵⁵² Kâşânî, **İstılahatü’s-Sûfiyye**, s.250.

¹⁵⁵³ Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirası**, s.9.

¹⁵⁵⁴ Cahidî, **Divân** 180/5.

varmadır. ¹⁵⁵⁵ Bu şeriatin hükmüdür. Tarîkatte tevbeye ise inâbe denir. İnâbe ise kalbi, günahlardan zikrin güzelliğiyle korunmaya gayret edip istikâmetten ayrılmamak için gafleti terk edip, mürşidinin de himmetiyle Hakk'ın rızâsını talep etmektir. Evbe ise rûhun zulumât perdelerinden sıyrılıp, keşf ve şuhûd mertebelerinden ilâhi sırlara vâsıl olmaktır. Bu zulmet perdelerinin sayısı yirmi sekiz olup, şeriatla, tarîkatla, mârifetle, hakikâtla aşılır. Bu noktada avâmın tevbesi günahlardan havassın tevbesi ise gaflettendir. ¹⁵⁵⁶

Günahların çokluğuyla Allâh'tan ümit kesilmez ¹⁵⁵⁷.Tevbe vahdet kapısının anahtarıdır. ¹⁵⁵⁸ Günah ne kadar çok olursa olsun Allâh kulunu bağışlar. ¹⁵⁵⁹

“Benim cürmüm seniñ deryâ-yı lutfuñda degil zerre

İrişdir kaçreyi ‘ummâna ihyaniñ görem yâ Rab’”¹⁵⁶⁰

“Zâtuña lâyıķ bir zerre işim yok

İllâ ‘şyânile nokşan işim çok

Rahmet deryâña had nihâyet yok

Tövbe yâ Rabb çün Tevvâbum sensin’”¹⁵⁶¹

Muhâsebe ile tevbe birbiriyle bağlantılıdır. Kişi muhâsebesini yapmazsa tevbeye de tam olarak idrâk edemez. Ahmed Câhidî Efendi muhâsebeyi üç mertebe olarak tarif eder. Sâlik ilkin dinîn emirlerini bilip onlara uymaya gayret etmeli ve her zaman nefs-i emmâresi olduğunu unutmayıp ömrünün hesabını yapmalı; ikinci

¹⁵⁵⁵ Karîbî, **Divânçe** 64/3.

¹⁵⁵⁶ Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 36; Serrâc, **el- Lûma'**, ss.43-44; Arıcı, “Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri”, s.77; Nahşebî, **Sülku's-Sulûk**, ss.15-16.

¹⁵⁵⁷“*Kul can çekişme vaktine gelmeden, Allah tevbesini kabul eder.*” Sadreddin Konevî, **Kırk Hadis**, İz Yayıncılık, İstanbul 2013,s.39; İbn Hanbel, c.2,132.

¹⁵⁵⁸ Eraydın, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, s. 156.

¹⁵⁵⁹ Salâhî, **Divân** K.10-19.

¹⁵⁶⁰ Salâhî, **Divân** G.8/3-4.

¹⁵⁶¹ Câhidî, **Divân** 61/4.

olarak ahiret için ne hazırladığına bakıp üzerinde borç bırakmaya; üçüncü olarak da kendi kusurlarına odaklanıp her dâim eksikliğini bilip tevbe ve niyâz ile Hakk'ın kapısında durmalıdır.¹⁵⁶²

1.2.3 Ma'rifet ve Bilgi Kavramları

Bilgiye yaklaşımda kelâmcılar aklı önceledikleri gibi mutasavvıflar da keşfi ve hâli öncelemiştir. İbnü'l-Arabî'ye göre veliler ilm-i ledünü, vahyin kaynağından almaktadırlar.¹⁵⁶³ Hatta bu cihetten tasavvuf keşif eksenli bir hâl ilmi olarak da kayıtlara geçmiştir.¹⁵⁶⁴

Tasavvuf felsefesinde ilm-i mirâs denilen hususiyetle veliler peygamberlerin vârisleridir.¹⁵⁶⁵ Semiz-zâde Süleyman Rüşdî'ye göre gönül ilmini bilmeyenler “*nefy ü isbât*” dersini de bilmezler. Bu ilmi Hak yolunda benliğini terk edenlere sormak gerektir.

“Nefy ü isbât sırrını şorma dil-i nādāna sen

Rāh-ı Hakkda cism-i cānı terk iden dānāyā sor”¹⁵⁶⁶

Abdurrahman-ı Sâmi'ye göre ilme'l-yakîne ulaşmak için zahiri ilimleri tahsil etmek gerektiği gibi keşfe'l-yakîne ulaşmak için de mânevî ilimleri ehinden öğrenmek gerekir.¹⁵⁶⁷ Bu bölümde divanlar çerçevesinde, tasavvuf epistemolojisi ile ilgili olarak ilim, yakîn, ilm-i ledün, ma'rifet, keşf, hikmet, levâih gibi hususlar ele alınacaktır.

¹⁵⁶² Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâleler'inin Tahlili”, s.244.

¹⁵⁶³ Süleyman Uludağ, **İslâm Düşüncesinin Yapısı (Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe)**, Dergâh Yayınları, 2015, s.109.

¹⁵⁶⁴ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi** S.2/4, ss.1-29.

¹⁵⁶⁵ Uludağ, **İslâm Düşüncesinin Yapısı**, s.119.

¹⁵⁶⁶ Rüşdî, Divân 98/4.

¹⁵⁶⁷ Eren, Abdurrahmân Sâmi Fâtiha Sûresi Tefsiri, s.45.

2.2.3.1 İlim

Sözlük anlamı olarak ilim “*bilme, eser ve alâmet bilme, anlamak, öğrenmek, bir şeyi yakînen bilip tasdik etmek, tanımak, nişan, bir şeyi sağlamlaştırmak, bir şeyin hakikâtını idrak etmek*” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁶⁸

Mutasavvıflara göre ilim ikidir: Birincisi; uğraş ve gayretle elde edilen ilim ki buna kesbî ilim de denir. Kesbi ilim çalışmakla elde edilir. Şunu da belirtmek gerekir ki bazı âlimler bu ilmi kesbi ve semâ’î olmak üzere ikiye ayırmışlardır. Kesbî ilim, okuma-yazma ameliyesi içinde elde edilirken, semâ’î ilim ise bilgiyi/dersi işitmek vesilesiyle elde edilen ilimdir. Bu ilim özellikle ibadet ve ahlâka dâir öğrenmelerde salık verilmiştir.¹⁵⁶⁹ Mutasavvıfların üzerinde durduğu ikinci ilim ise vehbî ilimdir. Allâh, bu ilmi kulunun kalbine ilham eder ki bu ilme de mârifet denir. Kesbî, yani çalışarak elde edilen ilim, akıl yolu ile varlığı ve onu var edeni bilmeyi hedef edinir. Vehbî ilme ise ledünnî ilim denilir. Onun için sûfîler aklı iki kısma ayırmışlardır. Bunlardan gündelik akıl olarak da nitelendirebileceğimiz, zâhri akla, “akl-ı meâş”, bâtini, metafizik hakikâtları idrâk etmeye mâtuf akla da “akl-ı meâd” demişlerdir. Akl-ı Meâş’ta ilhâm söz konusudur.¹⁵⁷⁰ Eğer bu ilhâm peygambere gelirse vahy olur. Vahyin dışında ilhâm veli ve nebiye de gelebilir. Bu anlamda kesbî ilim, çalışmakla, gayretle elde edilirken, vehbî ilimde ise bilgi, Allâh katından hem nebiye hem de veliye lütuf olarak gelir.¹⁵⁷¹

Tasavvuf ehli, ilim ile ilgili nazarî tartışmalar üzerine kurulan bir bilgidен daha çok hayatın içine yansıyan, yani amel haline dönüşen bilgiyi öncelemiştir. Onlar “kâl”den ziyâde “hâl”e önem atfetmişlerdir.¹⁵⁷² Muhâsibî, ilmin hakikisini “Allâh’ı bilmek” olarak tarif etmiştir.¹⁵⁷³

¹⁵⁶⁸ İlhan Kutluer, “İlim”, **DİA**, İstanbul 2000, c.22, s.109; Yusuf Şevki Yavuz, “İlme’l-Yakin”, **DİA**, c.22 s.137.

¹⁵⁶⁹ Halil Çeçen, “Tariku’l-Edeb’de Değer Eğitimi”, **Electronic Journal of Education Sciences** S.6 / 11, ss. 22-33.

¹⁵⁷⁰ Özmre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, ss.35-38.

¹⁵⁷¹ Abdurrezak Tek, **Tasavvufta Yüz Basamak (Kâşani, Elf Makâm)**, Emin Yayınları, 2008 Bursa, s.282; Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 392.

¹⁵⁷² Kelam ve tasavvuf literatüründe “Bilgi” konusu için bkz. Mehmet Şaşa, “Kelam ve Tasavvuf Terminolojisinde Bilgi”, **ASSAM-UHAD Uluslararası Hakemli Dergi**, S.2, ss.70-92.

¹⁵⁷³ Aydın, **Muhâsibî’nin Tasavvuf Felsefesi**, s.111.

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında ilim “‘ilm” ,‘ilmullâh, ‘ilm-i ledünî, ‘ilm ma’denî, ‘ilm-i İlahî, “‘ilm-i ledün”, “ledün”, “ledünnî mekteb”, “ders-i ledün”, “‘ilm-i vicdan” gibi ifadelerle geçmiştir.

“‘İlim meclislerin bir bir tolan tã gez yorulunca

İrişmez mi saña bir er gör ol pîrāneden anla”¹⁵⁷⁴

Sûfîler ilm-i ledüne ağırlık vermişler ve onu tahsil etmeye gayret etmişlerdir. İlm-i ledünü bilmeyen sâlik zahirde kalır ve hiçbir zaman olayların arka planına vakıf olamaz. Oysaki kâmil olmanın yolu ilm-i ledüne de sahip olmaktır. Gazzâlî de ilmi, muamele ve mükâşefe ilmi diye ikiye ayırmış ve farz olan ilmin mükâşefe ilmi yani ilm-i ledün olduğunu vurgulamıştır.¹⁵⁷⁵ Uşşâkîlere göre âlim olmanın yolu da nefis terbiyesinden geçmektedir. Kendini terbiye edemeyen başkasına nasıl faydası dokunsun ki! Zahirde kalan kişi Hak kelamının anlamını idrak edemez.

“Haq kelâmı sırr-ı Qur’ân’dan haber-dâr olmaduñ

Şûret -i zâhirde kaldun bir maññî almaduñ

Bi-vücûd ilm-i ledüni okuyup añlamaduñ

Bilmeyen ilm-i ledüni ol bugün kâmil m’olur”¹⁵⁷⁶

Sûfîlerde asıl olan illim ile amel etmektir. Bu da ancak kâmil bir mürşidin eliyle olur.

“Bir mürşidin dut gel elin ol nâkısı kâmil ider

Kalün sentün hal eyleyüp ilmün ile amil ider”¹⁵⁷⁷

Salâhî’ye göre ilimden maksat Yaratıcıyı bilmektir.

¹⁵⁷⁴ Hulûsî, **Divân** 546/2.

¹⁵⁷⁵ Gazzâlî, **İhyâ**, c,1,s, 44.

¹⁵⁷⁶ Bursevî, **Divân** 29/2

¹⁵⁷⁷ Cemâlî, **Divân** 114/1

“İlimden Hakkı bilmek oldu maksud

Hüdayı bilmege gıl bezl-i mehud”¹⁵⁷⁸

Zünnûn el-Mısırî’ye (v. 245/859) göre “*kalbin bildiği şey yakîndir*”.¹⁵⁷⁹ Hak yolcusu ilim ile birlikte yakîne de taliptir. Çünkü âriflerin sözleri nakl ile anlaşılmaz.

“Şanma sen âriflerüñ sözlerini akl-ıladur

Zâhire ol dile gelmez degil kim nakl-iledür”¹⁵⁸⁰

Sûfilerce Hz Ali’nin ifade ettiği ilmin bir nokta olduğu hususu çok mühimdir. Rivâyete göre Hz. Ali’ ye noktanın sırrı sorulmuş O da şöyle cevap vermiştir. “*Bütün eşaynın sırrı, sırr-ı kütüb-i semaviyyede mevcuddur. Onların sırrı, Kur’an-ı Azim’de mevcuddur. Ve Kur’an-ı Azim’in sırrı “Fatıha” da mevcuddur. Fatıha süresinin sırrı “Besmele” cümlesinde mündemiç olduğu gibi “Besmele’nin” sırrı da “be” harfinde mündemiçtir. “Be” harfinin sırrı ise “nokta”da toplanmıştır. Ben dâhi o noktada mektumum*” buyurmuşdur.¹⁵⁸¹

“Burhân-ı bâdır nokta-ı vahdet-nümâ

Âşâr-ı bismillâhi’r-raḥmâni’r-raḥîm”¹⁵⁸²

Ey Cemâli levḥ-i dilde yazılan bir noktada

Anda hep yüzdört kitap içreki mana gizlidir”¹⁵⁸³

Allâh, âlimleri târif ederken Allâh’tan ilimlince korktuklarından bahsetmiştir. Eğer sâlik korku ve ümit arası değilse yaşantısı, âlim olmaz. İlmin

¹⁵⁷⁸ Salâhî, **Divân** 2/17

¹⁵⁷⁹ Kuşeyrî, **Risâle**, s.180.

¹⁵⁸⁰ Bursevî, **Divân** 27 / 5

¹⁵⁸¹ Rasim Efendi, **İstılâhât-ı İnsan-ı Kâmil**, s. 1144.

¹⁵⁸² Sâmi, **Divân** 1/16.

¹⁵⁸³ Cemâlî, **Divân** 36/6.

Allâh'tan daha çok korkmana ve hayırlı bir ömür yaşamaya götürüyorsa, o ilim faydalı bir ilimdir.

“Haşyetu’llâh ile vaşf itdi Hudâ ‘âlimleri

‘Âlim olmaz bir kişi havfu recayı bulmasa

‘İlmiñ olursa muķārın haşyete hayrı saña

Darri ‘a’iddir saña havfa muķārın olmasa”¹⁵⁸⁴

Neticede ilmin başlangıcı, öğrenme ve rivâyet yoluyla olur. Fen bilimleri ile dinî ilimler bu sınıftandır. Murâkabe, riyyâzât gibi mücâhede yoluyla elde dilen ilme ise tarîkat ilmi denir. Sâlik târikat ilmini aldıktan sonra ledün veya vehbi ilimle hallerin inceliklerini ve hükümlerini öğrenir. Son olarak hakiki ilim gelir ki eşyayı nefsü’l-emirde nasılsa öyle olduğunu bilir. Uşşâkî meşâyihî da bu ilim sıralaması içinde hakiki ilme ulaşmayı hedeflemişler ve bu ilme vâsıl olmayı tavsiye etmişlerdir.

“Gel bugün zâhid yalan davâyı terk it fâriğ ol

Bilmeyen nefsinî Haķķ’ı pes nice âlim olur

Görmedüñ sen rāh-ı Haķķ’ı ģāfile gösterme yol

Yolını añlamayan ol tâlibe rehber mi olur”¹⁵⁸⁵

2.2.3.2 Yakîn

Yakîn, sözlükte, “Bir şeyi şüphesiz olarak tam ve doğru şekilde bilmek, sabit olmak, durulmak, başkalaşmayan bir ilmin kalpte karar kılması, sükûnete kavuşmak” gibi anlamlara gelmektedir.¹⁵⁸⁶

¹⁵⁸⁴ Salâhî, **Divân** K.12/9-10.

¹⁵⁸⁵ Bursevî, **Divân** 29 / 1.

Bir tasavvuf terimi olarak yakîn, şüphe olmayan, kalbi tatmin eden bilgiyi ifade eder.¹⁵⁸⁷ Netice olarak yakîn, delille değil, muhadara, müşahede ve mükâşefe çerçevesinde saf, “*fikri şüphelerden muhafaza, temiz bir kalple gaybı temâşâ*” demektir. Nahşebî’ye göre kalbin huzuru¹⁵⁸⁸ muhâdara, ilmîl’ yakîn ve telvin sahibinin hakkı, müşahede hakka’l-yakîn ve temkin erbabının hakkı, düşünce ve sebep arama ihtiyacını duymadan perdelerin açılması, mükâşefe ise telvin, temkin ve ayne’l-yakîn ehlinin hakkıdır.¹⁵⁸⁹ Burada tasavvufî terim olarak temkin ve telvini izah etmek sadedine şunları söyleyebiliriz.

Temkin, mekânda yerleşme, karar kılma olup hâl erbabının; telvin ise renkten renge girme, boyanma anlamına gelmekte olup ehl-i hakikâtın sıfatı demektir. Nahşebî’ye göre kişi seyr u sülûk yolunda olduğu müddetçe telvin sahibidir. O bir halden bir başka bir hale geçtikçe yani halleri değıştikçe vuslata daha da yaklaşmakta ve nihayetinde temkin sahibi olmaktadır.¹⁵⁹⁰

Salâhî’ye göre cehâletin karanlığından kurtulup yakîn’e ulaşmak için de kâmil bir mürşidin eteğine yapışmak gerekir ki cehâletten kurtulmanın bundan daha kolay bir yolu da yoktur. Gönül bazen mescidde bazen meyhane de böyle derbeder bir rûh haletiyle gezer durur. Hakk’ı arayan, bazı kere câmiden bazen de meyhâneden çıkmak istemeyen gönlün yaşadığı telvin hâli ve temkin makamıdır. Çünkü sâlik hâlden hâle dolaşıp durmaktadır.

Göñül geh mescide girmez gehî mey-hânedan çıkmaz

‘Aceb gelmez mi temkîne bu telvîni n’ider bilmem’’¹⁵⁹¹

Temkin ve telvin hal ve makamları çerçevesinde yakîn’i elde etmek ise ilmi ledün ile mümkündür. Bu anlamda ilm-i ledün, insanda akl-ı meaş kaynaklı vehimleri izâle eder, şüpheleri ortadan kaldırır. Çünkü kişiyi Allâh’tan uzaklaştıran

¹⁵⁸⁶ Ayverdi, Misallı Büyük Türkçe Sözlük; Semantik Analizler Işığında Kur’ân’da ‘Reyb’ ve ‘Yakîn’ Kavramları”, Kelam Araştırmaları, S.2, 2003, s. 52.

¹⁵⁸⁷ Gazzâlî, *İhyâ*, c.I, s.102; Demir, “Yakîn”, DİA, XLIII, s.271. Cürcânî, *Ta’rîfât*, s. 217.

¹⁵⁸⁸ İz, Tasavvuf, s.167.

¹⁵⁸⁹ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.26; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.577.

¹⁵⁹⁰ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.32; Kuşeyrî, *Risâle*, s.172.

¹⁵⁹¹ Salâhî, *Divân* G.115/6.

vehim perdesi ve vehimdir.¹⁵⁹² Bursevî'ye göre bu ilme Yaratıcı'nın sırlarına istekli olan nefis canını feda ederek ulaşır. Bu ilme sâlik ulaştığında da O'nun dostu olur.

“Gel berü tâlib-i esrâr-ı Ħudā

Bugün dosta cānuñı eyle fidā

İre sem-i cāna Hak'dan bir nidā

İresin ayne'l-yakîne çün ayān

Ayn-ıla ayne irüp yār olasın

Cem olup dost-ıla mihmān olasın

Ki ol bâkî mülke sultān olasın

Göresin dostuñuñ cemālini ayān”¹⁵⁹³

Hücvîrî, yakîni ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn olarak üçe ayırır. İlme'l-yakîn, âlimlerin, ayne'l-yakîn âriflerin, hakka'l-yakîn ise evliyânın fenâ bulduğu makamdır.¹⁵⁹⁴

Şâir Uşşâkî şeyhleri Câhidî'ye göre yakîn üç mertebeye ayrılmaktadır. Bunlardan birincisi ilme'l-yakîndir. Bu ilim farz olan ilimdir. İkincisi; ayne'l-yakîndir. Bu ilme ulaşmanın şartı ehil olmaktır. Üçüncü ise; hakka'l-yakîndir. Bu yakîne ulaşmak için keşif sahibi olmalı ve Allâh'ın ilminde fânî olmalıdır.¹⁵⁹⁵ Hakiki bir âlim yakîn ile kuvvet âlemi, yokluk âlemi, mümkünât âlemi, külliyyat âlemi, ceberut âlemi gibi ilm-i ledün mevzularını da bilir.¹⁵⁹⁶

“Şem'-i vahdet yakdı fânūs-ı hayāl-i keâreti

¹⁵⁹² Özemre, **Kāmil Mürşidlerin Mirâsı**, s.49.

¹⁵⁹³ Bursevî, **Divân** 1 /2-3.

¹⁵⁹⁴ Hücvîrî, **Keşfu'l- Mahcûb**, Hakikât Bilgisi, (Haz.): Süleyman Uludağ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010, s. 439.

¹⁵⁹⁵ Hamdi Kızıler, Ahmed Câhidî Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.307; Câhidî, **Kitabu'n-Nasîha**, vr.106b.

¹⁵⁹⁶ Er, **Ahmed Câhidî Efendi Nasihatnamesi**, .s.42.

Çeşm-i dilden zûlmet-i nakş-ı şuver oldu nihan

Zûlmet-âbâd-ı sivânıñ irdi şubh-ı şadıķı

Şems-i vahdet berķ urup her zerreden oldu 'ayān

'Āhiri 'ayne'l-yakīn ile mazāhirden görüp

İrdi dil hāķķe'l-yakīne kalmadı reyb ü gümān"¹⁵⁹⁷

Kuşeyri'ye göre ilme'l-yakīn emir ve yasakların görünen hikmeti, aynel-yakīn amellerdeki ihlās, hakka'l-yakīn bütün ilāh-i emirlerin hikmetini müşāhededir.¹⁵⁹⁸

2.2.3.3 İlm-i Ledün

İlm-i ledün bütün ilimlerin özü ve müntehasıdır.¹⁵⁹⁹ Hz Mûsâ ile Hızır arasındaki buluşma, ilm i ledün arayışı olarak Uşşâkî meşâyihinin divânlarında geçmektedir. Ledün ilmi, şeriattaen sonra bina edilecek olan ve temelini tevhid itikadının oluşturduğu velâyet feyziyle neticelenen ilimdir. Salâhaddîn-i Uşşâkî'ye göre "...Yine ona tarafımızdan bir ilim öğretmiştik."¹⁶⁰⁰ âyetinin sırrınca Hızır'a sunulan âb-ı hayat, ilm-i ledündür.¹⁶⁰¹

"'Aceb dördünci göklerde sebep ney ki tûrur 'İsā

Ledün 'ilmin temennî eyleyen Mûsā idi Mûsā"¹⁶⁰²

Kur'ân-ı Kerîm'de geçen "ledûnnâ ilmen"¹⁶⁰³ ifâdesi de bu ilme bir işarettir.

¹⁵⁹⁷ Salâhî, **Divân** G.120/ 2-6.

¹⁵⁹⁸ Kuşeyri, **Risâle**, ss.319-323.

¹⁵⁹⁹ Tefvik Efendi, **Etvâr-ı Sûfiyye**/48a.

¹⁶⁰⁰ **Kur'ân-ı Kerîm**, Kehf Sûresi, 18/65.

¹⁶⁰¹ Arıcı, Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri, s. 354

¹⁶⁰² Hulûsî, **Divân** 37/1.

“Ledün ‘ilmin Hızırdan gör risālet ‘ilminiñ üzre

Cemī’ ‘ilmiñ köki tevḥīd velāyet feyzini ihtāc”¹⁶⁰⁴

“‘Arefden okuyup dersiñ ledünnī ‘ilmini söyle

Hızır Mūsāleyin ‘İmrān ara bir mürşid-i kâmil”¹⁶⁰⁵

İlm-i ledün hususunda İbnü’l-Arabî üstâd kabul edilmiştir.

“‘Uluvv-i ka‘bını takdīr için ‘akl-i beşer ‘āciz

Ledünni ‘ilminin kânı Cenāb-ı Şeyh-i Ekber'dir”¹⁶⁰⁶

Bilmek ve bulmanın mertebesi olan yakîn bütün hallerin esası, nihâyeti ve bâtını olması hasebiyle diğer hallerin hepsi yakînin zâhiridir.¹⁶⁰⁷

2.2.3.4 Ma‘rifet

Mârifet, “*bilmek, tanımak, ikrar etmek*” mânâsına gelir. Bu anlamda mârifet, tanımak, ilim ise bilme eylemidir.¹⁶⁰⁸ Tasavvufta ma‘rifet, Allâh’a hürmetin ve muhabbetin huşu ile kalpte yer etmesi olarak da tarif edilmiştir. “Mârifetullah” terkibi, Allâh hakkındaki ilim için kullanılmış ve mârifet olarak adlandırılan bu ilmin kaynağı olarak da akleden kalp gösterilmiştir.¹⁶⁰⁹ Bu anlamda mârifetullah, “*Allâh hakkında bilgi*” şeklinde tanımlanmıştır.¹⁶¹⁰ Bu bilgi/ma‘rifet ruhun manevi seyirlerinde tekâmül etmiş kişinin kalbine doğan bilgidir. Şunu da belirtmek gerekir

¹⁶⁰³ Kur’ân-ı Kerîm, Kehf Sûresi, 18/65.

¹⁶⁰⁴ Hulûsî, *Divân* 80/3.

¹⁶⁰⁵ Hulûsî, *Divân* 302/2.

¹⁶⁰⁶ Vassâf, *Divân* 59/2.

¹⁶⁰⁷ Ceylan, *Tasavvufi Şiir Şerhleri*, s.292.

¹⁶⁰⁸ Robert Frager, *Sûfî Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum: Kalp Nefs ve Ruh*, İbrahim Kapaklıkaya (Çev.), Gelenek Yay., İstanbul 2004, s.28.

¹⁶⁰⁹ Uludağ, “Arif”, *DİA*, c.3, s.361.

¹⁶¹⁰ Süleyman Uludağ, “Marifet”, *DİA*, c.28, ss.54-55.

ki ilim, ihâta etmekle; mârifet, idrak etmekle elde edilir. ¹⁶¹¹ Nusret Tura'ya göre de marifet Allah'ın yarattığı şeylerin hakikatine ermektir. ¹⁶¹² Muhâsibî ise mârifeti dörde ayırır. Bunlardan ilki Hakk'ı bilme; ikincisi, en büyük düşman şeytanı bilme; üçüncüsü, nefsini bilme; dördüncüsü ise amelin bilinmesidir. Asıl ma'rifet ise onu elde etmenin imkânsızlığının bilinmesidir. ¹⁶¹³

Sâmi Efendi'ye göre “şariat bir ağacın köküne, tarikat ise o ağacın dallarına, hakikat ağacın çiçeklerine, mârifet ise ağacın var oluş gayesi olan meyvesine” benzemektedir. ¹⁶¹⁴ Ona göre şariat kemâle ermedikçe tarikat sırrı, tarikat kemâle ermedikçe hakikat sırrı, hakikat kemâle ermedikçe de mârifet nûru doğmaz. ¹⁶¹⁵

Sarf, nahiv, mantık gibi ilimlerin peşinden koşanların çoğunun maksadı makamdır. Oysa faydalı olan ilim, ledün ilmidir. Yani, sâliki yakîn ilmine ulaştıran, hakk'a- yakîne erdiren ilim faydalıdır.

“İlm-i şarf u nahv u mantık fenn-i hey'et hendese

Ekseriniñ maqşadı 'âlemde manşib medrese

'İlm-i nâfi' müntic-i 'ilm-i ledünnîdir tamâm

İrse ger haqqe'l-yakîne ire kurb-ı aqdese”¹⁶¹⁶

Aşk yoluna girmeyen derde dermânını bilemez. Mârifetten haberi olmadığı içinde derdine derman Kur'an'ın sırrına eremez. Mârifet sırrına eremediğin için de taklitte kalıp iman ne olduğunu idrak edemez.

¹⁶¹¹ İsa Çelik, “Tasavvuf Tarihinde Ârif Kavramı”, Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi, S:12,s. 27.

¹⁶¹² Tura, **Gönül ve Aşk**, s.246.

¹⁶¹³ Ali Bolat, "Muhâsibî'nin Bilgi Kaynaklarına Bakışı." **Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** S.12-13, ss.363-389.

¹⁶¹⁴ Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 30.

¹⁶¹⁵ Sâmi, **Hediyyetü'l-Âşıkîn**, s. 24.

¹⁶¹⁶ Salâhî, **Divân** K.12/1,7.

“İy beķāsız cān olan sen ol cānānı bilmediñ

Rāh-ı ‘aşķa girmedin çün derde dermānı bilmediñ

Şuşayub gitdün şerāba ma’rifetden bīhaber

İçdi añlamaduñ çün sırrı-ı Qur’ānı bilmediñ

Şirk u hāfı dolu kalbin küfrünü bilmez deni

Taklīd-i bātılda kalduñ sen imānı bilmedin”¹⁶¹⁷

Abdurrahman Sâmi’ye göre mârifet ve hakikat, şariat ile tarikatın sırlarının toplamı olup celvet ile halvetin, enfüs ile âfâkın, zâhir ile bâtının, celal ile cemâlîn tevhididir.¹⁶¹⁸ Mârifet, hakikâtı nasılsa öyle idrak edip ihata etmektir. Basîret ve ilhamla ilâhî hikmeti öğrenip zevk ve aşkı gerektiren unsurları bilmektir.¹⁶¹⁹

2.2.3.5 Tecellî- Levâih-Tavâli’-Levâmi’

Tasavvuf ıstılahı olarak tecellî sâlikin kalbine doğan ilm-i ledün ve nûrlar demektir.¹⁶²⁰ Tecellî kişinin kalbinin kabiliyetine göre tezâhür eder. Bu anlamda en mükemmel tecellî insân-ı kâmilin gönlünde bulunur.¹⁶²¹

Mürîdin gönlünü aydınlatan nûr kavramının dereceleri için farklı terimler kullanılmaktadır. Bunlar levâih, levâmi ve tavâli terimleridir. Levâih, “lâiha”nın çoğuludur. İlahi kaynaklı olup kalbe tam yerleşmeyen ve parlar parlamaz aniden görünüp kaybolan tecellî nûrudur. Şimşek gibi olup sâlikin gönlünü birden aydınlatır ve hemen ardından kaybolurlar. Bununla birlikte misal âleminde görünen suretlere de

¹⁶¹⁷Câhidî, **Divân** 83/1-3.

¹⁶¹⁸Sâmi, **Mi’yâru’l-Evliyâ**, s. 54; Yüsrâ, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”,s.52.

¹⁶¹⁹ Tek, **Tasavvufta Yüz Basamak**, ss.306-307.

¹⁶²⁰ Semih Ceyhan, “Tecellî”, **DİA**, İstanbul 2011, c.40, s. 241.

¹⁶²¹Tura, **Gönül ve Aşk**, s.251.

levâih denilmiştir. Levâmi ise levâihten biraz daha parlak, daha kalıcıdır; kısa bir zaman diliminde de olsa mürîdi kendinden alır. Bu ışıkların renkleri ve kaynakları farklı farklıdır. Mesela lütuf kaynaklı ise yeşi veya sarıya çalan bir renkte iken cezâ nûrlarının nefse gâlip gelmesinden kaynaklı ise kırmızı renkte olur. Tavâli ise levâmiden daha sürekli, devamlı ve kuvvet bakımından daha güçlüdür.¹⁶²² Uşşâkî şeyhi Abdurrahman Sâmî'ye göre levâih, levâmi ve tavâli sâlikin kalbine doğan tecellî nûrlarıdır. Kalbe birinci olarak levâih, ardından levâmi, en son ise tavâli zuhûr eder.¹⁶²³

“Sînemi Tûr-ı tecellî-i cemâl eyle müdâm

‘Aşk ile yansın tutuşsun şu‘le nâr olsun bana’’¹⁶²⁴

“Terk eyle bu zerrâtı kim bulasın mir‘âtı

Keşfiden vech-i zâtı tecellî Rahmân ister’’¹⁶²⁵

“Zîkr ile mezkûru bul dolsun tecellîden gönül

Geçdi refrefle o mülke ‘aşk-ı Hâk‘la zâkirün’’¹⁶²⁶

“Bir lahzası bir lahzaya uymaz kişinin

Şe‘ni Hüdâdır

Her ân-ı tecelli değışir benzemeden

¹⁶²² Kâşânî, *Istılâhâtı’s-Sûfiyye*, s.291-294; Süleyman Uludağ, “Levâmi”, *DİA*, İstanbul 2003, c. 27, s. 144.

¹⁶²³ Sâmî, *Mî‘yâru’l-Evliyâ*, s. 60.

¹⁶²⁴ Sâmî, *Divân* 12/8.

¹⁶²⁵ Karîbî, *Divânçe* 33/5.

¹⁶²⁶ Sâmî, *Divân* 159/7.

2.2.3.6 Keşf ve Mükâşefe

Mükâşefe, ilâhi isimlerin hakikâtlarına iman etmektir. ‘Aynların ve ‘aynlardaki hallerin Hakk’ın aynında şuhûdudur.¹⁶²⁸Hakk’a yakın olmanın delili keşf ile her şeyin âyan olmasıdır. Onun için sadece nazâri bilgi ile yetinip keşfi bilgiyi ihmal edenler hakiki âlim olamazlar. Uludağ’a göre muhaddisler hadisi senetle zikrederken, ehl-i keşf olan tasavvuf ehli, Hz. Peygamber’den işitip öyle söylerler.¹⁶²⁹

“Şanma sen ‘âriflerüñ sözlerini ‘âkl - iladur

Zâhire ol dile gelmez değil kim nakl – iledür

Anlaruñ her bir kelâmı bil emr - i Hâk- iladur

Ṭâlib - i ‘uķba olanlar anı seyrân eyledi’’¹⁶³⁰

“Ḳurb-ı Hâk bürhânıdır keşf ü şühûd ile ‘âyân

Bilmeyen ‘ilm-i ledün cāhil bilendir ‘âlimün’’¹⁶³¹

“Maḥv etmeyenler özünü işitmeyenler sözünü

Keşfetmeyenler yüzünü nokşân olan şehhlâ görür’’¹⁶³²

¹⁶²⁷ Nusret, *Erler Demine* 119/1-2.

¹⁶²⁸ Tek, *Tasavvufta Yüz Basamak*, s.300.

¹⁶²⁹ Uludağ, *İslâm Düşüncesinin Yapısı*, s.129.

¹⁶³⁰ Bursevî, *Divân* 27/5.

¹⁶³¹ Sâmi, *Divân* 159/16.

¹⁶³² Sâmi, *Divân* 53/5.

“Zevk-i ‘aşk meczûbu buldu ‘âlem içre ‘âlemi

Şevkle pervâne eden keşf etti dem içre demi”¹⁶³³

Abdurrahman Sâmî’ye göre seyr u sulûkta tasavvufî terbiyede üç esmâya kadar rüya ile tecellî, yedi esmâya kadar murâkabe ve mükâşefe ile tecellî, on sekiz esmâya kadar ise müşâhede ve muâyene ile tecelli gerçekleşir.¹⁶³⁴ Mükâşefe ise ilâhi ahlâkla ahlâklanan sâlikin ilâhi isimlerin tecellilerinin şuhûdunu mütalaa edip seyr u sülûkun keyfiyetine vâkıf olmasıdır.¹⁶³⁵

2.2.3.7 Vâkıât

Vâkıât, genellikle zikir esnasında âlem-i gaybdan sâlikin uyku ile uyanıklık arası gördüğü mükâşefedir. Bazen hitap şeklinde bazen de temessüllerle olur. Bir çeşit rüya olmakla beraber vâkıât rüya değildir. Tevâli, levâmî gibi kavramlarla da ilgili bu tasavvufî terim aniden kalbe gelen şeyler için de kullanılır.¹⁶³⁶ Seyr u sülûk da yaşanan manevi tecrübeleri anlatan eserlere de Vâkıât denilmektedir. Bu hususta Uşşâkî şeyhi Hüseyin Vassâf’ın Şeyhi Mustafa Sâfi Efendi’nin emri ile yakaza halinde veya menâm âleminde yaşadığı vâkıâları kaydettiği bir eseri bulunmaktadır. Çalışmamızda da yer verdiğimiz bu eserinde Hüseyin Vassâf, altmış dokuz vâkıâsını anlatmaktadır.¹⁶³⁷

2.2.3.8 Hikmet

Sözlükte hikmet; “hikmetli olmak, hâkim olmak, hükmetmek, yönetmek, idare etmek, menetmek, bir şeyde tasarrufta bulunmak, işi sağlamaştırmak, kuvvetlendirmek, hakem kılmak, anlayış, ilim, adalet, otorite, karar, hilim,

¹⁶³³ Sâmî, *Divân* 167/1.

¹⁶³⁴ Yüstra, 19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî s.72.

¹⁶³⁵ Tek, *Tasavvufu Yüz Basamak*, s.300.

¹⁶³⁶ Kâşânî, *Istılâhâtü’s-Sûfiyye*, s.256; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.744; Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s.370.

¹⁶³⁷ Hüseyin Vassâf, *Vâkıât-Keşif Günlüğü*, (Haz.) Abdullah Taha Orhan, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.

peygamberlik, Kur’ân-ı Kerim, İncil, veciz söz” demektir. Kur’ân-ı Kerim’de hikmet verilen (ulu’l-elbâb) sahipleri övülmüştür. ¹⁶³⁸

Varlığın yaratılış gâyesini, ilâhi sırların kavranmasını, mâhiyetini ve varlık - âlem ilişkisinde ilâhi irâdenin rolünün keşfetme olan hikmet, her şeye hakkını verme ve muktezasıyla amel etme demektir. ¹⁶³⁹Onun için hikmet sahibi bir veli/şeyh içinde bulunduğu şartların hükmü gereğince davrananır. ¹⁶⁴⁰Şefkatin, merhametin kaynağı hikmettir. ¹⁶⁴¹Sûfilere göreye ilâhi tecellilerin mahalli olan kalp, şehâdet âlemine gelmeden önce bildiği şeyleri hatırlayabildiği ölçüde kaybettiği yitiği/hikmeti bulabilir. Böylece Yaratıcı’nın eserlerindeki hikmeti idrak edebilir.

“Gör ol şâni ‘ün şun ‘ın her şeyde hikmeti var

Gülistâna nazar kılsañ yâ nedür bu gülde hûr

Dost bâğında gül için bülbül ider âh ile zâr

‘Âşık ma ‘şûkı bulınca yâ gayrı ma ‘âşına” ¹⁶⁴²

“Bu cihân nakşı görinüb herkesin gönlün alır

Kimse bilmez aşlını illâ ulu’l-elbâb bilir

‘Âkıl isen bir nazar kıl gör saña senden nolur

Şakın aldanma fenâya mülk-i bekâyı yıkar” ¹⁶⁴³

Hikmet, sâlikin eşyayı hüküm ve özellikleri ile bilip gereğine göre muamele etmesidir. ¹⁶⁴⁴Hikmet ehli varlık âlemine Hakk’ın sanatlarını tefekkür etmek için nazar eder. ¹⁶⁴⁵

¹⁶³⁸ Bakara Sûresi 2/269.

¹⁶³⁹ Tura, **Gönül ve Aşk**, s.249.

¹⁶⁴⁰ Kâşânî, **İstılâhâtü’s-Sûfiyye**, s.278.

¹⁶⁴¹ Aclûnî, **Keşfü’l-Hafâ**, I/423,1395.

¹⁶⁴² Bursevî, **Divân** 25/2.

¹⁶⁴³ Karîbî, **Divânçe** 26/3.

“Añla ey cānne için geldiğini kesrete sen

Cān u dilden edesin meylini ol hikmete sen”¹⁶⁴⁶

Câhidî Ahmed Efendi’ye göre hikmetin üç mertebesi vardır. Birinci mertebe, tefekkür ve tezekkür ile ilâhî tecellileri idrâk edip ona uygun davranmaktır. İkinci mertebe, Allâh’ın murâdını gözetmektir. Üçüncü mertebe ise her hâdiseye basîret nûruyla bakmaktır. Hilâfet makamında kişinin hâli budur. ¹⁶⁴⁷

“Her eşyâda bir hikmet komuş ol çün nazar kılsañ

Kemâlâtın etmiş izhâr bilürdün sen anı görsen

Cümle eşyâda zâtını okurduñ çün sebağ alsan

Bunlaruñ cümlesini gör Hağ nice tecellî eyler”¹⁶⁴⁸

Hulûsî Efendi, pîr ile hikmet yoluna girmeyi tavsiye etmektedir. Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî’ye göre tevhid/birlik ya da insanın gizli bir hazine olmasının hikmetinin yolunu anlama, bir kâmil mürşidin riyasetinde gerçekleşir.

“Sen ol hikmet yolın ir kim begim sa’y eylesün ol pîr

Cemî’ esmâlarıñ ‘aynı müsemmasın ‘ayân ol gel”¹⁶⁴⁹

“Kur‘ân-ı nâţık sîreti tevḥîd-i vahdet hikmeti

Âb-ı hayâtı nisbeti ledün ‘âlemdir mürşid”¹⁶⁵⁰

¹⁶⁴⁴ Tek, **Tasavvufta Yüz Basamak**, s.282.

¹⁶⁴⁵ Sâmî, **Divân** 162/5.

¹⁶⁴⁶ Sâmî, **Divân** 198/1.

¹⁶⁴⁷ Kızılar, Ahmed Câhidî Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.311; Câhidî, **Kitabu’n-Nasîha**, vr.110a; Tek, **Tasavvufta Yüz Basamak**, s.283.

¹⁶⁴⁸ Bursevî, **Divân** 55/3.

¹⁶⁴⁹ Hulûsî, **Divân** 290/3.

¹⁶⁵⁰ Sâmî, **Divân** 45/15.

Kâmil mürşidin davranışları da sözü de hikmetsiz değildir. Çünkü o, Hakk'ın ilhamı ile konuşur.

“Sırrı Hakk'ta fânî onun her hâli Hakkânî onun

Bî-nişân nişânı onun halkıñ mübhemidir mürşid

Mürşid olanın kelâmı hikmetsiz zannetme Sâmi

*Selâmet iltizâmı Hakk'ın mülhemidir mürşid”*¹⁶⁵¹

“Kime hikmet verilirse, ona pek çok hayır verilmiştir.” ¹⁶⁵² âyetine göre cihan, hikmeti Hz.Peygamber'den öğrenmiştir. ¹⁶⁵³

*“Rabbim! Bana hikmet ver ve beni iyiler arasına kat.”*¹⁶⁵⁴ âyetinin sırınca mutasavvıflar hem fiili hikmetin hem de sözün hikmetinin peşinde olmuşlardır. Hulûsî Efendi'ye göre de tasavvuf yolu, esasında hikmeti elde etmenin erkânıdır.

“Sen ol hikmet yolın ir kim begim sa'y eylesün ol pîr

*Cemî' esmâlarıñ 'aynı müsemmâsın 'ayân ol gel”*¹⁶⁵⁵

“Hikmet yolın âgâh olup gördüklerin keşf eyledi

*Ķâfdan kâfa hükm eylemek gerçek sezâdır evliya”*¹⁶⁵⁶

¹⁶⁵¹ Sâmi, **Divân** 45/16-17.

¹⁶⁵² **Kur'ân-ı Kerîm**, Bakara Sûresi 2/269.

¹⁶⁵³ Sâmi, **Divân** 209/7.

¹⁶⁵⁴ **Kur'ân-ı Kerîm**, Şu'ârâ Sûresi 26/83.

¹⁶⁵⁵ Hulûsî, **Divân** 290/3.

¹⁶⁵⁶ Hulûsî, **Divân** 34/5.

2.2.3.9 Basîret

Sözlük anlamı olarak basîret; idrak kuvveti, kalp ile görme, bürhân, sezgi, idrak etme, görmek, görüş sahibi olmak, bilmek, kalb gözü, görüp görmeyeceğini anlamak için bakmak, âşîkar olmak, mülâhaza ile idrak edip bilmek, firâset, gibi mânâlara gelmektedir.¹⁶⁵⁷

Tasavvuf ıstılâhı olarak; iman nûru ile nûrlanmış kalbinde Hakk'ın hidâyetiyle perdelerin kaldırılmasıdır. Muytasavvıflar basireti kalbin görmesi olarak tarif etmişlerdir.¹⁶⁵⁸

Hulûsî Efendi'ye göre basîret ile eşyaya nazar edenler tüm kâinata Zât'ın tecellilerini gördükleri için gönüllerinde başka bir iddiayı taşımazlar. Hakk'ı dileyen sâlik dünya ve ukba endişelerinden elini ayağını çekmelidir.

“İşit sem-i basîretle nazar kıl küllü eşyâyı

Görenler şems-i zât-ile niderler dilde davayı”¹⁶⁵⁹

“Dilersen zât-ı Hakk'ı çek elin dünyâ vü 'ukbâdan

Basîretle bakıp seyr eyle esmâyı müsemmadan”¹⁶⁶⁰

Serrâc'a göre de basiret ilâhi sırlara âşinalıktır.¹⁶⁶¹

“Basîret perdesinde işitdiyse hîtâbı

Ki yetmiş biñ hicâbıñ nedir hacc u zekâtın”¹⁶⁶²

¹⁶⁵⁷ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, ss.139-140; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.86, “Basîret”, *DİA*, c.5, s.103.

¹⁶⁵⁸ Sühreverdî, *Avârif*, ss.19-21.

¹⁶⁵⁹ Hulûsî, *Divân* 621/1.

¹⁶⁶⁰ Sâmi, *Divân* 123/1.

¹⁶⁶¹ Serrâc, *el-Lüma'*, s. 299.

¹⁶⁶² Hulûsî, *Divân* 397/7.

Basîret, aklın Hakk'ın nûruyla aydınlamasıdır. Böylece sâlik herşeyin Hak'dan olduğunu bilir. Sâlik, Allâh'ın kast, azim ve irade hususunda onu sırât-ı müstakime sevk ettiğini idrak eder. Şâir Uşşâkî şeyhleri de divanlarında basîret ile âleme bakıp gönül gözüyle eşya ve hâdiseleri okumayı tavsiye etmişlerdir.

“Göz midür yâ söz midür sırr-i nihâni seyr ider

Vücûduñ şehrinde kimdür nazâr kıl gör devr iden

Nefs ile şeytân midür bil bu gönüle cevri iden

Başîret gözünü açup tefekkür eyle sen anı”¹⁶⁶³

1.2.4 Tahakkuka Dair Kavramlar

2.2.4.1 Aşk ve Muhabbet

Aşk terimi, Arapça bir kelime olup sözlükte; “muhabbet”, “tutku”, “abartılı sevgi”, “muhabbetin en ileri seviyesi”, “sevdâ” “sevginin insanın benliğini hükmü altına alması”, “varlığın aslı ve yaratılış gâyesi” gibi anlamlara gelmektedir. ¹⁶⁶⁴Aşk kelimesinin, sarmaşığın kelime kökü olan “aşeka”dan türediği kabul edilmektedir. Âşkta tıpkı sarmaşık gibi sâhibini kuşatır ve onun bütün varlığını yok eder. Tasavvuf terminolojisinde aşk, Hakk'ın isimlerinden biridir.¹⁶⁶⁵ Aşkın kemâli âşıkda sevgilisinden başka herşeyi yakar.¹⁶⁶⁶

Divânlarda aşk ve aşk etrafında oluşan mazmunlar yer yer klasik edebiyat şiiri geleneği doğrultusunda âşığı her zaman mihnet çeken ama bir türlü vuslata eremeyen; sevgiliyi ise aşığa cevri etmekten haz duyan, âşıktan çok rakibe yakınlık

¹⁶⁶³ Bursevî, *Divân* 88/3.

¹⁶⁶⁴ Bardakçı, *Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.173; Cebecioğlu, “Aşk”, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.120; Hucvirî, *Keşfu'l-Mahcûb*, s.445; Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risalesi*, s.495; Uludağ, “Aşk”, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s.58; Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s.112.

¹⁶⁶⁵ Aşka ve âşıklara dair bkz. Fahreddin-i Irâkî Lemaât, Tercüme ve Şerh: Ahmed Avni Konuk, İlkhâf Yayınevi, İstanbul 2011.

¹⁶⁶⁶ Cemâleddin Mahmûd Hulvî, *Câm-ı Dil-Nüvâz*, (Haz.) Sait Okumuş, İnsan Yayınları, İstanbul 2012, s.358; Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukârâ*, s.406.

gösteren¹⁶⁶⁷ birer sembolik karakter olarak yer alsalar da asıl vurgu hep ilâhi aşk üzerinedir. Bu aşk, tasavvufî kozmogonide âlemin yaratılış gâyesi¹⁶⁶⁸, varlığı bir arada tutan sırlı bağıdır. Seyr u sülûk yolları ekberî bir neşve ile aşk ile aşılr. Aşk da kişinin gönlündeki bir hazine olup, aşkla aranan da dâima hakiki hüsn-i mutlak olan Allâh'tır. Allâh kendi Cemâlîni temâşa için mahlûkatı yaratmıştır. Cemâlî'ye göre aşkın sırrıyla âşık, Hakk'ın sıfatlarında fâni olur. Hikmetî'ye göre de aslolan âşıklar defterinin içinde yer almaktır.

“Zâhidâ zühdünü ko gel 'aşka eyle iktidâ

Hakka ırgüren odur idüp seni senden cüdâ¹⁶⁶⁹

'Aşk bilinsin 'aşk-ı yâr et 'Âşık ol ey Hikmetî

Hayf aña kim defter-i 'uşşâk içinde adı yok¹⁶⁷⁰

Aşk yolunda akıl, ciltlerle kitap taşıyan topal merkep gibidir. Oysa aşk “Burak” gibidir.¹⁶⁷¹ Salâhî'ye göre aşk hazinesi kişinin kendi gönlündedir. Kişi aşkı bulmak boşu boşuna başka ufuklarda gaflet ile dolaşmamalı, gönlüne bakmalıdır.

Dünyâya bulaşdıñ gün irdi zevâle

Fevt eyleme vaḳti erkende ara bul¹⁶⁷²

Aşk âleminde enaniyet olmaz.¹⁶⁷³ Aşk sâlikteki varlığı/benliği yakar. Ham olan, olgunlaşmamış kişi, aşkın yakıcı ateşiyle bela iklimde sıkıntı çeker ki vuslat

¹⁶⁶⁷ Agâh Sırrı Levend, **Divân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015, ss.590-598; Ahmet Talât Onay, **Açıklamalı Divân Şiiri Sözlüğü**, (Haz.) Cemal Kurnaz, Kurgan Edebiyat, Ankara 2013, s.77, s.339.

¹⁶⁶⁸ Fuat Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Alfa Yayınları, İstanbul 2014, ss.424-425; Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, ss.204-206; Kılıç, **Sûfi ve Şiir**, s.95.

¹⁶⁶⁹ Cemâlî, **Divân** 5/1.

¹⁶⁷⁰ Hikmetî, **Divân** G.333/8.

¹⁶⁷¹ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.201.

¹⁶⁷² Salâhî **Divân** G.113/6.

¹⁶⁷³ Tanyıldız, “İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-Letâif ve Matmûratu'l Maârif)” ,s.249.

meclisine layık olsun. Bilinmelidir ki “*yakının yakınlığı bizim içinde bulunduğumuz uzağın uzaklığı iledir.*”¹⁶⁷⁴Sevgiliyi/cânânı bulmanın yolu ise cânı vermekten geçer. Aşk-ı mecâziden, aşk-ı hakikiye geçince sâlik, günah, çirkinlik, şer gibi kavramlarla hayata bakmaktan kurtulup her baktığında hüsn-i mutlak’ı görür. Tasavvufta fenâfillâh makamına ermek hâli budur.¹⁶⁷⁵

“Bezm-i vaşla lâyıķ olmaz çün Şalâhî hām olan

*Âteş-i ‘aşķ ile dīg-i miħnet içre eyle cūş*¹⁶⁷⁶

Ķıyan cānān için cānā bulur cānānı ol elbet

*O gözden bir kıatre içse ider bahre vuşul elbet*¹⁶⁷⁷

Aşkın sırrında erilen bir lezzet vardır. Aşkın divânesi devâsını yine derdinden bekler. Âşığa kahır Cemâlîn nazıdır.¹⁶⁷⁸

“Sırr-ı ‘aşķıñ lezzetin zevķ ile idrāk idene

*Cān fedā itmek olur her zevķ-i na ‘mādan elez*¹⁶⁷⁹

“Bütün mecnūnlara ‘ibret-nümā hāl-i perīşānım

*Yine dermānını senden umar dīvâne-i ‘aşķıñ*¹⁶⁸⁰

Aşk ateşi gönülde olduğunda gözden de yaş dökülür.

¹⁶⁷⁴ Nahşebî, *Silku’s –Sulûk*, s.174.

¹⁶⁷⁵ Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, s.425.

¹⁶⁷⁶ Salâhî, *Divân* G.86/7.

¹⁶⁷⁷ Cemâlî, *Divân* 53/1.

¹⁶⁷⁸ Sâmi, *Divân* 106/4 .

¹⁶⁷⁹ Salâhî, *Divân* G./27-5.

¹⁶⁸⁰ Sâmi, *Divân* 143/5.

“Her ne dem ‘aşk âteşi kalbe harâret gönderir

*Dil sehab-ı dîdeden bārân-ı rahmet gönderir”*¹⁶⁸¹

Nefsi galebe çalmak için aşk lâzımdır. Çünkü aşkın gözüyle Hak âşığı mevlânın kudretini şahit olur ki bu bakış mürîdi yokluğun karanlığından kurtarıp hüsn-i mutlaka götürür.¹⁶⁸² Mecnun olan her yerde Leyla’yı gördüğü gibi Hak sevdâlısı da her baktığında Mevlâ’nın kudretini müşahede eder.¹⁶⁸³

“Her kim ki diler eyleye tebyîn-i hakîkât

Dü-dîdesini nûr ile tezyîn-i hakîkât

‘Aynına erişip keşfle yakîn -i hakîkât

Tahmîn ile kâbil mi ki tahmîn -i hakîkât

Ehlinden alır ‘aşk ile dürbîn -i hakîkât

*Aşlından alır şevk ile telkîn -i hakîkât”*¹⁶⁸⁴

Salâhî’ye göre zâhid şunu iyi bilmelidir ki aşk meclisinin şarabı da mürşidin elinden içilir.

“Güş-ı cânıñ aç kelâm-ı hakı zâhid eyle güş

*Gel şarâb-ı bezm-i ‘aşkı pîr elinden eyle nüş”*¹⁶⁸⁵

Bezm-i elestten kopup unsur âlemine gelen âşıklar, aşk şarabını ilk olarak o mecliste tatmışlardır. Bu yüzdendir ki elest bezminden beri sarhoşturlar. Âşıklar muhabbet bahçesinin bülbülü olup o muhabbetten hiç sıkılmazlar, bıkmazlar.

“İçmiş ol ‘ışkıñ şarâbın tâ ezel bezm-i elest

¹⁶⁸¹ Salâhî, **Divân** G.63/1.

¹⁶⁸² Köprülü, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, s.424.

¹⁶⁸³ Sâmi, **Divân** 53/1.

¹⁶⁸⁴ Sâmi, **Divân**, 29/1.

¹⁶⁸⁵ Salâhî, **Divân** G86-1.

Çünkü dir kâlû belâdan mest olan mestâneyi”¹⁶⁸⁶

Hikmetî’ye göre Hz.Peygamber’e aşk ise öyle bir nimettir ki devlet olarak sâlike yeter de ondan hiç bıkmaz. ¹⁶⁸⁷

“Sana ‘âşık olana ‘aşkı ona devlet yeter

Fahr-i âlem Mustafa’dan zerrece himmet yeter”¹⁶⁸⁸

Muhabbet, sâhili olmayan bir umman, sonu olmayan bir gece, devâsı olmayan bir derttir. ¹⁶⁸⁹Aşk insanın idrakinin üzerinde olup kavuşma ve vuslattan daha öte bir şeydir. Seyr ü sulûkun son makamları da mârifet ve muhabbettir. ¹⁶⁹⁰

2.2.4.2 Vecd-Vücûd-Tevâcüd

Vecd, sözlükte; istiğrak durumu, yitiğini, bulmak, dalgınlık, elde etmek, bilmek, aşk, heyecan gibi anlamlara gelmektedir. ¹⁶⁹¹ Tasavvuf terimi olarak vecd, *ilâhî bir lütfu olarak kalbe doğan manevî çarpıntı*” demektir. Vecd *“tekellüfsüz kalbe gelen bir haldir.”* Geldiği zaman kalbi Hakk’a yöneltir. Bu hâl çoğu kere bir anda parlayıp ardından çok çabuk bir şekilde yok olan şimşeğe benzetilmiştir. ¹⁶⁹²

Tevâcüd ise vecdi elde etme gayreti ve isteği neticesinde vecde gelmeye çalışma olup vecden sonra gelir. Bu daha çok sahibinde bulunmayan bir hâl ve sıfatı varmış gibi gösterme gibi bir temâruz ve tecâhül hâlidir. Bu anlamda tevâcüd, vecde ermediği halde kişinin hâlini zorlamasıdır. Vücûd ise vecd halinden sonra olur. Bu hâl vecd halinden yükselenlerin ulaştığı mertebedir. Vücûd, mürîdin bütün beşerî sıfatlardan tamamen sıyrıldıktan sonra Hakk’ı bulmasıdır. ¹⁶⁹³

¹⁶⁸⁶ Hulûsî, *Divân* 468/2.

¹⁶⁸⁷ Hikmetî, *Divân* G.42/1.

¹⁶⁸⁸ Câhidî, *Divân* 43/1.

¹⁶⁸⁹ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.85.

¹⁶⁹⁰ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukârâ*, s.408; Schimmel, *İslâmın Mistik Boyutları*, s.188.

¹⁶⁹¹ Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, c.3, s.585.

¹⁶⁹² Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukârâ*, s.412; Cürcânî, *Ta’rifat*, s.113; Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.21.

¹⁶⁹³ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.23; Semih Ceyhan, “Vecd”, *DİA*, İstanbul 2012, c.47, s. 583; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, s. 383; Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, s.1711.

Sûfi tevhidin misafiridir. Onun için içe doğru derinleşir. Onun ufku gönlünün derinliklerindedir. Vecd halindeki sâlikin, aşk ateşi ile tüm benliği öyle yanar ki sonunda mahv olur. Aslında tasavvufî bir terim olarak müridin alışkanlıklarından gelen kötü fiil ve davranışlarını yok edip yerine iyilerini koyması mahv ve isbâtı olarak ifade edilmiştir. ¹⁶⁹⁴ Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'ye göre ise sâlikin nefsanî sıfatlarını yok etmesi mahv, bunun yerine rûhânî sıfatları koyması ise isbâttır. Diğer bir tabirle mahv, alışlagelen sıfatların izalesi iken kullukta hükümlerin yerleştirilip, karakter haline getirilmesi ise isbat'tır. Mahv, üç yolla olur. Zellenin mahvı ibadetlerin isbâtıyla, gafletin mahvı tasavvufî makamlarda seyr eylemekle, mürîdi Hak'tan alıkoyan hususların mahvı ise Hakk'a vuslatla, kendine ait benliğin mahvı ise Hakk'ın birliğini müşâhede ile olmaktadır. Bu anlamda fenâ beğenilmeyen sıfatların düşmesi iken övülen, arzu edilen sıfatların kalması da bekâdır. ¹⁶⁹⁵ “*Allâh dilediğini mahv, dilediğini isbat eder.*”¹⁶⁹⁶ Sâmî Efendi'ye göre benlik, Hak aşkında ancak yok edilir.

“Mahv edip Sâmi Niyâzî 'aşka Hak'ta varlığın

*Bil bekâ-yı lâ-yezâl ile bekâdır gönlümüz”*¹⁶⁹⁷

Şevk ile öyle vecde gelir ki sâlik, ezel feyzinin verdiği zevk ile hayrân olup her iki âlemin sevdasından geçer.

“‘Aşk ile mestân olalı şevk ile hayrân olalı

*Müstağni-i hür-ı cinân feyz-i ezel ezvâkımız”*¹⁶⁹⁸

Aşk şarabından kana kana içmiş, sevgilinin ateşine yanan âşık her dâim yanarak vecde gelir. O vecd ile pervâne gibi sema eder de ateşi bile nûr olur. ¹⁶⁹⁹ İrfan mektebi tasavvufun başlangıcı söz ve kelâm neticesi de vecd ile hâl'dir. ¹⁷⁰⁰

¹⁶⁹⁴Uludağ, “Mahv ve İsbat”, **DİA**, İstanbul 2003, c.27, s. 396.

¹⁶⁹⁵ Sâmî, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 59-60; Ziyaüddin-i Nahşebî, **Silku's-Sulûk**, İnsan Yayınları, İstanbul 1999, s.30.

¹⁶⁹⁶ **Kur'ân-ı Kerîm**, Ra'd 12/31.

¹⁶⁹⁷ Sâmî, **Divân** s.85/9.

¹⁶⁹⁸ Sâmî, **Divân** 77/4.

2.2.4.3 Cezbe

Cezbe, Allâh'ın, seyr ü sülûk mertebelerini sâlike kolaylaştırması ve onu mânevî makamlara çekmesidir¹⁷⁰¹ Şu fâni âlem içinde divâne olsun olmasın her sâlike lâzım olan Allâh aşkının cezbesidir. Rivâyete göre İbrahim b. Edhem böyle bir cezbe ile tevbe edip seyr u sülûk etmiştir.¹⁷⁰²

“Cezbe-i ‘aşk-ı Hudâdır sâlike lâzım olan

‘Âlem içre şûretâ dîvâne olsun olmasın”¹⁷⁰³

Sâmi Efendi'ye göre cezbe aşkın bir dersidir. Devâsı da yine aşktır.

“Bil ders-i ‘aşkıdır cezbe-i seyyâr-ı mülk-i müntehâ

Derde devâ ‘aşk olduğun bilmez meğer dermân arar”¹⁷⁰⁴

Sûfiler: “Allâh dilediğini kendine çeker”¹⁷⁰⁵ âyetini cezbeyle delil sayarlar. Bu anlamda “cezbe” Hakk'ın kulu kendine çekmesi olarak tarif edilirken bu cezbeyle müridin tüm duyguları ile Allâh'a kavuşmayı arzu etmesi “aşk” olarak vasfedilmiştir.¹⁷⁰⁶

“Darbe-i zıkr ile müstağrak olup mevtâlarız

Cezbe-i Hak'tan hayât-ı kuds ile ihyâlarız”¹⁷⁰⁷

Cemâlî'ye göre Hakk'ın cezbesine düşen âşık, ah u zâr ile elinde olmadan devrân ve semâya başlar.

¹⁶⁹⁹ Hüsni, **Divân** 55/5.

¹⁷⁰⁰ Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.1,s.25.

¹⁷⁰¹ Kâşânî, **Istılâhâtü's-Sûfiyye**, s.239;Erginli, **Metinlerle Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s.178.

¹⁷⁰² Kâşânî, **Istılâhâtü's-Sûfiyye**, s.239.

¹⁷⁰³ Salâhî, **Divân** G.123/4.

¹⁷⁰⁴ Sâmi, **Divân** 62/7.

¹⁷⁰⁵ **Kur'ân-ı Kerîm**, Şura Sûresi 42/13.

¹⁷⁰⁶ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.206.

¹⁷⁰⁷ Sâmi, **Divân** 76/1.

“Cezbe-i Hakka düşen bî-ihtiyâr

Âh u zâr ile ider devr ü sema”¹⁷⁰⁸

2.2.4.4 Hayret- Hayrân

Hayret, Allâh’a karşı korku ve rızâ ile tevekkül ve ümit arasında bir haldir. Bu hâl âriflerin kalblerine gelir.¹⁷⁰⁹ Ankaravî’ye göre hayret, biri memdûh biri mezmûm olmak üzere ikiye ayrılır. İlki Hakk’ın tecellileri karşısında hayrettir. İkincisi ise mâsivâ kaynaklı hayrettir.¹⁷¹⁰

Hazmi Tura’ya göre hayret hâlindeki salikler, aşkın meyinden sermest olup başka kadeh bilmedikleri gibi hayret vaktinde olduklarından sabah ve akşam ne vakittir ondan da haberleri yoktur.

“O kim mest-i mey-i ‘aşkdır özge cām bilmezler

Dem-i hayrettedirler vakt-i subh u şām bilmezler

Seni senden dilerler başka hiç bir kām bilmezler

Ararlar Zât-ı pâkin bir nefes-i ârām bilmezler.

Onun çün Kābe-i kûyinde hep devvārın olmuşlar”¹⁷¹¹

Salâhî’ye göre hayret denizine gark olmuş gönül kıyıya erişir mi bilinmez. Âh ile gittikçe artan bir hararetle tutuşan bu derd, cihanın yakıcılığı ve soğukluğuyla diner mi o dâhi bilinmez.

“Göñül ‘ummân-ı hayretde ne yaña ‘azm ider bilmem

İrer mi sâhile yohsa bu hâl ile gider bilmem”¹⁷¹²

¹⁷⁰⁸ Cemâlî, *Divân* 92/6.

¹⁷⁰⁹ Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri Ve Deyimleri Sözlüğü*, s. 260.

¹⁷¹⁰ Ankaravî, *Minhâcü’l-Fukarâ*, s.419.

¹⁷¹¹ Hazmi, *Divân* 31/2.

¹⁷¹² Salâhî, *Divân* G.115/1.

“Al beni nefsiñ elinden zātuña hayrân kıl

Nâr-ı ‘aşkuñ cür‘asından şun ebed peymâne”¹⁷¹³

2.2.4.5 Heybet-Üns

Heybet, Cenâb-ı Allah’a dostluğun gerektirdiği hayâ duygusuyla endişe hâlidir. Üns ise lâhî Cemâlî temâşâ etmekten haz alıp sâlikin kendi nefsinden uzaklaşmasıdır.¹⁷¹⁴ Aslında kabz ve bastın üstünde heybet ve üns, iki mânevi haldir. Korku ve saygı hislerinin uyandıran heybet, kabzın, alışmak ve yakınlaşmak anlamında üns de bastın yukarı derecesidir.¹⁷¹⁵ Tasavvufî bir kavram olarak kabz bir hâl olup mürîdin kalbine gelen manevî sıkıntı, buhran, huzursuzluk sebebiyle hissettiği durgunluk ve sıkıntı halini, buna karşın olarak kullanılan bast ise manevî ve rûhî neşelenme ve sevinme durumunu ifade etmektedir. Aslında korku ve ümit nefis makamında ağır basan haller iken kabz ve bast ise kalp mertebesinin halleridir. Mürîd bazen de dış görünüşü itibari ile neşeli görünürken batını/içi hüznü olur. Bazen de hem içte hem de dışta bast hâli mürîde hâkim olur. Aslında çoğu kere sahvın neticesinde kabz gelirken, sekrin neticesinde de bast gelir. Sâlik çoğu kere bu ikisi arasındaki farkı bilmez.¹⁷¹⁶ Havf ve recâ hâlinden sonra kabz ve bast hâli meydana gelir. “*Allâh hem sıkar(kabz); hem de açar (bast)*”¹⁷¹⁷ âyetindeki kabz ve bast hâline işaret vardır.¹⁷¹⁸

“Celâlınden olur feyz-i cemâli nev-be-nev zâhir

*Olur kahrında lutfu muzmer ammâ âşikâr olmaz”*¹⁷¹⁹

Sâmi Efendi’ye göre dervişlerin nimete şükür, mihnete sabır ve zikir ile ünsiyetleri bir an değil, zamanın her ânına yayılmıştır.

¹⁷¹³ Câhidî, *Divân* 95/4.

¹⁷¹⁴ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.26; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, ss. 165, s.368.

¹⁷¹⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.211.

¹⁷¹⁶ Uludağ, *Tasavvufun Dili*, ss.444-448; Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.19.

¹⁷¹⁷ *Kur’ân-ı Kerîm*, Bakara Sûresi 2/245.

¹⁷¹⁸ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.211.

¹⁷¹⁹ Salâhî, *Divân* G.73/6.

“Dervîşleriñ Hakk’a şükri ni’mete miñnete şabrı

*Ünsiyyeti Mevlâ zikri halî degil her ân olur”*¹⁷²⁰

2.2.4.6 Cem-Fark

Mevcudât olmaksızın Hakk’ı görmeyi ifade eden cem‘ terimi, fark terimi ile birlikte kullanılır. Cem hâli tam bir ittisâl hâli olup kulun rûhen, zihnen ve kalben Hak’la beraber olma hâli ve idrâkidir. Bu makamda sâlik halktan yüz çevirip Hakk’a yönelir.¹⁷²¹

“Hâlıkun dîdârına âyînedür cümle cihân

Cân u dil levhinde rûşen cem‘ olur ammâ nihân

Görinen gören nedür yâ göz midür gören hemân

*Bilmegi bil bilmegi bil bildüğün bilmek degül”*¹⁷²²

Fark ise cem hâlinin aksine kişinin halkı ve kulluğunu müşâhede etmesidir. Cem‘den daha mükemmel ve daha üstün hâle ise cemu’l-cem denir. Cem‘ kişinin eşyayı Hak’la kâim görüp kendini güç ve kuvvetten soyutlaması, cemu’l-cem ise mahv ve mâsivâdan tamamıyla fânî olmasıdır.¹⁷²³ Afîfî’ye göre “Cem” sâlikin tasavvuftaki fenâ hâli olup kul ile Rabbi arasında gayrının olmaması iken “fark” ise bu ayrımın olduğu hâldir.¹⁷²⁴

Salâhî’ye göre ise “fark’ı olmayanın ‘ubûdiyyeti olmaz ve cem’i olmayanın ise ma‘rifeti olmaz”.¹⁷²⁵

Abdurrahman Sâmi’ye göre halkın fiil, sıfat ve zâtını Hak ile kâim görmek cem‘ makamı iken, Hak’ta fânî olup halkı şuhûddan beri olmanın adı da cemu’l-

¹⁷²⁰ Sâmi, *Divân* 80/8.

¹⁷²¹ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.32; Şimşek, *Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*, s.72.

¹⁷²² Memicân, *Divânçe* 16/2.

¹⁷²³ Tek, *Tasavvufta Yüz Basamak*, s.311.

¹⁷²⁴ Afîfî, *Fusûsu’l-Hikem Okumaları İçin Anahtar*, (Terc.)Ekrem Demirli, İz Yayıncılık, İstanbul 2011, s.170.

¹⁷²⁵ Arıcı, “Salâhî’nin Tasavvufî Şiir Şerhleri”, s.77.

cem ‘dir. Cemu ‘l-cem ‘ hâinden sonra Hak ile kâim olarak halkın arasına dönmek ise fark-ı sânidir.¹⁷²⁶

“Dilin tevhîd şîfât-ı zât müsemmâ ism-i esmâî

Eḥad Vāḥid Şamed cem ‘in bilen şāhib-zamān söyler”¹⁷²⁷

“Seyr-i Vāḥid ol Eḥad ‘den vahdet-i ḥalvet yolın

Ol Şamed cem ‘inde cem ‘i vaşlını şān oldu Hū”¹⁷²⁸

Zâhire bakıp aldananlar, ne kesrette vahdetin zuhûrunu ne de vahdette kesretin zuhûrunu¹⁷²⁹ ifade eden cem ‘u ‘l- fark ‘ı anlayamazlar.

“Anlamāz zāhid bizim cem ‘ u fark farkımız

Kāşif-i sırr-ı suḥan perverde-i eṣrākıyuz”¹⁷³⁰

1.2.5 İbadet ve Ahlâka Dâir Kavramlar

2.2.5.1 Edep

Zerâfet, güzel ahlâk, nefsin terbiye edilmesi gibi anlamlara gelen edeb ıstılahta Allâh ‘a yönelip mâsivayı terk etmektir.¹⁷³¹ Tasavvuf yolunda edep, meşakkat, zahmed, cefa ile safâ arasındaki sınırı muhafaza edip Allâh ‘ın koyduğu sınırları aşmamaktır.¹⁷³² Edeb yolunda ilerleyen seyr u sülûkunda rızâ makamına vâsıl olur. Çünkü kul, kulluğu ve itaati vesilesiyle cennete, ibadetindeki edebi vesilesiyle de Allâh ‘a vâsıl olur. Bu hususta hizmette edebe riâyet etmek, hizmetin

¹⁷²⁶ Sâmi, *Mi‘yâru‘l-Evliyâ*, s. 62; Yüstra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî”, s.85.

¹⁷²⁷ Hulûsî, *Divân* 145/4.

¹⁷²⁸ Hulûsî, *Divân* 458/3.

¹⁷²⁹ Selâmi Şimşek, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Litera Yayıncılık, İstanbul 2017, s.373.

¹⁷³⁰ Rüşdî, *Divân* G. 113 / 5.

¹⁷³¹ Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s.133.

¹⁷³² İhsan Sosyaldı, “Salâhddîn-i Uşşâkî ‘nin Tasavvuf Felsefesi-Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Ankara 2002, s.11.

kendisinden daha üstün kabul edilmiştir.¹⁷³³ Mevlâ'ya yakınlık edebi öğrenmekle mümkündür.¹⁷³⁴

“Bil ki tahşîl-i edebdir kurb-ı Mevlâ'ya sebep

Bî-edeb ef'âl-i bedden hârib ol insân isen”¹⁷³⁵

Gâflet, yaratılış gâyesi ni bilemeyip, yaşadığı hâdiselerden ders almayan ve edep dersinden mahrum kalan kimsenin vasıfları olarak zikredilmiştir.

“İy gâfil sen bu cihânda bir hişşedâr olmaduñ

Geçdi cömriñ gâflet-ile edeb erkân almaduñ

Fırsatı fevt eyleyüp derdüne dermân kılmaduñ

Kıl bu derdüne ‘ilâc yoğsa helâk eyler seni”¹⁷³⁶

2.2.5.2 Sabır

Sabır elem ve belâlardan Hak'tan gayrıya şikâyet etmeyi kesip, izzet ile sıkıntı ve meşakatlere göğüs germektir.¹⁷³⁷

“Cefâya şabr iden şâyeste-i ihsân olur elbet

Aña tes'îr-i iklîm-i vefâ âsân olur elbet”¹⁷³⁸

Ömer Karîbî'ye göre de mihnet ve gam çekmeyen dermanın da ne olduğunu bilmez.¹⁷³⁹ Câhidî'ye göre bu dünyanın imtihan dünyası olduğu unutulmadan Hz.Eyyûb gibi belâlara sabredilmelidir.

“Câhidî aldanub kalma bu yirde

¹⁷³³ Nahşebî, *Silku's-Sulûk*, s.240; Kuşeyrî, *Risâle*, s.372.

¹⁷³⁴ Câhidî, *Divân* 105/12.

¹⁷³⁵ Câhidî, *Divân* 126/8.

¹⁷³⁶ Bursevî, *Divân* 68/1.

¹⁷³⁷ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.341; Kılıç, *Tasavvufa Giriş*, s.38.

¹⁷³⁸ Salâhî, *Divân* G.12-1.

¹⁷³⁹ Karîbî, *Divânçe* 32/7.

Nice seniñ gibi kondı bu yurda

Eyyüb gibi sen de şabr eyle derde

*Şabırdır çāresi elden ne gelür*¹⁷⁴⁰

Sabır, her zaman ve her yerde güzel olmakla birlikte Allâh’tan uzak kalmadaki sabır kötü bir şeydir.¹⁷⁴¹ Âşığın orda sabrı kalmaz.

“Elest bezminden kelāmıñ sem ‘ine ‘aks edeli

*Şabr u qarārım kalmadı mestāne geldim tā ezel*¹⁷⁴²

Hulûsî, sabr ismine mazhar olup, sabır ve tevekkül ile ateş bahçesi, gül bahçesine dönüşen Hz. İbrahim gibi Allah’ın “Sabır” ismine mazhar olmayı niyâz etmektedir.

“Ey Hudā yā Rabb meni şabr ismine mazhar düşür

*Nār-ı İbrāhim gibi bāğ-ı İrem kıl Rabbenā*¹⁷⁴³

Sabır, tasavvuf terminolojisinde üç başlık altında incelenmiştir. Bunlardan biri kulluğa sabır, diğeri, mâsivâyâ sabır üçüncüsü de belâ ve sıkıntılara sabırdır.¹⁷⁴⁴

2.2.5.3 Tevekkül

Tevekkül, güvenme, teslim etme, bel bağlama demektir¹⁷⁴⁵. Tasavvuf ıstılahatında ise sadece Allâh’a dayanma, insanların elinde bulunanlardan ümidinî kesme, kendi güç ve kuvvetine itimat etmeme anlamına gelmektedir. Tevekkülün kanaât ile arasında doğrudan bir münasebet bulunur. Çünkü kanaâti olmayanın tevekkülü olmayacağı gibi tevekkülü olmayanın teslimiyeti de söz konusu

¹⁷⁴⁰ Cāhidî, *Divân* 97/6.

¹⁷⁴¹ Kuşeyrî, *Risâle*, s.273.

¹⁷⁴² Sâmi, *Divân* 139/2.

¹⁷⁴³ Hulûsî, *Divân* ¾.

¹⁷⁴⁴ Ankaravî, *Minhâcü'l-Fukarâ*, s.345.

¹⁷⁴⁵ Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.147.

değildir.¹⁷⁴⁶ Kalbin ameli tevekkül, sözü ise tevhiddir.¹⁷⁴⁷ Tevekkül eden kişinin yardımcısı Allâh'tır.¹⁷⁴⁸

Sâlahî'ye göre sâlik tevhidi yakalayamadan tevekkül edemez. Sâlik tevekkül edip tevfiz makamını yakalamalı ki gönlüne Hak tecelli etsin. Kanaât ve tevekkül yoluna giren sâlikler Mevlâ'nın hazinelerinden nasiplenirler.

“Kârı tefvîz it Hudâ'ya tâ ide ikbâl bâl

Bir dile kılmaz tecelli var ise efkâr-ı kâr”¹⁷⁴⁹

“Pes kanâ'atle tevekkül râhına sâlikleriz

Kenz-i Mevlâdan zühûr itmekdedir a'kârımız

Hakk'a tefvîk-i umûr it çık aradan sâlim ol

Bu menâzil seyrin itmişdir kamu ebrârımız”¹⁷⁵⁰

Sâmi Efendiye göre sâlik Allah için yine O'nun rızasına teslim olmalıdır. Tevekkül hususunda Hz. İbrahim'i, belâ ve musibetlere tahammül hususunda da Hz. İsa'yı kendine rehber edinmelidir.

“Daği gayret ide li'llâh daği hürmet ide li'llâh

Rızâdır bi-kağâ-i'llâh daği teslîm kıla li'llâh

¹⁷⁴⁶ Cürçânî , **Ta'rîfat**, s.109; Erginli, **Metinlerle Tasavvufî Terimler Sözlüğü**, s.1091; Nahşebî , **Silku's-Sulûk**, s.17.

¹⁷⁴⁷ Kuşeyrî, **Risâle**, ss.248-249.

¹⁷⁴⁸ Karîbî, **Divânçe** 94/4.

¹⁷⁴⁹ Salâhî, **Divân** G.55/6.

¹⁷⁵⁰ Salâhî, **Divân** G.18/19.

Tevekkül çün Halîlü'llâh şabırdır çün Neciyyü'llâh

Taḥammül hem zühddür hem ḳanā'at mîsl-i Rūḫü'llâh"¹⁷⁵¹

Tevekkül, Allâh'a sımsıkı dayanıp ve O'na itimat edip sâlikin her işini Allâh'a havale etmesidir.¹⁷⁵² Allâh'ın elinde mevt gibi olmaktır. Bu da Allâh'a teslim olmanın göstergesidir. Aslında bu teslimiyet, tevekkülü, tevfi zi ve rızâ makamını da içine alacak kadar geniş tir.¹⁷⁵³ Abdurrahman Sâmi-i Uşşâkî'ye göre ârif olan her iki âleme de toz taneciği kadar bile olsa meyletmez. Ârif her hadisenin Allâh'ın emri ile olduğunu bilir. O, tevfi z ehli olup tevekkül eder.¹⁷⁵⁴

2.2.5.4 Rızâ

Rızâ, sözlükte gadap ve öfkenin zıddı olup sızlanmama, yakınmama anlamlarına gelir.¹⁷⁵⁵ Tasavvufta ise rızâ, sâlikin Allâh'ın takdirinden hoşnut olması hâlidir.¹⁷⁵⁶ Sûfilere göre, Allâh'la olan için hâlinde korku, endişe olmadığı gibi; Allâh'tan başkasıyla olan için de rahat yoktur.¹⁷⁵⁷

Rızâ, sâlikin ihtiyaçlarını yalnızca Allâh'a arz edip onun verdiği ne de kanaât etmektir. Sâlik bilir ki Allâh'ın kuldân râzı olması kulunda ondan râzı olmasıdır.¹⁷⁵⁸

"Ḥazret-i Rezzâḳ'a ancaḳ eyle 'arz-ı ihtiyâc

Vir digine ḳâni' ol eyle rızâsın başa tâc"¹⁷⁵⁹

¹⁷⁵¹ Sâmi, **Kenzü'l-Ârifîn** 869/870

¹⁷⁵² "Ebedi ve dâima diri olan Allâh'a güvenip dayan. O'nu hamd ile tesbih et. Kullarının günahlarını O'nun bilmesi yeter." **Kur'ân-ı Kerîm**, Furkân Sûresi, 25/58.

¹⁷⁵³ Kuşeyrî, **Risâle**, s.249; Kübrâ, **Tasavvufî Hayat**, s.80; Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, s. 56.

¹⁷⁵⁴ Sâmi, **Divân** 37/6-7.

¹⁷⁵⁵ Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.152.

¹⁷⁵⁶ Uludağ, "Rızâ", **DİA**, c.35, s.56.

¹⁷⁵⁷ Nahşebî, **Silku's-Sulûk**, s.188; Sâmi, **Divân** 140/10.

¹⁷⁵⁸ Abdülhakim Arvasî, **Tasavvuf Bahçeleri**, (Haz.) Necip Fazıl Kısakürek, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul 2009. s.76.

¹⁷⁵⁹ Salâhî, **Divân** G.15/1.

Rızâ hâli, hangi hâl ve makam olursa olsun, şikâyet hâlinin ortadan kalkması ve musibetler hükmünü icra ederken mürîdin sükûn içinde bulunmasıdır. Nefsini seven onu fazla beslememelidir. ¹⁷⁶⁰Sâlikin Rabbinden râzı olması ise nefsanî arzularından sıyrılmasına bağlıdır. ¹⁷⁶¹

“Rızâ” üç mertebede değerlendirilmiştir. İlk olarak sâlikin Allâh’ın rızâsına uygun işlerde bulunmasıdır. İkinci olarak Allâh’ın hükümlerinden râzı olmasıdır. Üçüncü mertebe olarak da Allâh ne dilerse o da onu dilemesidir. ¹⁷⁶²Aşka düşen her belâ ve sıkıntıya rızâ gösterir.

“İşka düşdi dir belâya vü kazâ oldu rızâ

Himmet-i pîrâna erdi didiler hünkâr aña

Bir güzel giymiş kuşanmış bak ‘anâsır tonların

Tâlib-i dünyâ olanlar verme mi ikrâr aña”¹⁷⁶³

2.2.5.5 Zühd

Sözlükte “bir şeye meyletmeyi terk etmek, herhangi bir şeye rağbet etmemek, sakınmak, ne varlığa sevinip ne de herhangi bir şeyin yokluğuna üzülmemek, Allâh’a ve uhrevî işlere yönelmek anlamlarına” gelir. ¹⁷⁶⁴ Uşşâkî meşâyihî Ahmed Câhidî Efendi’ye göre zühd manevî makamlardan biridir. Zühdü üç başlık altında değerlendiren Câhidî’ye göre zühdün ilki şüpheli şeylerden kaçınma, günahkârlar ile muhabbeti ve sohbeti kesip sâdıklar ile beraber olma, ikincisi Hz. Peygamber’in

¹⁷⁶⁰ Hulûsî, *Divân* 179/1.

¹⁷⁶¹ Kuşeyrî, *Risâle*, ss.278-279.

¹⁷⁶² Kızılar, Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Anlayışı, s.228.

¹⁷⁶³ Hulûsî, *Divân* 26/2-3.

¹⁷⁶⁴ Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.133; Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.179.

sünnetiyle hayatını bezeme, üçüncüsü olarak da her hâlinin Allâh'tan geldiğini bilip o hâle râzı olmalıdır.¹⁷⁶⁵

Cürcânî'ye göre de zühd dünyadan yüz çevirip ahiret hayatının rahatı için dünyevi zevklerden vaçgeçmektir.¹⁷⁶⁶

“İy göñül gel senüñ ile mest ü hayrân olalum

Zühd ü takvâ içre dâ'im baħr [ü] 'ummân olalum

Halvet [ü] 'uzletde iy dil zâr u giryân olalum

Fahr-i 'âlem Muştafâ yolında kurbân olalum”¹⁷⁶⁷

Salâhî kesreti kiliseye, vahdet camiye; zühd ve takvayı da Mescid-i Aksâ'ya benzetmiştir. Yine aşkı meyhaneye, zühdü de mescide benzetmiştir.

“Maķâm-ı zühd ü takvâ Mescid-i Akşâ idiñ gūyâ

Şarâb-ı 'aşķ ile memlû 'aceb mey-hâneye döndün”¹⁷⁶⁸

“Kâbil-i hey'et olup olmuş heyûliyyü'l-mizâc

Zühd ile mescid olur hem 'aşķ ile meyhânedir”¹⁷⁶⁹

2.2.5.6 İstikâmet

İstikâmet, dosdoğru hareket etmek, yaptığı işlerin hakkını vererek yapmak demektir.¹⁷⁷⁰ Tasavvuf ıstılâhında ise istikâmet; bezmi ezelde verilen ahde sadık kalmak, vefâlı olmak, haddi aşmayıp dîni yaşama hususunda istikrarlı olmak,

¹⁷⁶⁵Çamlıca, “Ahmed Câhidî'nin Nasihatnâme ve Tevhid-i Zât Adlı Risâleler'inin Tahlili”,ss.246-247.

¹⁷⁶⁶ Cürcânî, **Ta'rifât**, s.120.

¹⁷⁶⁷ Memîcân, **Divânçe** 20/1.

¹⁷⁶⁸ Salâhî, **Divân** G.109/ 4.

¹⁷⁶⁹ Salâhî, **Divân** 50/2.

¹⁷⁷⁰ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.182.

yemede, içmede, giyimde velhâsıl her konuda ifrat ve tefritten sakınarak orta yolu yolu tercih etmektir.¹⁷⁷¹ İstikâmet eserlerde sırat köprüsüne benzetilmiştir. ¹⁷⁷²Hulûsî Efendi'ye göre istikâmet yollarını takip etmek isteyen derviş, pîr yani mürşidin izinden ayrılmamalıdır.

“İstikâmet yollarına pîr izinden yol gider

İzle dervişler izin gör ne hoş bâzârımız”¹⁷⁷³

İstikâmet, yaşadığı zaman içinde kıyametin kopup huzurda olduğunu müşahade etmektir. İstikâmet sâhibi sözde istikâmeti sağlamak için gıybeti terk eder; hareketlerinde istikâmeti sağlamak için de mâsivâyı terk eder. Bundan dolayı istikâmet halleri tamam eyleyen bir derecedir.¹⁷⁷⁴

Hulûsî Efendi'ye göre istikâmet yollarını, fenâfillâh olup Hak aşığı olanlar bilir.

“İstikâmet yollarının mazharı ‘uşşâk olandan

Min ledün dersin okuyup mekteb-i ra'nâyı gör gel”¹⁷⁷⁵

“Râh-ı Hakda istikâmet gözleyip hem-vâr var

Müstakîm ol muḳbil ol tâ olmaya idbâr bâr”¹⁷⁷⁶

“Dilâ faḳr-ı fenâ-fi'llâh bu yolda ḥânedân ol gel

Bilürsün istikâmetde sözün kevser şarâb oldu”¹⁷⁷⁷

¹⁷⁷¹Cürcânî , **Ta'rifât**, s.73; Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, ss.404-405.

¹⁷⁷²Sâmi, **Divân** 140/8.

¹⁷⁷³Hulûsî, **Divân** 165/2.

¹⁷⁷⁴Kuşeyrî, **Risâle**, s.288.

¹⁷⁷⁵Hulûsî, **Divân** 292/3.

¹⁷⁷⁶Salâhî, **Divân** 55/1.

Hüsn-i Gülzârî'ye göre sâlik istikâmet yolundan ayırmamak için Hakk'a dua etmelidir. Nefs-i emmarenin ve şeytanın yoldan çıkarmaması için Hudâ'ya yalvarmalıdır.

“Gel kerem kıl beni şeytân elinde etme esir,

Nefs-i emmâreye zebun eyleme beni Hüdâ

Hâlîme teraḥḥum kılıp dergāhtan red eyleme,

Dâ ‘ima rahmete muhtaç dergāhında ben gedā” ¹⁷⁷⁸

Sâlik istikâmet sahibi olmazsa bulunduğu makamdan ileri gidemeyeceği gibi seyr u sülûkunu da sağlam binâ edemediği için tamamlayamaz. Sâlikin işleri istikâmet ile kemâl bulur.¹⁷⁷⁹ Kâmil bir mürşidin izinden gidip hakiki zühdün peşinde olma hep istikâmet yollarına ermek içindir.

“Tutdı kim kâmil yedin bende-i ḥünkârımız

Zühdinî taḥkîk olam dir ise ikrārımız

İstikâmet yollarına pîr izinden yol gider

İzle dervîşler izin gör ne hoş pazarımız” ¹⁷⁸⁰

İstikâmetin üç derecesi vardır. Bunlardan ilki nefsin terbiye edilmesi, ikincisi kalbin tehzib edilip güzelleştirilmesi, sırrın da Hakk'a yaklaştırılmasıdır.¹⁷⁸¹

¹⁷⁷⁷ Hulûsî, **Divân** 631/4.

¹⁷⁷⁸ Hüsnî, **Divân** 83/3.

¹⁷⁷⁹ Kuşeyrî, **Risâle**, s.288.

¹⁷⁸⁰ Hulûsî, **Divân** 165/1-2.

¹⁷⁸¹ Cürcânî, **Ta‘rifât**, s.74.

1.2.6 Tarikat ile İlgili Kavramlar

Tarikat, lügatte, tutulan yol, izlenecek usûl, hâl ve durum demektir. Tasavvuf düşüncesi başta zahitlik şeklinde zuhur etmiş daha sonraları kurumsallaşarak tarikatları oluşturmuştur. Tekye, zaviye, dergâh ve âsitane gibi kurumlar ile tarikatlar yaygınlaşmışlardır. Hiyerarşik bir çerçevede tedavül eden oldukça karışık bir doktrinler dizisine dönüşen tasavvuf düşüncesi ve onun kurumsallaşma hali tarikatlar, XII yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar yaygınlaşmışlar, XX. yüzyılın başlarında manevi ve kurumsal çöküntü yaşamış olsalar da son dönemlerde yeniden canlanmışlardır.¹⁷⁸²

Tasavvufta ise, mürşid veya şeyh diye isimlendirilen bir öğretmen nezâretinde mürîd veya tâlibin rûhî kuvvetleri terbiye, nefsi tezkiye ve Allâh'a ulaşma yolunda takip ettiği usûle denmektedir. Tasavvuf kuramcılarının çoğu tarikatı iman, İslâm, ihsan çerçevesinde gerçekleşen manevi yolculuğun kurumsallaşması olarak tarif etmişlerdir.¹⁷⁸³ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında tarikat kelimesi hem terim hem de temel anlamında kullanılmıştır.¹⁷⁸⁴

İhlâs, sâlikin amellerini görmezlikten gelip Allâh'tan başkasına onları göstermeme gayreti içinde olmasıdır.¹⁷⁸⁵ Hüsn-i Gülzârî'ye göre de bu dünya fânî ve vefasızdır. Geçici ve vefâsız âleme aldanmamayı ve ahirette viran olmamayı dileyen ihlâslı bir sâlik, tarikata girip mürşidin izinden yürümesi gerektir.¹⁷⁸⁶

Hiz. Peygamber'in sözleri şeriat, fiilleri/amelleri ise tarikat olmuştur. Uşşâkî eserlerinde sıklıkla karşılaştığımız ilim tasnifi içinde bilmek, şeriat, uygulamak tarikattır. Mârifet ise bütün bu işleyişin özüne ermektir.

“Söyledügi kelâm oldı şerî‘at

‘Amel kılmak-durur anı tarikat

¹⁷⁸² Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, ss.76,145; Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.14; Öngören, “Tarikat” **DİA**, İstanbul 2011,c.40, ss.95-105.

¹⁷⁸³ Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.281; Cebecioğlu, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s.627.

¹⁷⁸⁴ Sâmi, **Divân** 80/12.

¹⁷⁸⁵ Kuşeyrî, **Risâle**, s.291.

¹⁷⁸⁶ Hüsnî, **Divân**, 27/1-2.

Ya ‘nî ‘ilme’l-yakîn oldı şeri‘at

Da‘hi ‘ayne’l-yakîn-durur tarîkat

Hakk’al-yakîne ermekdür haqîkat

Hakk’ı bilmek-durur anla ma ‘rifet’’¹⁷⁸⁷

Abdurrahman Sâmî’ye göre, istikâmet, teslimiyet, zikir, râbıta ve murâkabe olmak üzere tarîkatin vasfı beştir.¹⁷⁸⁸ Sıddık Nâci’ye göre bu beş vasıf mürşid-i kâmilin izinde Allah dostları ile bilinir.

“Şeri‘atın aḥkâmı, haqîqatsiz bilinmez

Haqîkatın sırları tarîqatsiz bilinmez

Ma ‘rifet bir güneştir tutmuş hep kâinatı

Ma ‘rifetin sırları evliyâsız bilinmez’’¹⁷⁸⁹

Şeriat nefsin tezkiyesine, tarîkat kalbin tasfiyesine, hakîkat rûhun tasfiyesine, mârifet de sırrın cilalanmasına vesile olur. Bundandır ki, şeriat iman mertebesi, tarîkat yakîn mertebesi, hakikât itmi’nân mertebesi, mârifet şuhûd mertebesidir. Şeriat ibadet mâkamı, tarîkat zühd ve takva makâmı, hakîkat kavuşma makâmı, mârifet vahdet makâmıdır.¹⁷⁹⁰ Tasavvuf ehline göre tarîkat, bütün ilâhi ve kevnî kitapları kendinde toplayan insan-ı kâmil¹⁷⁹¹ olma yolculuğudur. Bu bölümde tarîkat ile ilgili kavramların şâir Uşşâkî şeyhlerinin eserlerinde nasıl yer aldıkları incelendi.

¹⁷⁸⁷ Bursevî, **İbretnâme** / 5312-5314.

¹⁷⁸⁸ Sâmî, **Mi‘yâru’l-Evliyâ**, s. 32.

¹⁷⁸⁹ Eren, **Tarik-i Uşşâkî de Usul ve Âdab**, s.304.

¹⁷⁹⁰ Sâmî, **Mi‘yâru’l-Evliyâ**, s. 30; Yûsra, “19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmî Saruhânî”, s.54

¹⁷⁹¹ Kadir Özköse, “İnsan-ı Kamil Nazariyesi Çerçevesinde İnsan-Âlem İlişkisi”, **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, S. 9-10, ss.17-33.

2.2.6.1 Ricâlû'l-Gayb

Ricâlû'l-gayb terimi tasavvufta, gayb erenleri olarak âlemin idare edilmesinde belli görevleri bulunduğuna inanılan Allâh dostları için kullanılmaktadır. Bu kişilere, bilinmediklerinden veya ilâhi sırlara vâkıf olduklarından ricâlû'l-gayb denilmiştir. Aralarında bir düzen ve hiyerarşi vardır.¹⁷⁹² Hulûsî Efendi'ye göre Uşşâkî devrânı, ricâlû'l-gayb erenlerinin erkânıdır.

“Oldur Hulûş kalb eyleyen 'âşıqların serverleri

*Dâim ricâlu'l-gâibuñ erkânları devranımız”*¹⁷⁹³

Abdullah Salahaddin-i Uşşakî, Etvâr-ı Seb'a manzumesinde ricâlû'l gayb'ı yedi tavr üzere tavsif etmiştir.¹⁷⁹⁴ Bu telâkkiye göre kutub hiyerarşinin başıdır. Kâinatta tasarruf sâhibidir.¹⁷⁹⁵ Kutubtan sonra onun yardımcıları konumunda olan imâmân gelir. İmamân gavsın biri sağında, diğeri solunda olmak üzere bulunan iki velidir ki bunlardan birine “imam-ı yesâr” diğeri ise “imam-ı yemîn” denilir. Bunlar sultanın iki veziri gibidirler.¹⁷⁹⁶ Kutbun sağında bulunan kişi melekût âlemini, solunda bulunan da mülk âlemini nighbandır. Kutub vefat edince yerine iki imamdan mertebesi daha yüksek olan sol taraftaki zât geçmektedir.¹⁷⁹⁷ Sol tarafta bulunan imamın derecesi sağdakinden daha yüksektir. Bu sebeble gavstan sonra kutub vefat edince onun yerine, sol taraftaki imam geçer.¹⁷⁹⁸ Seyrde sağ yöndeki imamın melekût âleminden mülk âlemine inişi diğeri imamdan daha sonradır. Sol taraftaki imam ise mülk âlemine inmiş ve böylece seyr ve varlık dairesi tamamlanmıştır.¹⁷⁹⁹ Kutub ve imâmâna ise “üçler” denir. Evtâd ise doğu, batı, güney ve kuzeyde görevlendirilmiş dört velidir. Abdal ise yedi kişidir. Nucebâ kırk Allah dostudur. Nükabâ ise üç yüz kişidir. Efrâd denilen Hak dostları ise kutbun

¹⁷⁹² Uludağ, “Ricâlû'l-gayb”, *DİA*, İstanbul 2008, c.35, s.80-s. 81.

¹⁷⁹³ Hulûsî, *Divân* 163/6.

¹⁷⁹⁴ Salâhî, *Divân* Etvâr-ı Seb'a 52/60.

¹⁷⁹⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.319.

¹⁷⁹⁶ Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, Nefes Yayınları, İstanbul 2013, s.144.

¹⁷⁹⁷ Sâmi, *Mi'yâru'l-Evliyâ*, s. 63, Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.319.

¹⁷⁹⁸ Kâşânî, *Istulâhâtu's-Sûfiyye*, s.347.

¹⁷⁹⁹ Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş* s.145.

tasarrufunun dışındadırlar.¹⁸⁰⁰ Bu kişilere, meleklerin onların kıyafetlerine girip tasarruf etmelerinden veya makamlarından başka bir yere gittikleri zaman yerlerine aynı şekil ve görünümde bir diğerini bırakmaları nedeniyle “büdelâ” denilmiştir.¹⁸⁰¹

“Bir er Edhem gibi terk-i diyâr itmiş gezer abdâl

Ricâlu’l-ğâibi bul sen eger seyrânı isterse”¹⁸⁰²

İbn Teymiyye gibi bazı âlimlere göre de “ricâlullâh” ile ilgili tabirlerin bir kısmı şîâ kaynaklıdır.¹⁸⁰³

2.2.1.1 Gavs-Kutub

Kutub, sözlükte değirmen taşının iği demektir. Tasavvuf literatüründe ise bütün ricâlin başıdır. Kâinatta tasarruf sahibidir. Hucviri ve Kâşânî’ye göre kutub her dâim âlemde Allâh Teâlâ’nın nazarın yöneldiği tek kişidir. Zâhir ve bâtın, maddi ve manevi yaratılmışların eksenidir.¹⁸⁰⁴ Kutubların kutbu mertebesi ise hakikât-ı Muhammediye’dir. Bu makamadaki kutba, kutbu’l-aktâb denilir.

Gavs ise istimdad edilen Kutub olup meskeni Mekke’dir.¹⁸⁰⁵ Kâşânî’ye göre gavsın ruhaniyeti, tasarruf açısından İsrâfil’in kalbi üzeredir.¹⁸⁰⁶

“Kutb-ı gavsiñ secdesi iki kaşıñ arası mihrâb

Cümle ‘uşşâk ol velîler râh-ı anda kıldı hem Rabb”¹⁸⁰⁷

Uşşâkilerce, en yüksek mânevi kılavuz olarak¹⁸⁰⁸ kutbu’l-ârifin, gavsul vâsılın, Pîr Şeyh Hasan Hüsâmeddîn-i Uşşâkî’dir.¹⁸⁰⁹

“Sözün gel sen de gûş eyle cemâliñ bildirir ol gavs

¹⁸⁰⁰ Uludağ, “Ricâlû’l-gayb”, **DİA**, İstanbul 2008, c.35, s. 82.

¹⁸⁰¹ Sâmi, **Mi’yârû’l-Evliyâ**, s. 63.

¹⁸⁰² Hulûsî, **Divân** 544/2.

¹⁸⁰³ Bkz. Uludağ, “Ricâlullâh”, **DİA**, İstanbul 2008, c.35, ss.80-81.

¹⁸⁰⁴ Hucvirî, **Keşfu’l-Mahcûb**, ss.276-277; Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü**, s.456.

¹⁸⁰⁵ Yılmaz, **Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.318.

¹⁸⁰⁶ Kâşânî, **İstîlâhâtü’s-Sûfiyye**, s.347.

¹⁸⁰⁷ Hulûsî, **Divân** 55/1.

¹⁸⁰⁸ Schimmel, **İslâmın Mistik Boyutları**, s.274.

¹⁸⁰⁹ Atayî, **Hadâiku’l Hakâik**, s.713; Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, ss.179-184; Sâmi, **Divân** 156/11-12.

Derûn-ı derd-i dost ide kemâliñ bildirir ol ğavṣ

Teveccüh eylesün sâlik irince Hakkâ zâtında

Bu yolda cāna kıy cānān hayâliñ bildirir ol ğavṣ”¹⁸¹⁰

Abdurrahmân Sâmi’ye göre sâlik, umûr-ı âmmeden herhangi bir şeye maruz kaldığı zaman bu ricâl-ü gaybdan ilk önce meskenleri mağrip, sayıları üçyüz olan nukebâya, sonra sayıları yetmiş meskenleri Mısır olan nücebâya, sonra abdâla, sonra sayıları yedi olan ahyâra, sonra sayıları dört olan umda tazarrû ve niyâz eyler. Eğer bu kimselerden bir yardım göremez ise son olarak gavsın himmetini talep eder.¹⁸¹¹

“Ganîmet bilmeyen ruṣat velîler kûṭb-ı vâriṣdir

Hezârân terk-i tecrîdi celâliñ bildirir ol ğavṣ

Hulûṣî şeyḥ ne nuṭḳ itdiñ bilen feyziñde esrârı

Hudâ tevfiḳine muḥtâc meyâliñ bildirir ol ğavṣ”¹⁸¹²

Kutub bakırın altın olmuş hâli olup “herkes onu ararken o kendini aramakla meṣguldür”.¹⁸¹³ Abdurrahman Sâmi-i Uṣṣâkî’ye göre kutub, bütün evliyaların başı, kudret nûrlarının mazharı, ilm-i ledün denizlerinde hikmet hazinelerinin eşi bulunmaz incisidir.¹⁸¹⁴

¹⁸¹⁰ Hulûṣî, *Divân* 68/1-2.

¹⁸¹¹ Sâmi, *Uṣṣâkî Sâliklerinin Âdabı* “Tuhfetü’l-Uṣṣâkîyye, s.110.

¹⁸¹² Hulûṣî, *Divân* 68/5-6.

¹⁸¹³ Sultan Veled, *İntihâ-nâme-Küpten Sızan Sırlar*, (Haz.), Hülya Küçük, Ataç Yayınevi, İstanbul 2010, s.59.

¹⁸¹⁴ Sâmi, *Divân* 38/1-2.

İbnü'l-Arabî'ye göre gavs ya da kutub Hz. Peygamber olup, sâir zamanlarda bu makamda olanlar O'(sav.) nun vekilidir¹⁸¹⁵

2.2.6.2 Mürşid / Şeyh

Mürşid, sözlükte “*irşâd ile vazifeli, yol gösteren, yaşlı*” anlamlarına gelen Arapça bir kelimedir.¹⁸¹⁶ Afrika'da şeyhe mukaddem Türkistan'da ise İşân ismi verilir.¹⁸¹⁷ Tasavvuf literatüründe ise mürşid/şeyh, tarikat yoluna giren kimseleri, o tarikatın erkânına göre; yetiştirme, onları eğitime yetkisine sahip olan kişidir.¹⁸¹⁸ Mürşid dâima mücâhede üzerine olup, Hz. Peygamber'in ahlâkıyla ahlâklanmayı fazilet addetmiş kimsedir.¹⁸¹⁹ Mürşidin yaptığı “rüşde erıştırme” işine irşâd faaliyeti denir. İrşad işini yapana da mürşid denir.

Mürşid kelimesiyle birlikte türevleri Kur'ân-ı Kerîm'de on dokuz yerde geçmektedir.¹⁸²⁰ Gerçek bir mürşid, kâmil ve mükemmildir. Onun için başkalarını da kemâle erdirir.¹⁸²¹ İbnü'l-Arabî'ye göre mürşidler/veliler nefisleri tedâvi eden doktorlar gibidirler.¹⁸²²

Sâmi Efendi'ye göre hakiki mürşid kalbi pâk eyleyip her iki âlemin arzularından elini çekip sadakatle Allâh'a teslim olmalıdır. Böyle bir mürşidin himmeti de sâlike iki cihan yeter. Kamil mürşidler, zikir, fikir, şükür ve sabır ile o makamlara ermişlerdir.¹⁸²³

“Câhidî 'aşk-ı hakîkî ni 'met-i Raḥmân yiter

¹⁸¹⁵ Suad el-Hakim, **İbnü'l-Arabî Sözlüğü**, (çev.) Ekrem Demirli, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2005, s.431.

¹⁸¹⁶ Uludağ, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, s. 496; Reşat Öngören, “Şeyh”, **DİA**, İstanbul 2010, c.39, 50-52.

¹⁸¹⁷ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.180

¹⁸¹⁸ İz, **Tasavvuf**, s.162; Cebeci, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, s. 455.

¹⁸¹⁹ Mehmet Tefik Uşşâkî, **Etvâr-ı Sûfiyye**, 65b; Özemre, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, s.41

¹⁸²⁰ “Mürşid”, “reşâd”, “rüşd”, reşid”, “râşidûn” ve “yerşüdûn” kelimeleri için bkz. Kur'ân-ı Kerîm, Bakara suresi, 2/186, 256; A'râf suresi, 7/146; Cîn suresi, 72/2, 10, 14, 21; Nisa suresi, 4/6; Kehf suresi, 18/10, 17, 24, 66; Enbiya suresi, 21/51; Mü'min, 40/29, 38; Hucurât suresi, 49/7; Hûd suresi, 11/78, 87, 97.

¹⁸²¹ Kuşeyrî, **Risale**, s. 511; Serrâc, **Lüma'**, s. 272.

¹⁸²² İbnü'l-Arabî, **Fusûsu'l-Hikem**, s.101.

¹⁸²³ Sâmi, **Divân** 87/5.

Mürşîd-i kâmil olanuñ himmet-i dermân yiter”¹⁸²⁴

Vassâf’a göre mürşidler Kur’ân-ı nâtıktırlar. Onların yanında feyizlerinden istifâde için abdestsiz olunmamalıdır.¹⁸²⁵

Farsça ‘pîr’ kelimesi de mürşid anlamında kullanılır. Tasavvufta bir tarîkatin kurucusuna pîr, tarîkate yeni bir kol/şubenin kurucusuna pîr-i sâni denir.¹⁸²⁶ Ayrıca tasavvuf geleneğinde aldığı bir işaret üzerine erkânda yaptığı değişik içtihatlarla müstakil bir kol oluşturup en az kırk kişiye manevi fütûhat yaşatarak hilafet vermiş kişiye de “pîr” denir.¹⁸²⁷ Hulûsî Efendi’ye göre istikamet yollarına giden izler pîrin yolundan geçer.

“İstikâmet yollarına pîr izinden yol gider

İzle dervîşler izin gör ne hoş pazarımız”¹⁸²⁸

Bursevî’ye göre pîrin nefesiyle hamlar olgunlaşıp insan-ı kâmil makamına erer. Hak yolunun tâlibi o nefes vesilesiyle dosta erişip bakır iken altın olur.

“Pîr nefesiyle olur her iş tamâm

Anuñ-ile puhte olur cümle hām

Pîr nefesiyle bakır altın olur

Pîr nefesiyle vîrân ma ‘mûr olur”¹⁸²⁹

¹⁸²⁴ Cāhidî, **Divân** 180/5.

¹⁸²⁵ Vassâf, bu husus ile ilgili şöyle bir hatırasını paylaşır: “Yine bir gün huzûrlarına girdim. Mübarek ellerini öptüm. Emr ettiler, bir kenara oturdum. “Bizim Behcet Dede bu gün bir garip halde bulundu. Geldi, tam elimi öpeceği geri çekildi. Tekrar geldi, öptü. Bu vaziyetinin sebebini sordum.”Efendim! Elinizi abdestsiz öpmediğim gibi, Besmelesiz dahi öpmezdim. Nasılsa bu bu gün gaflet ettim. O gafleti izâle için çekildim. Besmele-i şerifiyi tezkar ederek öpmek üzere ikinci defa bir harekette bulundum...” Vassâf, **Sefine-i Evliyâ**, c.4, s.340.

¹⁸²⁶ Ankaravî, **Minhâcü’l-Fukarâ**, s. 35.

¹⁸²⁷ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler**, ss.13-14.

¹⁸²⁸ Hulûsî, **Divân** 165/2.

¹⁸²⁹ Bursevî, **İbretnâme** 1372,1375.

Uşşâkî kolunun pîrleri, Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî, Cemâleddîn-i Uşşâkî ve onun damadı Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'dir.¹⁸³⁰

Mürşid, Mustafa Rasim Efendi'ye göre vâris-i Nebevî'dir.¹⁸³¹Nübüvvet sırrı ancak kâmil bir mürşidin elinden öğrenilir. Sâmi Efendi'ye göre kişi eğer öyle bir peygamber varisi bulamazsa, irfandan mahrum kalır. Karîbî'ye göre de Hakk'a kavuşmak için kâmil bir insanın terbiyesine ihtiyaç vardır.¹⁸³²

“Ölmeden evvel ölmeğe nakş-ı rûhı bilmeğe

Vâsıl-ı Hak olmağa bir kâmil insân ister”¹⁸³³

Salâhî'ye göre de mürşide itaat edenin hikmetten nasibi olur. Aşk denizine dalan ancak inciye bulur.¹⁸³⁴Kuşeyrî'ye göre bir şeyhten edeb, yol erkân öğrenmek bir mürîd üzerine vaciptir. Üstadı olmayan mürîd hiçbir zaman felâh bulamaz. Bu hususta Bâyezîd-i Bistâmî 'nin *‘şeyhi olmayanın şeyhi şeytandır’* demiş olması bundan dolayıdır.¹⁸³⁵Hakk'a erenler kâmil bir mürşide hizmet ile ermişlerdir.

“Mürşid-ile girdi yola girenler

Mürşid-ile irdi Hak'a irenler

Hicâbı ref' olup dostı görenler

İrdiler bir mürşide hizmet ile”¹⁸³⁶

Sühreverdî'ye göre, Hz. Peygamber (sav.) için Cebrâil (a.s) nasıl vahy emini ise, kâmil bir şeyh de kendine takip ve taklid eden mürîdleri için de ilham emindir. Cebrâil 'in vahiyde ihaneti olmadığı gibi, hakiki bir şeyhin de ilham da mürîdine

¹⁸³⁰ Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.35

¹⁸³¹ Seyyid Mustafa Rasim Efendi, *Istılâhât-ı İnsan-ı Kâmil*, s. 1034.

¹⁸³² Sâmi, *Divân* 88/3.

¹⁸³³ Karîbî, *Divânçe* 33/2.

¹⁸³⁴ Salâhî, *Divân* G.7/4.

¹⁸³⁵ Kuşeyrî, *Risâle*, s.380; Sühreverdî, *Avârif*, s.123.

¹⁸³⁶ Bursevî, *Divân* 19/2.

ihaneti olmaz. Mürşid-i kâmil de takip ettiği Hz. Peygamber (sav.) gibi nefsânî arzu ve istekleriyle konuşmaz. Sâlik, peygamber vârisi bir mürşid arasa bulur.¹⁸³⁷

“Râh-ı Hâkda saña bir mürşid-i senber bulunur

Selb-i sāmāniña bir cezbe-i şenber bulunur”¹⁸³⁸

“Yâr-ı gâr ise Şalâhî garañn ‘âlemde

Vâris-i Haydar ol elbet saña Xanber bulunur”¹⁸³⁹

Ebu Tâlib el-Mekkî’ye göre kâmil mürşidlerin kalblerinde bulunan ma’rifet nuru, mürîdlere; edeb, sekînet, huşû ve tevâzu olarak yansımaktadır.¹⁸⁴⁰

Uşşâkî meşâyihî sahte şeyhlerden/yol göstericilerden de eserlerinde bahsetmiştir.¹⁸⁴¹ Bursevî’ye göre sâlik görünüşe takılıp kalmamalıdır. Hakikât ehlini, kolay olmasa da arayıp bulmalıdır. Kâmil mürşidin vasfı fenâ makamına ermiş olup Allâh aşkının izlerini üzerinde taşımasıdır. Üzerinde Hak âşıklığının izleri görülmeyen kişi Allâh’ın velisi değildir.

“Kime gerek-ise velî denilmez

Hakîkat ehli biñde bir bulunmaz

Şûret uğrusı çün tutdı cihânı

Ortada yok zerre ‘aşkuñ nişanı”¹⁸⁴²

Tuhfetü’l-Uşşâkîyye’de seyr u sülûkun şartları sıralanırken, zikir bahsinde, zikrin düsturlarına, kalbini mürşid vasıtasıyla Hakk’a bağlamak ve Hakk’ın nazarında olduğunu düşünüp, mürşidi ilâhi feyz kapısı bilip o kapıdan feyz

¹⁸³⁷ Sühreverdî, **Avârifü’l-Maârif**, s. 316.

¹⁸³⁸ Salâhî, **Divân** G.70/1.

¹⁸³⁹ Salâhî, **Divân** G.70/6-7.

¹⁸⁴⁰ Ebû Tâlib el-Mekkî, **Kûtu’l-Kulûb**, c.I, s.140; Sâmi, **Divân** 190/7.

¹⁸⁴¹ Bursevî, **İbretnâme** ss.278-281.

¹⁸⁴² Bursevî, **İbretnâme** 553.

beklemektir, düsturu da eklenmektedir. Sâmi'ye göre mürşid rûhânî baba hükmündedir.¹⁸⁴³ Mürşid, mürîdin Hakk'ı bilme, Hakk'a yakınlaşma ve en nihâyetinde Hakk'a ulaşma hususundaki rehberidir. O mürîdin ilâhî huzura, hazılayan kişidir.¹⁸⁴⁴ Sâmi Efendi'ye göre mürşid olanın sözü Hakk'ın ilhâmı olup, hikmetsiz değildir.¹⁸⁴⁵ Bursevî'ye göre mürşidi bulan kimseler, onun yol göstermesi ile Hakk'ı bulurlar. Hakikâtı bulma adına yola çıkanlar, “*men 'aref*” sırrına vakıf olmayı dileyenler, mürşidine itaat edip sözünü dinlemelidirler.

“Mürşidi bulanlar Hakk'ı buldılar

Hakikat yolına sefer kıldılar

Men 'arefe sırrın iseñ bu yolda

*Mürşid-i kâmile eyle itâ'at”*¹⁸⁴⁶

Mürîd, şeyhini sevdiği ölçüde onun mânevî hallinden istifâde eder.¹⁸⁴⁷ Bununla birlikte hakiki mürşid bulmak hayli zor olduğundan Abdurrahman Sâmi, Tuhfetü'l-Uşşâkiyye'de mürşid-i kâmilin sahip olması gereken otuz iki vasıf sayar. Öncelikle mürşid yedi tavır ve yedi latife' yi tamamlayıp tevhid mertebelerini ve verâset mertebelerini geçip, hakikât-ı Muhammediyye'de mahv olmalıdır. Ayrıca mürşid, ibadetlerdeki içtihatlarda ve imanî mevzularda ehl-i sünnet üzere olmalı, ilm-i batın ve hakikati bilmeli, afakı ve enfüsü idrak ederek tabir ilmini bilip bu ilimle, mürîdlerinin mertebelerinin derecelerini tayin edebilmeli, amel sahibi olup mürîdlerine nasihat edebilmeli, cömert olup, işar sahibi olmalı, Allâh için Allâh'da olup Hakk'ın ve halkın hukukuna riâyet etmeli, sâfiyet sahibi olup kalbini tamamıyla Hakk'a yönelterek Allâh'dan gayrisından korkmamalı, tevâzu sahibi olmalı, ahidîni korumalı, gönlü gözü tok olup mürîdin malına, zenginliğine göz dikmemeli, dünya ve âhiretten kalben uzaklaşmalı, hilm sahibi olup herkese şefkatli ve merhametli davranmalı, ahlâk-ı hasene sahibi olup medih ve zem nazarında bir olmalı, aima

¹⁸⁴³ Sâmi, **Tuhfetü'l-Uşşâkiyye**, s. 19.

¹⁸⁴⁴ Suad el-Hakîm, **İbnü'l Arabî Sözlüğü**, Ekrem Demirli (Çev.), İstanbul, 2005, ss. 585-586.

¹⁸⁴⁵ Sâmi, **Divân** 45/17.

¹⁸⁴⁶ Bursevî, **Divân** 21/1.

¹⁸⁴⁷ Necdet Tosun, “Râbita”, **DİA**, İstanbul 2007, c. 34, s. 378.

zikirde, şuhud-u hayrette olmalı, işlerini Allâh’a havale ile tam bir teslimiyet içinde olup kazaya rızâ göstermelidir. Mürşid, ehl-i sâdık, ehl-i hak olup, sükûnetle hareket etmeli, keşif, müşâhede ve tevekkül sahibi olmalıdır.¹⁸⁴⁸

Özemre’ye göre gerçek bir mürşid, kemâl sahibi, rikkatli ve merhametli bir mürebbi olup cezbesini mürîdine yüklemeyiz. Ona göre mürşidin yanından ayrıldığınızda ferahlamış olarak çıkarsınız; oysaki ehil olmayan bir şeyhin yanından ayrıldığınızda ne yapacağını bilemez, hafakanlar basmış bir halde ordan ayrılırsınız.¹⁸⁴⁹

Hulûsî Efendi’ye göre aşk yolunu tarif, seyr u sülûkta esmâları talim için kâmil bir mürşid gereklidir.

“Bir mürşid-i kâmil ire ‘ışk illerin tâ’rifide

Esmâların ta’lîm idüp seyrânı bildirsin saña”¹⁸⁵⁰

2.2.6.3 Mürîd

Mürîd, kalbi Allâh’a kavuşmak için gerekli olan tasavvuf terbiyesini almak ve öğrenmek amacıyla irşâd eğitimine tavr, söz ve kalple muhalefet etmekten kaçınan kişiye denir.¹⁸⁵¹ Hakikâta mürîd murâddır, murâd da mürîddir.¹⁸⁵²

Kuşeyrî’ye (ö.465/1073) göre mürîd tevazu içinde olmalıdır.¹⁸⁵³ Câhidî Ahmed Efendi’ye göre mürîd mürşidine tam teslim olmalı, onun talimlerine rızâ göstermeli, her amelinde mürşidinîn velâyet himâyesinde olmalı, şeyhinin Cemâlîne âşık olmalı ve mürşidinden istihkak ve kabiliyet kesb etmelidir ki mürşidinîn himmeti ile beşeriyet yumurtasını kırıp melekût âlemine kanat çırpabilsin.¹⁸⁵⁴

¹⁸⁴⁸ Sâmi, *Tuhfetü’l-Uşşâkiyye*, s.135-137.

¹⁸⁴⁹ Özemre, *Kamil Mürşidlerin Mirâsı*, s.89,106-111.

¹⁸⁵⁰ Hulûsî, *Divân* 20/2.

¹⁸⁵¹ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, ss. 35-36.

¹⁸⁵² Kêlâbâzî, *et-Taarruf (Doğuş Devrinde Tasavvuf)*, Süleyman Uludağ (Çev.), Dergâh Yayınları, İstanbul 1992, s.203.

¹⁸⁵³ Kuşeyrî, *Risâle*, s. 594; Sâmi, *Divân* 45/11.

¹⁸⁵⁴ Câhidî, *Nasihatnâme*, Haz. Hamit Er, s.50.

2.2.6.4 Sâlik

Tarîkatla alakalı kavramlardan olan sâlik, mürîdlik mertebesinden sonra sulûk mertebeleri üzerine rûhânî haller ve nefsânî mertebelerini birer birer tamamlamaya gayret sarf edene, mesafe kat edene denilir. Mürîd, mârifet yolunu katederken ilkin sâlik, sonra vâkıf, üçüncü olarak da râci olarak isimlendirilir.¹⁸⁵⁵ Manevi terakki yolculuğuna seyr u sulûk, bu yolculuğu yapana da sâlik denir. Salâhî'ye göre sâlike lâzım olan ise Hudâ'nın aşkı ile cezbedir.

“Cezbe-i ‘aşk-ı Hudâdır sâlike lâzım olan

‘Âlem içre şüretâ divâne olsun olmasın”¹⁸⁵⁶

Dâvud el- Kayserî'ye göre sâlik kelime-i tevhid zikrine devam ederken temizlenir.¹⁸⁵⁷ Memîcân-ı Saruhânî de tevhid zikri ile gönlün kirlerinden arındığını belirtir.¹⁸⁵⁸

Sâlik daha sonra “Allâh” ismini zikre devam eder. Sâlikin güzel ahlâkı bu mertebede daha belirgin hâle gelir.¹⁸⁵⁹ Sâmi'ye göre sâlikin benlik ve enâniyeti kaybolur. Sâlik zikrin feyzi ile gönülden sırrullahı temâşa eder.¹⁸⁶⁰

Sâlik “Hû” ismini zikre devam eder ve bu mertebede sıfatlarının bulanıklığından kurtulur.¹⁸⁶¹ Câhidî'ye göre de “Hû” zikrine devam edenin gözünden perde kalkar.

“Gâfil gözüñden perdeyi

Silmek dilerseñ gel Hû di

Her seher Ka ‘bede niyâz

¹⁸⁵⁵Nahşebî , *Silku's-Sulûk*, s.38; Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, s.541; Yılmaz, *Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s.185; Sâmi, *Mi'yâru'l-Evliyâ*, s. 35-36.

¹⁸⁵⁶ Salâhî *Divân* G.123/4.

¹⁸⁵⁷ Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, s.155.

¹⁸⁵⁸ Memîcân, *Divânçe* 6/3.

¹⁸⁵⁹ Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, s.155.

¹⁸⁶⁰ Sâmi, *Divân* 155/2-3.

¹⁸⁶¹ Kayserî, *Tasavvuf İlmine Giriş*, s.155.

İtmek dilerseñ gel Hû di”¹⁸⁶²

Tevhidin sırları sâlikte tecelli ettikçe, kötülüğü emreden nefsin hükmünden sâlik çıkar. Ziyneti zühdü, yoldaşı ise Hak olur.¹⁸⁶³

2.2.6.5 Dede ve Baba

Hüseyin Vassâf, Ahmed Tâlib-i İrşâdî’ye kadarki Uşşâkî meşâyihın “Dede” tabirini kullandığını ancak Ahmed Tâlib-i İrşâdî kolundan gelenlerin “Dede” tâbiri yerine “Baba” tabirini kullandıklarını söylemektedir. Bir Uşşâkî şeyhi olarak kendisi de bu durumdan yakınmaktadır. Çünkü “Baba” ifâdesi Bektâşîlikte kullanılmaktadır. Bu ismi kullanan Uşşâkîler de haliyle Bektâşî oldukları izlenimine zemin hazırlamaktadırlar. Yine Vassâf’a göre İrşâdî kolundan gelenlerde, Hüseyin Hüsni ve Tevfik Efendiler hariç olmak üzere çoğunluğında Bektâşîlik neş’esi galebe etmiştir.

Vassâf’a göre nasıl Uşşâkîlik şubelerinden Câhidîler ve Muslihîler’de daha sonraki zamanlarda ortaya çıkan tarikat usûl ve erkânına ait olmayan haller, o şubelerin kaybolup gitmelerine sebep olmuş ise Hz. İrşâdî’den sonra hakikatta Bektâşî olup, Uşşâkîlik kisvesi altında irtikâb-ı rezâil eden kimselerin akıbet-i mesleklerini de aynı inkıraz beklemektedir.¹⁸⁶⁴

Başta Ömer Hulûsî olmak üzere Nazenin-i Uşşâkî¹⁸⁶⁵ erkânına sahip şeyhler yer yer bu tabirleri divanlarında kullanmışlardır.

“Çekdiği hep dil beresi derd-i Hulûşî Dedeniñ

Kendimi üstâda virem bulma mı hoş çâre mi ya”¹⁸⁶⁶

2.2.6.6 Rind ve Zahid

Rind, dünya işlerini, acıyı- tatlıyı, iyiyi-kötüyü hoş görüp nazarında üzüntü ve sevincin bir olduğu kişidir.¹⁸⁶⁷ Zâhid, zâhirperest olup¹⁸⁶⁸ kaba sofı, dinî konularda

¹⁸⁶² Câhidî, *Divân* 50/1.

¹⁸⁶³ Sâmî, *Tuhfetü'l- Uşşâkîyye*, s.107.

¹⁸⁶⁴ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4,s.496.

¹⁸⁶⁵ Bkz. Baş, *Mehmet Şamil, Ömer Hulûsî Ve Dîvân'ı*, Okurakademi Yayınları, İstanbul, 2014.

¹⁸⁶⁶ Hulûsî *Divân* 503/6

aklı kıt, herşeyi dış görünüşüyle yorumlayan kişi demektir.¹⁸⁶⁹ “Zâhid”¹⁸⁷⁰, “fakîh vâiz,” adlarıyla da anılan bu tip, dervişi küçümseyen kişidir.¹⁸⁷¹ Onun ibadetten gayesi ahiret azabından emin olmak ve cennet nimetlerine nâil olmaktır.¹⁸⁷² Câhidî’ye göre bundan dolayı âşık, halden anlamayacağı için zâhiden sual etmez. Onu rehber de kabul etmez.

“Karârum yok gönül tayyâr

Gehi maḥcûb gâhi seyyar

Gerekmez şöḥbet-i aḡyâr

*Ne zâhiden sū’âlim var”*¹⁸⁷³

Salâhî’ye göre aşkın meclisinde kadeh samimi olmadığı için zâhide verilmez. Rindânın önüne aşk kadehi sürülür.

“Bezm-i ‘aşk içre Şalâḡi sāḡarı rindâna sür

*Zâhid-i sâlûsa teklîf eyleme perhîzlidir”*¹⁸⁷⁴

2.2.6.7 Ârif

Sûfilere göre vasıtasız bir şekilde elde edilen bilgiyle Hakk’ı tanımaya mârifet denir. Mârifet ehline de ârif denilmektedir.¹⁸⁷⁵ Zâhid zâhirperestliğe âşına iken ârif hakikâta ulaşma azmi içindedir.¹⁸⁷⁶

¹⁸⁶⁷ Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s.377.

¹⁸⁶⁸ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.85.

¹⁸⁶⁹ Pala, *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*, s.488.

¹⁸⁷⁰ Bkz. Ahmet Atillâ Şentürk, *Sûfi Yahut Zâhid Hakkında*, İstanbul, Enderun Kitabevi, 1996

¹⁸⁷¹ Kara, “Fuzûlî’nin Rind ü Zâhid ve Türkçe Divânı’nda Zühed ve Zâhid Tipi”, *Fuzûlî Kitabı: 500. Yılında Fuzûlî Sempozyumu Bildirileri*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1996, s.183.

¹⁸⁷² Nesefî, *İnsân-ı Kâmil*, s.209.

¹⁸⁷³ Câhidî, *Divân* 143/3.

¹⁸⁷⁴ Salâhî, *Divân* K1/2-5.

¹⁸⁷⁵ Uludağ, “Marifet” *DİA*, c.28, s.55; Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, 316.

¹⁸⁷⁶ Kara, *Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi*, s.85.

Câhidî'ye göre, hakikâta kör olanlar irfan ehlinin sözlerini anlamaz. Bu sözleri Allâh'ı bilen ârifler anlar. Fâsık gaflette ısrar edip cehenneme düşerken, ârife ise Hak fikri yeter.

“Ehl-i irfanuñ makalın añlamaz âma olan

Añlayan oldur hakikat ‘Ârif-i billâh ola”¹⁸⁷⁷

“‘Ârif-i billâh olana fikr-i Hakk devlet yiter

Nâr-ı kübrâya düşürmek fâsıka gaflet yiter”¹⁸⁷⁸

Muhabbet, sâhili olmayan bir umman, sonu olmayan bir gece, devası olmayan bir derttir.¹⁸⁷⁹ Bursevî'ye göre ârif, doğruyu yanlıştan seçen kişidir.

“Girüben meydân-ı ‘aşka dosta karşı yanmayan

Bugün vuşlat şarâbını içüp dostdan kanmayan

Feth olup müşkili varup bir mürşide tanmayan

Seçmeyen hakkı bātıldan ol bugün ‘ârif m’olur”¹⁸⁸⁰

“Sen seni ‘ârif şanursın ma‘rifetden bî - haber

‘Ârif oldur her kelâmuñ bile aşlın ser - te - ser

‘Aşk gelicek ‘âşıkı cümle hevâlardan keser

‘Âşıkun ‘aşkdur Burağı ‘âşık nihan m’olur”¹⁸⁸¹

¹⁸⁷⁷ Câhidî, **Divân** 56/3.

¹⁸⁷⁸ Câhidî, **Divân** 44/1.

¹⁸⁷⁹ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.85.

¹⁸⁸⁰ Bursevî, **Divân** 29/3.

2.2.6.8 Dervîş

Dervîş kapı gözetleyen demektir. Kılıç'a göre dervîş mâneviyat kapısında, irfân kapısında bir ıfık bekleyen kişidir.¹⁸⁸² Abdurrahman Sâmi'ye göre dervîşlerin fiilleri dinîn emirlerine uygun olup hâl ve tavırları da Kur'an eksenlidir. Adetleri gece ve gündüz Hakk'a itaattir. Yolları ehl-i beyt gibi aştır. Dilleri her zaman zıkr ile meşguldür. Dervîşin kemâlâtı mal ve mülkünü terk eylemesiyle ölçülür. Fiilleri ihlâs üzerinedir. Dervîş olan Hak meczubu olup Hakk'a âşıktır. Deniz gibi kalplerinde kibir ve riyâ bulunmaz. Her nimete şükür her mihnete sabır içindedirler. Elest bezminde verdikleri söze sâdıktırlar. Yüzleri Hakk'a dönük, sözleri de Hak üzerinedir.¹⁸⁸³ Hikmetî'ye göre dervîş uzlet elbisesi ile her vakit halvettedir.

*“Dervîşi ‘uzlet gibi hırka çekip halvetdedir
Başını kor dra kendi şun’ına kurbn olur”*¹⁸⁸⁴

Farsça “eşik” ve “dergâh” anlamına gelen âsitane kelimesi ise büyük ve merkezi tekkeler için kullanılır.¹⁸⁸⁵ İstanbul'da Uşşâkîliğin faaliyet gösterdiği, Kasımpaşa'da yer alan Hüsameddîn-i Uşşâkî Tekkesi, Uşşâkîliğin âsitanesi ve Hüsameddîn-i Uşşâkî'nin türbesini barındırdığı için de pîr makamıdır.¹⁸⁸⁶

2.2.6.9 Post

Nesnelerin hakikâtlarını ve bu hakikâtın kaynağının değişik mertebelerdeki tecellilerini keşf yoluyla idrak eden mutasavvıflar, nesnelerin hakikât ve sembolik mâna düzeylerini tarif ettikleri gibi tarikat erkânının ifâsında kullanılan seccade, keşkül, tennûre, kemer, asâ, post gibi hurde-i tarik de denilen dervîř¹⁸⁸⁷ çeyizini ve bunların sembolik hususiyetlerine de eserlerinde belirtmişlerdir.¹⁸⁸⁸

¹⁸⁸¹ Bursevî, *Divân* 29/4.

¹⁸⁸² Kılıç, *Anadolu'nun Ruhu*, s.226.

¹⁸⁸³ Sâmi, *Divân* 80/1-10.

¹⁸⁸⁴ Hikmetî, *Divân* G.250/6

¹⁸⁸⁵ Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar* s.268

¹⁸⁸⁶ Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II- Halveti- Uşşâkîler*, s.36.

¹⁸⁸⁷ Dervîş sözlükte “mütevazı ve kanaatkâr olan, dilenci, fakir anlamına gelen Farsça bir kelimedir. Tasavvufta, herhangi bir tarikata intisap etmiş, dünyadan yüz çeviren, varlık iddiasından geçip

Post sözlük anlamı olarak hayvan derisi, dış örtü gibi anlamlara gelmekte olup tasavvufî ıstılahta ise tarîkata yani dış ve iç olmaya işaret etmektedir. Postun beş köşesi beş vakit namaza ve İslâmın beş şartına remzdir.¹⁸⁸⁹

Uşşâkî meşâyihlarına göre postun başı teslimiyet, rûhu tekbîr, uzuvları salavât, kemâli tevhîd ve tahâreti ise istiğfardır. Postun serilmesi, İmâm-ı Âli'nin silsilesine gelen feyz-i ilâhî yolunda toprak olup, nefis ve hevâdan el çekip mürşidin irâdesine ve irâde-i Hak'ta fena olmak demektir. Post şerîat makâmında fenâyı, tarîkat makamında pâklığı, hakikat makâmında vuslatı, mârifet makâmında müşâhede-i vahdettir.¹⁸⁹⁰

“Yüz sürüp dergâh ışigin mürşidiñ posta iren

Bildirir elbetde dostun bir gün ol ‘irfân saña”¹⁸⁹¹

2.2.6.10 Tâc

Taç, seyr u sülûkta belli bir mertebeye erişmiş kişiye giydirilen, bağlı bulunulan tarîkata göre değişen özelliklere sahip olup o tarîkatlardaki derece ve mertebeleri belirleyen başlık türüdür. Bundan dolayı tâc, diğer başlıklardan farklı bir mânâyâ sahiptir.¹⁸⁹² Evliyâ Çelebi ilk taç giyenin Hz. Âdem olduğunu ve her peygambere, peygamberlik tacı verilip Hz. Muhammed'e ise Mi'râc gecesi peygamberlik tacının verildiğini belirtmiştir.¹⁸⁹³ Abdurrahman Sâmî'ye göre taç kelimesinin üç harfli olması tevhid mertebelerine işaret etmektedir. İlk harfi tac giydirilenin tevhid telkinine memur olduğunu, ikinci harfinin, o tac ile taçlandırılan

kendini Allah'a veren, vaktini dua ve ibadetle geçiren kişiye denir. Tulum, **Osmanlı Türkçesi Büyük El Sözlüğü**, s.284; Cebecioğlu, **Tasavvufî Terimler ve Deyimler Sözlüğü**, s.159.

¹⁸⁸⁸Ceyhan, Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.25, ss.113-172.

¹⁸⁸⁹Nurhan Atasoy, **Derviş Çeyizi: Türkiye’de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi**, Kültür Bakanlığı İstanbul 2000, s.274.

¹⁸⁹⁰Sâmî, **Tuhfetü’l-Uşşâkiyye**, s.140.

¹⁸⁹¹Hulûsî, **Divân** 22/2.

¹⁸⁹²Bekir Motor, “Tâcnâme’ler ve Türk Edebiyatındaki Yeri- Yüksek Lisans Tezi,” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998; Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **Tasavvuf Sözlüğü: İstîlâhât-ı İnsân-ı Kâmil**, nşr. İhsan Kara, İnsan Yayınları, İstanbul 2008, s. 293.

¹⁸⁹³Yahyâ Âgâh b. Sâlih el-İstanbulî, **Mecmûatü’z-zarâif: Tarikat Kıyafetleri**, nşr. M. Serhan Tayşî – Mustafa Aşkar, Sûfî Kitap, İstanbul 2006, s. 95; Atasoy, **Derviş Çeyizi: Türkiye’de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi**, ss.155-156.

kişinin gerçek kabiliyetlerine mazhar olacak istikâmetinin tâlimine vazifeli olduğuna, üçüncü harfinin ise Celâlî ve Cemâlî mertebelere işaret etmektedir.¹⁸⁹⁴

Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî tarikat çeyizi olarak tarif edilen “tâc” için “Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet” isimli bir risâle¹⁸⁹⁵ kaleme almıştır. Abdurrahman Sâmî Efendi, Tuhfetü’l-Uşşâkîyye’nin ek kısmında “tâc” “şeyh”, “post” gibi erkâna ait bazı hakikâtların remizlerini açıklamıştır.

Hikmetîye göre aslolan “*hikmetin*” ârifin başında altın tac olduğunu idrak etmektir.

“Herkes e hâk-i kadem olsañ n’ola zîrâ kadem

Hikmetî ‘ârifleriñ başında zerrîn tâcdır”¹⁸⁹⁶

Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’ye göre Uşşâkî tacı dört terkten oluşmaktadır. Derviş sikkesi ise altı terkten müteşekkildir. Sâlik ancak nefis-i mutmainne makamına gelince arakıyye¹⁸⁹⁷ giyebilir. Taç ise ancak seyr ü sülûk tekml olunup mürşid-i kâmil olduktan sonra giyilebilir.¹⁸⁹⁸ Sâlik nefis terbiyesi ve esmâ dersleriyle terakki eder. Sülûk tamam olunca sâlik’e tac takılır ve kemer bağlanır.

Abdurrahmân Sâmî Efendi dört sene seyr u sülûkta bulunup Şeyhi Ahmed Şucâeddîn’ de icazet almıştır. Bu icâzetin bir nişânesi olarak tâc-ı şerîfi giymeye hak kazandığında Abdurrahman Sâmî Efendi’nin tâc-ı şerîfi biraz yüksekçe dikilmiştir. Ahmed Şucâeddîn Efendi ise tâcı böyle kabul edip Abdurrahmân Sâmî Efendi’ye giydirmiştir. Abdurrahmân Sâmî rüyasında Hz. Niyâzî-i Mısırî’yi asâsını elinden alırken görür. Bu rüyasını şeyhine anlattığında Ahmed Şucâeddîn Efendi, Sâmî Efendi’nin tâcının Mısırî’nin tacı gibi uzun olmasına müsaade etmiştir.¹⁸⁹⁹

¹⁸⁹⁴ Sâmî, **Uşşâkî Sâlihlerinin Âdâbı: Tuhfetü’l-Uşşâkîyye**, (Haz.) Mahmud E. Kılıç, ss.133-134

¹⁸⁹⁵ Semîh Ceyhan, “Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, ss.113-114.

¹⁸⁹⁶ Hikmetî, **Divân** 192/5.

¹⁸⁹⁷ M. Baha Tanman, “Arakıyye”, DİA, İstanbul 1991, c.3, s.266.

¹⁸⁹⁸ Sâmî, **Uşşâkî Sâlihlerinin Âdâbı: Tuhfetü’l-Uşşâkîyye**, s.115; Necdet Ardıç, **Necdet Divânı**, s.184.

¹⁸⁹⁹ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ** c.4,s.499.

2.2.6.11 Tekke

Arapça “tekye” kelimesinin galatıdır. Dayanma, dayanılacak yer anlamına gelen kelime, tasavvufî anlayışın gelişmesinde etkili olan İslâmî mekânlardan biri olarak, zikir, ayin ve sohbetlerin yapıldığı yerler için kullanılır.¹⁹⁰⁰

Hulûsî Efendi’ye göre tekye, tevhid pîrleri olan meşâyihın mekânıdır. İlm-i ledûn damlalarından sızan irfan mektebidir. Ondandır ki o pîrlerin erkânı hoş olduğu gibi ilm-i ledünden gelen irfan da hoştur.

“Geldi kış eyyâm-ı vakti şehir-i yâr olsun karîb

Tekye-i ‘ışk içre tevḥîd pîrlerin erkânı hoş

Dürli ‘ilmi tıldı lezzet zâhiri bunda geçer

*Min ledünnüñ kaçresinden gelse kim ‘irfânı hoş”*¹⁹⁰¹

Salâhî’ye göre tarîkat faaliyetlerine ev sahipliği yapan tekkeler, gönül mektepleridir. Tevhid yoluna ayak basmayan velâyet sırrına eremeyeceği gibi bu velâyete ermenin yolu da gönül mektebine girmektir.

“Eger tevḥîdi bulmaksız kadem basmaz velâyetde

*Gönül mektabına gir şor neden gülzâra bağlanmış”*¹⁹⁰²

1.2.7 Mutasavvıflar

Mutasavvıflar kalblerin ehli mânâsına gelen ‘ashâbu’l-kulûb’ olarak vasfedilmişlerdir.¹⁹⁰³ Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divanlarında başta silsilelerinde bulunan şahsiyetler olmak üzere pek çok mutasavvıfa yer verilmiştir. Çalışmada ele

¹⁹⁰⁰Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarîkatlar*, s.268; Mustafa Kara, “Tekke”, *DİA*, İstanbul 2011,c.40, 368-370; M. Baha Tanman, “Tekke”, *DİA*, İstanbul 2011, c.40, ss.370-379.

¹⁹⁰¹ Hulûsî, *Divân* 190/2-3.

¹⁹⁰² Salâhî, *Divân* G.58/1,8.

¹⁹⁰³ Öngören, “Tasavvuf”, *DİA*, İstanbul 2011, c. 40, s.119.

alınanlar mutasavvıflar, hâl, tavır ve fikirleriyle Uşşâkî yoluna en çok tesir edenlerdir.

2.2.7.1 Hallâc-ı Mansur

Tam ismi “*Ebû Abdullah Hüseyin b. Mansûr el Beyzâvî el Hallâc*”dır (ö.309/921). Rivâyete göre bir pamuk ambarına eliyle işaret etmesiyle o anda pamukların tanelerine ayrılması nedeniyle “Hallâc” diye adlandırılmıştır. “Ene’l-Hak” yani “Ben Hakk’ım” nidasının dönemin zihniyetince anlaşılamamasından dolayı zındıklıkla suçlanıp Abbasî halîfesi Muktedir’in emriyle Bağdat’ta işkence görerek 309/922 tarihinde öldürülmüştür. Onun en büyük özelliği halifenin otoritesinin zayıflayıp Karmatilerin yağmacılıklarının arttığı bir dönemde inançlarını gizlemeyi kabullenememesidir.¹⁹⁰⁴ Tasavvufta ilâhî aşkın ve cezbenin temsilcisi olarak kabul edilen Hallâc, sırrı faş etme, aşk uğruna can veren âşık hususiyetlerine telmih olarak Uşşâkî meşâyihinin divânlarında geçer.

“Bir saçı leylâ ucundan bağlanıp olduğ fedâ

Ser verip Manşûr gibi şimdi o dâra bendeyiz”¹⁹⁰⁵

“Sırrı fâş itmek dilerseñ sen de ol Manşûr gibi

Tâ ki cândan gecmeden ber-dârı göz görmek muhâl”¹⁹⁰⁶

Aşk meydanına giren, aşk ile de “Mansur” olan, “Ene’l-Hak” sırrını bilen, kişiye, rûhun sırrı hiç gizli kalmaz.

“Meydân-ı ‘aşka girenüñ

Ene’l-Hakk sırrın bilenüñ

‘Aşk ile Manşûr olanuñ

¹⁹⁰⁴ Nahşebî , Silku’s-Sulûk, s.294; Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.74.

¹⁹⁰⁵ Hikmetî, **Divân** G.269/4.

¹⁹⁰⁶ Hulûsî, **Divân** 283/5.

Sırrı anuñ nihān mı olur’’¹⁹⁰⁷

2.2.7.2 İbrahim Bin Edhem

İbrahim bin Edhem (ö.161/778) Belh sultanlarından biri olduğu halde dervişliği seçmesiyle meşhurdur. Dünyaya sırtını dönme tutumunun tipik bir temsilcisidir.¹⁹⁰⁸ İlk dönem eserleri onu başlıca Sûfîyyenin arasında sayar.¹⁹⁰⁹ Uşşâkî divanlarında zühd ve verâsı sebebiyle hükümdarlığı ve yaşadığı Belh şehrini terk etmesine telmih yapılır.¹⁹¹⁰

‘Âlem-i rāhat dilerseñ eyle tecrîdi kabûl

Tâc u taht-ı milketin terk eylesin Edhem gibi’’¹⁹¹¹

Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî’ye göre Uşşâkîlik yolunun ikinci pîri Cemâleddîn-i Uşşâkî’nin tavırları İbrahim Edhem, erkânı ise Hüsâmeddîn-i Uşşâkî’nin erkânıdır.

“Meslegi Hazret-i ‘Uşşâkî Hüsâmü’ d-dîn’ di

İbn Edhem idi hâlâtı Cemâlü’ d-dîn’ iñ’’¹⁹¹²

2.2.7.3 Abdülkâdir-i Geylânî

Tasavvufî eğitimini Ebû Sa’îd el-Mübârek el-Muharrim’den almış olan Abdülkâdir-i Geylânî (ö.562/1166) İslâm dünyasının en yaygın tarikatlarından Geylânîyye veya Kâdiriyye¹⁹¹³ olarak bilinen tarikatın kurucusudur. Nesebi itibarı ile

¹⁹⁰⁷ Câhidî, *Divân* 67/2.

¹⁹⁰⁸ Nahşebî, *Silku’s-Sulûk*, s.282; Knysh, *Tasavvuf Tarihi*, s.29.

¹⁹⁰⁹ İz, *Tasavvuf*, s.172.

¹⁹¹⁰ Hücvirî, *Keşfu’l- Mahcûb*, ss.169-170; Reşat Öngören, “İbrahim b. Edhem”, *DİA*, İstanbul 2000, c.21, ss.293-296.

¹⁹¹¹ Hikmetî, *Divân* K.598/9.

¹⁹¹² Salâhî, *Divân* K.16/6.

¹⁹¹³ Adalet Çakır, “Mehmet Rif’at Efendi’nin Nefhatü’r-Riyâzi’l-Âliye Adlı Eserinin Işığında Anadolu’da Kâdirîlik-Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler, İstanbul 2006.

hem seyyid hem de şeriftir.¹⁹¹⁴ Abdülkâdir-i Geylânî'nin kurucusu olduğu Kâdiriyye Bağdat'tan sonra Şam'da Davudiyye, Hama'da Nasûhiyye, Senagal de Müridiyye, Hindistan'da Gavsıyye ve Garibîyye, Mısır'da Farızıyye ve Kâsımıyye, Yemen'de Esdiyye, Anadolu'da ise Eşrefiyye, Rûmiyye, Hâlisiyye, Müştakîyye, Enveriyye gibi şubelerle temsil edilmiştir.¹⁹¹⁵

Uşşâkî şeyhlerinin bazıları aynı zamanda Kadiriyye tarikinden de icazetlidir. Vassâf, Uşşâkî şeyhi Hazmî Efendi'yi “*urefâ-yı Kâdiriyye ve Uşşâkîyye'den*” olarak vasfetmektedir.¹⁹¹⁶ Vassâf'ın kendisi de Kâdirî şeyhi Muhammed Kemter Efendi'den icazeti olduğu gibi Kâdirî şeyhi Müştak Baba ve Edhem Baba'yı anlattığı “*Risâle-i Müştakîyye*” adlı bir eseri de bulunmaktadır.

Vassâf, Vâkıât'ında mânevî müşahadelerinde Abdülkâdir-i Geylânî ile de müşerref olduğunu ifade etmektedir.¹⁹¹⁷ Abdurrahman Sâmi Efendi'nin de Kâdiriyye'nin Karîbullâh şûbesinden şeyh Hilmi Efendi'den icâzeti bulunmaktadır.¹⁹¹⁸

“*Kâdirîyem sırr-ı kudret sırrıma eyler zühûr*

Naşibendem naş-ı kalbim külle yevmin şe' n olur”¹⁹¹⁹

Sâmi Efendi'ye göre Geylânî, evliyaların imamıdır. Onun her iki cihanda tasarrufu devam etmektedir. O, kerâmet denizinin menbaıdır.¹⁹²⁰

¹⁹¹⁴ Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.173; Dilâver Güner, **Abdülkâdir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 1999,s.61; Nihat Azamat, “Kâdiriyye”, **DİA**, İstanbul 2001,c.24, ss. 134-135; Uludağ, “Abdulkadir Geylânî”, **DİA**, c.1,ss,235-236.

¹⁹¹⁵ Adalet Çakır, “Kadiriyye”, **Türkiye'de Tarikatlar Tarih ve Kültür**, Ed.: S. Ceyhan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015,s.162,Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, ss.229-230; Nihat Azamat, “Kadiriyye”, **DİA**,İstanbul 2001, c.24, 131-136, Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**,vr4a-6b.

¹⁹¹⁶ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.1, s.38.

¹⁹¹⁷ Vassâf, **Vâkıât**, s.24, 40, 87, 93. vd

¹⁹¹⁸ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4, s.499.

¹⁹¹⁹ Sâmi, **Divân** 59/2.

¹⁹²⁰ Sâmi, **Divân** 38/1-5.

2.2.7.4 İbnü'l-Arabî

Muhyiddîn İbnü'l-Arabî, 1165 yılında Mürsiye'de dünyaya gelmiş, 1240 yılında Dımaşk'ta ruhunun ufkuna yürümüştür. Anadolu başta olmak üzere Hicaz, Filistin, Suriye gibi pek çok memleketi dolaşan İbnü'l-Arabî buralarda pek çok âlim ve şeyh ile görüşmüş, Anadolu'da da yaklaşık on yıl boyunca kalmıştır. Ardından yüzlerce eserlik, hayranlık uyandıran bir tefekkürün eseri külliyatını bırakmıştır.¹⁹²¹ İbnü'l-Arabî'nin öğretileri başta Sadreddin Konevî (ö.673/1274) olmak üzere öğrencileri vesilesiyle tüm dünyaya yayılmıştır.¹⁹²²

İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilen Ekberîyye'nin, Şeyh-i Ekber'in, Ebu Medyen el-Mağribî'den¹⁹²³ etkilenmesinden yola çıkarak Medyenîyye'nin bir kolu olduğu iddia edildiği gibi Kâdiriyye'nin bir şûbesi olduğu ve İbnü'l-Arabî'nin de bu tarîkatın ikinci pîri kabul edildiği görüşü de vardır. Bu husustaki rivâyete göre Geylanî, vefatından sonra hırkasının “*Mağrib'den gelecek olan Muhyiddîn'e giydirilmesi*” vasiyetinde bulunmuş ve bu hırka Şeyh Cemâleddin'nin eliyle İbnü'l-Arabî'ye giydirilmiştir.¹⁹²⁴ Bunun dışında Şâziliyye, Senusiyye kolları da kendilerini İbnü'l-Arabî'ye nisbet etmiş ve silsilelerinde ismini zikretmişlerdir.¹⁹²⁵ İbnü'l-Arabî'nin eserlerini tercüme ve şerh eden İsmail Ankaravî, Abdullah Salâhaddin-i Uşşâkî, Abdurrahman Sâmi gibi mutasavvıflar kendilerini Ekberî silsilesi içinde de belirtmişlerdir.¹⁹²⁶ Bazı araştırmacılara göre ise Ekberîyye ismiyle müstakil bir tarîkat bulunmamaktadır.¹⁹²⁷ İbnü'l-Arabî'nin öğretileri bir çeşit neşve olarak tarikatlar üstü bir hüviyete sahiptir.¹⁹²⁸

¹⁹²¹ Salâhaddin Uşşâkî, Bursalı Mehmet Tahir, **İbn Arâbi Hazretleri**, Kardelen Yayınları, Konya 2011, ss.39-57; Mahmut Erol Kılıç, **İbn Arâbi Düşüncesine Giriş**, Sûfî Kitap, İstanbul 2015, ss.47-74.

¹⁹²² Knysh, **Tasavvuf Tarihi**, s.158-162; Kılıç, “Muhyiddin İbnü'l-Arabî”, c.20, **DİA**, İstanbul 1999, s.493; Kılıç, **İbn Arâbi Düşüncesine Giriş**, s.335.

¹⁹²³ Tahsin Yazıcı, “Ebu Medyen” **DİA**, İstanbul 1994, c.10, ss.186-187.

¹⁹²⁴ Kılıç, “Ekberîyye”, **DİA**, c.10, s. 545.

¹⁹²⁵ Kılıç, “Ekberîyye”, **DİA**, c.10, ss. 544-545; Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.227; Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi, **Silsilenâme-i Sûfiyye**, vr.7a

¹⁹²⁶ “Hamida İdris Ali AbdülKerîm, “Libya Ve Anadolu'da Tasavvuf Hareketleri (1850 - 1925)-Doktora Tezi”, Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük 2019, s.15.

¹⁹²⁷ Nihat Azamat “Melâmet”, **DİA**, Ankara 2004, c.29, ss.24-25.

¹⁹²⁸ Kara, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, s.227.

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında İbnü'l-Arabî, Muhyiddîn Baba, Şeyh-i Ekber gibi isim ve sıfatlarla geçmektedir. O, Uşşâkîlik erkânını en çok etkileyen şahsiyetlerden biridir. Hüseyin Vassâf Uşşâkî, Vâkıât'ında İbnü'l-Arabî ile mânâ âleminde müşerref olduğunu ifade etmektedir.¹⁹²⁹ Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî mazhâr olduğu kalbî füyûzât ve vâridâtı, bir gece mânâ âleminde İbnü'l-Arabî ile görüşmesinin neticesi olarak aktarmaktadır.¹⁹³⁰ Yine Abdullâh Salâhî, İbnü'l-Arabî'nin "*Mevâkiu'n-Nücûm*" adlı eserine şerh olarak "*Tavâli'u Menâfi'u'l-'Ulûm Min Matâli'i Mevâki'u'n-Nücûm*" adlı 659 sayfalık bir eser kaleme almıştır.¹⁹³¹ Son dönem Uşşâkî şeyhlerinden Hazmi Efendi, "füsûshan" olarak İbnü'l-Arabî'nin eserlerini ders olarak okutmuştur.¹⁹³² Ayrıca Hazmi Tura, Ceride-i Sûfiyye'nin 153. sayısında Salâhî hakkında yazmış olduğu makalesi içerisinde, Salâhî'nin, İbnü'l-Arabî'nin "*Mevâkiu'n-Nücûm*" eserine yaptığı şerhin mukaddimesinin tercümesini yayımlanmıştır.¹⁹³³ Salâhî'nin bu eserin dışında da İbnü'l-Arabî'nin "*el-ayn*" kelimesini ile ilgili bir kelâmını şerh ettiği, "*Miftâhu'l-Vücûdi'l-Eşher fî Tevcihi'l-Kelâmi'sh-Şeyhi'l-Ekber*" adlı bir eseri daha vardır.¹⁹³⁴

Yâdigâr-ı Şemsi'de Uşşâkî şeyhi Muhyiddîn-i Bursevî ise "*mesleki tasavvufda Şeyhu'l-Ekber'in içtihadını kabul u ihyâ ider*"¹⁹³⁵ olarak tavsif edilmiştir. Osmanzâde Hüseyin Vassâf, Şeyhü'l-Ekber için "*tasavvuf ilminde en mühim eserleri*

¹⁹²⁹ Vassâf, *Vâkıât*, s.75.

¹⁹³⁰ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4,s.431; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî*, İstanbul 1308, c. 3, s. 387.

¹⁹³¹ Bu eserin mukaddimesinde Salâhî, eserin yazılım sürecini şu şekilde aktarır: "*Muhyiddîn-i Arabî'nin Mevâki'u'n-nücûm isimli eserini okudum. Gördüm ki eser bir takım garîb ibâre ve acaib işaretlerle doludur, bir takım rumuz ve muammalar vardır. Bunların akılla ve kıyasla anlaşılması müöktün değildir. Bunun için, Hz. Şeyh'in kendisinden yardım dileyerek dedim ki: Efendim! Sen benim her yönden yardımcım ve dayanağımsın. Ben sana iki yönden bağlıyım. Evvâla sana bâtinen bağlıyım, sâniyen sen Muhyiddîn Ebû Abdullah'sın ben ise Abdullah Salâhî ismiyle biiniyorum. Bunun için sen benim manevî babam, ben de senin mânevî evlâdınım. Nasıl olur da beni feyzinden mahrumedersin, dedim. Nihâyet bana onun nûrundan bir zerre ve ünsiyetinden bir katre ulaştı ki onun yüce nûruyla aydınlandım ve gizli surlara vâkıf oldum. Bunun üzerine kitabın metni bana gâyet veciz göründü.*" Kılıç, *İbn Arâbî Düşüncesine Giriş*, ss.74-75; Ali İhsan Kılıç, "Mevâki'u'n-nücûm'un Tevfik Bahsi Üzerine Abdullâh Salâhî Uşşâkî'nin Yaptığı Nazmen Tercüme ve Hâşiyesi," *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, S.38; ss.115-126.

¹⁹³² Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c. 2, s.156.

¹⁹³³ Yönlüer, "Mehmet Hazmi Tura",s.135.

¹⁹³⁴ Semih Ceyhan, Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin Vücûd Risâleleri (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1998.

¹⁹³⁵ Şemseddin, *Yâdigâr-ı Şemsi*, s.148.

yazan ve getirdiği delillerle her bir ehl-i velâyete kabul ve tasdik ettirendir”¹⁹³⁶demektedir.

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında İbnü'l-Arabî'ye pek çok methiyeler yazılmıştır. Bunlardan en meşhurlarından biri Uşşâkîliğin pîri Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin İbnü'l-Arabî'ye yazdığı kırk sekiz beyitlik methiyyesidir.¹⁹³⁷ Bu kasidede İbnü'l-Arabî, velâyet burcunun parlak güneşi, feyziyle âlemi aydınlatan veli olarak tavsif edilmiştir. Sâlahî onu anlamayanları, ışığa gözleri kapalı olması nedeniyle yarasaya benzetmiştir.¹⁹³⁸

Salâhî, İbnü'l-Arabî' den, hâlini Hz. Peygamber'e arz etmesini rica etmektedir.

“Di bu 'abd-ı hâkîrî hâste buldum yâ Resûlallâh

Getirdim dergehiñe cürm ile hâli mükedderdir

Ne deñli mücrim ise nazra-i lutfuñla tîmâr it

Cemâliñ ile tedbîr-i devâ ister bir ahkardır”¹⁹³⁹

Özellikle İbnü'l-Arabî'nin Fütühat-ı Mekkiye ve Fûsus-u Hikem adlı eserleri Uşşâkî meşâyihinin divânlarında nazara verilmektedir. Kılıç'a göre hikmetin nebevî kaynağına işaret eden Fusûsu'l-Hikem, İbnü'l-Arabî'nin bütün düşüncelerinin ve eserlerinin anahtar kitabıdır.¹⁹⁴⁰ İbnü'l-Arabî'nin her bir eseri etrafa inciler saçan cevher gibidir.

“Huşûşâ ki Fütühât u Fusûs içre ma'ârifden

¹⁹³⁶ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.1,s.25

¹⁹³⁷ Selâmi Şimşek, “Türk Edebiyatında İbnü'l-Arabî Methiyeleri Üzerine Bir İnceleme” **Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-1)**, S.21, ss. 389-425; Kılıç, **Sûfî ve Şîr**, s.61.

¹⁹³⁸ Salâhî, **Divân** K.8/1-4.

¹⁹³⁹ Salâhî, **Divân** K.8/30-31.

¹⁹⁴⁰ Mahmut Erol Kılıç, **Şeyh-i Ekber İbn Arabî Düşüncesine Giriş**, Sûfî Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.s.68.

Ne dürler saçdı haqqā her biri şāhāne cevherdir”¹⁹⁴¹

Uşşâkî meşâyihî Ömer Hulûsî, ilk mutasavvıflarından Bâyezîd-i Bistâmî’yi bile nazara verirken, onu İbnü’l-Arabî’nin de sevdiğini söylemektedir.

“On iki pîr Şeyh-i Ekber pek sever Bistâmîyi

Fahrî giy eyniñ melâmet ebsem ol sen itme şây”¹⁹⁴²

2.2.7.5 Ahmed Bedevî

Ahmed Bedevî (ö.675/1276) Fas’ta doğmuştur. Rifâiyye ve Şâzeliyye tarikatlarının bir kolu olarak da görülen Bedeviyye tarikatının¹⁹⁴³ kurucusudur.¹⁹⁴⁴ Cemâlînin parlaklığı nedeniyle simâsına bakanların cezbeye tutulmasından dolayı yüzüne bir nikâp taktığı ifade edilmektedir.¹⁹⁴⁵ Bedeviyye XVIII. yüzyılın başlarında Eburrizâ Tekkesi ile İstanbul’da temsil edilmeye başlanmıştır.¹⁹⁴⁶ Uşşâkî meşâyihinden da Bedevilik Tarikatın da icâzetli olanlar bulunmaktadır. Meselâ Abdurrahman Sâmi Efendi, İzmirli Şeyh Mustafa Hilmî Efendi’den icazetlidir.¹⁹⁴⁷ Devrân zikrinde de gördüğümüz, ayin esnasında heyecanı artan dervişlerin birbirlerine sarılarak zikretmesine de “Bedevi topu” denir.¹⁹⁴⁸ Uşşâkî meşâyihinin divânlarında tasarrufu devam eden, gavs, ilm-i ledün sırlarına vâkıf olarak tavsif edilmektedir.¹⁹⁴⁹

“Kenz-i ezeliñ maḳsem-i feyz-i ebedîsi

Ḥaqq’ıñ mededi seyyid-i Ahmed bedevidir”¹⁹⁵⁰

¹⁹⁴¹ Salâhî, *Divân* K.8-10.

¹⁹⁴² Hulûsî, *Divân* 572/3.

¹⁹⁴³ Derya Baş, *Seyyid Ahmed el Bedevî: Tarikatı ve İstanbul’da Bedevîlik*, Kitavevi Yayınları, İstanbul 2008.

¹⁹⁴⁴ İz, *Tasavvuf*, s.206.

¹⁹⁴⁵ Vassâf, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, s.223.

¹⁹⁴⁶ Mustafa Kara, “Bedeviyye”, *DİA*, İstanbul 1992, c.5,ss.318-319.

¹⁹⁴⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.499.

¹⁹⁴⁸ Sâmi, *Mi’yâru’l-Evliyâ*, s. 4; Hocaazâde, *Hadîkatü’l-Evliyâ’dan Pir-i Tarikat Seyyid Ahmed Bedevî ve Seyyid İbrahim Desûkî*, İstanbul, 1318, s. 19-20; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.286.

¹⁹⁴⁹ Sâmi, *Divân* 83/3-6.

¹⁹⁵⁰ Sâmi, *Divân* 83/7.

2.2.7.6 Bahâeddîn Nakşibend

Bahâeddîn Nakşibend 718/1318 yılında Kasr-ı Ârifân'da doğmuştur. Asıl ismi Muhammed b. Muhammed Buhârî'dir. Muhammed Semmâsi (ö.734/1334) ve Emir Külâl (ö.772/1370) gibi Hâcegânî tasavvuf geleneğine mensup şeyhlerin tasavvuf terbiyesinde yetişmekle beraber üveysi olarak Abdulhâlık Gücdevânî'nin rûhâniyetinden de feyz almıştır. Kendisinden sonra şehirli-kitâbî tasavvuf geleneği, özellikle Alaeddin Attar (ö.802/1400) ve diğer halifelerinin faaliyetleri çerçevesinde günümüze kadar devam etmiştir.¹⁹⁵¹ Uşşâkî meşâyihından da Nakşibendiliğe¹⁹⁵² intisâbı olanlar bulunmaktadır. Meselâ Abdullâh Salâhaddîn-i Uşşâkî'nin, Şeyh Emin Efendi vasıtasıyla Nakşibendiliğe de intisâbı vardır.¹⁹⁵³ Hüseyin Vassâf da Uşşâkî şeyhi olmasına rağmen cuma akşamları Tahir Ağa Tekkesinde Nakşi zikri-hatme-i hâcegan'a katıldığı gibi Vâkıât'ında da Şah-ı Nakşibend ile pek çok kere manevi âlemde müşerref olduğunu ifade etmektedir. ¹⁹⁵⁴Abdurrahman Sâmî Efendi'nin Edirne'de Mihal Bey Dergâhı şeyhi Ebubekir b. Halîl Efendi'den Nakşibendi icâzeti bulunmaktadır.¹⁹⁵⁵ Ayrıca Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî, "*El-Meslekü's-Sâmiyye fî Sülûki'n-Nakşıyyeti'l-Behâiyye ve'l Halvetiyyeti'l-Hüsâmiyye*" isimli eserinde Nakşibendî ve Halvetiyye ekollerine göre manevî tekâmüldeki mertebeleri âyet ve hadislerle birlikte izâh etmektedir.¹⁹⁵⁶

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin divânlarında Şâh-ı Nakşibend, Zât'ın mahrem sırlarıyla hemdem, veliyullahın haslarından olarak tavsif edilmiştir.¹⁹⁵⁷

“Sırrımı zıkr-i hafî eyledi dürr-i şadefî

Hâce-i men ‘arefî Hâzret-i Şâh -ı Nakşibend”¹⁹⁵⁸

¹⁹⁵¹ Sâmî, *Mi'yâru'l-Evliyâ*, s. 48; Bardakçı, *Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar*, s.303; Necdet Tosun, *Bahâeddîn Nakşibend*, İnsan Yayınları, İstanbul, 2000, ss.99-115, İz, *Tasavvuf*, s.211.

¹⁹⁵² Hamid Algar, “Nakşibendiyye” *DİA*, İstanbul 2006, c.32, 342-343; Necdet Tosun, “Nakşibendiyye”, *Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür*, ed.: Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, İstanbul 2015, ss. 611-613.

¹⁹⁵³ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4,s.432.

¹⁹⁵⁴ Vassâf, *Vâkıât*, s.53.

¹⁹⁵⁵ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.499.

¹⁹⁵⁶ Kaya, “Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Divân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem”, s.46.

¹⁹⁵⁷ Sâmî, *Divân* 41/1-2.

2.2.7.7 Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî

Mevleviyye tarîkatının¹⁹⁵⁹ kurucusu Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (ö.672/1273)dir.¹⁹⁶⁰ İlk mürşidi pederi “Sultânü’l-Ulemâ” Bahaeddin Veled’dir. Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî, Mevlânâ’nın silsilesinin hem Burhâneddîn Tirmizî ve Bahâeddîn Veled hem de Şems-i Tebrîzî vasıtasıyla Necmeddîn-i Kübrâ’ya ulaştığını kaydetmektedir.¹⁹⁶¹ Mevlâna tasavvuf makamlarında ayağı kaymadan insân-ı kâmil olabilmenin sırrını yaklamış, ilâhî aşk ve cezbe içinde yaşadıklarını eserlerinde aktarmıştır.¹⁹⁶² Şâir Uşşâkî şeyhlerinin Pîr Hüsâmeddîn-i Uşşâkî’den sonra feyz aldığı kaynaklardan biri de Mevlâna’dır.

"Bir elimde Hazret-i Kur'an önümde Pîr Hüsâm

Bir elimde Mesnevi olsun yüz biñ selam" ¹⁹⁶³

Uşşâkîlik, Mevlevî erkânına uzak değildir. Uşşâkîlerin Mevlâna’ya hürmeten ney üfleyip, semâ etmesi, Pîr Hüsâmeddîn-i Uşşâkî’nin hac dönüşü Konya’da vefat etmesi ve Mevlevî şeyhi Bostan Çelebi’nin bu olay üzerine Pîr’in naaşı ile yakından ilgilenmesiyle başlamış ve sonraki yıllarda devam etmiştir.¹⁹⁶⁴ Pîr’in halifesi Memîcân-ı Saruhânî’nin eserleri Mesnevî’nin bazı beyitlerinin şerhi olduğu gibi eserlerinde Mevlânâ’nın tesiri de âşikardır.¹⁹⁶⁵ Mevlânâ’nın kasideleri, gazelleri başta Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî olmak üzere Uşşâkî meşâyihınca şerh edilmiş, bazı şiirleri de nazmen tercüme edilmişlerdir.¹⁹⁶⁶ Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî Galata Mevlevihânesi şeyhi Nâyî Osman Dede’den Mevlevîliğe intisâbı olduğu gibi, Uşşâkî meşâyihından Abdurrahman Sâmî Efendi, Mevleviyye şeyhi İsmâil

¹⁹⁵⁸ Sâmî, **Divân** 41/8

¹⁹⁵⁹ Hocaşâde, **Hadîkatü’l-Evliyâ’dan Silsile-i Meşâyih-i Mevleviyye**, İstanbul 1318; Sezâi Küçük, **Mevleviyye, Türkiye’de Tarikatlar: Tarih Ve Kültür**, ss. 489-544.

¹⁹⁶⁰ Gibb, **Osmanlı Şiir Tarihi**, s.104, İz, **Tasavvuf**, s.201.

¹⁹⁶¹ Sâmî, **Mî’yârü’l-Evliyâ**, s. 46.

¹⁹⁶² Ahmet Yaşar Ocak, **Türk Sûfiligine Bakışlar**, ss.146-147.

¹⁹⁶³ Tura, **Erler Demine**, s.7.

¹⁹⁶⁴ Kılıç, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar -II-**, s.167; Eren, **Pir Seyyid Hasan Hüsameddin Uşşaki**, s.24.

¹⁹⁶⁵ Mahmud Erol Kılıç, **“Manisalı Şeyh Memîcân-ı Saruhânî (ö. 1008/1600) ve Eserlerinde Mevlânâ’dan Tesirler”**, Birinci Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevihâneler Sempozyumu Bildirileri, Manisa 2002, ss. 205-220.

¹⁹⁶⁶ Arıcı, **“Salâhî’nin Tasavvufî Şiir Şerhleri”**, s.58

Çelebi'nin rûhâniyetinden Mevlevî icâzetini almıştır.¹⁹⁶⁷ Hüseyin Vassâf, Üsküdar Mevlevihânesi şeyhi, dostu Ahmed Remzi Dede'yi anlattığı “*Remzinâme*” adlı bir eser yazmış¹⁹⁶⁸ bunun yanında pederi vesilesiyle tanıştığı Mevlevî Mehmet Es'ad Dede'den mesnevihanlık icâzeti almış ve bu zâtı anlattığı “*Es'ad-nâme*” isimli bir eser de kaleme almıştır.¹⁹⁶⁹ Ayrıca Vassâf, Sefîne-i Evliya'sında “*Tarîkat-i Aliyye-i Mevlevîyye*” başlığı altında Mevlânâ ve Mevleviliği ele almış, divânında da Mevlânayı yirmi beşi aşkın şiirle yâd etmiştir.¹⁹⁷⁰ Mevlâna'yı Hakk'ın nûruyla nûrlanan, nutkunu Hakk'ın ilhamlarından alan tevhid âşiyânın ankâsı olarak tarif eden Ömer Hulûsî Efendi, Uşşâkî tarîkatında Mesnevî dersi de veren bir müderris konumuna kadar yükselmiştir. Bu hususta Mehmet Hazmi Efendi de Fatih ve Beyazıd camilerinde mesnevi okutan son mesnevihanlardandır.¹⁹⁷¹

Uşşâkî meşâyihinin divânlarında Mevlânâ, “Hüdâvendigâr”, “Hazret-i Mevlânâ”, “Mollâ-yı Rûmî”, “Rûmî” ve “Hazret-i Pîr” gibi isimlerle eserlerde geçmiştir.

“Hoş semâ'-ı çarh urup devrân-ı Mevlânâyı gör

*Đarb-ı zikriñ ortasın pervân-ı Mevlânâyı gör”*¹⁹⁷²

“Mefhâr-i Mevleviyân Hazret-i Mevlâna'dır

Mâlik-i genc-i nihân Hazret-i Mevlânâ'dır

¹⁹⁶⁷ Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, c.4, s.499

¹⁹⁶⁸ Osmanzâde Hüseyin Vassâf, *Remzinâme*, (Haz.), Dr.Yakup Şafak, Tekin Kitabevi, Konya 2006

¹⁹⁶⁹ Azime Merve Başkan, “Hüseyin Vassâf'ın Es'adnâme İsimli Eseri (Metin ve İnceleme)-Yüksek lisans Tezi”, MÜSBE, İstanbul 2013; Bilal Kemikli, *Mesnevi ve Türk İrfanı: Mesnevihanlık Geleneği Üzerine Bazı Değerlendirmeler*, Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri, c. 2, Motto Project Yay., İstanbul 2010, s.617.

¹⁹⁷⁰ Mustafa Tatçı, “*Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak: Hüseyin Vassâf Beyin Divânı*” Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni, 15-17 Aralık, Kültür Bakanlığı, Ankara 2000, ss.231-269.

¹⁹⁷¹ Kılıç, *Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II*, s.192; Baş, *Aydınlı Bir Uşşâkî Şeyhi Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı*, s.36; Kemikli, *Mesnevi ve Türk İrfanı: Mesnevihanlık Geleneği Üzerine Bazı Değerlendirmeler*, ss.609-620.

¹⁹⁷² Hulûsî, *Divân* 104/1.

Gül-i gülzâr-ı ma'arif idi ol zât-ı şerîf

Maḥrem-i rāz-ı cihan Ḥazret-i Mevlâna'dır

'Ulemânın, ḥükemanın, şu 'âranın tâcı

Nice mürde-dile cân Ḥazret-i Mevlâna'dır"¹⁹⁷³

"Çü Mevlânâ-yı dil-keş etdi çekdi demleriñ neyler

Anıñçün 'aşk ile derd-i dernüm Âh edip neyler"¹⁹⁷⁴

Uşşâkî meşâyihı başta Hüseyin Vassâf olmak üzere¹⁹⁷⁵, divanlarında Mevlânâ'nın yanında diğer Mevlevî büyükleri için de şiirler yazmıştır. Uşşâkî meşâyihı Nusret Tura'nın şiirlerini ve tasavvufî sohbetlerini "Milliyet" ve "Yeni İstanbul" gazetelerinde yayımlayan, Mevlânâ'nın yirmibirinci göbek torunlarından Refî Cevâd Ulunay için Nusret Tura tarafından kaleme alına şiir şu şekilde başlamaktadır:

"Neş'eyi Pîr-i Celâlettin 'ime uydum bu gün,

Ağzımın her köşesinden fışkırır enhâr-ı 'aşk

Bil nazargâh-ı Celil-i Kibriyâdır gönlümüz,

İstemem işâ-i rāz, ama dedirtir emr-i 'aşk"¹⁹⁷⁶

¹⁹⁷³ Vassâf, **Divân** 60/1-3.

¹⁹⁷⁴ Hikmetî, **Divân** G.204/1.

¹⁹⁷⁵ Mustafa Tatçı, "Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak: Hüseyin Vassâf Beyin Divânı", ss.231-269.

¹⁹⁷⁶ Ardıç, **Divân-3**,s.66; Nusret Tura, **Aşk ve Muhabbet Yolu**, Necdet Ardıç (Der.),ss.5-10.

2.2.7.8 Nesîmî

14. yüzyılda yaşamış mutasavvıflardan olup vecd halindeki ifadelerinin anlaşılmması sebebiyle Halep'te derisi yüzölerek öldürölmüştür.¹⁹⁷⁷ Nesîmî bu yüzden beyitlerde idam edilen Hallâc-ı Mansûr ile birlikte ve daha çok ilâhi aşk yolunda derisinin yüzölmesi hususiyetiyle geçmektedir.

“Çün Nesîmî ‘ışkı şor kendini yüzödirdi ise

Dâra düşdi bilmedi ber-dâra ney ki dâra ne”¹⁹⁷⁸

“Cefâlar eyleyüb cāna

Cigerin ğark idüb kana

Virür cānını kurbāna

Nesîmî-veş ‘üryān olur”¹⁹⁷⁹

“Nesîmî-veş şoyup ‘üryān eyledi

Varımı yağmāya verdi çün bu ‘aşk

Mekānum lā-mekān etdi tağıtdı

Beni ğurbetlere şaldı gör bu ‘aşk”¹⁹⁸⁰

¹⁹⁷⁷ Hüseyin Ayan, **Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divânının Tenkitli Metni**, TDK Yayınları, Ankara 2002.

¹⁹⁷⁸ Hulûsî, **Divân** 479/5.

¹⁹⁷⁹ Câhidî, **Divân** 172/3

¹⁹⁸⁰ Bursevî, **Divân** 8/2

2.2.7.9 Niyâzî-i Mısırî

Mısriyye tarikatını¹⁹⁸¹ tesis eden Niyâzî-i Mısırî¹⁹⁸² Malatya doğumludur. Diyarbakır, Mardin ve Mısır'da tahsil görmüştür.¹⁹⁸³ Elmalılı Ümmi Sinân'ın halifelerinden¹⁹⁸⁴ Mısırî, sürgün edildiği Limni'de 1694'te vefat etmiştir.¹⁹⁸⁵

Cezbeli ve coşkun bir şâir¹⁹⁸⁶ olarak vasfedilen Niyâzî-i Mısırî'nin Divân'ı¹⁹⁸⁷ ve diğer eserleri¹⁹⁸⁸, Uşşâkî şeyhlerince takdir edilmiş, gazellerine şerhler yapılmış¹⁹⁸⁹, nazariyeler yazılmıştır.¹⁹⁹⁰ Hüseyin Vassâf, Niyâzî-i Mısırî için ondan fazla şiir yazmıştır ki bu rakam şeyhi Mustafa Sâfi için yazdığı şiir sayısından bile çoktur. Salâhaddin Uşşâkî, Niyâzî-i Mısırî'nin üç şiirini şerh etmiştir.¹⁹⁹¹

Vassâf "*Lücec-i Asrî Şerh-i Kelâm-ı Mısırî*" isimli eserinde de Mısırî'nin "*ilim bahr vüçûd esdâf anun dürdânesiyim ben*" nutkunu, "*Mir'ât-ı İncilâ-yı Hakikât*" isimli eserinde de "*Halk içre bir âyineyem herkes bakar bir ân görür.*" ile "*İbn vaktem ben ebu'l-vakt olmazam*" nutuklarını şerh etmiştir.¹⁹⁹² Hüseyin Vassâf'a, Niyâzî-i Mısırî'ye olan muhabbet ve ilgisi vesilesiyle teberrüken Mısriyye icâzetnâmesi takdim edilmiştir.¹⁹⁹³

¹⁹⁸¹ Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih Ve Kültür*, s. 742-743

¹⁹⁸² Mustafa Aşkar, *Niyâzî-i Mısırî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri; Niyâz-ı Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998; Kenan Erdoğan, *Niyâzî-i Mısırî Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divânının Tenkitli Metni-Doktora Tezi*, Erzurum 1993; Bursalı Mehmet Tahir, *Kibâr-ı Meşâyih ve Ulemadan Oniki Zâtın Teracim-i Ahvali*, İstanbul 1318; Erman Artun, *Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri*, ss.203-204.

¹⁹⁸³ Sâmî, *Mi'yâru'l-Evliyâ*, s. 52. Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri*, c. I, s. 162; Mustafa Tatçı, "Niyâzî Mısırî'nin tasavvufî bir risâlesi: Şerh-i Esmâ İsnâ-Aşere", *Türk Yurdu*, c. 8, S.12, s. 28, 1988.

¹⁹⁸⁴ Ceyhan, *Türkiye'de Tarikatlar: Tarih Ve Kültür*, s.743.

¹⁹⁸⁵ Halil Çeçen, *Niyâzî-i Mısırî'nin Hatıraları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014

¹⁹⁸⁶ Çeçen, *Niyâzî-i Mısırî'nin Hatıraları*, s.15

¹⁹⁸⁷ *Niyâzî-i Mısırî Halvetî Divânı*, (Haz.) Mustafa Tatçı, DİB Yayınları, Ankara 2013

¹⁹⁸⁸ Çeçen, *Niyâzî-i Mısırî'nin Hatıraları*, ss.27-30.

¹⁹⁸⁹ Arıcı, Hafize Keleş, "Selahaddin-i Uşşâkî ve Türkçe Tasavvufî Şiir Şerhleri- Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi", Marmara Üniversitesi SBE, İstanbul 2008; Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, Kapı Yayınları, İstanbul 2007,ss.35,92.

¹⁹⁹⁰ Kaya, "Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem", s.26;

¹⁹⁹¹ Arıcı, "Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri", s.55.

¹⁹⁹² Mustafa Tatçı, İsmail Kasap, *Hüseyin Vassâf Hayatı-Eserleri-ve Şiirlerinden Seçmeler*, s.24.

¹⁹⁹³ Vassâf, *Vâkıât*, s.25.

Uşşâkî şeyhi Hüseyin Vassâf'ın Niyâzî-i Mısırî'nin bir gazelini şerhinden sonra Hazmi Efendi Vassâf'a bir mektup yazmış ve mektubunda Niyâzî-i Mısırî'yi "inci" şeklinde tavsif etmiştir.¹⁹⁹⁴ Abdurrahmân Sâmî Efendi'de bir gün Niyâzî-i Mısırî'yi mânâ âleminde elinden asâsını alır vaziyete görmüş ve rüyasını şeyhi Ahmed Şucâeddîn'e anlatmıştır. Şeyh Ahmed Şucâeddîn de Sâmî Efendi'ye rüyayı tevil edip, Sâmî Efendi'ye hem "Niyâzî" ismini vermiş hem de tâcının "Mısırî" gibi uzun omasına müsaade etmiştir.¹⁹⁹⁵ Mısırî, zamanının kutbu olarak tavsif edilmiştir. Netice olarak Niyâzî-i Mısırî, Uşşâkî meşâyihini hem edebi hem de manevi anlamda en çok etkileyen şahsiyetlerden biridir.

"Mu'zzam pîr-i dest-gir Hazret-i Mısrî-i pürşandır.

Gülistân-ı hâkayıkda hezâr-ı nûr-ı cânândır" ¹⁹⁹⁶

2.2.7.10 Eşrefoğlu Rûmî

Eşrefoğlu Rûmî (ö.874/1469) Kâdiriyye'nin Anadolu'daki ilk kolu Eşrefiyye'nin kurucusudur. Kâdiriyye tarikatinde yapmış olduğu içtihatlar sebebiyle "Pîr-i Sâni" olarak anılır. Müzekki'n-Nüfus adlı eseri tasavvuf muhitlerince kabul edilmiş eserlerdendir.¹⁹⁹⁷

Eşrefoğlu'nun divânı¹⁹⁹⁸ oldukça zengin bir içeriği sahiptir. Uşşâkî meşâyihinden Abdullah Salâheddin Uşşâkî, Rûmî'nin *"Tecellî şevk-ı dîdârın beni mest eyledi hayrân /Ene'l-hak sırrını cânım anınçün kılmadı pinhân"* ¹⁹⁹⁹ beytini şerh etmiştir.²⁰⁰⁰

¹⁹⁹⁴Yönlüer, "Mehmet Hazmi Tura",ss.65-74 Abdullah Çaylıoğlu, Niyazî-i Mısırî Şerhleri, İnsan Yay., İstanbul 1999, ss. 202-211.

¹⁹⁹⁵ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4,s.499.

¹⁹⁹⁶Vassâf, **Divân** 81/1.

¹⁹⁹⁷Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî**, s.78; Azamat, "Kâdiriyye", **DİA**, İstanbul 2001, c.24, s.134; Güner, **Abdülkâdir Geylânî, Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, s. 356; Bardakçı, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**, s.281; Erman Artun, **Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri**, s.176, İz, **Tasavvuf**, s.216

¹⁹⁹⁸ Asaf Hâlet Çelebi, **Eşrefoğlu Dîvânı**, Hece Yay., Ankara 2002.

¹⁹⁹⁹Ahmet Özkan, "Eşrefoğlu Rumi Hayatı, Tasavvufî Görüşleri ve Eşrefiyye Tarikatı-Yayınlanmamış Doktora Tezi" Atatürk Üniversitesi SBE Erzurum 2013, s.44; **Eşrefoğlu Rûmî Divânı**, (Haz.) Mustafa Tatçı, DİB Yayınları, Ankara 2014, s.112

²⁰⁰⁰ Arıcı, "Salâhî'nin Tasavvufî Şiir Şerhleri",ss.116-128; Ceylan, **Tasavvufî Şiir Şerhleri**, s.34

2.2.7.11 Sezâî-yi Gülşenî

Hasan Sezâî, (ö.1150/1737) Gülşenîyye'nin²⁰⁰¹ bir kolu olmakla birlikte Şâbânîyye, Uşşâkıyye, Gülşenîyye, Sünbülüyye, Nakşibendiyye tarikatlarının bir terkibi olan Sezâîyye'nin kurucusu kabul edilmektedir.²⁰⁰² Şeyh Mehmed Cemâleddîn-i Uşşâkî, Şeyhi Mehmed Hamdî Bağdâdî'nin (ö.1146/1733) vefat etmesinden sonra Hasan Sezâî-yi Gülşenî'den de istifâde etmiştir.²⁰⁰³ Abdurrahman Sâmî-i Uşşâkî'nin Hasan Sezâyî'nin bir nutkuna tahmisi söylediği:²⁰⁰⁴

"Zât u evşâf sırr-ı esmâ mazharı âdemdedir

Sâmiyâ cümle mezâhir ekberi âdemdedir

Cem '-i lâhût fark-ı nâsût mihverî âdemdedir

Ey Sezâyî küntü kenzin cevheri âdemdedir

Derbeder olma gözüñ aç kenz -i lâ yefnâ ya gel" ²⁰⁰⁵

Son dönem Uşşâkî şeyhlerinden Vassâf, Edirne'de medfun Hasan Sezâyî'nin türbesinde, âşıkların gözlerine cilâ bu makâma, yüzünü aşkla sürmek istediğini belirtmektedir. Hüseyin Vassâf, Vâkıât'ında bu ziyareti ve yaşadığı mânevi hâli anlatmaktadır.²⁰⁰⁶

²⁰⁰¹ Himmet Konur, **İbrâhim Gülşenî: Hayatı, Eserleri, Tarikatı**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.

²⁰⁰² Râmiz, **Âdâb-ı Zurafâsı**, s.159-160; Sâmî, **Mî'yârü'l-Evliyâ**, s. 50; Himmet Konur, "Sezâî-yi Gülşenî", **DİA**, c. 37, s. 79-80; Yücer, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf**, ss. 229-230.

²⁰⁰³ Vassâf, **Sefîne-i Evliyâ**, c.4s. 243.

²⁰⁰⁴ Kaya, "Abdurrahman Sâmî'nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir'ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem", s.29.

²⁰⁰⁵ Sâmî, **Dîvân** 114/5.

²⁰⁰⁶ "Edirne'ye 1 Muharrem 1342 târihinde seyahatim ve Hz. Pîr Sezâî-yi Gülşenî kuddise sırruhu'l-aliyy efendimizi ziyâretim vukû' bulmuştı. Hîn-i ziyârette nezd-i fakîrânemde Şeyh Hayâlî ve Şeyh Hâfîz Mustafa ve Şeyh Fedâî Efendiler (bunlar Edirne meşâyihindendir) hâzır idiler. Hazret-i Pîrin ayakucunda oturduk. Müştereken sûre-i Mülk okuduk, kelime-i tevhîd çektik. Bu sırada köşede kırmızı bir postun üstünde, başında siyâh sarık ve tâc-ı Gülşenî ve üzerinde siyâh biniş olduğu hâlde Hazret-i Sezâî temessül etti. Bizi dinledi ve zikrimize iştirâk eyledi. Sîmâları az esmerce, gâyet nahîfû'l-vücûd, sakalları seyrek ve uzunca, melihü'l-vech, nûrânî, hakkânî bir vücûd-i zî-cûd idi. Hitâm-ı zikri müteâkib yeri öptüm. Hûzur-i şerîflerine vardım, mübârek ellerini öpüp, yüzüme gözüme sürdüm. "Merhaba evlâdım, safâ geldiniz. Ziyâretiniz bâis-i memnûniyet oldu. İki cihân saâdetine mazhar olmanızı bârgâh-ı azametden dilerim. Pek hoşnûd kaldım evlâdım" buyurup başımı sığadı, sakalımı okşadı. Hûzur-ı şerîflerinde gaşyoldum. Müstağrak-ı

“Ravza-i pāk-i ıtır-nak-ı Sezāyī 'dir bû

Gülşen-i feyz ferahnāk-ı Sezāyī dir bû

‘Aşk ile sür yüzünü ravzasına ey Vaşşāf

Çeşm-i ‘uşşāk'a cilā hāk-i Sezāyī'dir bû”²⁰⁰⁷

neş'e-i safâ olarak huzûr-ı enverlerinden ayrıldım. Elhamdülillah feyz nazarıyla dil-şâd olarak zât-ı ulviyyetsimâtlarına muhâfaza-i râbita-i muhabbet ve ta'zîm u hürrnet eylemekteyim.”(Vassâf, **Vâkıât**, s.123.

²⁰⁰⁷ Vassâf, **Divân** 416/1-2.

SONUÇ

Tasavvuf şiirinde Uşşâkî geleneği çerçevesinde şâir Uşşakî şeyhlerinin divan, divânçe ve nutuklarını incelediğimiz araştırmada ortaya çıkan sonuçlar şunlardır:

Şâir Uşşâkî şeyhleri gerek Osmanlı gerekse Cumhuriyet döneminde hem klasik Türk edebiyatının hem de dinî-tasavvufî halk edebiyatının nazım şekilleri ve nazım türleriyle ilgili çok sayıda eser ortaya koymuşlardır.

Şâir Uşşâkî şeyhleri eserlerinde dinî-tasavvufî kavram ve remizleri, telmih, teşbih ve mecaz unsuru olarak başarıyla kullanmışlardır. Şeyhler bu kavramlara hâkim olup seyr u sülûkları neticesinde tecrübe ettikleri keşif ve halleri, dinî, felsefî, edebî, irfânî bilgiyi bu kavramlar ile dile getirmişler ve eserlerinde yer yer bu kavramları da tekrar tanımlamış ve açıklamışlardır.

Şâir Uşşâkî şeyhlerinin manzum eserlerinde daha çok vahdet-i vücûd neş'esi ve hakikât-ı Muhammediyye cezbesi hâkimdir. Başta divanları olmak üzere manzum/mensur eserleriyle irfan dünyamıza, tasavvuf edebiyatına zenginlik kazandırmışlardır. Şâir Uşşâkî şeyhlerinin kaleme aldıkları eserler bu katkının edebiyattaki misalleridir.

KAYNAKÇA

- Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî, **İbnü'l-Arabî Hazretleri**, Hazırlayan, Tahir Galip SERATLI, Kardelen Yayınları, Konya 2011.
- Abdurrahman Sâmi, **Mirat-ı Eyyâm**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1337.
- Abdurrahman Sâmi, **Mi'yâru'l-Evliyâ**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul 1339.
- Abdurrahman Sâmi, **Müntehabât-ı Sâmiyye**, Serbesti Matbaası, İstanbul 1338.
- Abdurrahman Sâmi, **Name-i Muharrem**, Hukuk Matbaası, İstanbul 1327.
- Abdurrahman Sâmi, **Uşşâkî Sâliklerinin Âdabı Tuhfetü'l-Uşşâkîyye**, Hazırlayan, Mahmud Erol KILIÇ, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul 1998.
- Abdurrahman Sâmi, **Vesiletü'l-Kübrâ Şerh-i Esrâr-ı Esmâü'l-Hüsnâ**, Hazırlayan, Mustafa Şevket Erol, Ahmed Sait Matbaası, İstanbul 1971.
- Abdülkerim Cîlî, **Hakikât-ı Muhammediyye**, Nefes Yayınları, İstanbul 2010.
- Abdülkerim Cîlî, **İnsan-ı Kâmil**, Çeviren Abdülaziz Mecdî. TOLUN, Hazırlayan, Selçuk ERAYDIN, Ekrem DEMİRLİ, Abdullah KARTAL, İz Yayınları, İstanbul 1998.
- ABDÜLKERİM, Hamida İdris Ali, **“Libya Ve Anadolu'da Tasavvuf Hareketleri (1850 - 1925)- Yayınlanmamış Doktora Tezi”**, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Karabük 2019.
- Abdürrezzak Kâşânî, **Tasavvuf Sözlüğü (Letâifu'l-A'lâm fî İşarâtı Ehli'l-İlhâm)**, Çeviren Ekrem DEMİRLİ, İz Yayınları, İstanbul, 2004.
- Abdürrezzak Kâşânî, **Istılâhâtü's-Sûfiyye**, Bursa Akademi Yayınları, Bursa 2014.
- Aclûnî İsmail b. Muhammed, **Keşfü'l-Hafâ ve Muzîlû'l-İlbâs 'Amme's-Tehara Mine'l-Ehâdîs 'Alâ Elsineti'n-Nâs**, Dâr-ı İhyâü't-Türâsi'l-Arabî, C.1-2, Beyrut 1933.
- AÇAR, Bedriye Gülay, **“Salâhaddîn-i Uşşâkî” nin Türkçe Divanı ve İncelemesi - Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

- ADIGÜZEL, Niyazi, “Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas'ın Dîvân-ı Mesâbih Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme”, **RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi** Özel Sayı-4, ss.244-253.
- AFİFÎ Ebu'l-Alâ, **Fusûsu'l-Hikem Okumaları İçin Anahtar**, Çeviren, Ekrem DEMİRLİ, İz Yayıncılık, İstanbul 2000.
- AFİFÎ Ebu'l-Alâ, **Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de Tasavvuf Felsefesi**, Çeviren, Mehmet DAĞ, Kırkambar Yayınları, İstanbul 1999.
- AFİFÎ Ebu'l-Alâ, **Tasavvuf (İslam'da Manevî Hayat)**, Çeviren, Ekrem DEMİRLİ-Abdullah KARTAL, İz Yayıncılık, İstanbul 2018.
- AFİFÎ Ebu'l-Alâ, **İslâm Düşüncesi Üzerine Makaleler**, Çeviren, Ekrem DEMİRLİ, İz Yayıncılık, İstanbul 2011.
- AKAR, Metin, **Türk Edebiyatında Manzum Mi'râcnâmeler**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay., Ankara 1987.
- AKGÜÇ, Ahmet, “İsmail Gelenbevi'de Varlık Düşüncesi- Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2006.
- AKKAYA, Veysel, “Kâbe'nin Hakikâti”, **Keşkül Dergisi**, S.10,ss.16-19.
- AKKUŞ, Mehmet, **Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî (Salâhî)'nin Hayatı ve Eserleri**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- AKKUŞ, Mehmet, “Edebiyatımızda Regâibiyîye ve Salâhî'nin Matla'u'l-Fecr'i”, **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C. 32, ss. 129-153.
- AKSOY Hasan, “Türk-İslâm Edebiyatında Mevlid Türü, Süleyman Çelebi ve Mevlidinîn Türk-İslâm Edebiyatına Tesirleri”, İslâmî Türk Edebiyatı Sempozyumu Bildiri Kitabı, Sütun Yayınları, İstanbul 2012.
- AKTAŞ, Hasan, **Klasik Türk Şiirinde Edebî Sanatlar**, Yort Savul Yayınları, Edirne 2005.
- ALGAR, Hamid, “Nakşibendiyye” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.32, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2006.
- ALŞAN, Mehmet Hakan, **Anadolu Erenleri: Melamet Hırkası**, Kurtuba Yayınları, İstanbul 2012.
- ALTIER, Semiha, “Çanakkale'de Osmanlı Dönemi Tasavvuf Ortamının İzleri: Tarikat Yapıları” **Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı**, S.24, ss. 79-132.
- ALTINTAŞ, Emine, “Hulûsî Ömer Aydınî Dîvânı Üzerine Bir İnceleme-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.” Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2007.

- ALTINTAŞ, Hayranî, **Tasavvuf Tarihi**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.
- ALPDOĞAN, Neslihan Dönmez, “**Ahmed Tâlib İrşâdî’nin Divânı’nın İncelenmesi**,-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2001.
- AŞKAR, Mustafa, **Molla Fenârî ve Vahdet-i Vücûd Anlayışı**, Murâdiye Kültür Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- AŞKAR, Mustafa, **Niyazî-i Mısırî ve Tasavvuf Anlayışı**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1998.
- AŞKAR, Mustafa, **Tasavvuf Tarihi Literatürü**, İz Yayıncılık, İstanbul 2006.
- AŞKAR, Mustafa, “Bir Türk Tarîkatı olarak Halvetîyye’nin Tarihî Gelişimi ve Halvetîyye Silsilesinin Tahlili”, **Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.39, ss.535-563.
- ARDIÇ, Necdet, **Necdet Divânı**, Tekirdağ 1988.
- ARDIÇ, Necdet, **Divan-3: Hazmi Tura, Nusret Tura, Necdet Ardiç: Terzi Baba Divanı**, Tekirdağ 2007.
- ARSLAN, Mehmet –ERDOĞAN Mehtap, **Kerbela Mersiyeleri**, Grafiker Yayınları, Ankara 2009.
- ARICI, Resul, “**Salâhî’nin Tasavvufî Şiir Şerhleri**- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- ARTUN, Erman, **Dinî-Tasavvufî Halk Edebiyatı Metin Tahlilleri**, Karahan Kitabevi, Adana 2013.
- ARVAS, Muhammed Mekki, “**Salahî Abdullah Uşşâkî’nin Risâle-i Kudsiyye Tercümesi’nin transkripsiyonu ve tahlili** -Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- ATASOY, Nurhan, **Derviş Çeyizi: Türkiye’de Tarikat Giyim-Kuşam Tarihi**, Kültür Bakanlığı, İstanbul 2000.
- AYAN, Hüseyin, **Nesîmî: Hayatı, Edebî Kişiliği, Eserleri ve Türkçe Divanının Tenkitli Metni**, TDK Yayınları, Ankara 2002.
- AYAR, Mehmet Halit, “Şeyh Abdurrahman Sâmî Efendi’nin Nâme-i Muharrem’i.” **Artuklu Akademi**, S.3(2), ss.41-77.
- AYDEMİR, Selahattin, **Abdurrahman Sâmî Niyazi ve Ahmed Şücaeddin Hz.**, Lider Matbaası, Çorum 2014.

AYDEMİR, Yaşar, “**Salâhî’nin Üsküdarlı Nasûhî Efendinin Bir Gazelini Şerhi**”
Üsküdar Sempozyumu-I- Bildiriler, Üsküdar Belediye Başkanlığı Üsküdar
Araştırmaları Merkezi Yayınları, 23-25 Mayıs 2003, c. 2, ss.392-404.

AYDIN, Abdullah, **Câhidî Dîvânı**, Sonçağ Yay, Ankara 2013.

AYDIN, Hüseyin, **Muhasibî’nin Tasavvuf Felsefesi**, Ankara 1976.

AYNÎ, M. Ali, **Tasavvuf Tarihi**, Kütabhâne-i Sûdî, İstanbul 1341.

AYTEN, Ali – DÜZGÜNER, Sevede, **Tasavvuf Psikolojisine Giriş Bireysel
Arınma ve Güzel Ahlâk**, Sûfî Kitap, İstanbul 2017.

AYVERDİ, İlhan, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, Kubbealtı Neşriyatı, C. 1-2,
İstanbul 2006.

AZAMAT, Nihat, “Câhidî Ahmed Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi (**DİA**), C.7, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları
Merkezi (İSAM), İstanbul 1993.

AZAMAT, Nihat, “Kadirîyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**),
C.24, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul
2001.

AZAMAT, Nihat, “Kuşadalı İbrâhim Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm
Ansiklopedisi (**DİA**), C.26, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları
Merkezi (İSAM), İstanbul 2002.

AZAMAT, Nihat “Melâmet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**),
C.29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara
2004.

Azizüddin Nesefî, **İnsan-ı Kâmil (Tasavvufta İnsan Meselesi)**, Çeviren, Mehmet
KANAR, Dergâh Yayınları, İstanbul 1990.

BALIKÇI, Yavuz, “**Osmanzâde Hüseyin Vassâf Efendi’nin Ceride-i Sûfiyye’de
Yayımlanmış Olan Şiir ve Makaleleri- Yüksek Lisans Tezi**”, Gazi
Üniversitesi SBE, Ankara 1996.

BAKIRCI, Fatih “**Salâhî Gül ü Bülbül: Giriş-metin-Türkiye Türkçesi çevirisi-
dizin-tıpkıbasım-Yayımlanmamış Doktora Tezi**”, Mimar Sinan Güzel
Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2013.

Bandırmalızâde Ahmed Münib, **Mir’atu’t-Turuk**, Cemâl Efendi Matbaası, İstanbul
1306.

BARDAKÇI, Mehmet Necmeddin, **Doğuştan Günümüze Tasavvuf ve Tarikatlar**,
Rağbet Yayınları, İstanbul 2015.

- BAŞ, Derya, **Seyyid Ahmed el Bedevî: Tarîkatı ve İstanbul'da Bedevîlik**, Kitavevi Yayınları, İstanbul 2008.
- BAŞ, Mehmet Şamil, **Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı**, Okurakademi Yayınları, İstanbul, 2014.
- BAŞ, Mehmet Şamil, "**Ömer Hulûsî ve Dîvân'ı (İnceleme-Metin)**-Doktora Tezi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2013.
- BELENKUYU, Bekir, "Edebiyatımızda Esmâ-i Nebî-Peygamberimiz (S.A.V.)'in İsimleri- Ve Esmâ-i Nebî Metinleri", **Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/4, ss. 167-196.
- BİLGEGİL, M. Kaya, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1989.
- BİLGİN, Osman, Alvarlı, "**Muhammed Lutfî'nin "Hulâsatü'l-hakâyık" İsimli Eserinde Geçen Hadîslerin Tahric ve Değerlendirmesi**", Uluslararası Hâce Muhammed Lutfî (Alvarlı Efe) Sempozyumu, Erzurum 25-26 Nisan 2013, ss.547-554.
- BİLGİN, A.Azmi, "Türk Tasavvuf Edebiyatı Literatürü", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi: Eski Türk Edebiyatı Tarihi II**, C.5,S.10, ss.331-352.
- BİLGİN, A.Azmi, "Tasavvuf ve Tekke Edebiyatı", **İlmî Araştırmalar Dergisi**, C.1, ss. 61-82.
- Bursalı Mehmed Tahir, **Meşâyih-i Osmâniye'den Sekiz Zâtın Terâcim-i Ahvâlî**, Kütübhâne-i İslâm, İstanbul 1318.
- Bursalı Mehmed Tahir, **Osmanlı Müellifleri Osmanlı Müellifleri 1-2-3**, Hazırlayan, Ali Fikri YAVUZ, İsmail ÖZEN, Meral Yayınevi, İstanbul 1972.
- BOLAT, Ali, **Bir Tasavvuf Okulu Olarak Melâmetilik**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- Câhidî, Ahmed, **Nasihatnâme**, Hazırlayan, Prof.Dr. Hamit ER, H yayınları, İstanbul 2017.
- CANAN, İbrahim, **Hadis Ansiklopedisi- Kütüb-i Sitte-**, Akçağ Yay, Ankara 2004.
- CÂMÎ, Abdurrahman, **Nefahâtü'l-Üns: Evliya Menkıbeleri**, Çeviren, Lâmiî ÇELEBÎ, Hazırlayan, Süleyman ULUDAĞ, Mustafa KARA, Mârifet
- CEBECİ, Lütfullah, "İsrâfil", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.23, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2001.

CEBECİOĞLU, Ethem, **Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü**, Anka Yayınları, İstanbul 2005.

Cemâlî, **Cemâlî Divanı**, Hazırlayan, Nihal Nomer KARAMAN, Kitabevi Yay., İstanbul 2000.

CEYHAN, Semih, (ed.), **Türkiye'de Tarikatlar: Tarih ve Kültür**, İSAM Yayınları, İstanbul 2014.

CEYHAN, Semih, “**Tasavvufun Doğuş Devrini Anlamada Anahtar-Kavram Olarak Zühd’ün Hakîkati ve Dereceleri: Gazzâlî Yaklaşımı**”, 900. Vefât Yılında İmâm Gazzâlî, İstanbul 2011, ss. 457-471.

CEYHAN, Semih, **Üç Pîrin Mürşidi**, İSAM Yayınları, İstanbul 2015.

CEYHAN, Semih, “Osmanlı Tâcnâme Literatürüne Göre Derviş Tacı ve Abdullah Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Cevâhir-i Tâc-ı Hilâfet Risâlesi”, **İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.25, ss.113-172.

CEYHAN, Semih, “Salâhî Efendi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.36, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2009.

CEYHAN, Semih, “Tecellî”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.40, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.

CEYHAN, Semih, “Üns”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.42, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), C. 42, İstanbul 2012.

CEYHAN, Semih, “Vecd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.42, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2012.

CEYHAN, Semih, “Zühd”. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.44, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2013.

CEYLAN, Ömür, **Tasavvufi Şiir Şerhleri**, İstanbul, Kapı Yayınları, İstanbul 2007.

COŞKUN, Şerife Saygın, “**Ahmed Câhidî ve Kitâbü’n-Nasîha Adlı Eseri-Yüksek Lisans Tezi**”, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çanakkale 2005.

ÇAKIR, Adalet, “**Mehmet Rif‘at Efendi’nin Nefhatü’r-Riyâzi’l-Âliye Adlı Eserinin Işığında Anadolu’da Kâdirlik-Yayınlanmamış Doktora Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

ÇAKIR, Mümine, “**Kilitbahir’de Medfun İki Şâir: Tâlib-i İrşadî ile Hüseyin Hüsnü Baba ve Şiirleri Üzerine Bazı Tespitler**”, Çanakkale İli Değerleri

Sempozyumları, Eceabat Değerleri Sempozyumu, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Yayınları, Çanakkale, 27 Ağustos 2008, ss. 207-213.

ÇAKMAKLIOĞLU, Mustafa, “Muhyiddîn İbnü’l-Arabî’ye Göre Hayâl ve Düzeyleri”, **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.10, ss.299-330.

ÇAMLICA, Orhan, “**Ahmed Câhidî’nin Nasihatnâme ve Tevhîd-i Zât Adlı Risalelerinin Tahlili**-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.

ÇATALYÜREK, Ali Talip, **Divan-ı Hazreti Ahmed Talip İrşâdî ve Divan-ı Hazreti Hüseyin Hüsnü**, İzmir: Renk Matbaacılık, İzmir 1996.

ÇAVUŞOĞLU, Raşit, “**Halvet î-Uşşâkî Yolunda Âlim Bir Şâir: Bekir Sıdk ı Visâlî**”, Bakü’den Balkanlara Halvetîlik III, Aktif Düşünce Yayınları, Ankara 2019.

ÇEÇEN, Halil, **Niyazî-i Mısırî’nin Hatıraları**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.

ÇEÇEN, Halil, “Tariku’l-Edeb’de Değer Eğitimi”, **Electronic Journal of Education Sciences** S.6 / 11 (Nisan 2017), ss.22-33.

ÇELEBİ, Asaf Hâlet, **Eşrefoğlu Dîvânı**, Hece Yay. Ankara 2002.

ÇELEBİOĞLU, Âmil, **Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları**, MEB Yayınları, İstanbul 1998.

ÇELİK, İsa, “Tasavvuf Terminolojinde Letâif-i Rûhaniyye” **Marife**, S. 2, ss. 83-116.

ÇETİN, Nuran, “Şeyh Mehmed Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Cemâlîzâde Tekkesi.” **Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, C.9, ss. 225-248.

CHİTTİCK, William, **Varolmanın Boyutları**, Çeviren, Turan KOÇ, İstanbul 1997.

CHİTTİCK, William, **Tasavvuf-Kısa Bir Giriş**, Çeviren Turan KOÇ, İz Yayıncılık, İstanbul 2019.

Dâvûd el-Kayserî, **Tasavvuf İlmine Giriş (Risale fi İlmi’t-Tasavvuf ve Şerhu Te’vilatı Besmele)**, Nefes Yayınları, İstanbul 2013.

DENEKÇİ, Serkan, “**Uşşâkî Kültürünün Günümüze Yansıması “Necdet Ardıç” Örneği**-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2018.

DEMİRCİ, Mehmet, “Hakikat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.15, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1997.

DEMİRCİ, Mehmet, “Nur-ı Muhammedi”, **Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi-c.I**, ss.239-245.

DEMİRCİOĞLU Fatih, “Seyyid Yahya Şirvânî ve 16. Yüzyılda Halveti Tarıkâtı’nda Silsile”, Bakü’den Balkanlar’a Halvetilik, (ed.) Sühendan ERDİN, Tibyay Yay. İzmir 2015.

DEMİRLİ, Ekrem, **İbnü’l Arabî Metafizigi**, Sûfî Kitap, İstanbul 2016.

DEMİRLİ, Ekrem, “Vahdet-i Vücûd”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.42, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2012.

DEMİRLİ, Ekrem, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri ile Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, **Nazariyat İslâm Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2/4, ss. 1-29.

DERİN, Süleyman, “Abdurrahman Sâmi’nin Hayatı, Eserleri ve Tefsîr-i Fâtîha-i Şerîfe Risâlesi-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1993.

DEVELLİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitapevi, Ankara 2000.

DİLÇİN, Cem, **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi**, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2004.

DİYANET, **Dinî Kavramlar Sözlüğü**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2010.

DİYANET, **Hadislerle İslâm**, Diyanet İşleri Başkanlığı Yay., Ankara 2014.

DİYANET, **Kur’ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli**, Hazırlayan, Hayrettin KARAMAN-Ali ÖZEK-İbrahim Kâfi DÖNMEZ- Mustafa ÇAĞRICI-Sadrettin GÜMÜŞ), Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2007.

DOĞAN, Ramadan, “Bursevî Muhiyiddin Halîfe’nin İbretnâmesi, (Metin-İnceleme), Yayımlanmamış Doktora Tezi”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2011.

DONUK, Suat, “Nev’izâde Atâyî, Hadâiku’l-Hakâ’ik fi-Tekmileti’s-Şakâ’ik- Doktora Tezi”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Manisa 2015.

EKİCİ, Ramazan, “Memî Cân-ı Saruhanî Ve Dîvânçesi”, **Sûfî Araştırmaları-Sûfî Studies**, S.15, ss 65-118.

EKİNCİ, Ramazan, “Uşşâkîzâde Hasîb’in Zeyl-i Şakâ’ik’ı (İnceleme-Metin-Dizin)”, Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa 2014.

- Eşref Ali Tânevî, **Hadislerle Tasavvuf**, Hazırlayan, Dr. H. Zaferullah DÂVÜDÎ, Ahmed YILDIRIM, Umran Yayınları, İstanbul 1995.
- Eşrefoğlu Rûmi, **Divân**, Hazırlayan, Mustafa TATÇI, DİB Yayınları, Ankara 2014
- ERBAŞ, Ali, “Melek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), Ankara 2004.
- EREN, Sıddık Naci, **Allâh’a ve Resûlüne En Yakın Yol**, Demir Kitabevi, İstanbul, 1985.
- EREN, Sıddık Naci, **Allâh ve Resûlullah’ı Sevenlerin Yolu**, Şelale Yayınları, İstanbul, 2014.
- EREN, Sıddık Naci, **Tarık-i Uşşâkî’de Usul ve Adab**, Uşşâkî Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995.
- EREN, Sıddık Naci, **Yüce Veliler ve Anadolu Evliyalari**, Şelale Yayınları, İstanbul, 1991.
- EREN, Sıddık Naci, **Pîr Seyyid Hasan Hüsameddîn Uşşâkî**, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1990.
- EREN, Ramazan, **Çanakkale ve Kilitü’l-Bahir Köyümüzün Sultanı Ahmed Câhidî Efendi**, Nesil Yayınları, İstanbul 1984.
- ERDEM, Hüsamettin, **Panteizm ve Vahdet-i Vücûd Mukayesesi**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990.
- ERAYDIN, Selçuk, **Tasavvuf ve Tarikatlar**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1994.
- ERDOĞAN, Kenan, **Niyâzî Mısırî Hayatı Edebî Kişiliği Eserleri ve Dîvânı’nın Tenkitli Metni**, Akçağ Yayınları, Ankara 1998.
- ERGİNLİ, Zafer, **Metinlerle Tasavvufi Terimler Sözlüğü**, Kalem Yayınları, Trabzon 2006.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet, **Bektaşî Edebiyatı Antolojisi Ondokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevi Şâirleri ve Nefesleri**, İstanbul Maarif Kitaphanesi, İstanbul 1955.
- ERTUĞRUL, Ali, “Sefine-i Tebriz İsimli Mecmuada Hz. Ali’ye Nispet Edilen Dualar ve Sad Kelime”, Hz. Ali –Sempozyum Bildirileri-, (ed.) Rıza SAVAS, İzmir 2009.
- ERTUĞRUL, İsmail Fenni, **Vahdet-i Vücûd ve İbn-i Arabî**, Hazırlayan, Mustafa KARA, İnsan Yayınları, İstanbul 2008.

- ERZEN, M. Halil, “**Abdurrahmân Sâmi’nin Kenzü’l-Âşıkîn’i-** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van 2005.
- FAYDA, Mustafa, “Hz. Ebubekir” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.10, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1994.
- FAYDA, Mustafa, “Hz. Ömer” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.34, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2007.
- FRAGER, Robert, **Sûfî Psikolojisinde Gelişim Denge ve Uyum: Kalp Nefs ve Rûh**, Çeviren, İbrahim KAPAKLIKAYA, Gelenek Yay., İstanbul 2004
- Ganiyy-i Muhtefî, **Merâtib-i Tevhid Risâlesi**, Hazırlayan, Necmettin ŞAHİNLER, Trabzon 2000.
- GEREK, Melek, “**Salâhî Abdullah-ı Uşşâkî’nin Manzûme-i Mevlid Ve Mirâc-ı Nebî Adlı Eserlerinin Tenkitli Metinleri**-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi” Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırşehir 2017.
- GIBB, E.J. Wilkinson, **Osmanlı Şiir Tarihi**, Çeviren, Ali ÇAVUŞOĞLU, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- GUDDE, Abdülfettah Ebu, **Mevzu Hadisler**, İnsan Yayınları, İstanbul 1997.
- GÜNAYDIN, Talha, “**Uşşâkîlikte Mûsikî ve Mûsikîşinaslar**-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2012.
- GÜNDOĞDU, Cengiz, “Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Vahdet-i Vücûd’la Alâkalı İki Risâlesinin Arapkirli Hazmî Tarafından Yapılan Tercümesi”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi** (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-2), S.23, ss.601-639.
- GÜNVAR, Ali, **Doğru Yazılar**, Est&Non Yayınları, İstanbul 1999.
- GÜZEL, Abdurrahman, “**Vesîletü’n-Necât (Mevlid)in Dili Ve Edebî Değeri**”, Kutlu Doğum Haftası, Türkiye Diyanet Vakfı, 12-17 Ekim 1989.
- GÜZEL, Abdurrahman, **Dinî-Tasavvufî Türk Edebiyatı El Kitabı**, Akçağ Yayınları 2014
- GÜZEL, Abdurrahman, Tekke Şiiri, **Türk Dili-Türk Şiiri Özel Sayısı 3**, S.445-450, s.281-282.
- GÖLPINARLI, Abdülbaki, **Yunus Emre ve Tasavvuf**, İnkılap Kitabevi, İstanbul 1992.

GÖLPINARLI, Abdülbaki, “Halvetîyye”, **Türk Ansiklopedisi**, Milli Eğitim Basımevi, C. 18, Ankara 1978.

GÜRER, Dilâver, **Abdülkâdir Geylânî Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.

GÖKTAŞ, Vahit, “Halvetîyye’nin Şâbânîyye Ekolü ve Kolları” **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S. 26, ss. 133-160.

Hâfız Hüseyin Ayvânsarâyî, **Vefeyât-ı Ayvânsarâyî (İnceleme-Tenkitli Metin)**, Buhara Yayınları, İstanbul 2013. Hazırlayan, Ramazan EKİNCİ, Buhara Yayınları, İstanbul 2013.

HAKSEVER, Ahmed Cahid, “Kayacı, Eyyüb; Yıldız Mehmet, Çorum’da Bir Uşşâkî Şeyhi: Husn-i Gülzari ve Sülûk Merkezli Kavramlara Yaklaşımı”, **Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, S.1, ss. 21-38.

Hulvizâde Mahmud Cemâleddin, **Lemazât-ı Hulviyye Ez-Lemeât-ı Ulviyye**, Hazırlayan, Mehmet Serhan TAYŞİ, Semerkand Yayınları, İstanbul 2013.

Hulvizâde Mahmud Cemâleddin, **Câm-ı Dil-Nüvâz**, Hazırlayan, Sait OKUMUŞ, İnsan Yayınları, İstanbul 2012.

Hücvirî, **Keşfu’l- Mahcûb, Hakikât Bilgisi**, Hazırlayan, Süleyman ULUDAĞ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2010.

Hocazâde Ahmed Hilmi, **Ziyaret-i Evliya**, Dâru’l- Hilâfetü’l- Aliyye, İstanbul 1325.

HORATA, Osman: “Son Klasik Dönem (1700-1800): Şiir”, **Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, C.2, Ankara 2007.

İbnü’l-Arâbî, **Fütûhât-ı Mekkiyye Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Çeviren Ekrem DEMİRLİ, Litera Yay., İstanbul, 2015.

İbnü’l-Arâbî, **Fütûhât-ı Mekkiyye**, Çeviren Ekrem DEMİRLİ, Litera Yayıncılık, İstanbul, 2007.

İbnü’l-Arâbî, **Lübbü’l-Lüb**, Çeviren İsmail Hakkı Bursevî, (sad.) Abdülkâdir AKÇİÇEK, Eskin Matbaası, İstanbul 1984.

İNAL, İbnülemin Mahmud Kemal, **Son Asır Türk Şâirleri**, Hazırlayan, İbrahim BAŞTUĞ, AKM Yayınları, Ankara 2002.

İsmail Belig, **Güldeste-i Riyâz-i İrfan ve Vefâyât-ı Dânişverân-ı Nâdirân**, Hazırlayan, Abdülkerim ABDÜLKADİROĞLU, Anıl Matbaası, Ankara 1988.

İsmail Hakkı Bursevî, **Rûhu’l-Beyân: Kur’ân Me’âli ve Tefsiri**, Erkam Yayınları, İstanbul 2006.

- İsmâil Rusûhî Ankaravî, **Minhâcü'l-Fukarâ**, Hazırlayan, Safi ARPAGUŞ, Vefâ Yayınları, İstanbul 2008.
- İsmâil Rusûhî Ankaravî, **Makâsıd-ı Aliyye Fî Şerhi't Tâiyye (Osmanlı Tasavvuf Düşüncesi)**, Hazırlayan, Mehmet DEMİRCİ, Vefa Yayınları, İstanbul 2008.
- İŞİK, İhsan, **Türkiye Edebiyatçıları ve Kültür Adamları Ansiklopedisi**, Elvan Yayınları, C.1, Ankara, 2007.
- İŞLİ, Esin Demirel, **“İstanbul Tekkeleri Mimarisi Eklentileri ve Restorasyonu”**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 1998.
- İSEN, Mustafa- MACİT Muhsin, **Türk Edebiyatında Tevhidler**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1992.
- İZ, Mahir, **Tasavvuf**, Hazırlayan, Ertuğrul DÜZDAĞ, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1990.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı, **Yeni İlm-i Kelâm**, Hazırlayan, Sabri HİZMETLİ, Umran Yayınları, Ankara 1981.
- İZUTSU, Toshihiko, **İbn Arabî'nin Fusûs'undaki Anahtar Kavramlar**, Çeviren Ahmed Yüksel ÖZEMRE, Kaknüs Yayınları, İstanbul 1999.
- KAM, Ferid, **İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi**, İnsan Yayınları, İstanbul 1992.
- KAM, Ferid, **Vahdet-i Vücûd ve Panteizm**, (İbn Arabî'de Varlık Düşüncesi içinde), Hazırlayan, Mustafa KARA, İstanbul 1992.
- KANTAR, Oğuzhan, **“Çorumlu İbrahim İpek Efendi Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri”**, Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu, Çorum Belediyesi Yay., C.1, Çorum 2008, ss. 391-403.
- KARA, İhsan, **“Tasavvuf İstılâhları Literatürü ve Seyyid Mustafa Râsim Efendi'nin İstılâhât-ı İnsân-ı Kâmil'i”**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi) Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2003.
- KARA, Kerim, **“Karabaşîyye”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.24, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.
- KARA, Kerim, **“Nasuhîyye”**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), c.28, 500-502 İstanbul 2003.
- KARA, Mustafa, **Tasavvuf ve Tarikatlar Tarihi**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2014.
- KARA, Mustafa, **Dervişin Hayatı Sûfinin Kelâmı Hal Tercümeleri Tarikatlar İstilahlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2012.

- KARA, Mustafa, **Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri**, Dergâh Yayınları İstanbul 2003.
- KARA, Mustafa, **Din Hayat Sanat Açısından Tekkeler ve Zaviyeler**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013.
- KARA, Mustafa, “Cumhuriyet Öncesi Tasavvufi Yayın Organları ve Cemiyetler”, **Hareket**, S.8, İstanbul 1979, ss. 16-19.
- KARA, Mustafa, Bursa Tekkelerinde Şeyhlik Yapan Mutasavvıflar- I, **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.3, c. 3, Bursa 1991.
- KARA, Mustafa, “Bedeviyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**) C.5, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1992.
- KARA, Mustafa, “Tekke”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.40, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.
- KARTAL, A. “İmâm-ı Rabbânî’nin Vahdet-i Vücûd Eleştirisi ve Tarihsel Arkapları.” **Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, C.14, S.2, ss.59-80.
- KARAMAN, Nihal Nomer, “**Cemâlî ve Divan’ının Tenkidli Metni-Doktora Tezi**”, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1988.
- KASAP, İsmail, “**Hüseyin Vassâf ve Divânı-Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1996.
- KAYA, Naciye, “**Abdurrahman Sâmî’nin Dört Eseri: Dîvân, Mevlîd, Mir’ât-ı Eyyâm, Nâme-i Muharrem (İnceleme-Metin)- Doktora Tezi**”, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Sivas 2015.
- KAYACI, Eyyüp, “**Hüsn-i Gülzârî’nin Hayatı, Dîvân’ı Ve Tasavvufî Görüşleri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çorum 2015.
- KEMİKLİ, Bilal, “**Din Edebiyat İlişkisi**”, Editör: Ali YILMAZ, Türk İslâm Edebiyatı El Kitabı, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- KEMİKLİ, Bilal, “**Mesnevi ve Türk İrfanı: Mesnevihanlık Geleneği Üzerine Bazı Değerlendirmeler**”, Uluslararası Mevlânâ Sempozyumu Bildirileri, c. 2, Motto Project Yay., İstanbul 2010, ss.609-620.
- Kelâbâzî, Ebû Bekir Muhammed b. İshâk, **et-Taarruf li Mezheb-i Ehli’t Tasavvuf, (Doğuş Devrinde Tasavvuf)**, Çeviren Süleyman ULUDAĞ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1992.
- KELEŞ, Hafize, “**Selahaddin-i Uşşakî ve Türkçe Tasavvufî Şiir Şerhleri-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi, İstanbul 2008

- KILIÇ, Ali İhsan, "Mevâkı'ı'n-nücûm'un Tevfik Bahsi Üzerine Abdullâh Salâhî Uşşâkî'nin Yaptığı Nazmen Tercüme ve Hâşiyesi," **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.38; ss.115-126.
- KILIÇ, Ali İhsan, "Abdullah Salâhî Uşşâkî'nin Risâle i Usûl ü Evrâd ı Uşşâkîyye'si," **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi**, C.13, ss.187-200.
- KILIÇ, Atabey "Türkçe-Farsça Manzum Sözlüklerden Tuhfe-i Şâhidî" **Turkish Studies, Türkoloji Araştırmaları**, Sonbahar 2007.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar -I-**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2016.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Anadolu Tasavvuf Tarihine Notlar-II-**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2016.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Sûfî ve Şiir (Osmanlı Tasavvuf Şiirinin Poetikası)**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2017.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Şeyh-i Ekber İbn-i Arabî Düşüncesine Giriş**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul, 2009.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Mevlâna Üzerine Konuşmalar**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2014.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Anadolu'nun Rûhu**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2011.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Tasavvufa Giriş**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2017.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Tasavvuf Düşüncesi**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2014.
- KILIÇ, Mahmut Erol, **Şafak Yazıları**, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2017.
- KILIÇ, Mahmut Erol, "Adını Uşşâk Şehrinden Alan Bir Tasavvuf Okulu: Pîr Hüsâmüddin Hasan-ı Uşşâkî (ö.1001/1592) ve Uşşâkîlik", İstanbul, Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, C.I, Uşşak 2001.
- KILIÇ, Mahmut Erol , "Cemâlîzade Tekkesi Şeyhi Seyyid Muhammed Cemâleddîn-i Uşşâkî ve Şiiri", Tarihi Kültürü ve Sanatıyla Eyüp Sultan Sempozyumu, Eyüp Belediyesi Kültür Yayınları, C.2, ss. 186-189, İstanbul 1998.
- KILIÇ, Mahmut Erol, "Manisalı Şeyh Memîcân-ı Saruhânî (ö. 1008-1600) ve Eserlerinde Mevlânâ'dan Tesirler", I. Uluslararası Mevlânâ, Mesnevî ve Mevlevîhâneler Sempozyumu Bildirileri, 19-21 Aralık 2001,Manisa 2002, ss. 205-220.
- KILIÇ, Mahmut Erol,"Muhyiddîn İbnü'l Arabî'de Varlık ve Mertebeleri (vücut ve meratib el-vücut)-Doktora Tezi", Marmara Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1995.

- KILIÇ, Mahmut Erol, “Cemâleddin Uşşâkî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.7, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi(İSAM), İstanbul 1993.
- KILIÇ, Mahmut Erol, “İbnü’l-Arabî, Muhyiddîn, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.20, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1999.
- KILIÇ, Mahmut Erol, “Uşşâkîyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA) C,42, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2012
- KIZILER, Hamdî, **Câhidî Ahmed Efendi ve Tasavvuf Felsefesi**, Tutku Yayınları, Ankara 2006.
- KIZILER, Hamdî,“**Ahmed Câhidî Efendi ve Tasavvuf Anlayışı-** Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.
- KNYSH, Alexander, **Tasavvuf Tarihi**, Ufuk Yayınları, İstanbul 2011.
- KOCA, Fatih, “Salâhî Dede’nin Regâibiyyesi’nin Yeniden Bestelenmesi” Turkish Studies - **International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8/1, ss. 525-547.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir, **Tekke Şiiri Antolojisi** (Türk Edebiyatında Dinî ve Tasavvufî Şiirler), Edebiyat Yayınları, Ankara 1968.
- KOCATÜRK, Vasfi Mahir, **Türk Edebiyat Tarihi**, İKÜ Yayınevi, İstanbul 2018.
- Koçi Bey, **Koçi Bey Risâlesi**, Hazırlayan, Yılmaz KURT, Akçağ Yayınevi, Ankara 1998.
- KOÇİN, Abdulhakim, **Türk Edebiyatında Münâcât**, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara 2011.
- KOÇYİĞİT, Talat, **Hadis Istılahları**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1985.
- KONUK, Ahmed Avnî, **Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi**, Hazırlayan, Mustafa TAHRALI – Selçuk ERAYDIN, İstanbul 1990.
- KONUR, Himmet, **İbrâhim Gülşenî: Hayatı, Eserleri, Tarikatı**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- KÖKSAL, M. Fatih, **Mevlid-nâme**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2011.
- KÖKSAL, M. Fatih, **Sana Benzer Güzel Olmaz “Divan Şiirinde Nazire”**, Akçağ Yayınları, Ankara 2006.

- KÖKSAL, M. Asım, **Peygamberler Tarihi**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- KÖPRÜLÜ, Mehmed Fuad, **Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar**, Alfa Yayınları, Ankara 2014.
- KULOĞLU, Şeyh İlyâs, **Etvâr-ı Seb'a**, Hazırlayan, Necdet ŞENGÜN, İlahiyat Yayınları, Ankara 2015.
- KULOĞLU, Şeyh İlyâs, **Bâğ-ı Behişt**, Hazırlayan, Bünyamin TAŞ, Serüven Yayınevi, İstanbul 2015
- KUMARTAŞLIOĞLU, Satı, "Kur'ân Kıssalarının Dinî Edebiyata Tesirine Bir Örnek: Dâstân-ı Hazret-i İbrahim." **Journal Of Türklük Bilimi Araştırmaları**, C.19, S. 36, ss.249-277.
- Kuşeyrî, Ebu'l-Kâsım Abdülkerim b. Hevâzin, **Tasavvuf İlmine Dair Kuşeyrî Risâlesi**, Çeviren, Süleyman ULUDAĞ, Dergâh Yayınları, İstanbul 1999.
- KUTLUER, İlhan, "İnsan", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.22, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) , İstanbul 2000.
- KURT, Hüseyin, "Bediüzzaman Said Nursi'nin Muhyiddîn İbnü'l-Arabî ve Vahdet-i Vücûd Hakkındaki Düşünceleri", **Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi** (İbnü'l-Arabî Özel Sayısı-2) S. 23, ss. 548-578.
- KÜÇÜK, Hasan, **Osmanlı Devletini Tarih Sahnesine Çıkaran Kuvvetlerden Biri Tarikatlar**, Türkiye Kalkınma ve Dayanışma Vakfı Yayınları, İstanbul 1976.
- KÜÇÜK, Hülya, **Tasavvuf Tarihine Giriş**, Esra Yayınları, İstanbul 1997.
- KÜLEKÇİ, Numan, **Edebî Sanatlar**, Akçağ Yayınları, Ankara 2013.
- KURNAZ, Cemâl, TATÇI, Mustafa, KASAP, İsmail, Hüseyin Vassâf Hayatı-Eserleri-ve Şiirlerinden Seçmeler, Akçağ Yayınları, Ankara 1999.
- LEVEND, Agâh Sırrı, **Divân Edebiyatı Kelimeler ve Remizler Mazmunlar ve Mefhumlar**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- MACÎT, Muhsin, **Edebiyat Bilgi ve Teorileri**, Grafiker Yayınları, Ankara 2015
- MARDİN, Ebu'l-Ulâ, **Huzur Dersleri 2-3**, Hazırlayan, İsmet SUNGURBEY, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1966.
- Mehmed Süreyya, **Sicill-i Osmânî Yahud Tezkire-i Meşâhir-i Osmâniyye**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1308.
- Mehmed Şemseddin, **Yâdigâr-ı Şemsî I-II**, Hazırlayan, Mustafa KARA-Kadir ATLANSOY, Bursa, Uludağ Yay., 1997.

- MERAJ, Niknam, “**Bursevî Muhyiddîn Efendi, Hayatı, Edebi Kişiliği ve İlahileri'nin Tahlili-** Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi” İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.
- MUSLU, Ramazan, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- Müslim, **el- Camiu's-Sahih**, Tahkik: Muhammed Fuad ABDULBAKÎ, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1992.
- Mütercim Asım Efendi, **Kamusu'l-Muhit Tercümesi**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, İstanbul 2013.
- MOTOR, Bekir, “**Tâcnâme'ler ve Türk Edebiyatındaki Yeri-** Yüksek Lisans Tezi,” Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1998.
- NAHŞEBÎ, Ziyaüddin, **Silku's-Sulûk**, İnsan Yayınları, İstanbul 1999.
- Nev'izâde Atâi, **Hadâiku'l-hakâik fi Tekmileti's-Şakâik**, Hazırlayan, Suat DONUK, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, c.1-2, İstanbul 2017.
- NICHOLSON, R.A, **Tasavvufun Menşei Problemi**, İz Yayınları, İstanbul 2018.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf ve Sûfiler: Kaynaklar, Doktrin ve Ayin, Erkân, Tarikatlar, Edebiyat, Mimarî, İkonografi, Modernizm**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Osmanlı Toplumunda Zındıklar ve Mülhidler**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013.
- OCAK, Ahmet Yaşar, **Türk Sûfiliğine Bakışlar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2018.
- ÖCALAN, Hasan Basri, “**XVII. Yüzyılda Bursa'daki Tasavvuf Kültürü-Yayınlanmamış Doktora Tezi**”, Uludağ Üniversitesi SBE, Bursa 1999.
- ÖGKE, Ahmet, **Ahmed Şemseddîn-i Marmaravî: Hayatı, Eserleri, Görüşleri**, İnsan Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖGKE, Ahmet, “Tasavvuf Düşüncesinde Sır Kavramı ve Marmaravî'nin “Keşfü'l-Esrâr” İsimli Risâlesi”, **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi**, S. 3 ss.225-262.
- ONAY, Ahmet Talât, **Açıklamalı Divan Şiiri Sözlüğü (Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı)**, Kurgan Edebiyat, Ankara 2013.
- ORHAN, Abdullah Taha, “**Hüseyin Vassâf'ın Vâkıât isimli eseri: Metin ve İnceleme-Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2012.

- OZAK, Muzaffer, **Envâru'l-Kulûb**, c.3, Salâh Bilici Kitabevi, İstanbul 1979.
- ÖNGÖREN, Reşat, **Osmanlılarda Tasavvuf: Anadolu'da Sûfiler Devlet ve Ulemâ (16.yüzyıl)**, İz Yay., İstanbul 2000.
- ÖNGÖREN, Reşat, “İbrahim b. Edhem”, **DİA**, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.21, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2000
- ÖNGÖREN, Reşat, “Şeyh”, (**DİA**), Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**),C.39, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Tarîkat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**),C.40, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.
- ÖNGÖREN, Reşat, “Tasavvuf”,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**) Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), c. 46. ss.119-126, İstanbul 2011.
- ÖZCAN, Aslınur, “**Abdurrahman Sâmi Efendi'nin Kenzü'l-Ârifin Adlı Eseri- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2016.
- ÖZDAMAR, Mustafa, **Hüsâmeddîn Uşşâkî ve Uşşâkiler**, Kırk Kandil Yayınları, İstanbul 2001.
- ÖZDEMİR, Mehmet, “Türk Edebiyatında Manzum Hilye Türü Ve Neccarzâde Rızâ'nın Hilye-i Hâce Bahâüddîn Şâh-ı Nakşibend'i”, **Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic**, Volume 7/3, ss. 1973-1992
- ÖZEMRE, Ahmed Yüksel, **Üsküdar'ın Üç Sırlısı**, Kubbealtı Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZEMRE, Ahmed Yüksel, **Kâmil Mürşidlerin Mirâsı**, Hazırlayan, Necmettin ŞAHİNLER, Sûfi Kitap Yayınları, İstanbul 2019.
- ÖZERVARLI, M. Sait, “Melek: İslâm İnancında Melek”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.29, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2004.
- ÖZKAN, Öztürk, “**Çağdaş Türk Düşüncesinde İbnü'l Arabî Felsefesinin Ele Alınışı- Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.
- ÖZKÖSE, Kadir, “İnsan-ı Kâmil Nazariyesi Çerçevesinde İnsan-Âlem İlişkisi”, **Araşan Sosyal Bilimler Enstitüsü İlmî Dergisi**, /9-10, ss.17-33.

- ÖZTÜRK, Mehmet Cemâl, “Ramazaniyye” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.34, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), c.34, İstanbul 2007.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur’ân-ı Kerim ve Sünete göre Tasavvuf: İslâm’da Rûhi Hayat**, İFAV Yay.,İstanbul 1989.
- ÖZTÜRK, Ali, “**XVI. Yüzyıl Halvetî Şiirinde Din ve Tasavvuf**-Yayınlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi, SBE, Ankara 2003.
- ÖZTÜRK, Mehmet Cemâl, **Cerrahilik**, Gelenek Yayınları, İstanbul 2004.
- ÖZTÜRK, Zehra, “On Beşinci Yüzyıl Şâirlerinden Akşemseddinzade Hamdullah Hamdî’nin Yusuf ve Zeliha Mesnevisinde İşlenen Değerler”, **Değerler Eğitimi Dergisi**, c.3 sayı 10, ss.41-72.
- PAKSOY, Kezban, “Selahaddin-i Uşşâkî’nin Bir Nutuk Şerhi”, **Turkish Studies** Tunca Kortantamer Özel Sayısı II 2/4, ss.704-709.
- PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2004.
- PALA, İskender, “Len terânî”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.27, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2003.
- PARLATIR, İsmail, **Osmanlı Türkçesi Sözlüğü**, Yargı Yayınları, Ankara 2014.
- PEHLİVAN, Gürol, “Mizaha Vahdet-i Vücûd Penceresinden Bakmak: Salâhî’nin Şerh-i Nutk-ı Nasreddin Efendi Adlı Risalesi”, **Millî Folklor Dergisi**, S.92, ss.117-130.
- PÜRCEVÂDÎ, Nasrullah, **Can Esintisi (İslam’da Şiir Metafizigi)**, İnsan Yayınları, İstanbul 1998.
- Râmiz, **Âdâb-ı Zurefâ**, Hazırlayan, Sadık ERDEM, Atatürk Kültür Merkezi Yay., Ankara 1994.
- RIHTIM, Mehmet, **Seyyid Yahya Şirvânî ve Şifaül Esrar**, Sûfî Kitap, İstanbul 2011.
- SADIK, Albayrak, **Son Devir Osmanlı Ulemâsı**, İstanbul BŞB Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, C.3, İstanbul 1996.
- Safer Baba, **İstilahat-ı Sofiyye fi Vatan-ı Asliyye (Tasavvuf Terimleri)**,Heten Ketten Yayınları, İstanbul 1997.
- Sadreddin Konevî, **Kırk Hadis Şerhi**, İz Yayıncılık, İstanbul 2013.
- Sarı Abdullâh Efendi, **Semerâtü’l-Fuâd fi’l-Mebdei ve’l-Meâd**, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1288 (1871).

- SARAÇ, M.A. Yekta, **Klasik Edebiyat Bilgisi Belâgat**, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2014.
- SARGUT, Cemâlnur, **Ey İnsan**, Nefes Yayınları İstanbul 2014.
- SARGUT, Cemâlnur, **Kâbe'nin Hakikâti**, Nefes Yayınları, İstanbul 2012.
- SARGUT, Cemâlnur, **Hz.İdris**, Nefes Yayınları, İstanbul 2013.
- SARGUT, Cemâlnur, **Hz.Adem**, Nefes Yayınları, İstanbul 2012.
- SARIÇİÇEK, Ramazan, “Menâkıb-ı Kemâl Ümmî ve Bolu”, **Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi**, S.17,ss.283-348.
- SARIÇİÇEK, Ramazan,“**Taşlıcalı Yahya Bey Gencîne-i Râz (İnceleme-Metin)-Yüksek Lisans Tezi**”,İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1991.
- SAYAR, Kemal, **Sûfi Psikolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul 2000.
- SEMİZ, Kenan, “**Semiz-zâde Süleyman Rüşdî Efendi ve Divânı**-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya 2010.
- Seyyid Mustafa Râsim Efendi, **İstılâhât-ı İnsân-ı Kâmil**, Hazırlayan, İhsan KARA, İstanbul 2008.
- Seyyid Şerif Cürcânî, **Ta'rifat**, Litera Yayıncılık, İstanbul 2014.
- SELVİ, Dilaver, **Kur'ân ve Tasavvuf (Tefsirlerin Tasavvufa Bakışı)**, Şule Yayınları, İstanbul 1997.
- SELVİ, Dilaver,“Her Âyetin Bir Zahirî Bir Bâtınî Vardır Hadisindeki Zahir ve Batın Kavramları Üzerine Değerlendirmeler”, **Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi** C.11, S. 2, ss. 7-41.
- Serrâc Et-Tûsî, **el-Lüma' fi't-Tasavvuf (İslâm Tasavvufu)**, Çeviren Hasan Kâmil YILMAZ, Altınoluk Yayınları, İstanbul 1996.
- SERİN, Rahmi, **İslâm Tasavvufunda Halvetîlik ve Halvetîler**, Petek Yayınları, İstanbul 1984.
- SCHİMMEL, Annemarie, **Tanrının Yeryüzündeki İşaretleri**, Çeviren Ekrem DEMİRLİ, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2004.
- SCHİMMEL, Annemarie, **İslâmın Mistik Boyutları**, Çev. Ergun KOCABİYYİK, Alfa Yayınları, İstanbul 2018.
- SCHİMMEL, Annemarie, **Tasavvuf Notları**, Sûfi Kitap, İstanbul 2018.

- SONA, Fatih, “İsmail Hikmeti ve Divânı-Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.
- SONA, Fatih “Abdullah Salâhî’nin Hazreti Hasan ve Hüseyin’i Övgüsü: Hilye-i Hasaneyn”, **Türk Kültürü Ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi**, S. 66, ss.77-104.
- SOSYALDI, İhsan, “Salâhaddîn-i Uşşâkî’nin Tasavvuf Felsefesi-Yayımlanmamış Doktora Tezi”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- SOSYALDI, İhsan, “Halvet Kavramı Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi**, S.19, ss. 241-243.
- Sühreverdî, Ebû Hafs Şihâbuddin Ömer b. Muhammed, **Avârifü’l-Maârif (Tasavvufun Esasları)**, Hazırlayan, Hasan Kâmil YILMAZ – İrfan GÜNDÜZ, Erkam Yayınları, İstanbul 1993.
- ŞAĞBAN, Eyyüb Fatih, **Gülzar-ı Hüsnîye**, İpekyolu Yayıncılık, İstanbul 1993.
- ŞAŞA, Mehmet, “Kelam ve Tasavvuf Terminolojisinde Bilgi”, **ASSAM-UHAD Uluslararası Hakemli Dergi**, S.2, ss.70-92.
- ŞAPOLYO, Enver Behnan, **Mezhepler ve Tarikatlar Tarihi**, Milenyum Yayınları, İstanbul 2013.
- Şemseddin Sâmi, **Kamûsu’l-A’lâm**, Mihran Matbaası, İstanbul 1306.
- ŞENER, H. İbrahim – YILDIZ, Âlim, **Türk İslâm Edebiyatı**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2011.
- ŞENGÜL, Fatma, “Uşşâkîlerde Etvar-ı Seb’a-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2009
- ŞENTÜRK, Ahmed Atillâ, **Sûfî Yahut Zâhid Hakkında**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1996.
- ŞİMŞEK, Selami, **Tasavvuf Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Litera Yayınları, İstanbul 2017.
- ŞİMŞEK, Selami, “Avrupa ile Asya Arasında Önemli Bir Geçiş Noktası Gelibolu’da Tarikatlar ve Tekkeler”, **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.22,ss.251-310
- ŞİMŞEK, Selami, “Türk Edebiyatında İbnü’l-Arabî Methiyeleri Üzerine Bir İnceleme” **Tasavvuf | İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi (İbnü’l-Arabî Özel Sayısı-1)**, S.21, ss. 389-425.
- Tabibzade Mehmet Şükrü Efendi, **İstanbul Hânkâhları Meşâyihî**, (Haz.) Şinasi TEKİN ve Gönül Alpay TEKİN, Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümü, Harvard 1995.

- TAHRALI, Mustafa, **"Fusûsu'l-Hikem Şerhi ve "Vahdet-i Vücûd" ile Alakalı Bazı Meseleler**, İstanbul 1987.
- TANMAN, M. Baha, "Halvetîlik", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.3, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1993.
- TANMAN, M. Baha, "Tekke", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.40, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.
- TANMAN, M. Baha, "Hüsâmeddîn-i Uşşâkî Tekkesi", **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.18, İstanbul: Tarih Vakfı- Ankara; Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1998.
- TANYILDIZ, Ahmet, **"İsmâîl Rusûhî-yi Ankaravî Şerh-i Mesnevî (Mecmûatu'l-Letâif ve Matmûratu'l Maârif) (I. Cilt) (İnceleme-Metin Sözlük)-Doktora Tezi"**, Erciyes Üniversitesi, SBE, Kayseri 2010.
- TANYILDIZ, Ahmet, "Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki 1211 Numaralı Na't ve Mi'râciyye Mecmûası" **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**, 8/1, ss.525-547.
- TARHAN, Ali Nihat, **Divan Edebiyatında Tevhidler ve Muamma**, Ketebe Yayınları, İstanbul 2019.
- TAŞ, Bünyamin, **"Kuloğlu Şeyh Hacı İlyas "Bâğ-ı Behişt" (İnceleme-Tenkitli Metin)- Doktora Tezi"**, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2014.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman, **"Edirneli Câhidî Ahmed Efendi Hayatı, Sanatı Ve Dîvânı (İnceleme – Tenkitli Metin) Yayınlanmamış Doktora Tezi"**, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2013.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman, "Hasan Hüsâmeddîn Uşşâkî ve Ona Ait Olması Muhtemel Şiirler", Gazi Türkiyat, Bahar S.24,ss.93-126.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman, "Kilitbahir Erenlerinden Câhidî Ahmed Efendi ve Divânı", Gece Kitaplığı, 2017.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman, "Halveti Şeyhlerden Dört Kuşak Uşşâkî Şâir", **Kuram ve Uygulamada Sosyal Bilimler Dergisi**, 1(1), ss.1-10.
- TAŞKESENLİOĞLU, Lokman, **"16.yy Halveti Şeyhlerinden Memîcan Sarûhani Ve Divanı"**, IV. Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Sempozyumu, 26-28 Nisan 2017, ss.467-473.
- TATÇI, Mustafa, **Niyâzi Mısırî Halvetî Divânı**, Hazırlayan, Mustafa TATÇI, DİB Yayınları, Ankara 2013.

- TATÇI, Mustafa, AKDEMİR, Ümit, “**Pîr-i Halveti Seyyid Yahya-yı Şîrvânî Kitabı**”, H Yayınları, İstanbul 2018.
- TATÇI, Mustafa, “**Son Devir Mevlevîliği İçin Bir Kaynak: Hüseyin Vassâf Beyin Divânı**”, Uluslararası Mevlânâ Bilgi Şöleni, 15-17 Aralık, Ankara 2000, ss.231-269.
- TATÇI, Mustafa, “Şabaniyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.38, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010.
- TATÇI, Mustafa, “Niyâzî Misrî’nin Tasavvufî Bir Risâlesi: Şerh-i Esmâ İsnâ-Aşere”, **Türk Yurdu**, C. 8, S. 12, 1988
- TAYŞİ, Mehmet Serhan, “Cemâlîyye”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.8, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2011.
- TAYŞİ, Mehmet Serhan, “Ömer el-Halveti”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.34, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2007.
- TEK, Abdurrezzak, **Tasavvufî Mertebeler: Hâce Abdullah el-Ensârî el-Herevî Örneği**, Emin Yayınları, Bursa 2009.
- TEK, Abdurrezzak, **Tasavvufta Yüz Basamak (Kâşani, Elf Makâm)**, Emin Yayınları, Bursa 2008.
- TİRMİZÎ, Muhammed b. İsa, **el-Câmiu’s-Sahîh**, Matbaat-u Mustafa el-Bâbi el-Halebî, Kahire 1975.
- TURA, M.Nusret, **O’nun Güzel İsimleri**, Hazırlayan, Mahmud Erol KILIÇ, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- TURA, M.Nusret, **Râh-ı Aşk-I, Gönül ve Aşk**, Hazırlayan, Mahmut Erol KILIÇ, İnsan Yayınları, İstanbul 2016.
- TURA, M.Nusret, **Erler Demine (Bütün Şiirleri)**, Hazırlayan, Mahmut Erol KILIÇ, İnsan Yayınları, İstanbul 2017.
- TÜNER, Osman, **Osmanlılarda Tasavvufî Hayat -Halvetîlik Örneği- Mustafa Nazmî Efendi’nin Hediyeetü’l-İhvân’ı**, İnsan Yayınları, İstanbul 2011.
- TÜMER, Günay, “Din” Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.9, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1994.
- TULUM, Mertol, **Osmanlı Türkçesi Büyül El Sözlüğü**, Kapı Yayınları, İstanbul 2012.

- TOPALOĞLU, Bekir, “Cehennem”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.7, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1993.
- TOPALOĞLU, Bekir, “Cennet”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.7, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1993.
- TOSUN, Necdet, “Nakşibendiyye”, **Türkiye’de Tarikatlar Tarih ve Kültür**, ed.: Semih Ceyhan, İSAM Yayınları, ss. 611-613, İstanbul 2015.
- TOSUN, Necdet, “Râbita”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.34, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2007.
- TOSUN, Necdet, “Silsile”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.37, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2009.
- ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvuf Terimleri Sözlüğü**, Kabalcı Yayınları, İstanbul 2012.
- ULUDAĞ, Süleyman, **İslâm Düşüncesinin Yapısı (Selef, Kelâm, Tasavvuf, Felsefe)**, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- ULUDAĞ, Süleyman, **Tasavvufun Dili**, Ensar Yayınları, İstanbul 2016.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Aşk”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.4, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 1991.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Levâmi”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.27 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2003.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Mahv ve İsbat”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.27, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2003.
- ULUDAĞ, Süleyman, “Ricâlü’l-gayb”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), C.35,Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2008.
- USTA, Muhiddin, “**Tabibzâde Mehmed Şükrî Efendi ve Silsilenâme-i Sûfiyye İsimli Eseri**-Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2006.
- Uşşâkîzâde İbrahim Hasib, **Zeyl-i Şakâ’ik**, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, İstanbul 2017.
- UYSAL, Muhittin, **Tasavvuf Kültüründe Hadis**, Ensar Yayınları, İstanbul 2012.

- UZUN, Mustafa İzzet, “Türk Edebiyatında Kerbelâ”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (**DİA**), C.25 Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2002.
- ÜSTÜNER, Kaplan, **Divan Şiirinde Tasavvuf**, Birleşik Yayınevi, Ankara 2007.
- ÜÇÜNCÜ, Kemal, “**Cemâleddin Uşşâkî Divanı (Metin İnceleme)**- Yüksek Lisans Tezi”. Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi SBE, Çanakkale 1998.
- VİCDÂNÎ, Sâdık, **Tarikatlar ve Silsileleri (Tomar-ı Turûk-ı Aliyye)**, Hazırlayan, İrfan GÜNDÜZ, Enderun Kitabevi, İstanbul 1995.
- VASSÂF, Osmanzâde Hüseyin, **Sefine-i Evliyâ**, (haz). Mehmet AKKUŞ ve Ali YILMAZ, Kitabevi, İstanbul 2015.
- VASSÂF, Osmanzâde Hüseyin, **Divân**, Hazırlayan, Mustafa TATÇI, Mehmet AKKUŞ, İsmail KASAP, Kırkambar Kitaplığı, İstanbul 2012.
- VASSÂF, Osmanzâde Hüseyin, **Vâkıât**, Hazırlayan, Abdullah Taha ORHAN, Büyüyenay Yayınları, İstanbul 2016.
- VASSÂF, Osmanzâde Hüseyin, **Tasavvufi Şiir Şerhleri**, Hazırlayan, Muammer CENGİZ, Dergâh Yayınları, İstanbul 2015.
- VASSÂF, Osmanzâde Hüseyin, **Risale-i Müştakıyye**, Hazırlayan, Sinan DOĞAN, Kırkambar Yayınları, İstanbul 2012.
- VURAL, Ahmet, “Tasavvuf İstılahlarını Ele Alan Eserler Üzerine Bir Değerlendirme”, **AKADEMİAR Akademik İslâm Araştırmaları Dergisi**, S.5, ss.65-90.
- YAĞCI, Süleyman, “**Ömer Karîbî Ve Dîvânçe’si (İnceleme-Metin)** – Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Rize 2017.
- Yahyâ Âgâh b. Sâlih el-İstanbulî, **Mecmûatü’z-zarâif: Tarikat Kıyafetleri**, (Haz.) M. Serhan TAYŞÎ – Mustafa AŞKAR, Sûfî Kitap, İstanbul 2006.
- YARDIM, Ali, **Mesnevi Hadisleri**, Damla Yayınevi, İstanbul 2008.
- YAZICI, Gülgün, “Ahmed Câhidî’nin Mensur Eserlerinde Dil ve Üslûp Özellikleri”, **Hikmet - Akademik Edebiyat Dergisi [Journal of Academic Literature] Prof. Dr. Abdulkerîm Abdulkadiroğlu Özel Sayısı**, S. 3, ss.129-138.
- YEKBAŞ, Hakan, “Klasik Türk Şiirinde Regâibiyye ve Mehmet Fevzi Efendi’nin Regâibiyyesi”, **Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S.42, ss.69-95.
- YENİTERZİ, Emine, **Türk Edebiyatında Na’t**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1992.

- YENİTERZİ, Emine, **Divan Şiirinde Na't**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1993.
- YENİTERZİ, Emine, “**Divan Şiirinde Hz. Peygamber’in İsim ve Sıfatları, Esmâ-i Nebî**”, Kutlu Doğum Haftası II (1-7 Ekim 1990), Ankara 1992.
- YEŞİLBAĞ, Semih, “**Muhyiddîn-i Bursevî Divanı (İnceleme- Karşılaştırmalı Metin)**”-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Dumlupınar Üniversitesi SBE, Kütahya 2004.
- YILDIRIM, Ahmet, **Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadislerdeki Dayanakları**, TDV Yayınları, Ankara 2009.
- YILDIRIM, Yusuf “**Salâhî-i Uşşâkî’nin Manzum Kasîde-i Münferice Tercümesi**”, **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, S.19/I, ss.87-108
- YILMAZ, Hasan Kâmil, **Ana Hatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar**, Ensar Neşriyat, İstanbul 2010.
- YILMAZ, Mehmet, **Edebiyatımızda İslâmî Kaynaklı Sözler**, Enderun Kitabevi, İstanbul 1992.
- YILMAZ, Necdet, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (Sûfiler, Devlet ve Ulemâ, 17. Yüzyıl)**, Osmanlı Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2001.
- YÜCER, Hür Mahmut, **Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)**, İnsan Yayınları, İstanbul 2003.
- YÜCER, Hür Mahmut, “**Sünbülîyye**”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA),C.38, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM), İstanbul 2010.
- YÜKSEL, Hasan Avni, **Türk-İslam Tasavvuf Geleneğinde Rüya**, MEB Yay., İstanbul 1996.
- YÜSRA, Taner, “**19. Yüzyılda Bir Uşşâkî Şeyhi: Abdurrahman Sâmi Saruhânî**”-Yüksek Lisans Tezi”, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bursa 2015.
- YÖNLÜER, Fatma Sena, “**Mehmet Hazmi Tura**”-Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi”, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2010.
- ZARİÇ, Mahfuz, “**Yeni Eleştiri Kuramından Akademik Eleştiri Yöntemine.**” **International Journal of Languages’ Education and Teaching**, C.3 ss. 99-121.
- ZARİFOĞLU, Cahit, **Bir Değirmendir Bu Dünya**, Beyan Yayınları, İstanbul 2010.